

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

İLHANLI HÜKÜMDARI ABAKA HAN
VE ETRAFINDAKİ DÜNYA
(1265-1282)

(DOKTORA TEZİ)

Yusuf Ziya KARAASLAN

BURSA – 2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

İLHANLI HÜKÜMDARI ABAKA HAN
VE ETRAFINDAKİ DÜNYA
(1265-1282)

(DOKTORA TEZİ)

Yusuf Ziya KARAASLAN

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM

BURSA – 2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalında 711542003 numaralı Yusuf Ziya KARAASLAN'ın hazırladığı “İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafındaki Dünya (1265-1282)” başlıklı Doktora tezi ile ilgili savunma sınavı 23/09/2022 günü 14:00 – 16:00 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ
Balıkesir Üniversitesi

23/09/2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafındaki Dünya (1265-1282)” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

15.09.2022

Adı Soyadı: Yusuf Ziya KARAASLAN

Öğrenci No: 711542003

Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı

Programı: Doktora Programı

Tezin Türü: Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA**

Tarih: 10/09/2022

Tez Başlığı: İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafındaki Dünya (1265-1282)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 290 sayfalık kısmına ilişkin, 03/09/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %11'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

10/09/2022

Adı Soyadı: Yusuf Ziya KARAASLAN
Öğrenci No: 711542003
Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Programı: Doktora Programı
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM
10/09/2022**

Yazar Adı Soyadı	Yusuf Ziya KARAASLAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Genel Türk Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	Doktora Tezi
Mezuniyet Tarihi	07/10/2022
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM

**İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafındaki Dünya
(1265-1282)**

ÖZET

XIII. yüzyılın ortalarında İran ve çevresinde hâkimiyet kuran İlhanlı Devleti, kısa zamanda Yakın Doğu genelinde büyük çaplı değişiklikler meydana getiren mühim bir siyasî güç hâline gelmiştir. Devletin kurucusu Hülâgû Han'ın oğlu ve vârisi Abaka Han'ın hâkimiyet devri, sadece İlhanlılar açısından değil, çevredeki coğrafi sahalar ve hâkim güçler açısından da kilit bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Bu tez çalışmasının konusu, İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı Abaka Han'ın tarihsel şahsiyeti temelinde, onun 1265-1282 yıllarını kapsayan saltanat devrinde, devletin dâhili ve haricî meseleleri ve etrafındaki yakın ve uzak dünyayla siyasî, diplomatik ve sosyo-kültürel münasebetleridir. Bu kapsamda evvelâ Abaka Han'ın şehzadelik dönemi çerçevesinde onun doğumu, çocukluğu ve eğitimi, gençliği ve veliahtlığı ile tahta çıkış süreci işlenmiştir. Ardından onun hükümdarlık devrine geçilerek İlhanlı Devleti'nin Abaka Han'ın hâkimiyet yıllarındaki siyasî tarihine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, Abaka Han döneminde İlhanlı Devleti'nin idarî yapısı, tâbi devletler ve mahallî hâkimiyetlerle münasebetleri ile onun haricî siyaseti ele alınmıştır. Nihayet, Abaka Han'ın vefatı, şahsiyeti ve ailesi, ayrıca dinî ve ilmî yönü dolayısıyla bu dönemde yaşayan din ve ilim adamları mevzubahis edilmiştir. Temel mânâda biyografik ve monografik bir araştırma olma vasfındaki bu tez çalışması, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a farklı bir zaviyeden bakmak maksadıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *İlhanlılar, İran Moğolları, Yakın Doğu, Abaka Han*

Name & Surname	Yusuf Ziya KARAASLAN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History
Subfield	General Turkish History
Degree Awarded	Ph.D.
Date of degree awarded	07/10/2022
Supervisor	Asst. Prof. Sezai SEVİM

**Ilkhanid Sovereign Abaqa Khan and the World around him
(1265-1282)**

ABSTRACT

Ilkhanid State, which dominated Iran and its surroundings in the middle of the 13th century, became a significant political power that brought major changes throughout the Near East before long. The reign of Abaqa Khan, the son and heir of Hülegü Khan, the founder of the state, represents a key historical process not only for Ilkhanids but also for surrounding geographical areas and supreme powers. The subject of this thesis, on the basis of the historical personality of Abaqa Khan, the second ruler of the Ilkhanid State, during his reign covered the year 1265-1282, the internal and external issues of the state and its political, diplomatic, and socio-cultural relations with the near and far world around it. In this scope, first of all, Abaqa Khan's birth, childhood and education, youth, heirship, and the process of his accession to the throne were discussed. Then came his reign process and the political history of the Ilkhanid State during the reign of Abaka Khan was included. In the third chapter, the administrative structure of the Ilkhanate State during the Abaka Khan period, its relations with the subordinate states and local dominions, and his foreign policy are discussed. Finally, Abaka Khan's death, his personality, his family, and religious and scientific men who lived in this period, due to his religious and scientific aspects, were mentioned. This thesis, which is basically biographic and monographic research, was written to look at the Ilkhanid ruler Abaqa Khan from a different point.

Keywords: *Ilkhanids, Mongols in Iran, Near East, Abaqa Khan*

ÖNSÖZ

Türk tarihçiliğinde öteden beri Orta Çağ Tarihi ve Genel Türk Tarihi kürsülerinin kesişim kümesi içerisinde yer alan Moğol Tarihi, son zamanlarda giderek popülerleşen bir araştırma alanı haline geldi. XIII. yüzyılda başlayan Moğol istilâsının meydana getirdiği siyasî teşekküllerden biri olan İlhanlı Devleti de bu ilgiden berî kalmadı. Yaptığım geniş çaplı tarih okumaları, beni bu alanda bir Doktora tez çalışması hazırlama kararı almaya sevk etti. Tez konusunun belirlenmesi aşamasında İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a hasredilen müstakil bir tez çalışmasının bulunmayışı, bu konuyu ve başlığı seçmemde etkili oldu. Bu itibarla ortaya çıkan bir fikirle başlayan yolculuk, bugün hâsıl olan ürünle nihayet buldu.

Uzun soluklu bir mesainin mahsulü olan bu tez çalışmasında İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı Abaka Han (1265-1282) ve etrafındaki dünya ele alınmaktadır. Bu çerçevede ilgili zaman ve zeminde tarihsel bir karakter olarak ehemmiyet arz eden bir hükümdarın ve etkileşimde bulunduğu coğrafyanın söz konusu tarihsel süreçteki portresi çizilmeye çalışılmıştır. Büyük tarihî şahsiyetlerin yön verdiği modern öncesi dönemin tipik egemen ve patrimonial bir hükümdar örneği olan Abaka Han'ın yaşamöyküsü ve hükümlanlık devrinde ortaya çıkardığı etkiler, bu çalışmanın muhtevası dâhilindedir. Elbette pek çok tez çalışmasında olduğu gibi bunda da belli başlı zorluklarla karşılaşmıştır. Bunları geride bırakma ve çalışmayı nihayete erdirmeye sürecinde yanımda olan, beni destekleyen ve yolumu aydınlatan hocalarıma medyun-ı şükranım. Öncelikle tez danışmanı hocam Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM ile tez izleme komitesi üyesi hocalarım Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ ve Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ'a; ayrıca Prof. Dr. Mehmet TEZCAN, Prof. Dr. Ersin GÜLSOY, Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ, Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN, Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÇELENK, Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR ve üzerimde ilmî emeği olan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Muhakkak ki teşekkür bahsinde anılmaları zarurî olan; sadece varlıklarıyla değil, aynı zamanda muhabbetleri, gönüldeki mevkileri ve ömürdeki izleriyle değer taşıyan kişiler mevcuttur. Bu cümleden evvelâ aileme, sonra çalışma arkadaşlarıma ve dostlarıma müteşekkirim. Şüphesiz en büyük teşekkür sevgili eşime aittir. Hoşgörüsü, anlayışı, desteği ve sabrından ötürü hayat arkadaşım Melike Nur'a minnettarım.

Bursa, 2022

Yusuf Ziya KARAASLAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
TABLO VE ŞEKİLLER.....	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
I. AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM VE MATERYAL.....	1
A. Amaç, Kapsam ve Yöntem.....	1
B. Materyal: Kaynak ve Telif Eserler	4
II. TARİHSEL ARKA PLAN: ABAKA HAN DÖNEMİNE KADAR İRAN’DA MOĞOL/İLHANLI HÂKİMİYETİ VE YAKIN DOĞU’YA ETKİLERİ.....	20
1. ABAKA’NIN ŞEHZADELİK DÖNEMİ	31
1.1. DOĞUMU VE ADI.....	31
1.2. ÇOCUKLUĞU VE EĞİTİMİ	35
1.3. ABAKA’NIN VELİAHTLIK YILLARI.....	40
1.3.1. Veliahtlık Dönemindeki Siyasî Faaliyetleri	40
1.3.2. Horâsân Valiliği.....	47
1.3.3. Babası İlhan Hülâgû ile Münasebetleri	51
1.4. ABAKA’NIN TAHTA ÇIKIŞ SÜRECİ	53
1.4.1. İlhan Hülâgû’nun Ölümü ve Defni.....	53
1.4.2. Abaka’yı İlhanlı Tahtına Taşıyan Kurultay	55
1.4.3. Abaka’nın İlhan Olarak Kabulü ve İlk İcraatları	58
2. ABAKA HAN’IN İLHANLIK DÖNEMİ (1265-1282)	68
2.1. ALTIN ORDA HANLIĞI İLE MÜCADELE (663/1265)	68
2.2. ÇAĞATAY HANLIĞI İLE MÜCADELE (668/1270).....	80
2.3. İKİNCİ KEZ İLHANLI TAHTINA ÇIKIŞI (669/1270).....	106
2.4. GERDKÛH KALESİNİN ELE GEÇİRİLMESİ (670/1271)	111
2.5. HALEB VE CİVARINA YÖNELİK İLHANLI SEFERİ (670/1271)	116
2.6. MÂVERÂÜNNEHİR SEFERİ (671/1273)	121

2.7. BİRE'YE YÖNELİK İLHANLI SEFERLERİ (666/1268-674/1275)	124
2.8. ANADOLU'DA İDARİ KRİZ SÜRECİ (675/1276-677/1278).....	133
2.9. LEZGİLERE YÖNELİK İLHANLI SEFERİ (676/1277).....	149
2.10. NEKÜDERİLER HADİSESİ VE ABAKA HAN'IN ÜÇÜNCÜ DOĞU SEFERİ (677/1279)	151
2.11. II. HIMS MUHAREBESİ (680/1281)	155
3. ABAKA HAN DÖNEMİNDE İLHANLI DEVLETİ'NİN	160
İDARİ YAPISI, DÂHİLÎ VE HARİCÎ MÜNASEBETLERİ	160
3.1. ABAKA HAN DÖNEMİNDE MERKEZÎ EYALETLER	160
3.2. TÂBÎ DEVLETLERLE MÜNASEBETLER.....	163
3.2.1. Kilikya Ermeni Krallığı.....	164
3.2.2. Gürcü Krallığı.....	177
3.3. MAHALLÎ HÂKİMİYETLERLE MÜNASEBETLER.....	187
3.3.1. Fârs (Salgurlu Atabegliği)	189
3.3.2. Yezd (Yezd Atabegliği)	198
3.3.3. Kirmân (Kutluğhanlı Hanedanı)	202
3.3.4. Herât (Kert Hanedanı).....	208
3.4. ABAKA HAN'IN HARİCÎ SİYASETİ.....	215
3.4.1. Moğol Kağanlık Merkeziyle Münasebetler	215
3.4.2. Papalık ve Batı Dünyasıyla Münasebetler	223
3.4.3. Bizans İmparatorluğuyla Münasebetler.....	245
4. ABAKA HAN'IN VEFATI VE ŞAHSİYETİ	254
4.1. VEFATI VE DEFNİ	254
4.2. HANIMLARI, ÇOCUKLARI, DAMATLARI VE TORUNLARI	258
4.4. DİNİ YÖNÜ	265
4.5. İLMÎ YÖNÜ VE ETRAFINDAKİ İLİM ADAMLARI	273
SONUÇ.....	290
KAYNAKÇA	293

EKLER.....	316
ÖZGEÇMİŞ.....	330

TABLO VE ŞEKİLLER

Resim 1	Şehzadeler Abaka ve Yoşmut, Hülâgû Han ve eşi Dokuz Hatun'la birlikte Moğol kampında
Resim 2	Abaka Han torunu şehzade Gâzân'la birlikte
Resim 3	Hülâgû'nun Yakın Doğu'ya yürüyüşü
Resim 4	Terek Savaşı'nda İlhanlı askerlerinin nehre gömülerek boğulmaları
Resim 5	Hülâgû Han'ın cenaze töreni
Resim 6	Abaka Han'ın İlhanlı tahtına çıkışı
Resim 7	Abaka Han taç giymiş halde İlhanlı tahtında
Resim 8	Prens Leon'un Memlûkler tarafından esir alınışı
Resim 9	Memlûk ordusunun at üstünde Fırat Nehri'ni geçişi
Resim 10	Kilikya Ermeni kralı Hetum'un tahttan feragat etmesi
Resim 11	Abaka Han'ın cenaze töreni
Resim 12	Abaka Han hatunlarından biriyle İlhanlı tahtında
Resim 13	Abaka Han şehzadesi Argun'la birlikte

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
a.y.	aynı yer
a.mlf.	aynı müellif
b.	bin
bk.	bakınız
CAJ	Central Asiatic Journal
CHİr	The Cambridge History of Iran
çev.	çeviren
d.	doğumu
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	editör(ler)
Eİ ²	Encyclopedia of Islam (2 nd Edition)
Elr	Encyclopædia Iranica
gn.	genel
haz.	hazırlayan(lar)
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
İÜEFTD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
JBIPS	Journal of British Institute of Persian Studies
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
km.	kilometre
krş.	karşılaştırınız
m.y.	muhtelif yerler
n.	not/dipnot
nşr.	neşreden
notl.	notlandıran
ö.	Ölümü
ROC	Revue de l'Orient Chrétien
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
s.	sayfa/sayfadan sayfaya
t.	tefif
vd.	ve diğeri
vdv.	ve devamı
yay. haz.	yayına hazırlayan
v.	varak

GİRİŞ

I. Amaç, Kapsam, Yöntem ve Materyal

A. Amaç, Kapsam ve Yöntem

Tıpkı günümüzde yaşayan tüm insanlar gibi geçmiş zamanlarda yaşamış tarihsel karakterler de etrafındaki dünya ile bir bütündür. Tarih biliminin en temel kriterlerinden biri, hadiseleri dönemin şartlarıyla birlikte ele almak ve buna göre değerlendirmelerde bulunmaktır. Aynı şekilde, tarihteki büyük kişiliklerin tarihini, etrafındaki dünyanın hususiyetleriyle birlikte incelemek gerekmektedir. Mevzubahis gereklilik günümüzde tarih alanında yapılan biyografik araştırmaların hazırlanışı sırasında bazen gözden kaçmaktadır. Bu tez çalışmasında İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı Abaka Han'ın ve etrafındaki dünyanın tasviri hedeflenmiştir.

Günümüzde tarihsel karakterlerin biyografilerine ilişkin ilmî ve popüler çalışmalar giderek yaygınlaşmaktadır. Geçmişten bugüne yurt dışında ve ülkemizde Moğol ve İlhanlı Tarihi'ne yönelik ilginin artarak sürmesi sevindirici bir gelişmedir. Evvel emirde bu tez çalışmasının biyografik/monografik bir inceleme olma vasfını taşıdığını ifade etmek gerekmektedir. İlhanlı Tarihi'nin bir dönemine daha farklı bir bakış açısıyla yaklaşmak amacıyla kaleme alınan bu araştırmanın temel amacı, XIII. yüzyılın mühim simalarından biri olan Abaka Han'ı kaynakların verdiği bilgiler ölçüğünde tanımak ve tanıtmaktır. Yine Abaka Han'ı ve dönemini tahlil etmek, onun karakterini, siyasî ve kişisel yaşamını, bu yıllarda İlhanlı Devleti ve etkileşimde bulunduğu dünya arasında vuku bulan hadise ve bağlantıları tetkik etmek amaçlanmıştır.

Biyografi niteliğindeki tarih anlatılarının modern tarihin ilgilendiği bir alan olup olmadığı sorunsalı öteden beri tartışılmalı bir meseledir. Bilindiği gibi, tarih araştırmalarında istifade edilen bazı kaynak eserler biyografi vasfı taşımaktadırlar. Patronaj ilişkisine çerçevesinde kaleme alınan ve bu sebeple methiyelerle dolu olan bu tarz metinler, biyografi yazarlığının oldukça eski dönemlere kadar gittiğini göstermektedir. Modern anlamda biyografik eser telâkki edilen metinlerin bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlandığı kabul edilmektedir. Ancak biyografinin profesyonel tarih yazarlığı

kapsamına alınması XIX. yüzyılda başlamıştır. Giderek varlığını daha güçlü hale getiren modern tarihsel ve biyografik metin yazarlığının son otuz-kırk yılda giderek yükseldiği, bu türden eserlerin sayı ve niteliğindeki artışa bakıldığında görülmektedir. Bu realite sosyal bilimcilerin, münhasıran tarihçilerin, biyografi sahasına duydukları ilginin yükselişiyle paralellik arz etmektedir. Diğer yandan tarihçiler, tarihte yer edinmiş bireylerin kişisel yaşam öykülerini, onların “içinde yaşadıkları ve anlam verdikleri toplumsal siyasî ve kültürel dünya ile diyalektik biçimde ilişkili” olarak incelemektedirler. Bununla beraber biyografi metni kaleme alan tarihçinin daha kapsamlı amacının “yalnızca bir yaşamöyküsünü anlatmak değil, o kimseyi kendisinin dışındaki dünyaya konumlandırmak ve özelin kamusalı, kamusalın da özeli nasıl şekillendirdiğini keşfetmek” olduğu belirtilmiştir.¹ Bu çalışma tam bu noktadan hareketle, ancak biraz farklı biçimde, ilgili tarihsel şahsiyeti merkeze alarak, onun etrafındaki dünyayla ilintili, hatta söz konusu tarihsel süreçte etrafındaki dünyayı şekillendiren bir karakteri haiz olmasından hareketle hazırlanmıştır. Bir diğer deyişle bu araştırma Abaka Han’ın yaşam öyküsü temelinde onun ve etrafındaki dünyanın, aynı zamanda söz konusu sürecin tahliline hasredilmiştir.

Dört müstakil bölümden meydana gelen bu tez çalışmasında ilk olarak Abaka Han’ın şehzadelik devri işlenmiş; onun doğumu, çocukluğu ve eğitimi, gençliği ve veliahtlığı ve tahta çıkış süreci hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Abaka Han’ın ilhanlık dönemine, yani onun tahtta olduğu yıllarda İlhanlı Devleti’nin siyasî tarihine değinilmiştir. Bu kapsamda İlhanlı Devleti’nin bu süreçteki dâhilî meselelerinin yanı sıra Altın Orda Hanlığı, Çağatay Hanlığı ve Memlûk Sultanlığı gibi çevre sahalarda bulunan muktedir yapılarla olan siyasî ve diplomatik münasebetleri işlenmiştir. Üçüncü bölümde Abaka Han’ın saltanatında İlhanlı Devleti’nin idarî yapısı ile bu devlete tâbî durumdaki Kilikya Ermeni Krallığı ve Gürcü Krallığı gibi devletler ve Fârs (Salgurlu Atabegliği), Yezd (Yezd Atabegliği), Kirmân (Kutluğhanlı Hanedanı) ve Herât (Kert Hanedanı) gibi mahallî hâkimiyetlerle bağlantıları ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca Abaka Han’ın haricî siyaseti bağlamında onun Moğol kağanlık merkezi, Papalık ve batı dünyası ve Bizans

¹ Geçmişten günümüze biyografi ve tarih arasındaki ilişkiler, bu konudaki tartışmalar ve güncel yaklaşımlar için bk. Barbara Caine, *Biyografi ve Tarih*, çev. M. Sözen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

İmparatorluğu gibi muktedir güçlerle ilişkileri konu edilmiştir. Dördüncü ve son bölümde Abaka Han'ın vefatı ve şahsiyeti bağlamında onun ölümü ve defninden; aile üyelerinden, yani hanımları, çocukları, damatları ve torunlarından ve dinî ve ilmî yönü çerçevesinde etrafında bulunan veya bu dönemde yaşayan din ve ilim adamlarından bahsedilmiştir.

Biyografi niteliği taşıyan bu çalışmada kullanılan yöntem, Abaka Han ve etrafındaki dünyayla ilgili malumat sunan kaynakların verdiği bilgiler ölçeğinde onun hayatının ve faaliyetlerinin mümkün olduğunca çizgisel tarzda tetkik edilmesinden ibarettir. Araştırmada İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgû Han'ın ölümünden sonra işbaşına gelen Abaka Han'ın siyasî ve kişisel yaşamı bütünlüklü bir yapı arz edecek şekilde işlenmeye çalışılmıştır. Ulaşılabilen kaynak ve telif eserlerden derlenen bilgilerin analizi vasıtasıyla Abaka Han ve etrafındaki dünyanın tahliline gayret edilmiştir.

Bu araştırmanın temel hipotezi, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın tipik bir Moğol hükümdarı örneği olduğudur. Bu durum onun şehzadeliği ve ilhanlığı sürecindeki tüm düzenleme ve uygulamalarında, aynı zamanda karakterinde ve kişisel yaşamında görülmektedir. Yine onun merkezîyetçi ve otoriter bir idare anlayışına sahip olması, bu hipotezi destekleyen bir başka unsurdur. Atalarından kendisine miras kalan bir devlet teşekkülüne 17 yıl boyunca liderlik eden Abaka Han, bilhassa ilhanlığı dönemindeki faaliyetleriyle devraldığı müktesebatın farkında olmuş ve buna uygun şekilde hareket etmiştir. Abaka Han'ın, etrafındaki dünyaya açık ve söz konusu süreç içerisinde sadece Yakın Doğu'da değil, dünyada olan bitenlerden haberdar ve farklı dünyalarla iletişime açık bir idareci olduğu fikri, bu çalışmanın bir diğer hipotezidir. Hükümdarlık sürecinde etrafındaki dünyayla münasebetlerinin seyri ve niteliği bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Bu yıllarda kaleme alınan batı menşeli kaynakların pek çoğunda bulunan bilgiler bu hipotezi teyit etmektedir.

Abaka Han ve etrafındaki dünyanın tasviri, XIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarının yaşamöyküsünün, onun etrafında gelişen hadiselerin ve

bunlara karşı İlhanlıların verdiği reaksiyonların anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Eskiden beri göçebe tarzda yaşayan Moğolların yerleşik toplumların yaşadığı bir sahaya gelerek devlet kurmaları, onlar için pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra Hülâgû Han devrinde devletin yaşadığı siyasî problemler, onun halefi Abaka Han'a intikal etmiştir. Abaka Han'ın saltanatının ilk zamanlarından itibaren karşı karşıya kaldığı sorunların halline yönelik faaliyetleri bu çalışmanın kapsamı dâhilindedir. Diğer yandan siyasî çekişmeleri çerçevesinde odaklandığı noktalar ve girdiği temaslar da bu İlhanlı hükümdarını tanımak açısından önemlidir. Bu çalışma onun şahsî yaşamını etrafındaki hadiseler, kişiler ve siyasî yapılarla birlikte değerlendirme yöntemiyle kaleme alınmıştır.

Tez çalışmasında yer alan ve yazımında ihtilaf bulunan Moğolca şahıs adlarında *DİA*'da yer alan maddelerdeki yazım şekilleri esas alınmıştır. Arapça ve Farsça terkipler hususunda Osmanlı Türkçesindeki terkiplerin transkripsiyonunda uygulanan usûl takip edilmiştir. Kaynak eserlerde verilen hicrî tarihlerin milâdî karşılıkları, eğik çizgiyle ayrılacak şekilde (663/1265 gibi) yazılmış; tarih karşılıklarının tespitinde TTK'nın çevrimiçi *Tarih Çevirme Kılavuzu*'ndan istifade edilmiştir.

B. Materyal: Kaynak ve Telif Eserler

1. Kaynak Eserler

a. İslâmî Kaynaklar

Bu çalışmada istifade edilen İslâmî kaynakları hususî tarihler, umumî tarihler ve mahallî tarihler olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Belli bir hükümdar veya saltanat mensubu kimse için yazılan eserler hususî tarihler, kâinatın yaratılışından kronik yazarının zamanına kadar gelen olayları ihtiva eden eserler umumî tarihler ve şehir, bölge ve eyalet gibi yerleşim birimlerinin geçmişi anlatmak için kaleme alınan eserlerse mahallî tarihler başlığı altında toplanmıştır.

Hususî Tarihler

Moğol istilâsı ve bunun ardından Yakın Doğu ekseninde gelişen İlhanlı hâkimiyeti sürecinde telif edilen ilk kapsamlı eser olma özelliğindeki *Târîh-i Cihân-guşâ*,² bürokrasiyle meşgul köklü ve ünlü bir ailenin üyesi olan ‘Alâu’-d-dîn ‘Atâ-Melik b. Bahâu’-d-dîn Muhammed-i Cüveynî tarafından üç cilt halinde kaleme alınmıştır. Eser, siyasî olayların yanı sıra barındırdığı zengin malzemeye sosyal, ekonomik ve dinî tarih araştırmaları açısından da önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.³

Tıpkı Hârizmşâhlardan sonra Moğolların hizmetine giren babası Bahâu’-d-dîn Muhammed gibi bürokrasiye yönelen ve kariyerine Argun Aka’nın hususî kâtipleri arasında bulunmakla başlayan Cüveynî, görevi münasebetiyle Moğol hanları ve emirlerinin teveccühünü kazanmış ve Cengizli hâkimiyetindeki bölgeleri müşahede etme şansına nail olmuştur. İran ve çevresindeki ilk seferleri sırasında Hülâgû (*Moğolca Hülegü*) Han’ın (1256-1265) yanında bulunan Cüveynî, Bağdat’ın işgalinden sonra onun fermanyla bütün Irak-ı Arab ve Hûzistân eyaletlerinin idaresine memur edilmiştir (657/1259).⁴ Hülâgû Han’ın ölümüne kadar bu görevde kalan Cüveynî, Abaka Han zamanında ise bütün Irak-ı Arab’ı müstakil şekilde yönetmiştir.⁵ Ata Melik Cüveynî ve kardeşi Sâhib-i Divân Şemsu’-d-dîn Muhammed Cüveynî, ilk iki hükümdar döneminde İlhanlı Devleti’nin en mühim devlet adamları olmalarıyla meşhurdurlar.

Anlatısına Cengiz Han’ın ortaya çıkışının hemen öncesinden başlayan Cüveynî, eserinde Moğollar, Hârizmşâhlar, Karahitaylar ve İsmailîler hakkında⁶ okuyucuya sunduğu kıymetli bilgileri⁷ ayet ve hadislerin dışında Arapça, Farsça şiirler ve Türkçe-Moğolca

² ‘Alâu’-d-dîn ‘Ata Melik b. Bahâu’-d-dîn Muhammed-i Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, nşr. Muhammed b. ‘Abdu’l-vahhâb Kazvînî, I-III, Tahran: İntişârât-i Hermes, 1387/2008 [= Cüveynî/Kazvînî]; ‘Alâu’-d-dîn ‘Ata Melik b. Bahâu’-d-dîn Muhammed-i Cüveynî, *The History of the World-Conqueror*, İngilizce terc. J. A. Boyle, I-II, Harvard University Press, Cambridge 1958 [= Cüveynî/Boyle]; ‘Alâu’-d-dîn ‘Ata Melik b. Bahâu’-d-dîn Muhammed-i Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Türkçe çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2013 [= Cüveynî/Öztürk].

³ Osman Gazi Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, XL (2011), s. 78.

⁴ W. Barthold [J. A. Boyle], “Djuvaynî”, *EL*, II (1991), s. 606.

⁵ Orhan Bilgin, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, VIII (1993), s. 140; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 165.

⁶ C. A. Storey, *Persian Literature: A Bibliographic Survey*, II/2, Luzac & Co., London 1936, s. 260-261.

⁷ Orta Asya’ya yolculuk yapan yegâne İranlı tarih yazarı olan Cüveynî, Emir Argun Aka’nın hizmetinde

terimlerle süslemiş, böylece kendine has bir üslup ortaya koymuştur. Moğol hanlarına hizmet etmiş olması ona herkesin kolayca ulaşamayacağı bilgileri edinme şansı vermiştir. Diğer yandan uzun yıllar imparatorluğun bir memuru olarak görev yapan müellifin Moğol istilâsıyla ilgili bilgileri tarafsız, geniş ve gerçeğe uygun şekilde nakletmiş olması, dikkate şayan bir husustur.⁸ Eserin İlhanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki hadiseleri anlatan üçüncü cildi konumuz açısından son derece önemlidir. Müellifin bu kısımda anlattığı olaylara bizzat şahit olması eseri konumuz açısından daha da önemli kılmaktadır.

Şüphesiz İlhanlı devri tarih yazıcılığının en önemli ismi, geleneksel tıp ile ilgilenen Yahudi bir eczacının çocuğu olarak 645/1247, 646/1248 veya 648/1250 yılında Hemedân'da doğan ve otuzlu yaşlarında İslâm dinini benimseyen Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî'dir (Reşîd e't-Tabîb b. 'Îmâdu'd-devle Ebu'l-hayr, ö. 718/1318). Gençliğinde tıp tahsil ettikten sonra muhtemelen Abaka Han zamanında (663-680/1265-1282) tabip olarak İlhanlı hizmetine giren, Argun ve Geyhatu Hanlar dönemlerinde konumunu iyice güçlendiren Reşîdu'd-dîn, devlet tabipleri arasına katılmasının ardından, Gazan Han'ın hükümdarlık yıllarında Vezir Sadru'd-dîn-i Zencânî'nin katledilmesinin ardından Sa'du'd-dîn-i Sâvecî ile birlikte vezir tayin edilmiştir (657/1298). Vezirliğinden itibaren, ömrünün geri kalanında devlet işleriyle iştigal eden Reşîdu'd-dîn Tabîb, konumu sebebiyle hizmet ettiği İlhanlı hükümdarlarıyla oldukça yakın ilişkiler geliştirme şansı yakalamıştır. Bu sebeple genellikle idarî reformlar başta olmak üzere Gazan Han'ın reform programının teorik mimarlarından biri olmakla ilişkilendirilen Reşîdu'd-dîn, sahip olduğu maddî kuvvet ölçüğünde Tebriz ve Sultaniye gibi kentlerde bazı hayır kurumlarının hayata geçmesini sağlayarak İlhanlı dönemi vakıf kurucuları arasında da yer almıştır.

bulduğu sırada birkaç kez Moğolistan'a seyahat etmiş, bu vesileyle Mâverâünnehir, Türkistan ve Uygur yörelerini görme imkânı bulmuştur. Müellifin eseri, muhtemelen bu yolculuklar sırasında gördüğü eski Türk kitabelerinin yanı sıra Uygurların destanlarına değinmesi bakımından eski Türk tarihi için de ehemmiyet arz etmektedir (Özgüdenli, "Târih-i Cihângüşâ", s. 78). Meşhur şarkiyat mütehassısı Barthold, Moğol İmparatorluğu'nun yekpare hâldeki zamanında yaşaması ve Türkistan, Moğolistan ve Uygur ülkelerini bizzat görmesi sebebiyle Cüveynî'nin tarihçilik bakımından Reşîdu'd-dîn ve Vassâf'tan daha üstün konumda olduğunu, onun diğer ikisinin aksine imkân dâhilinde olmak üzere tüm imparatorluğun tarihini vermeyi amaçladığını vurgulamıştır (Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 42-43).

⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Orta Çağ İnan Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", *İnan'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. S. Afacan-Ş. Deniz-A. Macit, İlem Yayınları, İstanbul 2021, s. 380-381; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 43.

Gazan Han devrinde Savecî'yle birlikte vezirliğe tayin edilen Reşîdu'd-dîn, Olcaytu Sultan döneminin sonuna kadar vazifesini sürdürmüştür. Bu süreçte Savecî ile aralarında meydana gelen ihtilafla birlikte şekillenen rekabetin Reşîdu'd-dîn lehine sonuçlanmasıyla Savecî katledilmiştir. Reşîdu'd-dîn bu kez aynı görevi, ilerde en mühim rakibi haline gelecek olan Tâcu'd-dîn 'Ali Şah-i Gilânî'yle birlikte yürütmüştür. Sultan Olcaytu ve Sultan Ebu Said devrinde çevirdiği entrikalarda başarılar kaydeden Ali Şah, onun gözden düşmesinde ve katledilmesinde büyük rol oynamıştır. Gilânî'nin bir entrikası sonucunda 717/1317'de görevden azledilmesinin ardından, Sultan Olcaytu'yu zehirlemekle suçlanan Reşîdu'd-dîn, yapılan yargılamanın ardından suçlu bulunarak 718/1318 yılında oğlu Gıyâsu'd-dîn ile birlikte idam edilmiştir.⁹ İdamından sonra Reşîdu'd-dîn'in kişisel serveti müsadere, Tebriz'de inşa ettirdiği Râb'-i Reşîdî¹⁰ ise yağma edilmiştir.

Reşîdu'd-dîn'in tarih yazıcılığı, hizmetinde olduğu, Tarih ilmine büyük ilgi duyan Gazan Han'ın isteğiyle kaleme aldığı *Târîh -i Mubârek-i Gâzânî*¹¹ ile başladı. Fakat hâmisinin 703/1304 yılındaki ölümü üzerine eserini Sultan Olcaytu'ya sunmak durumunda kaldı.

⁹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın yaşamöyküsü ve eseri *Camiu't-Tevârih* ile ilgili olarak şu eserlerden istifade edilebilir: Dorothea Krawulsky, *The Mongol İlkhans and their Vizier Rashîd al-Dîn*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2011; D. O. Morgan, "Rashîd al-Dîn Tabîb", *EI*², VIII (1986), s. 443-444; Edward G. Browne, *A History of Persian Literature*, III, Cambridge University Press, Cambridge 1920, s. 68-74; Melville, "Jâme' al-Tawârih", *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/jame-al-tawarik>, (Erişim Tarihi: 14.01.2021); Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV (2008), s. 19-21; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârih", *DİA*, VII (1993), s. 132-134; M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşîdüddin", *Bellekten*, I/1 (1937), s. 165-179; A. Zeki Velidi Togan, "The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn", *CAJ*, VII/1 (1962), s. 60-72; John Andrew Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", *Iran*, IX (1971), s. 19-26; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 46-50; J. Rypka, "Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods", *CHIr*, V, , *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 623-624; Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 227-236; Şeşen, s. 234-237; M. Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, haz. Y. Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 260-283; A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 155-156. Cüveynî ve Reşîdu'd-dîn'in Moğol tarihi için önemi hakkında bk. J. A. Boyle, "Juwaynî and Rashîd al-Dîn as Sources on the History of the Mongols", *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis-P. M. Holt, Oxford University Press, London 1962, s. 133-137. *Camiu't-Tevârih* hakkında güncel, alternatif ve kavramsal bir yaklaşım için bk. Judith Pfeiffer, "In the Folds of Time: Rashîd al-Dîn on Theories of Historicity", *History and Theory*, LVII (2019), s. 20-42.

¹⁰ Rab'-i Reşîdî hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevler ve Ücretler", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 207-260.

¹¹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târîh -i Mubârek-i Gâzânî - Dâstân-ı Gâzân Hân (Geschichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Faḍlallâh b. 'Imâd al- Daula Abûl-Ḥair)*, nşr. K. Jahn, Messrs Luzac&Co, Londra 1358/1940, [= Reşîdu'd-dîn/Jahn].

Onun teşvikiyle çalışmasına devam eden müellif, Gazan Han hakkında yazdığı bölüm aynı kalacak şekilde, Moğollar ve ilişki içinde oldukları yahut olmadıkları muhtelif milletlerin tarihlerine ilişkin büyük bir metin kaleme aldı ki bu suretle ortaya çıkan *Cami' u't-Tevârih*,¹² ilk kapsamlı dünya tarihi denemesi idi. Eser üç ayrı kısımdan oluşan umumî bir tarihtir. Eserin birinci kısmı Gâzân Hân'ın emriyle kaleme alınan, Türk ve Moğol tarihlerinin anlatıldığı *Târih -i Mubârek-i Gâzânî* iken ikinci kısım yaratılıştan yazarın yaşadığı yıllara kadar olan genel bir dünya tarihi, üçüncü ve son kısım ise günümüze ulaşmayan veya hiç kaleme alınmamış olan coğrafyadır. Eser Gazan Han'ın 703/1304 yılındaki vefatıyla sona ermektedir.¹³

İlhanlı hükümdarlarına oldukça yakın bir kişi olan Reşîdu'd-dîn'in eseri *Cami' u't-Tevârih*'in ilhanların emriyle ortaya çıktığı bir vakıdır. Bu sebeple müellifin devletin resmî bir tarihçisi olma özelliğini taşıdığı bilhassa vurgulanmalıdır. Yazılış tarihi açısından yakın bir geçmiş olarak nitelendirilebilecek dönemlerde vuku bulmuş hadiseleri anlatılırken müellifin başvurduğu bazı yöntemlerden¹⁴ de anlaşılabilir gibi, eserin genelinde İlhanlı yanlısı anlatımın hâkim olduğu görülmektedir. Ünlü Moğol ve İlhanlı Tarihi mütehassıslarından Morgan'ın isabetle vurguladığı gibi “Reşîdu'd-dîn büyük öneme sahip, dikkate şayan bir tarihçi olsa da tarafsız bir tarihçi telâkki edilmemelidir”.¹⁵ Bununla beraber onun ve eserinin genel olarak Türk, Moğol ve dünya tarihlerinin ve özel

¹² Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Cami' u't-tevârih*, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafâ Müsevî, I-IV, Neşr-i Elbruz, Tahran 1373/1994, [= Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî]; Rashiduddin Fazlullah, *Jami' u't-Tawarikh - Compendium of Chronicles – A History of the Mongols*, İngilizceye çev. ve notl. W. M. Thackston, I-III, Harvard University, Cambridge 1999, [= Reşîdu'd-dîn/Thackston]; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Cami' u't-tevârih*, nşr. Behmen Kerimî, I-II, İntişârât-i İkbâl, Tahran 1362/1983, [= Reşîdu'd-dîn/Kerimî]; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Cami' u't-tevârih*, nşr. 'Abdu'l-kerîm 'Alî-oglu 'Alizâde, Neşriyyât-ı Ferhengistân-i 'Ulûm-i Cumhûrî-yi Şûrevî-yi Sosyâlistî-yi Âzerbâycân, III, Baku 1957, [= Reşîdu'd-dîn/'Alizâde]. Eserin İlhanlılar kısmının Türkçe tercümesi: Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan, A. Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, [= Reşîdu'd-dîn/Aka vd.]. Eserin Abaka Han bahsinden başlayarak Geyhâtû Han döneminin sonuna kadar olan Farsça kısmı ve Almanca tercümesi: *Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî, Geschichte der Ilhâne Abağa bis Gaihâtû (1265-1295)*, çev. ve yay. haz. Karl Jahn, Mouton & Co, 's-Gravenhage 1957, [= Reşîdu'd-dîn/Abâğa].

¹³ Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknûs Yayınları, İstanbul 2009, s. 11-13.

¹⁴ Mesela müellifin İlhanlılar açısından yenilgiyle sonuçlanan bazı İlhanlı-Memlûk harpleri gibi, aslında o dönem için oldukça mühim durumda olan bazı hadiseleri kısaca anlatarak geçiştirmesi, yer verdiği bazı konuşma metinlerindeki üslûbu ve ilhanlar için kullandığı ifadeler bu yöntemlere örnek olarak verilebilir. Ancak modern öncesi dönemde yazılan kroniklerin umumiyetle patronaj ilişkisi ile kaleme alındığı herkesçe malum olduğundan müellifin bu tavrı olağan ve pekâlâ anlamlıdır.

¹⁵ Morgan, “Rashîd al-Dîn Tabîb”, s. 444.

olarak İlhanlı Tarihi için büyük önem taşıdığını bilhassa vurgulamak gerekir. Reşîdu'd-dîn'in Abaka Han devrinde tabip olarak İlhanlı hizmetine girdiği dikkate alındığında, onun ikinci ilhan hakkında anlattıkları konumuz açısından eşsizdir. Bu açıdan *Cami'u't-Tevârih*, Abaka Han'ın düşünce yapısı, tutum ve davranışları ve bunlarda payı olan etmenlere ek olarak onun etrafındaki dünyaya ışık tutması açısından büyük önemi haizdir.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i araştırma konumuz kapsamında bilgi ihtiva eden eserlerinden bir diğeri *Şu'ab-i pençgâne*'dir.¹⁶ Bazı araştırmacılar tarafından *Câmi'u't-Tevârih*'in bir bölümünden ibaret olarak değerlendirilen bu eser, Moğol, Türk, Arap ve İbranî hükümdarlarının şecerelerini içermektedir.¹⁷

663/1264-1265 yılında Şîrâz'da dünyaya gelen Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî (ö. 730-1329-30), Sultan Olcaytu tarafından kendisine verilen "Vassâfu'l-hazre" veya bunun daha kısa bir formu olan "Vassâf" lakabıyla meşhurdur. Babasının Fârs vilâyetinin idarecilerinden biri olması sayesinde iyi bir eğitim hayatı geçirdikten sonra devlet hizmetine giren Vassâf, 697/1298-1299 yılında kaleme almaya başladığı *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-Â'sâr (Târîh-i Vassâf)*¹⁸ isimli eserinin ilk üç cildini Gazan Han'a takdim etme fırsatı bulmuştur. Onun ölümünün ardından eserin dördüncü cildini Sultan Olcaytu sunan müellif, eserin beşinci ve son cildini ise ölümünden iki yıl önce, 728/1328 yılında tamamlamıştır. Esasen 'Alâu'd-dîn Ata-Melik Cüveynî tarafından yazılan *Târîh-i Cihân-guşâ* isimli esere zeyil olarak yazılan, bu sebeple 656/1258 ve sonrasındaki yıllarda vuku bulan hadiseleri ihtiva eden *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-Â'sâr*, içinde barındırdığı ayetler, İran ve Arap edebiyatından iktibaslar ve müellif tarafından kaleme alınan şiirlerden başka Arapça, Farsça, Moğolca ve Türkçe

¹⁶ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 2937.

¹⁷ Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-i Hemedânî", s. 20-21.

¹⁸ Vassâf, *Kitâb-ı Mustetâb-ı Vassâfî'l-hazre*, I-V, nşr. M. M. İsfahânî, Kitâbhâne-yi İbn Sina-Kitâbhâne-yi Ca'ferî Tebrizî, Tahran 1338/1959, [= Vassâf/İsfahânî]; Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, nşr. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1346/1967 [= Vassâf/Tahrîr]; Vassâf, *Geschichte Wassaf's, Persisch Herausgegeben und Deutsch Übersetzt von Hammer-Purgstall*, Neu Herausgegeben von Sibylle Wentker nach Vorarbeiten von Klaus Wundsam, I-IV, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010-2016, [= Vassâf/Hammer].

ıstıhlardan dolayı oldukça süslü bir nesre sahiptir. Bununla beraber müellifin bu eseriyle şöhret bulduğu ve pek çok tarih yazarına ilham kaynağı olduğu bilinmektedir.¹⁹

680/1281 yılında Kazvin’de dünyaya gelen Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvînî (ö. 740/1339-1340’tan sonra), köklü bir bürokrat ailesine mensuptur. Dedesi ve babasının Irak’ın *mütevfi*si olarak görev yapmasından hareketle ailesi “Mütevfi/Mütevfiyân” lafzıyla anılmıştır.²⁰ Hatta müellifin kendisi de Vezir Reşîdu’-d-dîn tarafından *mütevfi* tayin edilmiştir.²¹ Gençliğinden beri tarih ilmiyle ilgilenen; şair, edip ve âlimlerin sohbetlerine iştirak eden Kazvînî, İlhanlı tarihinin başucu kaynaklarından biri olan *Târih-i Güzide*’yi²² yazarak hizmetinde bulunduğu Vezir Gıyâsu’-d-dîn Muhammed’e takdim etmiştir. Eserin Taberî, İbnü’l-Esîr, Atâ-Melik Cüveynî ve Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh gibi önemli tarih yazarlarının eserlerinden yararlanılarak hazırlandığı anlaşılmaktadır.²³ *Târih-i Güzide*, esasen müellifin yaşadığı dönemle ilgili verdiği spesifik bilgiler münasebetiyle ehemmiyet arz ediyorsa da genel kronoloji ve mahallî hâkimiyetler konusundaki muhtevasıyla da çalışmamızı ilgilendirmektedir.

Kazvînî’nin Firdevsî’nin *Şâhnâme*’sine nazire olarak yazdığı ve Hz. Peygamber’den başlayarak 734/1334 yılına kadar gelen hadiseleri anlattığı *Zafernâme*,²⁴ 75.000 beyitlik manzum bir tarih eseridir. Her biri müstakil üç ciltten oluşan eserin bilhassa “Kısmu’s-Sultaniyye min Kitâb-ı Zafernâme fî Zikri’l-Mogûl” başlığını taşıyan; Türkler ve

¹⁹ Müellif ve eser hakkında için bk. Osman Gazi Özgüdenli, “Vassâf”, *DİA*, XLII (2012), s. 558-559; P. Jackson, “Waşşâf”, *EP*, XI (2002), s. 174; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 51; Osman G. Özgüdenli, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târih-i Vassâf’ın Müellif Nüshası”, *Belleten*, LXX/258 (2006), s. 501-506; a.mlf., *Gâzân Hân ve Reformları*, s. 16-17; Storey, *Persian Literature*, II/2, s. 267-268; Rypka, “Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods”, s. 624; Browne, *A History of Persian Literature*, III, s. 67-68; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 328-239.

²⁰ B. Spuler, “Hamd Allâh al-Mustawfî al-Kazvînî”, *EP*, III (1986), s. 122.

²¹ Abdülkerim Özeydin, “Hamdullah el-Mütevfi”, *DİA*, XV (1997), s. 454.

²² Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Guzide*, nşr. ‘Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, Müessese-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1387/2008, [= Kazvînî/Nevâ’î]; Hamdu’llâh Mustawfî-i Qazvînî, *Ta’rih-i Guzida*, I-II, İngilizceye çev. ve yay. haz. E. G. Browne, E. J. Brill, 1913, [= Kazvînî/Browne]; Hamdullah Mütevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Türkçe çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2018, [= Kazvînî/Öztürk].

²³ Spuler, “Hamd Allâh al-Mustawfî al-Kazvînî”, s. 122; Özeydin, “Hamdullah el-Mütevfi”, s. 454.

²⁴ L. J. Ward, *The Zafar-nâmah of Hamdallâh Mustawfî and the Il-khân Dynasty of Iran*, I-III, Doktora Tezi, University of Manchester, Manchester 1983 [= Kazvînî, *Zafernâme*].

Moğollardan bahseden ve 731/1331 yılına kadar İlhanlı tarihini anlatan üçüncü cildi, mukaddem kaynaklardan bolca iktibas barındırmaktadır.

Kazvîni'nin araştırmamız çerçevesinde istifade edilen bir diğer eseri *Nuzhetü'l-Kulûb*'dur.²⁵ Müellifin dostlarının ricası üzerine kaleme aldığı bu eser coğrafya ve kozmografya ile ilgilidir. Müellifin eserini yazarken kendisinden önce bu alanlarda ortaya konmuş yapıtlardan istifade ettiği anlaşılmaktadır. *Nuzhetü'l-Kulûb*, kozmografya hakkında bir mukaddime, üç esas bölüm ve hâtimeden müteşekkildir. Eserin coğrafyaya ilişkin üçüncü bölümü dört kısma ayrılmıştır. Bu bölümün Moğol İran'ının maliyesini, coğrafyasını, eyalet, vilâyet, kaza, nahiye ve köylerini, yol ve menzillerini, dağlarını, nehirlerini, deniz ve göllerini, maden ve minerallerini anlatan ikinci kısmı ile komşu ülkeler hakkında bilgi veren üçüncü kısmı²⁶ konumuz açısından bilhassa önemlidir. İlhanlılar hakkında verilen bilgilerin, müellifin idarî vazifesi dolayısıyla devletin resmî vesikalarına dayanması,²⁷ eserin çalışmamız bağlamındaki önemini artırmaktadır.

Öte yandan Abaka Han'ın çağdaşı olan ve astronomi başta olmak üzere pek çok alanda eser veren Kutbu'd-dîn Şîrâzî'ye nispet edilen *Ahbâr-i Mogûlân*²⁸ adlı eser kısa ölçekli olsa da konumuzla ilgilidir.

İlhanlı dönemi tarih yazarlarından Ebu'l-kâsım 'Abdullâh b. 'Ali el-Kâşânî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Gıyasu'd-dîn Olcâytû Sultân Muhammed Hudâbende* ya da kısaltılmış ismiyle *Târîh-i Olcâytû Sultân*²⁹ isimli eser, ihtiva ettiği bazı bilgiler

²⁵ Hamd-allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, (Coğrafya kısmı) İngilizce çev. G. Le Strange, *The Geographical Part of Nuzhat-al-Qulûb Composed by Hamd-allâh Mustawfî of Kazwîn in 740 (1340)*, E. J. Brill, Leiden 1919.

²⁶ Özeydın, "Hamdullah el-Müstevfî", s. 454-455.

²⁷ Spuler, "Hamd Allâh al-Mustawfî al-Kazvîni", s. 122;

²⁸ Kutbu'd-dîn Şîrâzî (?), *Ahbâr-i Mogûlân der enbâne-yi Mollâ Kutb*, nşr. İ. Afşar, Kitâbhâne-yi Bozorg-i Hazret-i Âyetullâhü'l-uzmâ Mar'aşî Necefi, Kûm 1389/2010, [= Şîrâzî/Afşâr], s. 44; George Lane, *The Mongols in Iran: Qutb Al-Din Shirazi's Akhbar-i Moghulan*, Routledge, London-New York, 2018, [= Şîrâzî/Lane].

²⁹ Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, nşr. Mehîm Hamblî, Bengâh-ı Tercume ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1348/1969 [= Kâşânî/Hamblî]; Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı,

dolayısıyla konumuz açısından değerlidir. İlhanlı hükümdarlarının emrindeki münşilerden biri olan Kâşânî,³⁰ dönemin ünlü kronikçilerinden Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Camîu't-Tevârih* adlı eserinde Sultan Olcaytu devrinin yer almamasından hareketle söz konusu esere zeyil olarak, bu sultan döneminde vuku bulan ve 718/1318 yılına kadar gelen hadiseleri sırasıyla ve nesir biçiminde kaleme almıştır. Kâşânî aynı zamanda Reşîdu'd-dîn'in ölümünden sonra onun dünya tarihinin aslında kendisi tarafından kaleme alındığını iddia etmişse de hiçbir sağlam dayanağı olmayan bu görüş muasır, muahhar ve modern tarihçiler tarafından kabul görmemiştir. Kâşânî'nin eseri dönemin siyasî tarihine ışık tuttuğu kadar devrin sosyal, kültürel ve dinî yapısı hakkında da bilgiler vermektedir.

Umumî Tarihler

İlhanlılar döneminin meşhur Şîî tefsir, kelâm ve fıkıh âlimi Kâdı Beyzâvî (ö. 685/1286), Şîrâz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Babasının Şîrâz kâdı'l-kudâtlığına tayininden sonra ailesiyle birlikte bu şehre yerleşen ve iyi bir eğitim hayatı geçiren müellif, babasının ölümünden sonra Suğuncak Noyan'ın himayesiyle Fars kâdı'l-kudâtlığı görevine getirilmiştir. Onun kaleme aldığı, Hz. Âdem'den başlayarak müellifin zamanına kadar gelen önemli olayları ihtiva eden *Nizâmu't-tevârih*³¹ (t. 674/1275) özellikle peygamberler tarihi; Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular ve Moğollar hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.³² Oldukça muhtasar nitelikte olan bu eser, müellifinin Abaka Han döneminde yaşamış olması bakımından konumuzu ilgilendirmektedir.

(Fars Dili ve Edebiyatı), Ankara 1992 [= Kâşânî/Örs].

³⁰ Yaşamöyküsü ve mevzu bahis eseri hakkında daha geniş bilgi için bk. Derya Örs, "Kâşânî, Abdullah b. Ali", *DİA*, XXV (2002), s. 4-5; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 248-251; Storey, *Persian Literature*, II/2, s. 267.

³¹ Kâdı Nâsîru'd-dîn 'Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmu't-tevârih*, nşr. Behmen Mîrzâ Kerîmî, Kitâbhâne-i 'İlmî, Tahran 1313/1934. *Nizâmü't-tevârih* hakkında ülkemizde bir Yüksek Lisans tez çalışması yapılmıştır: Haşim Karakoç, *Kâdı Beyzâvî ve Nizâmu't-tevârih'inin Edisyon Kritiği ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı), Kırıkkale 1998.

³² Kâdı Nâsîru'd-dîn Beyzâvî'nin hayatı ve *Nizâmu't-tevârih* başta olmak üzere eserleri hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI (1992), s. 100-103; J. Robson, "Al-Baydâwî, *EP*, I (1986), s. 1129; Charles Melville, "From Adam to Abaq: Kâdı Baydâwî's Rearrangement of History", *Studia Iranica*, XXX (2001), s. 67-86.

Fârs bölgesinin Şebânkâre şehrinde doğan Muhammed b. ‘Alî-yi Şebânkâre’î (ö. 759/1358), şairliği ve tarihçiliğiyle ön plana çıkmıştır. *Mecma’u’l-ensâb*,³³ müellif tarafından Reşîdu’d-dîn Fazlullâh-i Hemedânî’nin oğlu ve Ebû Sa’id Bahadır Han’ın veziri Gıyâsu’d-dîn Muhammed’e ithaf etmiştir. Ancak vezirin evinin 736/1336’da yıkılması ve buna bağlı olarak nüshanın kaybolması üzerine eseri yeniden kaleme almış ve 738/1337’de tamamlamıştır. Bu nüsha ve Çobanlı Pîr Hüseyin’e sunduğu 743/1343 tarihli nüsha günümüze ulaşmıştır. *Cami’u’l-ensâb* ve *Bahrü’l-ensâb* adlarıyla da anılan genel tarih niteliğindeki eser, kainatın ve insanlığın yaratılışından başlamakta ve müellifin yaşadığı döneme kadar hükümdarların ve sülâlelerin tarihini ihtiva etmektedir. Eser aynı zamanda Fârs’ın güneyinde yer alan Şebânkâre’de hüküm süren mahallî hâkimler hakkında bilgi içeren ilk tarih kitabıdır.³⁴

Timurlu dönemi tarihçilerinden Mîrh^vând,³⁵ Buhara’dan Belh’e göç eden bir seyyid ailesine mensuptur. İyi bir eğitim alan Mîrh^vând, genç yaşta Ali Şîr Nevâî’nin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Ömrünün son yıllarına doğru, Nevâî’nin Herât’ta bulunan İhlâsiye Hankâhı’nı kendisine tahsis etmesi üzerine eseri *Ravzatu’s-safâ*’yı³⁶ kaleme almıştır. Konumuz hakkındaki anlatısı çerçevesinde Reşîdu’d-dîn ve Vassâf’tan çokça iktibaslar içerdiği görülen Mîrh^vând’ın eseri, yine de yer yer spesifik bilgiler ihtiva etmektedir.

Herât’ta, annesi tarafından dedesi olan Timurlu dönemi tarihçilerinden Mîrh^vând’ın gözetiminde yetişen H^vândemîr (ö. 942/1535-1536), hayatı boyunca yaşadığı yörelerin idarecileriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Müellif, ilmî çalışmalarda bulunarak pek çok eser

³³ Muhammed b. ‘Alî-yi Şebânkâre’î, *Mecma’u’l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1363/1984. *Mecma’u’l-ensâb* kısmen (eserin Saffâriler’den Hârizmşahlara kadar olan ilk dokuz bölümü) bir Yüksek Lisans tez çalışması kapsamında Türkçeye tercüme edilmiştir: Nurullah Soylar, *Şebânkâre’î’nin Mecma’l-Ensâb fi’t-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2018. Ayrıca son yıllarda eserin tam metin Türkçe tercümesi yapılarak yayınlanmıştır: Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâre’î, *Mecma’u’l-ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, terc. F. Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021.

³⁴ Müellif ve eseri *Mecma’u’l-ensâb* hakkında detaylı bilgi için bk. Rıza Kurtuluş, “Şebânkâre’î”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 390-391; C. E. Bosworth-P. Jackson, “*Şhabânkâra’î*”, *EP*, IX (1997), s. 158-159.

³⁵ Hayatı ve eseri *Ravzatu’s-safâ* hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Aka, “Mîrhând”, *DİA*, XXX (2020), s. 156-157; A. Beveridge [B. F. Manz], “Mîrk^hwând”, *EP*, VII (1993), s. 126-127; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 59-60; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 247-248

³⁶ Mîrh^vând (Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu’d-dîn Hândşâh), *Ravzatu’s-safâ fi sîreti’l-enbiyâ ve’l-mulûk ve’l-hulefâ*, nşr. ‘Abbâs Zeryâb, I-VI, İntişârât-i İlmî, Tahran 1373/1994.

kaleme almıştır.³⁷ Onun *Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâdi'l-beşer*³⁸ adını taşıyan eseri konumuz açısından önemlidir. Müellif, umumî bir dünya tarihi niteliğindeki bu eseri seyyidler, kâdılar ve sadrların reisi olan Gıyâsu'd-dîn Muhammed b. Yusuf-ı Huseynî adına 927/1521 yılında yazmaya başlamış, fakat onun öldürülmesinden sonra Safevîlerin Herât valisi Durmuş Han'ın veziri Hâce Habîbullâh-ı Sâvecî'ye ithaf etmiştir. Eserin adındaki “Habîbu's-siyer” ifadesi bu ikinci ithaftan kaynaklanmaktadır. Üç cilt olarak yazılan eser yaratılıştan Safevî hükümdarı Şah İsmail'in (1501-1524) ölümüne (930/1524) kadar gelmektedir.³⁹ Eserinde Reşîdu'd-dîn'in metoduna uyarak kronolojiden ziyade devletleri esas alan müellif, her devrin sonunda o dönemin vezirleri ve diğer devlet adamları ile seyyidler, nakibler, ulemâ, fuzelâ ve şairler hakkında bilgiler vermiş ve bu suretle İran tarih yazıcılığında yeni bir usûl başlatmıştır.⁴⁰

H'ândemîr'in muhtelif devletlerde vezirlik yapmış kişilerin yaşam öykülerini konu ettiği eseri *Destûrû'l-vüzerâ*⁴¹ da konumuz açısından ehemmiyet arz etmektedir. Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara ve veziri Kemâlû'd-dîn Hâce Mahmud adına kaleme alınan eser 906/1500-1501 yılında tamamlanmışsa da 914/1508'te yeniden gözden geçirilmiş ve bazı ilavelerle genişletilmiştir.⁴²

Mahallî Tarihler

Mâverâünnehir'in Ilak bölgesinin küçük bir şehri olan Benâket kökenli Benâketî'nin (ö. 730/1329-1330) doğum tarihi belli değildir. Müellif, kendi kaydına göre 717/1302 yılı

³⁷ Hayatı ve eserleri için bk. İsmail Aka, “Hândmîr”, *DİA*, XV (1997), s. 550-552; H. Beveridge [J. T. P. de Bruijn], “*Kh*wândamîr”, *EP*, IV (1997), s. 1020-1021; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 248-250; Farishtamo Khomushova, *Gıyasüddîn Hândmîr'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020, s. 38-47, 60-75; Özgüdenli, “Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış”, s. 392-393.

³⁸ Gıyâsu'd-dîn b. Hümâmu'd-dîn H'ândemîr, *Târîh-i Habîbu's-siyer fî ahbâr-i efrâdi'l-beşer*, I-IV, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-i Hayyâm, Tahran 1380/2001, [= H'ândemîr /Siyâkî]; *Habîbu's-siyar: The Reign of the Mongols and Turk*, I-II, İngilizce çev. W. M. Thackston, Cambridge-Massachusetts 1994, [= H'ândemîr/Thackston].

³⁹ Khomushova, *Gıyasüddîn Hândmîr'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, s. 70-74.

⁴⁰ Aka, “Hândmîr”, *DİA*, XV (1997), s. 552; Özgüdenli, “Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış”, s. 393.

⁴¹ H'ândemîr, *Düstûrû'l-vüzerâ*, nşr. Sa'îd Nefîsî, İntişârât-i İkbâl, Tahran 2535/1355/1976.

⁴² Aka, “Hândmîr”, s. 551; Beveridge, “*Kh*wândamîr”, s. 1021. Tafsilen bk. Khomushova, *Gıyasüddîn Hândmîr'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, s. 63-66.

sonlarında Ucân'da tertip edilen büyük kurultayda Gazan Han'ın huzuruna çıkarak ona yazdığı methiyeyi okumuş ve bu hükümdar tarafından *Meliku 'ş-şu 'arâ'* unvanına layık görülmüştür.⁴³ Ancak müellif, onun halefi Sultan Olcaytu zamanında fazla itibar görme şansı bulamamıştır. Müellifin tarihle alakalı eseri *Ravzât üli'l-elbâb fî ma 'rifeti 't-tevârih ve 'l-ensâb* (t. 730/1329-1330), *Târîh-i Benâketî*⁴⁴ ismiyle meşhur olup esasen bazı ilaveler ve ufak değişiklikler dışarıda bırakılacak olursa, *Cami 'u 't-Tevârih*'in kısa bir formu niteliğindedir. Benâketî, Farsça olarak yazdığı ve 717/1317 yılında, Sultan Ebu Said zamanında tamamladığı eserini peygamberler tarihi, eski İran tarihi, Hz. Peygamber ve halifeler devri, Abbâsîlerle çağdaş İran'daki hanedanların tarihi, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Frenklerin tarihi, Hintlilerin tarihi, Çinlilerin tarihi ve Moğolların tarihi olmak üzere dokuz kısma ayırmıştır.⁴⁵ Eserin dokuzuncu ve son bölümü konumuz itibarıyla bazı tâli mevzularda bilgiler ihtiva etmektedir.

Nâsîru'd-dîn Münşî-yi Kirmânî tarafından yazılan ve 716/1316-1317 yılına kadarki hadiseleri içermek üzere Kirman Karâhıtâyalarının (Kutluğhanlı Hanedanı) tarihini anlatan *Simtu 'l- 'ulâ li-hazreti 'l- 'ulyâ*⁴⁶ da çalışmamızda faydalanılan eserler arasındadır. Kirmânî'nin eseri Abaka Han'ın bilhassa Kirman bölgesinin hâkimleriyle münasebetleri açısından önemi haizdir.

Öte yandan kim tarafından ve hangi tarihte yazıldığı bilinmemekle beraber Kirmân Karâhıtâyalarının tarihini anlatan *Târîh-i Şâhî-yi Karâhıtâyân*⁴⁷ adlı eser önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı şekilde, anonim bir eser olma özelliğindeki *Târîh-i Sîstân*⁴⁸ da

⁴³ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 21. Nitekim Semerkandî, onu tarihçilik ve şairlikteki maharetinden ötürü sitayişle anmaktadır (Devletşâh b. Bahtîşâh Semerkandî, *Tezkîretü 'ş-Şu 'arâ'*, nşr. E. Brown, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1382/2003, s. 227).

⁴⁴ Fâhru'd-dîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Tâcu'd-dîn Benâketî, *Ravzât üli'l-elbâb fî ma 'rifeti 't-tevârih ve 'l-ensâb (Târîh-i Benâketî)*, nşr. Ca'fer Şi'âr, Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, Tahran 1348/1969.

⁴⁵ W. Barthold [H. Massé], "Banâketî", *EP*, I (1986), s. 1011; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 305-307; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240.

⁴⁶ Nâsîru'd-dîn Münşî-yi Kirmânî, *Simtu 'l- 'ulâ li-hazreti 'l- 'ulyâ*, nşr. 'Abbas İkbâl, Şirket-i Sihâmî-yi Çâp, Tahran 1328/1949.

⁴⁷ *Târîh-i Şâhî-yi Karâhıtâyân*, nşr. Muhammed İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 2535/1355/1976.

⁴⁸ *Târîh-i Sîstân*, nşr. Meliku 'ş-şu 'arâ' Bahâr, İntişârât-i Golâle-yi Hâver, Tahran 1352/1973.

Sîstan ve çevresinde meydana gelen hadiseleri aktarması araştırma konumuz bağlamında ehemmiyet arz etmektedir.

Ayrıca Mevlânâ Evliyâ'-ullâh-i Amulî tarafından 764/1362 yılında telif edilen *Târîh-i Rûyân*⁴⁹ ve Mîr Seyyid Zahîru'd-dîn b. Nasîru'd-dîn-i Mar'aşî⁵⁰ tarafından kaleme alınan *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*⁵¹ konumuz açısından kıymeli bilgiler sunan Mahallî tarihlerdendir.

Ca'fer b. Muhammed b. Hasan-i Ca'ferî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Yezd*,⁵² 845/1441-42 yılına kadar gelen hadiseler⁵³ ölçeğinde Yezd ve çevresinin tarihini anlatması hasebiyle çalışmamızda istifade edilen eserlerdendir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Huseyn b. 'Alî el-Kâtîb tarafından kaleme alınarak Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'a (1438-1467) ithaf edilen *Târîh-i Cedîd-i Yezd*⁵⁴ de müellifin kendi zamanına kadar gerçekleşen olayları kaydetmesi sebebiyle çalışma konumuzun kaynakları arasında yer almaktadır. Zira bu iki eser Moğolların bölgeye gelişi, İlhanlıların kuruluşu ve Abaka Han döneminde Yezd Atabegliği'nin vaziyeti ile İlhanlı merkezî idaresiyle münasebetleri hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer yandan Mahmûd Kutûbî tarafından Muzafferîler hanedanı hakkında yazılan *Târîh-i Âl-i Muzaffer*⁵⁵ bu hanedanın menşei hakkında verdiği bilgiler açısından yararlandığımız kaynak eserlerden bir diğeridir.

⁴⁹ Mevlânâ Evliyâ'-ullâh-i Amulî, *Târîh-i Rûyân*, nşr. Menûcehr Sutûde, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1348/1969. Eser hakkında bk. Özgüdenli, "Orta Çağ İnan Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 386-387.

⁵⁰ Zahîru'd-dîn Mar'aşî ve eserleri hakkında bk. C. E. Bosworth, "Zahîr al-Dîn Mar'ashî", *EP*, XI (2002), s. 393-394; Tahsin Yazıcı, "Mar'aşî, Zahîrüddin", *DİA*, XXVIII (2003), s. 36-37; M. İbrahim Yıldırım, "Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Eser: Zahîr-i Mar'aşî'nin *Müntahabü't-Tevârih*'i", *Belleten*, LXXX/288 (2016), s. 374-377.

⁵¹ Mîr Seyyid Zahîru'd-dîn b. Nasîru'd-dîn-i Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, nşr. Muhammed Huseyn Tesbîhî, İntişârât-i Esâtîr, 1365/1986. Eser hakkında ayrıca bk. Mehîm Fehîmî, "Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, VI (1381/2002), s. 228-229; Yıldırım, "Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Eser: Zahîr-i Mar'aşî'nin *Müntahabü't-Tevârih*'i", s. 376; Özgüdenli, "Orta Çağ İnan Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 387.

⁵² Ca'fer b. Muhammed b. Hasan-i Ca'ferî, *Târîh-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1343/1965.

⁵³ Özgüdenli, "Orta Çağ İnan Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 387.

⁵⁴ Ahmed b. Huseyn b. 'Alî el-Kâtîb, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1345/1966.

⁵⁵ Mahmûd Kutûbî, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1364/1985.

Herât ve çevresinin tarihi hakkında Seyf-i Herevî'nin (Seyf b. Muhammed b. Yâkub el-Herevî) *Târîh-nâme-yi Herât*'ı,⁵⁶ Mu'ined-dîn Muhammed-i İsfizârî'nin (ö. 899/1494'ten sonra) *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*'i⁵⁷ (t. 897-899/1491-1494) ve Hâfız-i Ebrû'nun (ö. 833/1430), *Târîh-i Selâtin-i Kert*'i⁵⁸ ve Fârs ve bilhassa Şîrâz tarihi hakkında Ahmed b. Ebu'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî'nin (ö. 789/1387-88) *Şîrâz-nâme*'sinden⁵⁹ istifade edilmiştir.

Tez çalışmamızda kullanılan Arapça kaynaklar arasında Memlûkler döneminin önde gelen bazı tarihçilerinin eserleri bulunmaktadır. Bu cümleden bilhassa Abaka Han döneminde İlhanlı-Memlûk ilişkileri gibi konumuzu ilgilendiren mevzulardan bahseden Makrîzî,⁶⁰ Yûnînî,⁶¹ İbn Abdü'z-zâhîr,⁶² Baybars el-Mansûrî,⁶³ İbn Şeddâd⁶⁴ ve el-Ömerî⁶⁵ gibi tarih yazarlarının eserlerinden yararlanılmıştır.

Türkiye Selçuklu kaynakları arasında yer alarak konumuzu ilgilendiren vakayinameler arasında İbn Bîbî,⁶⁶ Kerimü'd-dîn Mahmûd-i Aksarayî,⁶⁷ Yazıcızâde Ali,⁶⁸ Kâdı Ahmed

⁵⁶ Seyf b. Muhammed b. Yâkub el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, nşr. Gulâm-rızâ Tabâtabâi Mecd, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1383/2004.

⁵⁷ Mu'ined-dîn Muhammed-i İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fi evsâfi medîneti'l-Herât*, I, nşr. Seyyid Muhammed Kâzîm İmâmî, İntişârât-i Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338/1959.

⁵⁸ Hâfız-i Ebrû, *Târîh-i Selâtin-i Kert*, nşr. Mîr Hâşîm Muhaddîs, İntişârât-i Mirâs-i Mektûb, 1389/2010.

⁵⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, nşr. İsmâ'il Vâ'iz Cevâdî, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 1350/1972.

⁶⁰ Takîyü'd-dîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-Mâ'rifeti düvelü'l-Mülûk*, I-II, nşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, Matba'a-yı Dârü'l-kutübü'l-Misriyye, Kahire 1936.

⁶¹ Yûnînî, *Ze'ylü Mir'ati'z-zamân*, I-III, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1380/1960,

⁶² Muhyî'd-dîn b. Abdü'z-zâhîr, *er-Ravzü'z-Zâhîr fi Sîret-i Melikü'z-Zâhîr*, nşr. Abdü'l-azîz el-Huveytîr, Riyad 1986 [= İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytîr]; *el-Ravzü'z-zâhîr fi Sîret el-Melikü'z-Zâhîr Kâtibinin Gözünden Sultân Baybars*, çev. A. Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021 [= İbn Abdü'z-zâhîr/Usta]

⁶³ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, yay. haz. D. S. Richards, Das Arabische Buch, Beyrut 1998, s. 147-148.

⁶⁴ İbn Şeddâd (Ebü 'Abdullah İzzü'd-dîn Muhammed el-Halebî), *Târîhu'l-meliki'z-Zâhîr (Die Geschichte Des Sultans Baibars)*, yay. haz. A. Hutayt, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1403/1983 [= İbn Şeddâd/Hutayt]; Türkçe çev. İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi: Al-melik-al-zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Ş. Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul 1941 [= İbn Şeddâd/Yaltkaya].

⁶⁵ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım – Mesâlikü'l-Ebsâr*, çev. ve Notl: A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

⁶⁶ İbn Bibî, *El-evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2020.

⁶⁷ Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2000.

⁶⁸ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]*, haz. A. Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

Nigidî⁶⁹ gibi müelliflerin kaleme aldığı eserlerin yanı sıra Anonim Selçuknâme⁷⁰ bulunmaktadır. Bu kaynaklar, İlhanlı-Türkiye Selçuklu ilişkilerinin seyrine ışık tutmaları bakımından önemi haizdirler.

b. Diğer Kaynaklar

İlhanlılarla sıkı münasebeti bulunan Gürcü Krallığı'nın tarihini anlatan *Kartlis Tskhovreba Kroniği*⁷¹ ve *Anonim Gürcü Kroniği*⁷² istifade edilen vakayiname türündeki eserler arasında bulunmakta ve bilhassa Abaka Han döneminde İlhanlı-Gürcü Krallığı münasebetleri hakkında eşsiz bilgiler vermektedirler.

Ayrıca bu dönemde İlhanlılarla Gürcüleri aratmayacak derecede yakın ilişkide olan Kilikya Ermeni Krallığı bünyesinde yaşayan Aknerli Grigor,⁷³ Vardan,⁷⁴ Kiragos⁷⁵ ve Hayton'un⁷⁶ yanı sıra Vahram,⁷⁷ Sebastatsi,⁷⁸ Simbat Sparapet⁷⁹ gibi Ermeni tarihçilerin pasajlarından faydalanılmıştır. Ermeni tarih yazarlarının anlattıkları, Abaka Han döneminde İlhanlılarla Kilikya Ermeni kralları arasındaki bağlantıların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca Süryani asıllı Gregory Ebu'l-Ferec tarafından kaleme alınan

⁶⁹ Kâdi Ahmed Nigidî, *El-Veledü 'ş-şefik ve 'l-Hâfidü 'l-Halik*, I-II, terc. ve yay. haz. A. Ertuğrul, TTK, Ankara 2015.

⁷⁰ *Tarih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, çev. ve notl. H. İ. Gök-F. Coşguner, Atif Yayınları, Ankara 2014.

⁷¹ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, İngilizceye çev. D. Gamq'relidze vd., Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

⁷² *Histoire de la Géorgie - Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*, Fransızca çev. ve notl. M. Brousset, I, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, S. - Pétersboutg 1849.

⁷³ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

⁷⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, yay. haz. İ. Aslan, ed. F. Hacısalihoğlu, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017.

⁷⁵ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Fransızca çev. E. Dulaurier, Türkçeye çev. M. Kemal Bey, notl. F. Hacısalihoğlu-İ. Aslan, ed. A. Pul, Post Yayınları, İstanbul 2018; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Fransızca çev. E. Dulaurier, Türkçeye çev. G. Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

⁷⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. T. Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

⁷⁷ Urfalı Vahram, *Kilikya Ermeni Kralları*, çev. H.D. Andreasyan, TTK, Yayınlanmamış Tercüme.

⁷⁸ "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İ. Kemalioğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 35-59.

⁷⁹ "Simbat Sparapet'in Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İ. Kemalioğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 90-111.

mufassal⁸⁰ ve muhtasar⁸¹ tarihler Abaka Han'ın yaşamöyküsü ve faaliyetleri açısından bazı temel ve tâli hususlarda bilgiler sunması bakımından önemlidirler.

Son olarak seyahatnâme türündeki bazı eserlerin Abaka Han ve etrafındaki dünyaya temas ettiğini vurgulamak gerekmektedir. Bu cümleden, tüm zamanların en büyük seyyahlarından Marco Polo'nun kayıtları⁸² Abaka Han döneminin anlaşılması açısından kıymetlidir. Onun dışında, Rabban Sauma ve Mar Yahballaha'nın gözlemlerine dayanan anlatılar⁸³ bu dönemde İlhanlı Devleti'nin durumunun ve bizzat görüştükları Abaka Han'ın tutum ve davranışlarının anlaşılması bakımından bazı küçük detaylar barındırmaktadır.

2. Telif Eserler

İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın Moğol Tarihi içerisinde bulunduğu mevki, bu alanların mütehassıslarının yaptıkları araştırmalarda yer yer onun yaşamöyküsünden ve faaliyetlerinden bahsetmelerini zarurî kılmıştır. Ansiklopedi maddeleri gibi kısa ölçekli anlatılar haricinde Moğol ve İlhanlı tarihi uzmanlarının pek çoğu geniş kapsamlı araştırmalarında Abaka Han'ın yaşaöyküsüne, bilhassa onun saltanat sürecine değinmişlerdir. Bunlar arasında bulunan Sir Henry Howorth, Joseph von Hammer-Purgstall, W. Barthold, Bertold Spuler, John Andrew Boyle, Thomas T. Allsen, René Grousset, George Lane, Şîrîn Beyânî, Denise Aigle, Reuven Amitai-Preiss ve Michal Biran gibi pek çok yabancı uzman, eserlerinde bu İlhanlı hükümdarına yer vermişlerdir.

⁸⁰ Ebu'l-Ferec, *The Chronography of Gregory Abûl-Faraj: 1225-1286*, çev. Ernest A. Wallis Budge, I, Oxford University Press, London 1932, [= Ebu'l-Ferec/Budge]; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, İngilizce trc. E. A. W. Budge, Türkçe trc. Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara 1999 [= Ebu'l-Ferec/Doğrul].

⁸¹ Ebu'l-Ferec (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî), *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Ş. Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011, [= Ebu'l-Ferec/Yaltkaya].

⁸² Marco Polo, *The Description of the World*, I-II, yay. haz. A. C. Moule-P. Pelliot, George Routledge & Sons Limited, London 1938.

⁸³ *The Monks of Kûblâi Khân Emperor of China or The History of the Life and Travels of Rabban Şâvmâ, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khâns to the Kings of Europe, and Marķôs who as Mâr Yahballâhâ III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, çev. ve neşr. Sir E. A. W. Budge, The Religious Tract Society, London 1928; *History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*, ed. çev. ve notl. Pier G. Borbone, İtalyancadan çev. L. E. Parodi, verlag tredition, Hamburg 2020; Morris Rossabi, *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West*, Kodansha International, Tokyo-New York-London 1992.

Yine geçmişten günümüze kadar ülkemizde yazılmış Moğol tarihi ve kültürüne ilişkin tetkiklerin⁸⁴ pek çoğu, bu çalışmada istifade edilen telif eserler arasında yer almaktadır. Bu kapsamda geçmişten günümüze M. Fuad Köprülü, A. Zeki Velidi Togan, Osman Turan, Faruk Sümer, Nejat Kaymaz, Mustafa Kafalı, Osman Gazi Özgüdenli, Ömer Diler, Mustafa Uyar, Mustafa Akkuş ve Ömer Subaşı gibi pek çok araştırmacı, yaptıkları çalışmalarda Abaka Han'ın hayatına ve İlhanlı tahtında olduğu yıllara temas etmişlerdir.

Diğer yandan bu tez çalışmasının hazırlandığı süre içerisinde, İlhanlı Devleti'nde Abaka Han dönemine ilişkin bir Doktora tezi⁸⁵ ve bir Yüksek Lisans tezi⁸⁶ hazırlanmıştır. Bu çalışmalarda, umumiyetle ikinci ilhanın hükümdarlığında İlhanlı Devleti'nin durumu konu edilmiştir. Abaka Han ve etrafındaki dünyanın anlaşılması amacıyla hazırlanan bu çalışmada ise daha ziyade bu İlhanlı hükümdarının yaşamöyküsüne, hükümdarlık devrinde ortaya çıkardığı etkilere ve onun tarihte bıraktığı ize odaklanılmıştır.

II. Tarihsel Arka Plan: Abaka Han Dönemine Kadar İran'da Moğol/İlhanlı Hâkimiyeti ve Yakın Doğu'ya Etkileri

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın Moğolistan ve civarında bulunan kabileleri bir araya getirmek suretiyle kuvvetli bir yapıya liderlik etmek üzere ortaya çıkması, şüphesiz Orta Çağ'ın en önemli hadiselerinden biridir. Onun döneminde ve müteakip süreçte gelişen Moğol ilerleyişi Karpatlar'a kadar tüm Avrasya boyunca etkili olmuştur. Moğol istilâsı, Hülâgû'nun Yakın Doğu'ya ulaşmasıyla birlikte bu bölgede daha belirgin bir siyasî hüviyet kazanarak İlhanlı Devleti'nin ortaya çıkışını sağlamıştır. Bu devlet henüz teşekkül devrinde giriştiği askerî faaliyetlerde edindiği kazanımlarla bölgenin mühim bir siyasî gücü olmaya namzet olduğunu göstermiştir. Nitekim İran merkezli Moğol şube

⁸⁴ Cumhuriyet'in kuruluşundan yakın geçmişe kadar Moğol Tarihi ve kültürüne dair Türkiye'de telif edilmiş eserler için bk. Osman G. Özgüdenli, "Türkiye'de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VII/2 (2017), s. 463-512.

⁸⁵ İbrahim Güneş, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2021.

⁸⁶ Rüya Bingöl, *İlhanlı Devleti'nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2020.

devleti, yaklaşık bir asır süreyle Yakındoğu coğrafyasının siyasî vaziyetini tayin eden devletlerden biri olma vasfını korumuştur.

İran sahasına yönelik Moğol istilâsı, esasen Cengiz Han'ın sağlığında başlamış ve onun halefleri tarafından devam ettirilmişti. Buna göre Hârizmşahlara karşı girişilen batı seferi sırasında Cengiz Han'ın oğlu Toluy'la birlikte ünlü Moğol kumandanları Cebe ve Sübetey, Horâsân ve Orta İran'ı zapt ederek bölgedeki Moğol istilasının ilk merhalesini gerçekleştirmişti. Bu seferi 621/1224 yılında yağma ve tahrip amaçlı başka seferler izledi. 625/1228 yılındaki bir diğer Moğol akını sırasında Güney İran dışında tüm Orta ve Batı İran yağmalandı, bunun ardından İran ülkesi birkaç yıl kaderine terk edildi.⁸⁷ Ögedey Kağan döneminde batı topraklarının fethine memur kılınan Çormagun Noyan, İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetini daha da kuvvetlendirmeye muvaffak oldu. Bundan sonra uzun bir süre boyunca doğrudan Moğol kağanına bağlı olmak üzere Çin-Temür, Körgüz ve onun katledilmesinin ardından Argun Aka gibi valiler vasıtasıyla yönetilen İran sahası⁸⁸ Mönge Kağan devrinde yeni bir görevlendirmeye konu oldu.

Mönge Kağan, tahta geçtiği 649/1251 yılında Büyük Moğol İmparatorluğu'nun tek bir merkezden yönetilemeyecek kadar büyümüş durumda olduğu düşüncesinden ve doğuda ve batıda henüz Moğol hâkimiyetinde olmayan bölgelerin ele geçirilmesi amacından hareketle idarî bir taksimata girişmişti. Önce kardeşi Kubilay'ı Çin ülkesinin yönetimiyle görevlendiren Mönge Kağan, diğer kardeşi Hülâgû'yu, İran ve çevresinde mevcut Moğol hakimiyetini şahsında toplamak ve Cengizli idaresini bölgede hâkim kılarak daha ileri noktalara taşımak gayesiyle bölgeye gönderdi. Hülâgû'nun Yakın Doğu'ya gelişiyle birlikte bölgedeki Moğol hâkimiyeti onun tarafından devralınarak güçlendirildi. Bu vesileyle kurulan İlhanlı Devleti, bölgedeki Moğol hâkimiyetinin ikinci merhalesini teşkil

⁸⁷ Osman G. Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, XXX (2005), s. 225-226.

⁸⁸ J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", *CHIr*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 336-340; Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination Mongole: Politique et fiscalité (XIIIe-XIVe S.)*, Association pour l'avancement des études Iraniennes, Paris 2005, s. 84-86; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 43-44; Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi: İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020, s. 97-133; Timothy May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ü. E. Uysal, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 228.

etmekle beraber bu kez İran sahasında daha muktedir ve muntazam bir Moğol idaresi tesis edildi.

İdare yeteneğini fark ettiği kardeşi Hülâgû'yu batı ülkelerinin fethine memur kılan⁸⁹ Möngke Kağan, bu görevlendirme kapsamında ona Ceyhun Nehri'nden başlayarak Mısır beldelerinin en uzak noktalarına kadar olan bölgeyi itaat altına almasını ve Irak hâkimleri ile Abbasî halifesine boyun eğdirmesini emretmişti.⁹⁰ Hülâgû, buna ek olarak İsmâîlî kalelerini yıkmak ve bu taifeyi yerinden söküp atmakla da görevli kılınmıştı.⁹¹ Moğol kağanı, daha önce İran'a gönderilmiş olan Çormagun ve Baycu Noyanların idaresindeki Moğol askerî birlikleriyle birlikte Tayir Bahadır'ın kuvvetlerini ve Cengiz Han evlâdının hizmetinde bulunan askerlerin 1/5'ini Hülâgû emrine vermişti.⁹²

⁸⁹ Cüveynî/Öztürk, s. 497; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu – Attilâ, Cengiz Han, Timur*, çev. H. İnalçık, yay. haz. E. Tokdemir-M. Dönmez, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 356; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 232; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism – The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London 1987, s. 1-4, 47-51; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 117.

⁹⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'ü't-tevârih*, nşr. Muhammed Rüşen-Mustafâ Musevî, II, Neşri Elbruz, Tahran 1373/1994, [= Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî], s. 976-977; Rashiduddin Fazlullah, *Jami'ü't-Tawarikh - Compendium of Chronicles – A History of the Mongols*, çev. ve notl. W. M. Thackston, II, Harvard University, Cambridge-Massachusetts 1999, [= Reşîdu'd-dîn/Thackston], s. 479; L. J. Ward, *The Zafar-nâmah of Hamdallâh Mustaufî and the Il-khân Dynasty of Iran*, II, Doktora Tezi, University of Manchester, Manchester 1983, [= Kazvîni, *Zafernâme*], s. 14-17; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 340.

⁹¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 979; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 480; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1 (1970), s. 11. Kâdı Şemseddin Ahmed Maki-yi Kazvîni isimli kişinin şikâyeti, Möngke Kağan'ın İsmailîleri batıdaki topraklardan uzaklaştırma konusunda Hülâgû'ya verdiği görevde etkili olmuştur. Ayrıca, halihazırda İran'a gönderilmiş olan Baycu Noyan, söz konusu kâdıdan önce, Bağdat halifesinden ve İsmilîlerden duyduğu rahatsızlığı Moğol kağanlık merkezine bildirmiştir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 973-974; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 477-478; Kazvîni/Öztürk, s. 477-478; Fahrû'd-dîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, nşr. Câ'fer Şi'âr, Silsile-i İntişârâtî Encümen-i Âsâr-i Millî, Tahran 1348/1969, s. 413-414; Giyâsu'd-dîn b. Hümâmu'd-dîn H'âdemîr, *Habîbu's-siyer*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, III, İntişârât-i Hayyâm, Tahran 1380/2001 [= H'âdemîr/Siyâkî], s. 94; Khwandamir, *Habîbu's-siyar – Tome Three – Part One: Genghis Khan-Amir Timur*, çev. ve notl. W. M. Thackston, Harvard University, Cambridge-Massachusetts 1994, [= H'âdemîr/Thackston], s. 53; Mîrh'ând (Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh), *Ravzatu's-safâ*, nşr. 'Abbâs Zeryâb, V, İntişârât-i İlmî, Tahran 1373/1994, s. 889; Kazvîni, *Zafernâme*, II, s. 7-14).

⁹² Hülâgû'yla birlikte İran'a gönderilen Moğol ordusunun mahiyeti hususunda bk. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 203; Bertold Spuler, *İran Moğolları – Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. C. Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 59; A. P. Martinez, "Some Notes on İl-Xânîd Army", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VI (1986-1988), s. 146-147; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı – Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 48; John Masson Smith, Jr., "Hülegü Moves West: High Living and Hearthbreak on the Road to Baghdad", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden 2006, s. 111-113. Möngke Kağan aynı zamanda İran'a gidecek Moğol ordusunda bulunan her bir nefere verilecek iaşenin Anadolu'dan temin edilmesi için Baycu Noyan'ı görevlendirmişti (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 976; Reşîdu'd-

Berberindeki kalabalık Moğol kitlesiyle birlikte 651/1253 yılında yola çıkan Hülâgû, İran'a uzanan yolda Almalık'ta naib sıfatıyla Çağatay ulusunu yöneten Orkina Hatun, buradan sonra ise Mesud Yalavaç ve Maverâünnehir emirleri tarafından karşılanarak ağırlandı. Semerkant önlerindeki Kân-ı Gîl'de konakladığı sırada huzuruna gelen Herât meliki Şemseddin Kert, Hülâgû'ya itaat ederek vasfını sürdürmeye muvaffak oldu. Kîş'te Emir Argun Aka ve beraberindeki Horâsân ileri gelenleri Hülâgû'yu karşılayıp ona itaat arz ederek izzet ve ikramda bulundular.⁹³ Hülâgû bu sırada İran ve çevresindeki mahallî hâkimlere *yarlıklar*⁹⁴ gönderdi ve huzuruna gelip kendisine tâbi olmalarını bildirdi. Nitekim Reşîdu'd-dîn, Hülâgû'nun batıya geldiğini haber alan Anadolu'dan II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve Fars'tan Atabeg Sa'd'ın yanı sıra Irak, Horâsân, Azerbâyçân, Arrân, Şirvan ve Gürcistan melik ve ileri gelenlerinin onun katına gelerek tâbiyet arz ettiklerini aktarmaktadır.⁹⁵ Hülâgû böylece İran ve çevresinde hâlihazırda Moğol metbuiyetini tanımakta olan idareleri belli başlı şartları yerine getirmeleri koşuluyla itaat altına aldı. Başka bir deyişle Yakın Doğu'nun muhtelif yörelerinde bir süredir eyalet valileri eliyle yürütülen Moğol hâkimiyeti, Mönge Kağan'ın emri ve görevlendirmesiyle Hülâgû tarafından devralındı. Aslında Mönge Kağan tarafından batıya gitmekle görevlendirilen Hülâgû'nun hukukî statüsü muğlaktı; Ceyhun'un ötesindeki toprakların onun idaresindeki ulusa mı ait olacağı yahut yalnızca imparatorluğun bir valisi olarak mı görev yapacağı belirsizdi.⁹⁶ Kağanın Hülâgû hakkındaki planı ne olursa olsun, onun ve ardıllarının bölgeyi hangi vasıfla idare edecekleri zaman içerisindeki hadiselerle şekillendi.

dîn/Thackston, II, s. 478; Cüveynî/Öztürk, s. 499; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasırî*, çev. ve notl. M. Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 153). Hülâgû'nun ordusunda ayrıca Mönge Kağan'ın emri doğrultusunda bin hane halkı kadar neft ve mancınık ustası bulunuyordu (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 889).

⁹³ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 978-979; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 480; Cüveynî/Öztürk, s. 501-502; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 414-415; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 889; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 94-95; H'ândemîr/Thackston, s. 53; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 341.

⁹⁴ İç Asya ve Türkçe orijinli olup genellikle İslâm öncesi ve İslâmî dönem Moğol devletlerine ait yazışmalarda geçen bu kavram, genel olarak imparatorluğa/hükümdara ait emir, buyruk ve ferman anlamına gelmektedir. Türkler ve Moğollar tarafından müştereken kullanılan bu tabir, Eski Türkçede tipik bir Uygur kelimesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlhanlılarda hükümdarların yazılı emir ve iradelerinin yanı sıra ilhanların gerek emrinde olan kişilere gerekse yabancı hükümdarlara gönderdikleri mektup ve fermanlara da *yarlıg* adı verilmiştir (Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-ı Mogûl*, Ferhengistân-ı Edeb ve Honer-i İran, Tahran 1357/1979, s. 262-263; C. J. Heywood, "Yarlıg", *EP*, XI (2002), s. 288-290; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 197).

⁹⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 979; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 480; V. V. Barthold, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 525-526.

⁹⁶ May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 236.

Hülâgû'nun Zilhicce 653/Ocak 1256'da Ceyhun Nehri'nin batısına geçerek Horâsân ve İran'a ulaşması,⁹⁷ Moğolların bölgeye yönelik daha önceki harekâtlarının aksine, merkeze bağlı bir devlet organizasyonunun ortaya çıkmasına zemin hazırladı. İlhanlı hükümdarlarını tanımlamak için kullanılan *ilhan* ıstılahı genel olarak “tâbi”, “itaatkâr”, “itaatle hizmet eden”, “sadık” ve “boyun eğmiş” manasına gelmekte idi. Bu tabir 658/1259-60'tan itibaren diplomatik yazışmalarda ve bilhassa sikkelerde sadece Hülâgû ve haleflerini tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlandı.⁹⁸ İlk ilhanlar, ülkelerini önceleri Moğolistan'da, bilâhare Çin'de oturan Moğol kağanına doğrudan bağlı olarak, hatta onun adına yönettiler.⁹⁹ Bunun bir göstergesi olarak Hülâgû devrinden itibaren İlhanlı hükümdarları sikke, vesika ve kitabelerde kendileri için *hân* (han), *ilhân* (ilhan) veya *ilhânü'l-mu'azzam* (büyük ilhan) unvanlarını kullanırken, doğudaki Büyük Moğol kağanını *kâ'ân* (kağan), *kâ'ânü'l-â'zâm* (en büyük kağan) ve *kâ'ânü'l-âdil* (adil kağan) gibi unvanları kullandılar.¹⁰⁰ Hülâgû, son tahlilde Môngke Kağan tarafından ancak bir

⁹⁷ Hülâgû'nun Karakorum'dan başlayıp Kuzeybatı İran'da sone eren yürüyüşünde takip ettiği güzergâh hakkında bk. Smith, Jr., “Hülâgû Moves West”, s. 113-118.

⁹⁸ Reuven Amitai-Preiss, “Evidence for the Early Use of the Title *ilkhân* among the Mongols”, *JRAS*, I/3 (1991), s. 353; a.mlf., “İlhân Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler”, çev. M. Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2 (2014), s. 655; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 20-21; Michael Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhânate of Iran*, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 91-94). *İlhân* unvanı zamanla Hülâgû ve haleflerinin, kendilerinin Moğol kağanına tâbi olduklarını belirtmek amacıyla kullanarak yaygınlaştırdıkları resmî ve hanedana ait bir unvan haline geldi. Amitai-Preiss'in yukarıda bahsedilen çalışmasında vurgulandığı gibi, *ilhan* ıstılahı İlhanlılarda ilk olarak Hülâgû'nun Suriye harekâtı sırasında kaynaklarda zikredilmiş ve ilk İlhanlı hükümdarlarının sikkelerinde ve mektuplarında kendine yer bulmuştur (Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 48, n. 8; Peter Jackson, “The Dissolution of the Mongol Empire”, *CAJ*, XXII/3-4 (1978), s. 221-222; Peter Jackson, “From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290”, *The Mongol Empire & its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss-David O. Morgan, Brill, Leiden 1999, s. 220-222). Öyle ki Argun Han (1284-1291) döneminde dahi bu unvanın bazı diplomatik metinlerde yer aldığı şahit olunmaktadır (Antoine Mostaert - Francis Woodman Cleaves, “Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *HJAS*, XV/3-4 (1952), s. 450; Louis Ligeti, *Monuments Préclassiques I: XIIIe et XIVe Siècles*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, s. 245-248; *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XII-XVI Centuries): Introduction, Transcription and Bibliography*, ed. D. Tumurtogoo - G. Cecegdari, Institute of Linguistics, Academia Sinica, Taipei 2006, s. 152-155).

⁹⁹ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım – Mesâlikü'l-Ebsâr*, çev. ve notl. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 57-58; W. Barthold [J. A. Boyle], “Hülâgû”, *EP²*, III (1986), s. 569; Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, s. 25.

¹⁰⁰ Erken dönem İlhanlı sikkelerinde ilhan ve Moğol kağanı için kullanılan unvanlar hakkında bk. Ömer Diler, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*, yay. haz. E. N. Diler-G. Kürkman, J. C. Hinrichs, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006, s. 229-242, 253-258, 283-287, 309-311, 322; *İran Moğolları ve Altın Paraları*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., Numismatik Yayınları no. 4, İstanbul 1973, s. 8-9; Celil Ender, *Abaka Han'ın Darp Ayları Yazılı Gümüş Sikkeleri*, Türk Numismatik Derneği, İstanbul 1989, s. 1-12; Mehrâb Derviş el-Bekrî, “İlhanlılar Zamanına Ait İslâmî Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaga Han Devri)”, Türkçe trc. E. Buharalı, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28 (1996), s. 256-262; a.mlf., “İrak Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, Türkçe trc. E. Buharalı, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28 (1996), s. 269, 270, 276-277; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to*

daimî temsilci olarak batıya gönderilmişti.¹⁰¹ Bu sebeple, kağan naibi/vekili olma özelliğindeki ilk İlhanlı hükümdarları, bu türden bir hiyerarşiyi bilhassa kestirdikleri sikkelerde gösterdiler. İlk İlhanlı hükümdarlarıyla Moğol kağanı arasındaki tâbi-metbû ilişkisi umumiyetle¹⁰² Gâzân Han devrine kadar sürdü.¹⁰³

Hülâgû, İran'a geldiği sırada halihazırda Moğol metbuiyetini tanımakta olan mahallî idareleri belli başlı şartları yerine getirmeleri koşuluyla itaat altına alarak bölgedeki mahallî hâkimlerin desteğini almaya muvaffak oldu. Bu sırada pek çok İsmailî kalesi Ketboğa Noyan eliyle teslim alınırken Aralık 1256'da Alamut Kalesi ele geçirildi.¹⁰⁴ Bu faaliyetlerinden Möngke Kağan'ın emirlerine harfiyen uyduğu anlaşılan Hülâgû'nun bir sonraki hedefi Bağdat merkezli Abbasî Halifeliği idi. Kalabalık bir orduyla Bağdat'a yönelen Hülâgû, kısa bir sürede şehri alarak Abbasî hilafetine son verdiği gibi son halife Müsta'sım-Billâh'ı feci bir şekilde katlettirdi (656/1258) ve İlhanlı askerî harekâtını Suriye sahasına yönlendirdi.¹⁰⁵ Bu gelişmeler İlhanlıların Ön Asya'da son derece önemli

Uljaytu 1220-1309, Routledge, New York 2006, s. 161-172; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlılar'da Hükümlerlik Telâkkisi ve Hükümdar Algısı", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, V/1 (2018), s. 83-84.

¹⁰¹ Peter Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", s. 231; Spuler, *İran Moğolları*, s. 289-290.

¹⁰² Abaka Han'ın kardeşi ve halefi Ahmed Teküder'in İslâm dinini benimsemesiyle meydana getirdiği yeni devlet politikası/ideali sonucunda Büyük Hanlık'tan kopma emarelerinin ortaya çıkması, ilk *ilhanların* Moğol kağanlık merkezine bağlılıkları hususunda bir istisna arz eder. Ahmed Teküder'in İlhanlı tahtına çıkışıyla birlikte başlayan süreç ve Moğol kağanının buna karşı geliştirdiği siyaset çerçevesinde yaşanan hadiseler hakkında bk. Mustafa Uyar, "Buqa Chîngsâng: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty", *Bulleten*, LXXXII/291, s. 373-386; Türkçe çev. "Kubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buqa Çîngsâng", çev. E. Ateş, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VII/1 (2020), s. 220-227.

¹⁰³ Bertold Spuler, "İlkhâns", *EP*, III (1986), s. 1121; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 177.

¹⁰⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 981-990; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 481-485; Cüveynî/Öztürk, s. 505-509; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 415; Kazvîni, *Zafernâme*, II, s. 28-60; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 140-145; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı – Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 237-247; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 241-243.

¹⁰⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 994-1018; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 487-499; Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, yay. haz. 'Abdu'l-Muhammed Âyetî, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 1346/1967, [= Vassâf/Tahrîr], s. 13-21; Vassâf, *Geschichte Wassaf's, Persisch Herausgegeben und Deutsch Übersetzt von Hammer-Purgstall*, Neu Herausgegeben von Sibylle Wentker nach Vorarbeiten von Klaus Wundsam, I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010, [= Vassâf/Hammer], s. 49-76; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 891-895; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 416-418; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 95-97; H'ândemîr/Thackston, s. 54; el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasırî*, s. 155-165; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 478; Kazvîni, *Zafernâme*, II, s. 61-129; Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-i Sepehr Edeb, Tahran 1389/2010, s. 186-205; Şîrîn Beyânî, *Mogûlân ve Hukûmet-i İlhanî der-İrân*, Sâzmân-i Mutâlâ'e ve Tedvîn-i Kutûb-i Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâhhâ (Semt), Merkez-i Tahkîk ve Tovse'e-yi Ulûm-i İnsânî, Tahran 1394 /2016, s. 164-171; Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 25-35; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. T. Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 104-109; Müverrih Vardan,

bir güç olarak yükselmesine neden olurken henüz kuruluş aşamasındaki Memlûk Sultanlığı'nın İslâm'ın ve Müslümanların hâmisi olarak İlhanlıların Yakın Doğu'daki en büyük rakibi olarak ortaya çıkmasına yol açtı.¹⁰⁶

Hülâgû'nun İran'a gelerek bu sahada ve çevresinde büyük değişiklikler meydana getirdiği sırada henüz tesis edilmiş olan Kahire merkezli Memlûk Sultanlığı, çocuk yaştaki Sultan Melikü'l-Eşref ve atabeyi İzzü'd-dîn Aybek tarafından idare ediliyordu. İzzeddin Aybek, Moğolların Bağdat'a saldırmalarını bahane edip çocuk sultanı hâl ederek tahta çıktıysa da bir süre sonra öldürüldü. Bunun ardından Aybek'in küçük yaştaki oğlu Nûru'd-dîn Ali sultanlığa, memlûklerinden Kutuz ise sultan naipliğine getirildi. Bir süre sonra Moğolların Bağdat halifeliğini ortadan kaldırarak Suriye'ye doğru ilerlemesi üzerine *sultan* ilan edilen Kutuz, dâhilî anlaşmazlıkları gidermek suretiyle gücünü artırdı.¹⁰⁷

Hülâgû, İran'da Moğol idaresini tesis ettikten hemen sonra gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerle bölgedeki nüfuzunu genişletmişti. Möngke Kağan'ın emirleri doğrultusunda gündeme gelen Mısır ülkesine hâkim olma ideali, İlhanlıların Suriye bölgesine doğru yayılma girişimlerini beraberinde getiriyor, bu durum İlhanlı-Memlûk çatışmasını kaçınılmaz kılıyordu. Memlûkler için ise Suriye ve Filistin sahasının müdafaa edilmesi, devletin devamlılığı ve kutsal toprakların muhafazası açısından son derece mühim bir

Türk Fetihleri Tarihi, çev. H. D. Andreasyan, yay. haz. İ. Aslan, ed. F. Hacısalihoğlu, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017, s. 106-108; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Fransızca'ya çev. E. Dulaurier, Türkçeye çev. M. Kemal Bey, notl. F. Hacısalihoğlu-İ. Aslan, ed. A. Pul, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 130-134; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Fransızca'ya çev. E. Dulaurier, Türkçeye çev. G. Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 76-79; Baybars el-Mansuri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, çev. H. Polat, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 32-33; P. Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, trc. P. M. Holt, Longman, London-New York 1992, s. 61-70; Spuler, *İran Moğolları*, s. 60-63; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 357-359; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 341-349; V. V. Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, çev. İ. Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 63-64; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 25-26; Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 44; Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, s. 235; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 147-160; Özdemir, *Moğol İstilası – Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, s. 262-285; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 244-245.

¹⁰⁶ Memlûkler bu dönemde İslâm dünyasının en büyük siyasi gücü olmaya namzet durumdaydı. Nitekim 667/1269 yılında hac farızasını ifa etmek üzere Mekke'ye giden Sultan Baybars, Mekke ve Medine emirleri tarafından baş hükümdar telakki edilmişti (Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*, s. 68).

¹⁰⁷ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX (2004), s. 90; el-Mansuri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, s. 33-34.

nitelik taşıyordu. Zira Memlûkler, Suriye üzerindeki siyasî ve ekonomik çıkarlarını koruma altına almak, bilhassa İslam dünyasının hamisi olarak Müslüman beldelerini Moğol müdahalelerine karşı korumak mecburiyetindeydi. Ramazan 657/Eylül 1259'da emrindeki orduyla birlikte harekete geçen Hülâgû, Cizre, Urfa, Düneyser, Nusaybin ve Harran'ı aldıktan sonra Halep'i kuşattı. Şehir bir süre direndiyse de 9 Safer 658/25 Ocak 1260 günü Moğol ordusu tarafından ele geçirildi.¹⁰⁸ Halep istilâsını takiben Hülâgû tarafından Dımaşk'ın zaptına görevlendirilen Ketboğa Noyan, şehir halkının aman dilemesiyle bu kaleyi almaya muvaffak oldu (17 Safer 658/2 Şubat 1260).¹⁰⁹

Hülâgû, Şam ve Halep gibi önemli kaleleri ele geçirdikten hemen sonra doğudan gelen elçiler vasıtasıyla Moğol kağanı ağabeyi Möngke Kağan'ın öldüğünü haber aldı. Bunun üzerine Halep'ten geri dönerken Şam beldelerini müdafaa etmesi için Ketboğa Noyan'ı iki tûmenden az bir kuvvetle Suriye'de bıraktı.¹¹⁰ Aynı zamanda Moğol elçisini kırk nökerle beraber Mısır'a gönderdi. Hülâgû, Kutuz'a gönderdiği mesajda Tanrı'nın yeryüzü memleketlerinin tamamını Cengiz Han ve mahdumlarına bağışladığını, Moğolların kendilerine karşı gelenleri yenilgiye uğrattıkları gibi beldelerini de harap ettiklerini belirtti; kendisine itaat edip huzuruna gelerek vergi vermesini, eğer bu şartları kabul etmezse savaşa hazırlanmasını bildirdi. Mesajı alan Kutuz, ümera ile istişare ederek Moğol elçilerini katlettirdi.¹¹¹ Bunu takiben Moğollarla karşılaşmak amacıyla beraberindeki Memlûk kuvvetleriyle birlikte yola çıkan Kutuz, Baydar'ın başında bulunduğu Moğol öncü birliğini püskürttü. Baydar'ın Asi Nehri kıyısına kadar çekilmesinin hemen ardından Ketboğa Noyan harekete geçti. Bu sırada Kutuz ordusunu savaş düzenine sokmak ve pusu kurmakla meşguldü. Yizraeel Vadisi'nde yer alan Ayn

¹⁰⁸ Moğolların Halep istilâsı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Harun Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 37 (2017), s. 76.

¹⁰⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1025-1027; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 502-503; Vassâf/Tahrîr, s. 25; Vassâf/Hammer, I, s. 86-88; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 897-899; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 420-421; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 97-98; H'ândemîr/Thackston, s. 55; Ebu'l-Ferec/Budge, 434-435; Reuven Amitai-Preiss, "Hülegü and the Ayyübid Lord of Transjordan", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, ed. T. T. Allsen-P. B. Golden vd., IX (1997), s. 6; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 362-365; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 245.

¹¹⁰ Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 434; John M. Smith Jr., "Ayn Jälüt: Mamlûk Success or Mongol Failure?", *HJAS*, XLIV/2 (1984), s. 310-311; Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden-Boston 2011, s. 144; Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı", s. 80.

¹¹¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1028-1031; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 504-505; el-Mansuri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, s. 35; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 351; Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 86-87.

Câlût mevkiinde meydana gelen muharebenin seyrini Moğol askerlerinin olası kaçışları sırasında kullanmaları muhtemel olan güzergâh üzerine kurulu pusu noktalarında bekleyen Memlûk askerleri belirledi. Moğol okçularının muttasıl ok atışlarıyla başlayan mücadele, bir süre sonra yerini Moğol ordusunun bozularak kaçmasına bıraktı. Bu sırada gizlendikleri pusulardan çıkan Memlûk kuvvetleri Moğolları bozguna uğratmaya ve Ketboğa Noyan'ı öldürmeye muvaffak oldular (25 Ramazan 658/3 Eylül 1260).¹¹²

Ayn Câlût Savaşı Memlûkler açısından büyük bir zaferle nihayete ermişti. Batıda Moğol ilerleyişini durduran bu savaş, İslâm âlemi açısından Moğol istilâsı karşısında alınan önemli bir galibiyet telâkki edildi. Ayrıca bu zafer henüz teşekkül eden Memlûk iktidarının meşruiyet ve istikrar ihtiyacına da katkıda bulundu.¹¹³ Diğer yandan bozgunu ve Ketboğa Noyan'ın katlini haber alan Hülâgû, bu mağlubiyetin ve önde gelen bir İlhanlı komutanının intikamını almak için büyük bir orduyu yeniden Şam ve Mısır'a sevk etme niyetinde iken Möngke Kağan'ın ölümünü haber aldı.¹¹⁴ Bu gelişmeyle birlikte saltanat ailesi üyeleri arasında ortaya çıkan, yeni Moğol kağanının kim olacağına ilişkin tartışmalar, Hülâgû Han'ın güneyde yeni bir harekâta yönelmesine müsaade etmedi.

Hülâgû'nun Yakın Doğu'da giderek gücünü ilerletmesi, Memlûklerin yanı sıra İlhanlılar gibi Cengiz evlâdı olan ve Deşt-i Kıpçak'ta¹¹⁵ hâkimiyet kuran Altın Orda Devleti'nin

¹¹² Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevi, II, s. 1031-1033; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 505-506; Vassâf/Tahrîr, s. 25-26; Vassâf/Hammer, I, s. 88-91; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 901-902; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 421; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 437-438; Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 40-41; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 119; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 109; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 63-64; Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası*, s. 140-141; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 82; el-Mansuri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, s. 35-37; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 366-367; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 246-248; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 88; Smith Jr., "Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongol Failure?", s. 326-328; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 75-77; Abdul-aziz Khowaiter, *Baibars the First: His Endeavours and Achievements*, The Green Mountain Press, London 1978, s. 20-22; Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", *DİA*, IV (1991), s. 276.

¹¹³ Hatice Güler, *Memlûkler: Siyasetten Medeniyete Seçmeler*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020, s. 11; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 22; Özaydın, "Aynicâlût Savaşı", s. 276.

¹¹⁴ Bu sırada Hülâgû Han tarafından Möngke Kağan katına elçi olarak gönderilen Şiktur Noyan, İran'a kağanın ölüm haberiyle dönmüştü (Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 431).

¹¹⁵ Kıpçakların yerleştikleri ve yayıldıkları sahayı ifade eden *Deşt-i Kıpçak* tabiri genel anlamda XI. yüzyıldan XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde Kıpçak Hanlığı'nın idaresi altında bulunan bölgeye verilen bir isimdir. Bu itibarla Kıpçak Hanlığı'nın asıl ülkesini ifade eden *Deşt-i Kıpçak*, Kıpçakların asıl yayılma bölgesinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması hasebiyle doğuda İrtiş

dikkatini çekmişti. Temelde Kafkasya topraklarının paylaşımı meselesine dayanan gerilim diğer bir dizi sorunla büyüdü ve Hülâgû liderliğindeki İlhanlılarla Berke Han önderliğindeki Altın Orda Hanlığı'nı karşı karşıya getirdi. Çatışmanın başlangıcında başarılı muharebeler icra eden İlhanlı kuvvetleri, nihayet Terek Nehri kenarında Altın Orda pususundan kurtulamayarak hezimete uğradı (1 Rebûlevvel 661/13 Ocak 1263).¹¹⁶

Ardı ardına gelen Ayn Câlût ve Terek yenilgileri Hülâgû'nun şahsında İlhanlı Devleti'ni derinden sarstı. Altın Orda ordusuna karşı aldığı yenilgiyi telafi etmek için hazırlık yapılmasını emreden Hülâgû, anlaşıldığına göre daha sonra vazgeçti ve bundan kısa bir süre sonra ülkesinin belli bölgelerinin yönetimini şehzadelerine, yakınlarına ve emirlerine tevdi etti. Birkaç küçük seferin ardından 663/1264-65 kışında Merâgâ'ya geldi. Burada yıkandığı bir gün aniden hastalanan Hülâgû, emrindeki hekimlerin uyguladığı tedavilerin olumlu sonuç vermemesi üzerine Merâgâ yakınlarındaki Çağâtû Nehri kenarında vefat etti (19 Rebûlâhir 663/8 Şubat 1265).¹¹⁷

İlhanlılar, Hülâgû Han önderliğinde bir yandan Moğol istilâsını Yakın Doğu geneline yaymaya çabalarırken diğer yandan devletin idarî yapısını oluşturmaya çalıştılar. Bu bağlamda hem Moğol istilâsının İlhanlı topraklarında yarattığı tahribat hem Yakın Doğu'daki diğer güçlerle girilen siyasî rekabetler hem de ülke dâhilindeki sorunlar, Hülâgû Han'dan oğlu ve halefi Abaka'ya miras kalacaktı. Abaka Han hükümdarlık yılları

ırmağından başlamakta, Batı Sibiry'a'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine alarak batıda Karpat Dağlarına kadar dayanmakta; güneyde ise Kırım'ı dâhil ederek Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Sir-Derya boylarına uzanmaktaydı. *Deşt-i Kıpçak* mefhumu, söz konusu bölgede Kıpçak hâkimiyetinin sona ermesinden sonra, Cuci ulusunun idare altına aldığı bölgeleri de kapsayacak şekilde genişlemek suretiyle anlam değişikliğine uğradı. Buna göre Cuci oğullarının idaresinde Yukarı Bulgarya Hanlığı, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend'e kadar Kuzey Kafkasya ve Hârizm ülkesi, *Deşt-i Kıpçak* içerisine dâhil edildi. *Deşt-i Kıpçak* böylece Cuci oğulları idaresi altında doğal sınırlarına ulaşmış oldu (Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İUEFTD*, 25 (1971), s. 180-181). *Deşt-i Kıpçak* tabirinin tarihsel gelişimi hakkında ayrıca bk. A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatı (Zolotaya Orda)*, çev. H. Eren, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1955, s. 3-20.

¹¹⁶ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1044-1046; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 511-512.

¹¹⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1050-1051; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 514; Vassâf/Tahrîr, s. 30; Vassâf/Hammer, I, s. 87-98; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 905; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 98; H'ândemîr/Thackston, s. 58; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 444; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr: Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 397; Abbâs Zeryâb, "Abâkâ Hân", *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I (1368/1990), s. 336.

boyunca sadece Moğol/İlhanlı ilerleyişini ve mevcut topraklardaki istikrarı tesis etmeye değil, aynı zamanda babasından kendisine miras kalan meseleleri çözmeye odaklanacaktı.

1. ABAKA'NIN ŞEHZADELİK DÖNEMİ

1.1. Doğumu ve Adı

İlk İlhanlı hükümdarı Hülâgû Han ve onun eşlerinden Yesüncin Hatun'un en büyük oğlu olan Abaka, Cemâziyelevvel 631/Şubat 1234'te Moğolistan'da dünyaya geldi.¹¹⁸ Abaka'nın, Hülâgû'nun altıncı hanımı olan annesi Yesüncin Hatun yahut diğer bir yazım şekli ve telaffuza göre Süncin Hatun, Suldus kabilesine¹¹⁹ mensuptu.¹²⁰ Bu kabile, İlhanlı Devleti'ne temel dayanak noktası teşkil eden iki oymaktan biriydi.¹²¹

Hülâgû, ismi ve ait olduğu kabile hariç hayatına dair hemen hemen hiçbir bilgi bulunmayan¹²² bu kadınla Moğolistan'da bulunduğu sırada evlenmişti. Onun baş hatunu Dokuz Hatun¹²³ idi. Hülâgû, Moğol adetleri gereği daha önce babası Toluy'a verilen bu

¹¹⁸ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 965, 1053; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 472-473, III, s. 515; Peter Jackson, "Abaqa", *EIr*, I/1 (1982), s. 61, <https://www.iranicaonline.org/articles/abaqa>, (Erişim Tarihi: 08.07.2020); Faruk Sümer, "Abaka", *DİA*, I (1988), s. 8. Reşîdu'd-dîn'in, Abaka'nın doğumuna ilişkin 12 hayvanlı Türk takvimini esas alarak verdiği Yond yılının Ârâm ayının 28'i, 26 Cemâziyelevvel 631/27 Şubat 1234 Pazartesi gününe tekabül etmektedir (Charles Melville, "Chinese-Uigur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period", *Iran (JBIPS)*, XXXII (1994), s. 89).

¹¹⁹ Suldus kabilesi ve bazı meşhur mensupları hakkında bk. Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, I, s. 108-109; 173-178; Ch'i Tang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1973, s. 246-250.

¹²⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 965, 1053; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 472-473, III, s. 515; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 2937 [Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*], v. 138^b; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 103; H'ândemîr/Thackston, s. 58; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 412; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 127.

¹²¹ İlhanlıların çekirdeğini oluşturan diğer oymak Celâyir kabilesi idi (Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, LIII/206 (1989), s. 177). Celâyirli ve bu kabilenin ileri gelenlerinin İlhanlıların kuruluş yıllarındaki faaliyetleri hususunda bk. Patrick Wing, *The Jalayirids – Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 29-62.

¹²² Kaynakların aktarımları ölçüğünde, Yesüncin Hatun hakkında ayrıca bir ölüm tarihi vermek mümkün olmakla beraber bu konuda kaynaklar arasında ihtilaf bulunduğunu belirtmekte yarar vardır. Mesela Reşîdu'd-dîn, Yesüncin Hatun'un Cemâziyelâhir 669/Ocak-Şubat 1271'de öldüğünü bildirmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1098; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 536. Benâketî ise 5 Cemâziyelâhir 663/25 Mart 1265 Perşembe gününü işaret etmekteyse de (Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425-426) söz konusu tarihin perşembe gününe değil çarşamba gününe denk geldiğini hatırlatmakta fayda vardır.

¹²³ Hıristiyanlığın Nestûrîlik mezhebini kabul etmiş bulunan Kerayit kabilesine mensup bu kadın, 1203 yılında Cengiz Han karşısında mağlubiyete uğrayan Ong Han'ın oğlu İku'dan olma torunuydu. Söz konusu mağlubiyetin ardından Cengiz Han'ın oğlu Toluy'a verilmesine rağmen bu evlilik tam anlamıyla gerçekleşmemişti. Moğollarda adet olduğu üzere bu kadın, Toluy'un 630/1233'teki ölümünden sonra Hülâgû ile evlendi. Hülâgû, baş hatunu tayin ettiği kadına büyük saygı duymaktaydı (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 963; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 471-472; Charles Melville, "Dokuz Kâtün", *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/dokuz-doquz-katun>, (Erişim Tarihi: 10.02.2021). Benâketî'nin verdiği tarih doğru kabul edilirse, Hülâgû Han'ın ölümünden 4 ay 11 gün sonra ve Abaka Han'ın İlhanlı tahtına çıkışından iki gün önce, 1 Ramazan 663/17 Haziran 1265 Çarşamba günü ölen bu kadının *ordosu*, Abaka Han'ın emriyle Dokuz Hatun'un erkek kardeşinin kızı olan yeğeni Tükiti Hatun'a verildi (Benâketî,

kadınla evlenmiş,¹²⁴ bundan önce bazı evlilikler yapmış olmasına rağmen Dokuz Hatun’u baş hatunu¹²⁵ tayin etmişti. Hülâgû’nun ilk eşi Küyik Hatun ve baş hatunu Dokuz Hatun olduğuna göre, Abaka’nın annesi olan Yesüncin’le evliliğinin onun görece önemsiz evliliklerinden biri olduğunu düşündürmektedir.¹²⁶ Kaynaklarda bu kadın hakkında oldukça az malumat bulunması bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Yesüncin Hatun’un Hülâgû Han’ın baş hatunu olmaması, Abaka’ya diğer erkek kardeşleri karşısında avantaj veya dezavantaj sağlayan bir durum arz etmemekteydi. Zira Türk ve Moğol devletlerinde saltanat verasetinin intikaline ilişkin öteden beri uygulanarak yerleşik hale gelmiş bir hukukî kaide mevcut değildi.¹²⁷ Siyasî yapısını Moğol soy ve idare müktesebatı üzerine kuran İlhanlılarda da mevcut hükümdara halef olacak hanedan üyesinin yaşça büyük olması veya baş hatundan doğmuş olması gibi zorunluluklar bulunmuyordu, tüm erkek çocuklar annelerinin statülerine bakılmaksızın meşru ve eşit sayılırdı.¹²⁸ Başka bir deyişle Moğol idare anlayışı, Abaka’nın babası

Târîh-i Benâketi, s. 411). Bununla birlikte *Ahbâr-i Mogûlân* müellifi, onun Hülâgû ile aynı hafta içerisinde öldüğünü bildirmektedir (Şîrâzî/Afşâr, s. 44; Şîrâzî/Lane, s. 61).

¹²⁴ Moğollarda adet gereği bir han öldüğünde eşleri onun kardeşine veya başka kadından doğan oğluna intikal ederdi. Günümüzde *levirat/leviratus* olarak adlandırılan bu uygulamada, oğul babasının dul kadınlarını alabilir yahut diğerlerine verebilirdi. Onlarla evlenmesi halinde babası nezdindeki en mühim kadın onun da en mühim eşi olurdu. Reşîdu’d-dîn’in, Hülâgû’nun babası Toluy’dan kalan eşi Dokuz Hatun’u anlatırken başvurduğu “O, babanın hatunu olduğundan diğer hatunların en büyüğü idi” ifadesi, bu kadının Hülâgû’nun büyük hatunu olma gerekçesini ortaya koymaktadır (Şîrîn Beyânî, *Zen der İrân asr-ı Mogûl*, Tahrân: Müessesese-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-i Tahrân, Tahran 1388/2009; Türkçe çev. Mustafa Uyar, *Moğol Dönemi İrân’ında Kadın*, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 31).

¹²⁵ Moğollarda hükümdar, aynı zamanda birkaç kadınla evlenebilirdi ve kadınlardan biri hükümdarın baş hatun telakki edilirdi. Baş hatun hükümdarın diğer kadınlarından üstün konumda bulunurdu (Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 373; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 193).

¹²⁶ Hülâgû’nun İrân’a yolculuğu sırasında eşlerinden Olcay Hatun’u ve Ceyhun Nehri’ni geçtikten sonra evlendiği Dokuz Hatun’u yanında götürmüştü. Buna mukabil yine eşlerinden biri olan Abaka Han’ın annesi Yesüncin Hatun’u, Kutuy Hatun’la birlikte Moğolistan’da, Môngke Kağan’ın yanında bırakmıştı (Reşîdu’d-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 963-964; Reşîdu’d-dîn/Thackston, II, s. 471-472; Smith, Jr., “Hülegü Moves West”, s. 132). Bu durum, kanaatimizce onun Yesüncin Hatun’la olan evliliğinin görece önemsiz olduğu fikrini desteklemektedir.

¹²⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 270-271; F. Lászlo, “Kağan ve Ailesi”, çev. Ş. Baştav, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1944), s. 40-49; George Vernadsky, “Cengiz Han Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1944), s. 117-118; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. H. Özdem, yay. haz. K. Y. Koprıman-İ. Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 152-153; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 61.

¹²⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 373; Spuler, *İrân Moğolları*, s. 428. Bununla beraber Golden, Vladimirtsov’un çalışmalarına atıfla Moğollar arasında yeni hanın seçiminde yaşça büyüklüğün de rol oynadığını savunmaktadır (Peter B. Golden, “Göçler, Etnogenez”, çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 192, n. 7.

Hülâgû Han'ın veliahdı olacağını garanti altına almamaktaydı. Zira yukarıda ifade edildiği gibi, Moğol idare geleneği, yaşça en büyük şehzade olan kişinin hükümdara veliaht olmasına (*primogenitura*) ve hükümdarın ölümünün ardından tahta çıkmasına ilişkin kat'î bir kaide barındırmamaktaydı. Bununla birlikte hükümdar, hanedan ailesine mensup birini stratejik açıdan mühim bir eyaletin idaresiyle görevlendirebilir,¹²⁹ hatta onu veliaht ilan edebilirdi. Son tahlilde, toplanan kurultaya katılan üyelerin tamamının ya da ekseriyetinin kararı, verasetin intikalinde belirleyici rol oynamaktaydı.¹³⁰

Hülâgû Han'ın sahip olduğu pek çok hatun ve cariyeden Abaka, Cumkur, Yoşmut, Tukşin, Turgay, Tübşin, Teküdar, Acay, Kongurtay, Yisudar, Mönge Timur, Hülaçü, Şibavuçi ve Togay Timur adını taşıyan 14 erkek ve Bulukan Aka, Camay, Mengülukan, Tudukaç, Tarakay, Kutlukân ve Baba ismini taşıyan 7 kız evlat sahibi olmuştu.¹³¹ Onun erkek evlatlarının sayısı hususunda bazı kaynaklarda çeşitli sayılar zikredilmiş olmakla beraber¹³² Abaka'nın Hülâgû'nun en büyük erkek evladı olduğu konusunda tüm kaynaklar ittifak halindedir.

Abka Hân'ın ismine kaynaklarda, Abaya, اباقا , ابقا (*Abâkâ*), اباقا (*Abâgâ/Abâgâ*), اباقان (*Abâgân/Abâgân*) gibi çeşitli şekillerle tesadüf edilmektedir. Aknerli Grigor'un kullandığı ifadeden hareketle ismin ilk formunun “Abağa” olduğu kabul edilirse, Abaka isminin Moğol dilinde “amca” anlamına gelen bu kelimenin¹³³ tahrif edilmiş hali olduğu

¹²⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s. 61-62.

¹³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 179-180; Spuler, *İran Moğolları*, s. 280.

¹³¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 965-972; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 471-476.

¹³² Reşîdu'd-dîn'e göre Hülâgû Han'ın 14 oğlu vardı (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 965-972; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 471-476). Vassâf ise Reşîduddîn'in aksine Hülaçü ve Şibavuçi'i anmayarak Hülâgû'nun 12 erkek çocuğu olduğunu ve Abaka'nın Hülâgû Han tarafından bu oğullar içinden veliaht seçildiğini yazmaktadır (Vassâf/Tahrîr, s. 31; Vassâf/Hammer, I, s. 98). Hülâgû Han'la çağdaş müverrihlerden Şîrâzî onun 13 oğlu olduğunu belirtmekte ancak bunların isimlerine yer vermemektedir (Kutbu'd-dîn Şîrâzî (?), *Ahbâr-i Mogûlân der enbâne-yi Mollâ Kutb*, nşr. İ. Afşar, Kitâbhâne-yi Bozorg-i Hazret-i Âyetullâhü'l-uzmâ Mar'aşî Necefi, Kûm 1389/2010, [= Şîrâzî/Afşâr], s. 44; George Lane, *The Mongols in Iran: Qutb Al-Din Shirazi's Akhbar-i Moghulan*, Routledge, London-New York, 2018, [= Şîrâzî/Lane], s. 61). Diğer yandan çağdaş Ermeni müverrihlerinden Aknerli Grigor, Abaka'nın 30 kardeşten biri olduğunu yazmaktadır (Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, s. 67). Joseph de Guignes ise Hülâgû öldüğünde gerisinde 15 çocuk bıraktığını ifade etmektedir (Joseph de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, II, çev. Hüseyin Cahit [Yalçın], yay. haz. Erol Kılınc, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 642).

¹³³ Francis Woodman Cleaves, “The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the

öne sürülebilir. Bu kelime Moğolca sözlükte “Abag-a” biçiminde geçmekte ve aynı şekilde “amca” anlamına gelmektedir.¹³⁴ *Moğolların Gizli Tarihi* adlı, Moğol istilâsının ilk zamanlarındaki gelişmelerin en önemli kaynaklarından biri olma özelliğindeki eser üzerinden yapılan sözlük çalışmasında ise “abağa” şekliyle karşımıza çıkan bu ad, yine “amca, babanın küçük erkek kardeşi” manasına gelmektedir.¹³⁵ Muhammed Hüseyin b. Hâlef-i Tebrizî tarafından 1062/1652 yılında kaleme alınan, Farsçadan Farsçaya sözlük niteliğindeki *Burhân-ı Kâti*¹³⁶ isimli eserde ise اباغا / اباقا yazımlarıyla rastlanan Abaka kelimesinin “Babanın büyük veya küçük kardeşi anlamına gelen Türkçe bir sözcük” olduğu belirtilmiştir.¹³⁷ Bu durum kelimenin Türkler arasında da kabul gördüğünü ve kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Doerfer, Yeni Farsçada mevcut Türkçe ve Moğolca unsurlar üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında “اباغا/اباقا/اباغه/abağa/abâqâ/abağa/abaka” kelimesinin “babanın erkek kardeşi” anlamında, Moğolcadan Yeni Farsça’ya ve Türkçeye geçtiğinden bahsetmiş, aynı zamanda “amca” anlamına gelen “abağa” isminin “Hülâgü’nün” en büyük oğlunun adı olduğunu yazmıştır.¹³⁸ Vreeland ise kendilerini *törel* adı verilen ortak bir soy grubuna ait sayan Moğolların, “Minii aabiin törel abaga, minii eejiin törel nagaca” deyimini özelinde, baba tarafı *törelini* “abaga”, anne tarafı *törelini* ise “nagaca” diye adlandırdıklarını ifade etmiştir.¹³⁹ Ayrıca Türkiye coğrafyasını kapsayacak şekilde tertip edilen derleme çalışmalarında “Abaka” kelimesine İzmir ve Konya’da yine “amca” manasını karşılayacak şekilde rastlanmıştır.¹⁴⁰

Archers by Grigor of Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XII/3/4 (1949), s. 402-403; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 67; Jackson, “Abaqa”, s. 61.

¹³⁴ Ferdinand D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1960, s. 2; Türkçe trc. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. G. Karaağaç, I, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 4. “Abaka” kelimesinin “amca” anlamına geldiğini Pelliot da teyit etmektedir (Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, Imprimerie Nationale Librairie Adrien-Maisonneuve, Paris 1959, s. 3).

¹³⁵ Erich Haenish, *Moğolların Gizli Tarihi – Sözlük*, çev. M. S. Kaçalın, TDK Yayınları, Ankara 2020, s. 25.

¹³⁶ Ayla Demiroğlu, “Burhân-ı Kâti”, *DİA*, VI (1992), s. 432.

¹³⁷ Muhammed Hüseyin b. Hâlef-i Tebrizî, *Burhân-ı Kâti*, I, nşr. Muhammed Mu‘în, Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, Tahran 1342/1963, s. 77.

¹³⁸ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen: unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischer Geschichtsquellen vor Allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, I (Mongolische Elemente im Neupersischen), Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1963, s. 107-108.

¹³⁹ Herbert H. Vreeland, *Mongol Community and Kinship Structure*, Harf Press, New Heaven 1962, s. 56-57.

¹⁴⁰ *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, I, TDK Yayınları, 1939, s. 62; Doerfer, *Türkische und*

Hülâgû'nun ilk erkek evladına bu ismi uygun görmesi Moğollarda amcaya atfedilen değerle yahut bizzat Hülâgû'nun amcalarından -Hülâgû Han'ın Cuçi, Çağatay ve Ögödey adlı üç amcası bulunmaktaydı- birine duyduğu saygıdan ileri gelmiş olabilir. Bu cümleden Abaka'nın dünyaya geldiği 631/1234 yılında Ögödey'in Moğol kağanı olduğu göz önüne alınırsa, Hülâgû'nun kağan amcasına duyduğu saygı, itimat ve sadakatten dolayı ilk erkek evladına “amca” anlamına gelen Abaka ismini vermiş olabileceği bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklarda Hülâgû'nun batı seferine çıkmadan önceki faaliyetleriyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamakla beraber onun bir dönem Moğol başkentinde devletin vergi gelirleriyle alâkadar olduğu ifade edilmiştir.¹⁴¹ Bu bağlamda Hülâgû'nun Abaka'nın dünyaya geldiği 631/1234 yılında Moğolistan'da bulunduğu ve bahsedilen idari görevi icra ettiği genel kabul görmektedir.

1.2. Çocukluğu ve Eğitimi

Cemâziyelevvel 631/Şubat 1234'te Moğolistan'da dünyaya geldiği ve 18 yaşında babası Hülâgû'yle birlikte İran'a doğru hareket ettiği bilinen Abaka'nın muhtemelen tüm çocukluğu Moğolistan'da geçmişti.¹⁴² Moğol şehzadelerinin eğitimleriyle ilgili elde tatmin edici veriler bulunmamasına rağmen onların çocukluk yaşlarından itibaren hem

Mongolische Elemente im Neupersischen, I, s. 108.

¹⁴¹ Bu bilginin ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Zira Moğol geleneklerine göre bu görevin şehzadelere tevdi edilmesi uzak bir ihtimaldir. bk. Abdülkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *DİA*, XVIII (1998), s. 473.

¹⁴² Abaka'nın çocukluk yılları, doğal olarak, babasının o dönemki durumuyla doğrudan ilgilidir. Bilindiği üzere Moğollarda en küçük şehzade “ocak evlâdı” (*otçigin/ottigin*) olarak ata yurdunu miras alıyordu ki Abaka'nın dedesi ve Hülâgû'nun babası olan Toluy, bu sebeple Cengiz Han'ın Tolo, Onon ve Kerulen nehirleri boylarındaki asıl ve kadim yurdunu devralmıştı (Peter Jackson, “Doğu İç Asya'da Moğol Çağı”, çev. A. T. Özcan, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 88; István Vásáry, “Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa”, çev. A. T. Özcan, a.e., s. 133). Babası Cengiz Han'ın ölümünün ardından, kardeşi Ögedey'in kağanlık tahtına çıkışında etkili olan Toluy, Kuzey Çin'e yönelik ikinci Moğol harekâtı sırasında öldü (629/1232) (R. Amitai, “Toluy”, *EF*, X (2000), s. 564). Kaynaklar, bundan sonra Hülâgû'nun 1250'lere kadar nerede bulunduğu hakkında yeterli malumat vermiyorlarsa da, ata yurdunu miras alan şehzadenin çocuk ve torunlarının bu topraklarda, yani Onon ve Kerulen nehirleri arasındaki sahada yaşamaya devam etmeleri kuvvetle muhtemeldir.

okuma yazma öğrendiklerine hem de askerî bir eğitimden geçtikleri tahmin edilmektedir.¹⁴³

Kaynakların yeterli malumat vermediği bu hususta fikir yürütebilmek için Cengizli istilâsı devrinde Moğol gelenekleri uyarınca şehzadelerin yetişme sürecinin nasıl gerçekleşmiş olabileceğini hesaba katmak gerekmektedir. Şüphesiz pek çok bozkır kabilesi gibi Moğollar da erkek evlatlarını atalarından tevarüs eden yaşam tarzına uygun şekilde yetiştirmişlerdir. Bundan hareketle Abaka da Cengiz Han hanedanına mensup diğer şehzadeler gibi çocukluğunda Moğol adetleri ve Avrasya bozkır yaşam tarzı gereği avcılık, ok atma, kılıç kullanma ve at binme gibi harp sanatlarını içeren bir eğitimden geçmiş olmalıdır. Zira harp sanatına ilişkin talim ve terbiyeler tüm Avrasya bozkır kavimlerinde olduğu gibi Moğollar için de vazgeçilmez bir unsur olarak Moğol hanedan ailesi dâhilindeki şehzadelere mutlaka benimsetilmesi gereken eğitimlerdir. Bu sebeple Hülâgû'nun bilhassa en büyük oğlu olan Abaka'yı bu tür bir eğitim sürecine tâbi tutmaması mümkün görünmemektedir. İlgili dönemde mevcut bulunan Moğol yaşam tarzından dolayı onun eski Moğol anane ve geleneklerine dayanan bir eğitim süreci yaşadığı muhakkaktır.¹⁴⁴

¹⁴³ Özgüdenli, *Gâzan Han ve Reformları*, s. 56.

¹⁴⁴ Özgüdenli, *Gâzan Han ve Reformları*, s. 58.

Resim 1: Şehzadeler Abaka (sağda) ve Yoşmut'u (solda) Hülâgû Han (ortada) ve Dokuz Hatun'la (ortada) birlikte Moğol kampında (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi' u't-tevârih*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp. Persan 1113, f. 174r)

Öte yandan Abaka'nın Cengiz yasasıyla birlikte Moğol tarihi ve kültürünü içeren bilgileri de çocukluğunda edindiği anlaşılmaktadır. Abaka Han'ın ilhanlığı sırasında Moğol geleneklerine sıkıca bağlı kalmasında, çocukluğunda aldığı eğitimin büyük payı vardır. Reşîdu'd-dîn, Moğol soyunun (*uruk*) diğer kavimlerden farklı olarak kendi saf ve üstün soylarının kayıtlarını tuttuğunu; atalarını kendi çocuklarına öğreterek talim ve telkinle soylarını unutmalarını engellediklerini aktarmaktadır.¹⁴⁵ Nitekim çocuklarının eğitimine büyük ehemmiyet ve dikkat gösteren Moğol hükümdarları, şehzadelerin eğitim sürecinde okuma ve yazmanın yanında geçmişte yaşamış atalarını tanımalarını ve Moğol geleneklerini öğrenmelerini talep etmişlerdir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, I, 223; Reşîdu'd-dîn/Thackston, I, s. 116; Mustafa Uyar, "Patronaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, s. 132.

¹⁴⁶ Özgüdenli, *Gâzan Han ve Reformları*, s. 55.

Cengiz Han soyuna mensup tüm şehzadeler gibi Abaka'nın da Moğol ananesi gereği eğitim sürecinde bilhassa atalarının kahramanlık hikâyelerini, harp sanatındaki ustalık ve üstünlüklerini vurgulayan anlatılarla büyüdüğünü ifade etmek mümkündür. Bu türden bir eğitimin Abaka Han için nasıl bir anlam taşıdığını anlayabilmek için onun oğlu Argun'dan olma torunu şehzade Gazan'ın eğitimiyle bizzat ilgilenmesine bakmak yeterlidir. Buna göre o sıralarda 41-42 yaşlarında olan Abaka Han, oğlu Argun'dan kendi katına elçi olarak Mugân'a gelen Kutlugşah'tan, torunu Gazan'ın üç yaşına eriştiğini ve ata binmeye başladığını öğrenerek kendisinin yaşlandığını ve artık zaman zaman ölümü düşündüğünü söylemiş; Argun'un biricik oğlunu çok seviyor olmasına rağmen, şehzadenin yetiştirilmesi için kendisinin yanına gönderilmesini istemiş ve neticede huzuruna getirilen şehzadenin yetiştirilmesi için kendi yanında kalmasını uygun görmüştür. Bunun üzerine şehzade Argun'un teklifi ve Abaka Han'ın onayıyla şehzade Gazan, yetiştirilmesi amacıyla Abaka Han'ın erkek çocuğu bulunmayan eşi Bulugan Hatun'un¹⁴⁷ sorumluluğuna verildi. Bundan yaklaşık iki yıl sonra, Abaka Han, beş yaşına giren şehzade Gazan'ın Moğol ve Uygur yazı dillerini öğrenmesi ve bilgisini artırması için onu Budist bir rahip olması muhtemel Barak Bahşi isimli Hıttaylı birinin eğitimine verdi.

¹⁴⁷ Kaynaklarda Bulugân/Bûlugân/Bûlûgun olarak kaydedilen ve Bûkây/Nûgây Yarguçi'nin yakınlarından biri olarak tavsif edilen bu kadın, Abaka Han'ın dokuzuncu hatunu olup onun ölümünden sonra Argun Han ile evlenmiş ve 23 Safer 685/20 Nisan 1286 tarihinde Kür Nehri yakınlarında vefat etmiştir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1056,1162; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 515, 566; Charles Melville, "Boloğân Kâtün", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/bologan-katun-the-name-of-three-of-the-royal-wives-of-the-mongol-il-khans-in-iran>, (Erişim Tarihi: 07.04.202); Özgüdenli, *Gâzan Hân ve Reformları*, s. 54, n. 26). Argun Han bu hatunun *ordosunda* bulunan emsalsiz hazineyi birkaç ufak parça hariç mühürleterek Abaka Han'ın vasiyeti gereği şehzade Gazan'a bırakmıştır (Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 450; Özgüdenli, *Gâzan Hân ve Reformları*, s. 61) Ancak mühürlü olmasına rağmen bu hazinenin bir kısmı daha sonra hazinedarlar tarafından soyulmuştur (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1213-1214; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 593).

Resim 2: Abaka Han torunu Gazan'la birlikte (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârîh*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp. Persan 1113, f. 211v)

Şehzade Gazan bu kişiden yazı ve dil eğitiminin yanında dinî eğitim de aldı. Bu sayede muhtelif dil ve yazıları öğrenen şehzade, Budizm hakkında da bilgi sahibi oldu. Spuler'e göre Hülâgû ve Abaka Hanların Budist olup olmadıkları hakkında kaynaklarda açık ifadeler bulunmasa da¹⁴⁸ Budizm'in bu hükümdarlar tarafından sempatiyle karşılandığı bir vakiadır.¹⁴⁹ Bu yüzden Abaka Han'ın torununun Budist eğitim almasını sağlaması olağan görünmektedir. Kaldı ki Reşîdu'd-dîn Abaka Han'ın torunu Gazan'ı atalarının inandığı din olan Budizm üzerine yetişmesi için bahşileri onun yanına öğretmen olarak verdiğini ve bu sayede bu dinin şehzadenin ruhunda kök saldığını; hatta onun vali olarak Horâsân'da bulunduğu sırada Hâbûşân şehrinde Budist tapınakları inşa ettiğini ve zamanının çoğunu bu tapınaklardaki Budist rahiplerle birlikte sohbet ederek, yiyip içerek geçirdiğini açıkça yazmaktadır.¹⁵⁰ Şehzade Gazan yazı ve dil eğitiminin ardından

¹⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 199-201.

¹⁴⁹ Özgüdenli, *Gâzan Han ve Reformları*, s. 52-55; Şîrin Beyânî, Şîrin Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân ahd-i Mogûl*, II, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran, 1394/2015, s. 375-377.

¹⁵⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî - Dâstân-ı Gâzân Hân*, nşr. K. Jahn, *Geschichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Faḍlallâh b. 'Imâd al-Daula Abûl-Ḥair*, Messrs Luzac&Co, Londra 1358/1940, [= Reşîdu'd-dîn/Jahn], s. 166; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1332; Reşîdu'd-dîn/Kerîmî, II, s. 966.

okçuluk, binicilik ve avcılık eğitimi aldığı anlaşılmaktadır.¹⁵¹ Abaka Han'ın şehzade Gazan'ın hangi konularda yetiştirilmesi konusundaki ilgi ve alâkası, aynı zamanda onun da yetişme çağında nasıl bir eğitim aldığını ortaya koymaktadır. Nitekim onun şehzadelik ve hanlık sürecinin her merhalesinde, Gazan'ın yetişmesinde uygulanan eğitime benzer bir süreci geçirdiği görülmektedir.

Hülâgû Han'ın İran coğrafyasına gelişinden evvel Orta Asya'da doğan ve eski Moğol geleneklerine göre yetişen Abaka, torununun, başta Cengiz yasası olmak üzere Moğol tarihi ve Moğol geleneklerine dayanan bir eğitim almasını temin etmiş, böylece onun yetişmesinde, fikri yapısının ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır.¹⁵² Bütün bunlardan Abaka Han'ın Moğol geleneklerini iyiden iyiye tanıyan bir hükümdar vasfını taşıdığı ve torunu Gazan'ı tıpkı kendisi gibi Moğol hanedan ailesinin tipik bir üyesi olarak yetiştirme amacıyla olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. Abaka'nın Veliahtlık Yılları

1.3.1. Veliahtlık Dönemindeki Siyasî Faaliyetleri

Abaka, babası Hülâgû'yla birlikte İran'a ulaşmak için Moğol başkenti Karakorum'dan yola çıktığı sırada 18 yaşında genç bir şehzade idi. Abaka bu yolculukta tıpkı kardeşi Yoşmut gibi, babası Hülâgû'den aldığı emirle onun yanı sıra ilerledi.¹⁵³ Moğol güruhunun İran'a ulaşmasını müteakip Hülâgû'nun bu bölgede yürüttüğü ilk siyasî faaliyetlerde Abaka'nın ne şekilde görev aldığı konusunda kaynaklar yeterli derecede bilgi ihtiva etmemektedir.

¹⁵¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1208-1210; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 590-591; Özgüdenli, *Gâzan Han ve Reformları*, s. 56-57.

¹⁵² Özgüdenli, *Gâzan Han ve Reformları*, s. 58. Abaka Han, Aştay İgaçi'ye Gâzân'ın eyere bâliş konulmaksızın ata bindirilmesini emretmiş, hatta "onu çıplak eyere oturtun ki acı çeksin" demiştir. Reşîdu'd-dîn'in verdiği ve Moğol şehzadelerinin yetiştirilmesindeki adetin aksine bir uygulama olduğunu söylediği bu anekdot oldukça önemlidir. Zira anlaşıldığına göre Abaka Han, torununun zahmet çekme olasılığını göze alarak onun Moğol beşerî yapısının vazgeçilmez bir parçası halindeki at binme konusunda uzmanlaşmasını arzu etmiştir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1212; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 592).

¹⁵³ Cüveynî/Öztürk, s. 501.

Resim 3: Hülâgû'nun Yakın Doğu'ya yürüyüşü (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi' u't-tevârih*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp. Persan 1113, f. 177r)

Hülâgû, Halep ve Şam kalelerini ele geçirdiği sırada Büyük Moğol kağanı olan kardeşi Möngke Kağan'ın öldüğünü haber aldı. 1260 ilkbaharında doğuya doğru hareket eden Hülâgû Han, Ketboğa Noyan'ı 10.000 kişilik orduyla Suriye'de bırakırken oğlu Abaka'ya Tebriz'de kalmasını emretti.¹⁵⁴ Bu suretle şehzade Abaka, babasının yokluğunda Azerbaycan'ın idare ve muhafazasına memur edildi. Hülâgû Han, muhtemelen ağabeyi Möngke Kağan'ın yerine geçmek için hızlıca doğuya ilerleme niyetinde idi. Zira kendisini kardeşinin ölümüyle boşalan Büyük Moğol İmparatorluğu tahtına namzet görmekte idi.¹⁵⁵ Hatta Korykoslu Hayton'a göre bazı emirler Hülâgû Han'ın Moğol başkentine gelerek tahta geçmesini bekliyorlardı, ancak o gelmeyince kardeşi Kubilay tahta oturtuldu.¹⁵⁶ Yol üzerine huzuruna gelen elçiler vasıtasıyla Moğol başkentindeki gelişmeden haberdar olan Hülâgû Han, geri dönerek beklemeyi tercih etti. Daha sonra,

¹⁵⁴ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. T. Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 113-114.

¹⁵⁵ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks - The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 28.

¹⁵⁶ Hülâgû kardeşi Kubilay'ın büyük hanlık tahtına oturduğunu öğrendikten sonra taht mücadelesinden vazgeçmiş olmalıdır (Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 112).

Moğol kağanlığı için mücadele eden kardeşi Kubilay'ı, onun rakibi olan küçük kardeşi Arıkboğa'ya karşı destekledi. Zira çok eski kültür ülkelerine sahip olma sıfatını taşıyan bu iki Moğol önderi mensup buldukları kültür hayatı dolayısıyla birbirlerine yaklaşmışlardı.¹⁵⁷

Öte yandan bu yıllarda başlayan Altın Orda-İlhanlı mücadelesi Abaka Han'ın gençlik yılları açısından önemli veriler sunmaktadır. İki hanlık arasında başlayan çekişmenin pek çok sebebi vardı. Ancak temelde Ön Asya topraklarının iki hanlık arasında paylaşımı meselesine¹⁵⁸ dayanan bu rekabetin diğer bir sebebi Arıkboğa-Kubilay arasında geçen taht mücadelesi idi. Zira iki kardeş büyük hanlık tahtı için karşı karşıya gelmişken Altın Orda hanı Berke Han Arık Boğa'ya, Hülâgû Han'sa Kubilay'a destek vermişti. Ayrıca Müslüman olan Berke Han, Bağdat'ın ele geçirilmesi ile Abbasî hilafetine ve halifeye yapılanlardan duyduğu rahatsızlıktan ötürü Hülâgû'ya karşı tepkiliydi.¹⁵⁹ Altın Orda Hanlığı ve İlhanlı Devleti arasındaki pek çok sorun, yakın gelecekte iki hanlık arasında vuku bulacak çatışmaların habercisiydi. Nitekim 659/1261 yılında gerilim tırmanarak İlhanlı ve Altın Orda kuvvetlerin çatışmasına yol açtı. Fiili mücadele iki tarafın da sınır boyları olarak gördüğü, Kafkasya'nın güney sınırı durumundaki Derbend¹⁶⁰ ve civarında yoğunlaştı. Altın Orda saltanat ailesi üyelerinden Tutar'ın akrabası olan Nogay, Berke Han'ın emri üzerine 30.000 kişilik süvari birliğinin başında güneye ilerledi ve Derbend'i geçerek Şirvân'ın dışına ulaştı. Deşt-i Kıpçak ordusunun ülkesinin kuzey sınırlarına

¹⁵⁷ Spuler, buna mukabil Arık Böke-Berke ittifakının ait oldukları göçebe hayattan kaynaklandığını belirtmektedir. Kubilay'ın büyük hanlık tahtına erişmesi şüphesiz Hülâgû'yu memnun etmiştir (Spuler, *İran Moğolları*, s. 67, 72).

¹⁵⁸ Bu mücadelenin en önemli sebebi Cengiz Han'dan beri ulusların sınırlarının kesin olarak belirlenmemesi, dolayısıyla Altın Orda ve İlhanlı yönetimleri arasında zengin meralar içeren Azerbaycan ve Gürcistan topraklarının paylaşılabilmesiydi. Mevcut iki hanın büyük hanlık konusunda birbirine rakip adaylara destek vermeleri ve karşılıklı olarak birbirlerinin tacirlerini idam ettirmeleri söz konusu mücadeleyi tırmandırmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 38-57.

¹⁵⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1044; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 511. Bununla bağlantılı olarak, daha önce Bağdat'ın ele geçirilmesinde İlhanlı ordusuna hizmet eden Altın Ordu kuvvetleri hayatlarını emniyette hissetmedikleri gerekçesiyle Mısır'a iltica etmişlerdir. Bu durum İlhanlı ordusunun güç kaybetmesine sebep olmuştur (Spuler, *İran Moğolları*, s. 73).

¹⁶⁰ Arap fetihlerinden itibaren kaynaklarda "kapı" ya da "karakol" anlamında "el-Bâb", "Bâbu'l-ebvâb" ve Bâbü'l-hadîd" (Demir Kapı) olarak anılan, Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde yer alan ve İran sahasının kuzey sınırını oluşturan bu şehir için bk. Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 246; Dorothea Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhâne: Eine topographisch-historische Studie*, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1978, s. 566-567; H. Carrère d'Encausse, "Derbend", *EP*, II (1991), s. 206; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", *DİA*, IX (1994), s. 164-166.

yöneldiğinden haberdar olan Hülâgû Han, Şiremün Noyan'ı, Samagar ve Abatay Noyanlar eşliğinde, öncü birliğine komuta etmek üzere gönderdi. Daha sonra kendisi de Berke Han ordusuyla karşılaşmak üzere Şevvâl 660/Ağustos 1262'de Aladağ yaylağından yola çıktı. Şiremün Noyan ve beraberindekiler, Şemahı yöresine ulaştıkları 660 yılının Zilhicce ayında (Ekim 1262) Nogay'ın saldırısıyla karşılaştılar. Bu muharebede İlhanlı ordusu yenilgiye uğradı, hatta Şiremün Noyan'ın emirlerinden Sultancuk, nehirde boğularak öldürüldü. Nogay'ın Emir Sultancuk başta olmak üzere pek çok İlhanlı askerini bertaraf ettiğini öğrenen Hülâgû Han, bu kez Abatay'ı onun üzerine gönderdi. Abatay komutasındaki İlhanlı ordusu, Zilhicce ayının sonunda (1262 Kasım'ın ortaları) Şirvân yakınlarında karşı karşıya geldiği Nogay ve kuvvetleri karşısında bu kez galip gelmeye muvaffak oldu.¹⁶¹

Hülâgû Han, 6 Muharrem 661/20 Kasım 1262 günü, bu defa bizzat Berke Han ordusuyla karşılaşmak üzere yola çıktı ve Şemahı'yı geçerek 23 Muharrem 661/7 Aralık 1262 günü kuşluk vakti Derbend'e ulaştı. Derbend surlarında bulunan Altın Orda askerlerini ok atarak uzaklaştırmalarının ardından hisarı ele geçiren İlhanlı askerleri, Derbend'in ötesine geçerek Kafkasya arazisine ulaştılar ve burada icra ettikleri başarılı muharebelerle Nogay'ın ordusunu mağlup ettiler. Hülâgû Han, bu sırada Şiremün Noyan'a gönderdiği mesajda, ona tüm İlhanlı emirlerini yanına alarak Berke Han ordusunu takip etmesini, mallarını, hayvanlarını ve sürülerini yağmalamasını emretti.¹⁶²

Şehzade Abaka, bu sırada babası Hülâgû tarafından, kalabalık bir grup askerle İlhanlı ileri kuvvetlerinin yardımına gönderilmişti, hatta Mîrh^vând'a göre düşmanla ilk karşılaşması için sevk edilen birliğin içerisinde bulunuyordu.¹⁶³ Mücadelenin bu safhasında Şiremün ve Abatay Noyanlar, Abaka'ya “Şehzade babasının hizmetine dönsün, zira biz aceleyle düşmanı takip edeceğiz” dediler, ancak şehzade Abaka savaş sanatına olan ilgisinden ve

¹⁶¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1044-1045; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 511; Mîrh^vând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 903; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 424; H^vândemîr/Siyâkî, III, s. 96; H^vândemîr/Thackston, s. 57.

¹⁶² Mîrh^vând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 903.

¹⁶³ İleride Abaka'nın Horâsân valiliğinde hizmetinde bulunacak olan İlhanlı emiri Argun Aka, bu sırada Abaka'ya eşlik etmekteydi (Müverih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 85).

mertlik düşüncelerinden ötürü bu teklifi reddetti. Bunu, Hülâgû Han'ın emri doğrultusunda, İlgây Noyan, Tüdâvun Bahadur, Bâtu ve Salcidây ve Çagân, Bulargu ve Dokuz'un Altın Orda kuvvetlerinin peşinden gitmeleri takip etti.¹⁶⁴

Hülâgû Han'ın buyruğuyla ilerleyen İlhanlı öncü kuvvetlerinin komutasında şehzade Abaka'dan başka Şiremün ve Abatay Noyanlar bulunuyordu. Bölgede Berke Han ve Nogay'ın ordusuna dair hiçbir iz bulunmaması, İlhanlı öncü kuvvetlerinin yola devamlı pervasızca ilerlemesini sağlıyordu. Hızlıca Deşt-i Kıpçak'a giren İlhanlı öncü birlikleri Terek Nehri'ni geçerek Berke Han'ın topraklarındaki bütün bir bozkırı boş çadırlarla, sahipsiz at, katır, deve, sığır ve koyunlarla dolu halde buldular. Bu tablo onları düşman askerlerinin evlerini, kadınlarını ve çocuklarını bırakarak firar ettiğini düşünmeye sevk etti. Karşlarına herhangi bir düşman birliği çıkmaksızın ilerlemelerinin yarattığı zafer duygusuyla, üç gün ve üç gecelik süreçte yağmaya giriştiler, hatta rehavete kapılarak eğlenceyle meşgul oldular. Ancak Berke Han ve emrindeki ordu, üç günlük sessizliğin ardından birdenbire İlhanlı ordusunun bulunduğu mevkide belirdi. 1 Rebülevvel 661/13 Ocak 1263 günü gün batımına kadar süren mücadelede ani bir baskın düzenleyen ve ardı ardına gelen kuvvetlerle tahkim edilen Altın Orda ordusunun saldırısı İlhanlı askerlerinin bozularak kaçmasına sebep oldu. Ancak düzensiz şekilde çekilen İlhanlı ordusunu sürpriz bir gelişme bekliyordu: Kışın sert hava şartlarının etkisiyle buz tutan Terek Nehri. İlhanlı süvarileri, üstünü buz kaplayan Terek Nehri üzerinden karşıya geçmeye gayret ediyordu. Ancak aniden buzun kırılmasıyla pek çok İlhanlı askeri suya gömülerek boğuldu.¹⁶⁵ Şehzade Abaka'ysa bu ricat esnasında güçle çekilerek yanında az sayıdaki askerle birlikte sağ ve salim şekilde Şâberân'a ulaşmayı başardı.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1045-1046; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 511-512; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 96; H'ândemîr/Thackston, s. 57.

¹⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1046; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 512; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 903-904; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 101-102; H'ândemîr/Thackston, s. 58. Korykoslu Hayton, İlhanlı-Altın Orda kuvvetlerinin buz tutan Terek suyunun üzerinde muharebe ettiklerini ve her iki taraftan toplam 30 bin atının suya gömülerek boğulduğunu bildirir. Ancak diğer kaynaklardaki bilgiler, ani baskın yiyerek ricat eden İlhanlı ordusunun kendilerini takip eden Altın Orda birlikleriyle birlikte suya gömüldüğünü işaret etmektedir. Hayton'un bahsettiği, Terek suyunda hayatını kaybeden Altın Orda askerleri, İlhanlı ricatının ardından düşman ordusunu kovalayan kuvvetlerden ibaret olmalıdır (Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 116-117).

¹⁶⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1046; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 512; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 904; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 424-425.

Resim 4: Terek Savaşı'nda İlhanlı askerlerinin nehre gömülerek boğulmaları (Odoric de Pordenone, *Itinerarium de mirabilibus orientalium Tartarorum*, Biblioth que Nationale de France, Français 2810, f. 244r)

Berke Han'ın emrindeki kuvvetler, çok kalabalık bir orduyla ani bir saldırı düzenleyerek İlhanlı ordusunu bozguna uğratmıştı. Bu sayede düşmanını kendi h kimiyet bölgesine çekerek pusuya d ştiren Altın Orda hanı, hem istediği yer ve zamanda baskın yapabilmeyi, hem de kendi ülkesinden muharebe bölgesine ardı arkası kesilmeyen asker  destek sağlayabilmeyi başardı. Berke Han, İlhanlı ordusunu ülkesi içine çekerek ansızın saldırmış ve İlhanlıları ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Savaşın gidişatını bizzat gözlemleyen şehzade Abaka, Berke'nin uyguladığı taktiği hanlığı döneminde ağatay hanı Barak'ı mağlup ettiği muharebede kullanacaktı.¹⁶⁷

Öte yandan Terek Savaşı çerçevesinde yaşanan sürecin bölgedeki emniyeti ve ticaret hayatını sekteye uğrattığına şahit olunmaktadır. Bu bilgiyi günümüze ulaştıran Marco Polo, çok mahdut olmakla birlikte, Terek Savaşı'ndan dolaylı olarak bahseden

¹⁶⁷ George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, RoutledgeCurzon, London-New York 2003, s. 76; Korykoslu Hayton, *Doğu  lkeleri Tarihinin Altın ağı*, s. 116-117, n. 449.

kaynaklardan biridir. Buna göre Marco Polo'nun babası Nicolo ve amcası Mafeo, çeşitli değerli eşyayla birlikte ticaret yapmak üzere Venedik limanından hareket ederek ilk olarak İstanbul'a gitmiş, oradan Karadeniz'e yönelerek Suğdak limanına inmiş, ancak orada da umduklarını bulamayarak Altın Orda Hanlığı'nın İdil (Volga) nehri kıyısındaki başkenti Saray'a yönelmişlerdi. Dönemin Altın Orda Hanı Berke Han tarafından ilgiyle karşılan tüccarlar Saray şehrinde bir yıl kadar kaldıktan sonra Venedik'e dönmek istemişlerdi. Ancak tam da bu sırada İlhanlı-Altın Orda fiili mücadelesinin ilk safhası olan Terek Savaşı başlamış bulunuyordu. Patlak veren mücadele neticesinde yolların son derece güvensiz hale gelmesi sebebiyle dönüş yollarında kendilerini bekleyen tehlikeleri hesaba katan Nicolo ve Mafeo kardeşler bu kez doğuya gitmek ve Altın Orda topraklarını dolaşmak suretiyle Venedik'e ulaşmaya niyet etmişlerdi. Böylece doğuya ilerleyerek Çağatay Hanlığı merkezi Buhara'ya ulaşan Venedikli tüccarlar, burada üç yıl kaldıktan sonra İlhan Hülâgû'nun Büyük Moğol kağanı Kubilay'a gönderdiği elçiyle tanışarak onunla birlikte Moğol idare merkezine gitmişler ve kağanla görüşmeye muvaffak olmuşlardı.¹⁶⁸

Kendisine yetişen kuvvetlerle birlikte geri çekilerek 11 Cemâziyelâhîr 661/22 Nisan 1263 günü Tebriz'e varan Hülâgû Han, yenilgisinden dolayı kederlendi;¹⁶⁹ İlhanlı kuvvetlerinin uğradığı felaketi telafi etmek için hazırlık yapmaya koyularak ülkenin her yerinden asker ve silah toplanmasını emretti.¹⁷⁰ Ancak Altın Orda-İlhanlı çekişmesi Terek Muharebesi'nin ardından, en azından onun hükümdarlığının son yıllarında, yerini sükunete bıraktı. Zira mücadelenin bir sonraki safhası Hülâgû Han'ın oğlu Abaka'nın ilhanlığa erişmesinin hemen başlangıcına rastlayacaktı.

¹⁶⁸ Marco Polo, *The Description of the World*, I, yay. haz. A. C. Moule-P. Pelliot, George Routledge & Sons Limited, London 1938, s. 74-77; G. F. Hodson, "Marco Polo", *The Geographical Journal*, CXX/3 (1954), s. 304. Marco Polo Seyahatnâmesi'nde hatalı şekilde bu mücadelenin İlhanlılar lehine sona erdiğinden ve Altın Orda ülkesinin işgal edildiğinden bahsedilir. Bu durum muhtemelen İlhanlıların savaş sürecinde Altın Orda topraklarında ilerleyişiyle alakalıdır. Zira yolların güvensiz hale gelmesi durumu savaşın doğal bir neticesi olarak ortaya çıkmış bir durumdur.

¹⁶⁹ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425.

¹⁷⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1046-1047; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 512; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 904.

1.3.2. Horâsân Valiliği

İlk ilhan Hülâgû, Altın Orda Hanlığı ile giriştiği mücadelede aldığı yenilgi sonrasında İlhanlı ülkesini taksim ederek belli bölgelerin idaresini şehzadelerine ve yakınlarına havale etmeyi kararlaştırdı. İlhanlı ülkesinin geniş sınırlara ulaşması, merkezî idarenin işini bazı hallerde zorlaştırmaktaydı. Bunun yerine ülkenin stratejik bölgelerinde şehzadelerin, kıdemli komutanların ve idarecilerin görev yapması ve herhangi bir tehlikede onların merkezî yönetimin desteğini beklemezsizin müdahalede bulunabilmesi gerekmekteydi. Yine onun bu kararında, şehzadelerin idare tecrübesi edinmeleri yönündeki isteği ile emir ve idarecilerine olan güveni rol oynadı.

Hülâgû Han idarî taksimatı uyarınca Sibe kıyısına kadar Arrân ile Azerbâyçân'ı şehzade Yoşmut'a, Diyâr-ı Rebia'dan Fırat kıyısına kadar olan yerleri Emir Tüdavun'a, Anadolu ülkesini Pervane Muine'd-dîn Süleyman'a, Tebriz'i Melik Sadru'd-dîn'e, Kirmân'ı Terken Hatun'a, Fars'ı Engyânu'ya bıraktı. Hülâgû Han, taksimatın en mühim parçasını en büyük oğlu Abaka'ya verdi: Ceyhun Nehri sınır olacak şekilde Irak, Horâsân ve Mâzenderân memleketleri Abaka'ya bırakıldı.¹⁷¹ Bu görevlendirmeyle Abaka, İlhanlı ülkesinin doğu sınırlarında bulunan, stratejik bir bölgenin idaresine memur edilirken aynı zamanda doğudan gelebilecek Çağataylı akınlarına karşı durmak gibi önemli bir vazifeyi de uhdesine almış oluyordu. İran'ın doğu kapısı durumundaki Horâsân eyaletinin göçebe kavimlerin istilâsına karşı müdafaa edilmesi Selçuklular ve Hârizmşahlar dönemlerinde olduğu gibi, İlhanlılar zamanında da önem arz ediyordu.¹⁷² Horâsân, İlhanlı merkezi Azerbaycan'dan görece uzak bir mevkide yer alması bir yana, devletin diğer eyaletleriyle kıyaslandığında coğrafi, ekonomik ve politik olarak da ayrı bir önemi haizdi. Göçebe kavimlerin yoğunluğu problemine ek olarak ve bölgede mevcut askerî aristokrasi geleneği ve coğrafi şartların ortaya çıkardığı doğal problemler,¹⁷³ İlhanlıların bu yöreye

¹⁷¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1049; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 513; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 904; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425.

¹⁷² Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 62.

¹⁷³ Horâsân'ın dağ silsileleriyle çevrili ve çöllerle kaplı olması, bölgede yaşayan topluluklar ve buraya gönderilecek İlhanlı birlikleri için gerekli iaşenin teminini de güçleştirebiliyordu. Mesela 675/1277'de Sâhib-i Divân Şemsü'd-dîn Muhammed Cüveynî, bölgenin büyük bir askerî gücün iaşesini kaldırabilecek gücü olmadığını ve böyle bir askerî hareketin hem orduya hem de Horâsân halkına büyük sıkıntılar vereceğini söyleyerek Abaka Han'a Horâsân'a ordu göndermemesi yönünde tavsiyede bulunmuştur (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 366-367; Michael Hope, "The "Nawrüz King": the rebellion of Amir

müstakil bir kıymet vermesini gerektirmekteydi. Tam da bu sebepten, devletin kuruluşundan itibaren Ceyhun Nehri sınır olacak şekilde İlhanlı ülkesinin bir parçası sayılan Horâsân'ın, bir hanedan üyesi, hatta ilhanın veliaht şehzadesi tarafından idare edilmesi uygulamasına geçildi.¹⁷⁴

İlhanlılarda büyük mıntıklar halinde düzenlenmiş olan eyaletler, şehzadelere, nüfuzlu emirlere yani askerî kumandanlara ve divanda yetişmiş devlet adamlarına verilir. Horâsân eyaleti, İlhanlı ülkesinin en mühim yörelerinin başında geliyordu. İlhanlı idarî taksimatına göre devletin doğu kısmında bulunarak Ceyhun nehrine kadar uzanan Horâsân ve Mâzenderân eyaletine şehzadelerin en değerlileri tayin edilirdi.¹⁷⁵ Türk ve Moğol hükümdarlarının çoğu kez mevkilerini bırakmak istedikleri hanedan üyelerini tecrübe kazanmaları için stratejik açıdan önemli bir eyaletin idaresine memur ederlerdi. Göçebe kavimlerin istilâsına karşı İran'ın doğudaki kapısı konumundaki Horâsân eyaletinin idaresi, Selçuklular ve Hârizmşahlar devirlerinde olduğu gibi İlhanlılar zamanında da hususi bir önem arz ediyordu. Zira çok eski devirlerden beri büyük devletlere ve medeniyetlere ev sahipliği yapmasıyla şöhret bulan Horâsân bölgesi, Cengiz istilasının ilk zamanlarında ele geçirilen bölgelerden biriydi. Merv ve Nişâbur gibi kentlerde gerçekleşen ve korkunç boyutlara ulaşan katliam ve tahribat, bu eyaleti istilâdan en çok etkilenen yerlerden biri haline getirmişti. Cengiz Han, bir süre Horâsân şehirlerinin imarına izin vermemişti. Onun ölümünden sonra bölge, hanedan mensuplarının ortak malı kabul edilen bir emirlik haline getirildi. Önceleri Horâsân'ın hâkimi, bizzat Moğol kağanı tarafından tayin edilmekteydi. İlhanlı Devleti'nin kuruluşuyla Horâsân bölgesinin idaresi bu şubeye bırakıldı. Bölge İlhanlılar döneminde iç işleri ve malî bakımdan özel bir yere sahipti. İlhanlılar devrinde Horâsân'ı idare etmek üzere hanedandan biri, çok defa da mevcut ilhanın tahta geçecek şehzadesi görevlendirilmekteydi.¹⁷⁶ Hatta İlhanlı

Nawrüz in Khurasan (688-694/1289-94) and its implications for the Ilkhan polity at the end of the thirteenth century”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXXVIII/3 (2015), s. 454.

¹⁷⁴ W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, trc. S. Soucek, Princeton University Press, Princeton 1984, s. 100.

¹⁷⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 254-255.

¹⁷⁶ Osman Çetin, “Horâsân”, *DİA*, XVIII (1998), s. 237.

hükümdarları, oğulları içerisinde en dirayetli olanını Horâsân valisi olarak görevlendirmekteydiler.¹⁷⁷

Bazı istisnalar hariç tutulursa, gelecekte İlhanlı tahtına geçecek olan şehzadenin, şehzadeligi sırasında Horâsân valiliği ile görevlendirilmesi ve bu eyaletin başında bulunması, İlhanlılarda bir gelenek haline gelmiştir. Abaka'nın Hülâgû Han tarafından Horâsân'a vali tayin edilmesi ise bahsedilen geleneğin başlangıç noktasını teşkil etmektedir.¹⁷⁸ Başka bir deyişle Şehzade Abaka'nın Horâsân valiliği İlhanlı idarî anlayışında geleneğe dönüşecek olan, şehzadelerden birinin Horâsân'a vali olarak atanmasına dair uygulamanın ilk adımıydı. Sadece idarî olarak değil, aynı zamanda malî ve askerî olarak da ehemmiyet arz eden bir bölge olarak Horâsân eyaleti, İlhanlıların Türkistan'a açılan kapısı konumundaydı. Bu bölge Cengiz Han'ın vasiyetinde yer almaması sebebiyle zamanla Moğol hanedanının iki ayrı kolu olan İlhanlılar ve Çağataylılar arasında devamlı olarak üzerinde hak iddia edilen bir saha haline geldi. Tehdit altında bulunması sebebiyle İlhanlıların özel bir önem gösterdiği Horâsân toprakları, büyük bir ordu tarafından korunmak durumundaydı. Konumu, önemi ve maddî imkânları, Horâsân sahasının İlhanlı eyaletleri içerisinde daha ehemmiyetli ve özel bir mevkiye taşımıştı.¹⁷⁹

Abaka, bu görevlendirme kapsamında 661/1263 yılı itibarıyla Horâsân ve civarından oluşan büyük bir sahayı yönetmeye başladı. Şehzadenin görev alanının büyüklüğü, Hülâgû'nun büyük oğlu Abaka'da gördüğü idare potansiyelinin boyutuna işaret etmektedir. İleride görüleceği gibi, Hülâgû Han'ın, ölümünden hemen önce büyük oğlu Abaka'yı veliaht tayin etmesi de bununla ilgilidir. Abaka, Horâsân ve çevresindeki valilik görevini icra ederken İlhanlıların önde gelen emirlerinden, Moğolların Oyrat kabilesine mensup¹⁸⁰ Argun Aka¹⁸¹, onun hizmetine görevlendirilmişti. Uyrat oymağına mensup

¹⁷⁷ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 62, n. 91.

¹⁷⁸ Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 177.

¹⁷⁹ Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 270.

¹⁸⁰ Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 138^b.

¹⁸¹ Babası, Ögedey Kağan'ın *atabeglerinden* İlüga'ya hizmet etmiş olan Argun Aka, 1242 yılında Horâsân'ın idaresiyle görevli kılınmıştır. Bölgeye ulaşmasının hemen ertesinde İslâm dinini kabul etmiş ve

bulunan Argun Aka, dirayetli bir emir olarak şehzade Abaka adına Horâsân'daki idarî işlerde söz sahibi idi.¹⁸² Bu bakımdan Argun Aka, Abaka'nın Horâsân valiliği sırasında onun yanında bulunması için görevlendirilmiş bir *atabeg* hüviyetinde idi.¹⁸³

Argun Aka, başlangıcından itibaren İran'daki Moğol hâkimiyetinin en önemli figürlerinden biriydi. Cüveynî'ye göre Argun Aka'nın babası Taycu da Moğol ordusunda binbaşı rütbesiyle görev yapmıştı. Moğol idarî bünyesinde yüksek bir mevki işgal eden Argun Aka, özellikle malî idare konusunda uzmanlaşmıştı. Hülâgû, İran'a doğru yol aldığı sırada, 1255 sonbaharında ulaştığı Keş¹⁸⁴ şehrinde Argun Aka ve beraberindeki Horâsân büyükleri tarafından karşılanmıştı.¹⁸⁵ 1243-1255 yılları arasında Moğolların İran ve Horâsân bölgesini idare ederek bölgenin idarî ve malî yapısını tanzim eden¹⁸⁶ Argun Aka'nın idareye yönelik engin tecrübesi, onun Horâsân valiliğine getirilen şehzade Abaka'nın yanında görev almasını sağlamıştı. Argun Aka, ilhanlığına kadar Horâsân valiliği yapacak olan şehzade Abaka'nın hizmetinde kaldı.¹⁸⁷ Hülâgû'nun ölümünden sonra kardeşleri içerisinde tahta çıkma ihtimali en yüksek şehzade olan Abaka, bu görevinde büyük tecrübe kazandı.

yerli Fars bürokrasisiyle iyi ilişkiler geliştirmiştir. Möngke Kağan döneminde imparatorluğun üç meskûn mahallinin birinden sorumlu hale gelen Argun Aka, özellikle nüfus sayımı ve vergi sistemi üzerine yaptığı faaliyetlerle meşhurdur. Hülâgû'nun İran'a gelişiyle birlikte onun hizmetine giren ve tecrübesiyle İlhanlı ümerası içerisinde seçkin bir yer edinen Argun Aka, oğlu Lakzi'yi Hülâgû Han'ın kızı Baba'yla evlendirmek suretiyle Cengizli ailesiyle akrabalık kurduğu gibi kendi hanesinin prestijini de artırmıştır. Oğulları Orda ve bilhassa Nevrûz, ilerleyen süreçte İlhanlı tarihinde mühim rol oynamıştır (Michael Hope, "The Atâbaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran (602-736/1206-1335)", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. T. May-D. Bayarsaikhan-C. P. Atwood, Brill, Leiden-Boston 2021, s. 333-334; a.mlf., "The "Nawrûz King"", s. 453-458).

¹⁸² Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 177.

¹⁸³ İlhanlılarda, Selçuklulardaki *atabeg* müessesesine benzer şekilde, şehzadelerin maiyetlerinde itimat edilen bir emir bulunur, bu kişi şehzadenin her açıdan yetişmesini sağlarken aynı zamanda devlet işlerini onun adına idare ederdi (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 196; Cokşun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV (1991), s. 39).

¹⁸⁴ Semerkant'ın 50 km. güneydoğusunda bulunan Keş kenti, etrafında bulunan verimli araziler sebebiyle Farsçada "yeşil şehir" anlamına gelen "şehr-i sebz" ifadesiyle anılmaktadır. Keş kenti hakkında bk. Ahmet Taşağıl, "Keş", *DİA*, XXV (2002) s. 314-315.

¹⁸⁵ Cüveynî/Öztürk, s. 418, 501.

¹⁸⁶ Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 121.

¹⁸⁷ Peter Jackson, "Argun Aqa", *EIr*, II/4, s. 401-402, <https://www.iranicaonline.org/articles/argun-aqa-a-mongol-administrator-in-iran-d-1275>, (Erişim Tarihi: 02.04.2020)

Abaka'nın Horâsân valiliğindeki görevleri arasında özellikle Çağataylılardan gelebilecek olası tehlikeleri bertaraf ederek bölgenin iç asayişini sağlamak, bölgeden vergi ve asker temin ederek İlhanlı merkezinin mâlî ve askerî yapısına destek olmak gibi hususlar bulunmaktaydı. Yaklaşık iki yıl süreyle yürüttüğü bu görev Abaka için hem bu bölgenin vaziyeti hem de idareciliğin gereklilik ve incelikleri hususunda büyük bilgi, birikim ve tecrübe süreci oldu. Bu süreç, Hülâgû'nun 663/1265'teki ölümünden hemen sonra Abaka'nın devletin ileri gelenleri tarafından ilhanlığa getirilmek üzere davet edilmesine kadar devam etti.

1.3.3. Babası İlhan Hülâgû ile Münasebetleri

Döneme ilişkin bilgi veren kaynaklar, Abaka'nın babası Hülâgû Han'la münasebetleri hususunda oldukça sınırlı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu konudaki bilgiler, Hülâgû'nun özellikle askerî harekâtlarda oğluna verdiği görevler gereği Abaka'nın gerçekleştirdiği faaliyetlerin tarihsel kaynaklara yansımalarından ibarettir. Oldukça mahdut durumdaki bu kayıtlardan şehzade Abaka ile babası arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında belli başlı çıkarımlar yapmak mümkündür.

Hülâgû'nun ilk erkek çocuğu olarak en büyük ve en mümtaz oğlu olan Abaka,¹⁸⁸ bu özelliğinden dolayı babası için ayrı bir önemi haizdi. Dönemin ortak bir kanısı olmasının ötesinde, Moğol gelenekleri ve yaşam tarzı açısından erkek çocuklarının büyük bir önem taşıdığı bilinen bir gerçektir. Kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla Abaka yetişkinlik çağında babası Hülâgû'yla birlikte İran'a gelmişti. Öyle ki Büyük Moğol kağanı Möngke, kardeşine İran'a gitme emrini tebliğ ettiğinde Abaka da Hülâgû'nun emrine bırakılan belirli bir birliğe komuta etmekteydi. Abaka, komutasını üstlendiği askerî birlikle, gelenek olduğu üzere Hülâgû'ya veda etmek için düzenlenen şölene iştirak etmişti. Şölen sırasında Möngke Kağan, kardeşine nasihat etmiş ve aralarında Abaka'nın da bulunduğu Hülâgû'nun yakınlarına altın, elbise ve hayvan sürülerinden oluşan hediyeler takdim etmişti.¹⁸⁹ Bunun ardından yola çıkan Hülâgû önderliğindeki kafilde şehzade Abaka da

¹⁸⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906.

¹⁸⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 977; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 479; Cüveynî/Öztürk, s. 499-500.

bulunuyordu. Hülâgû'nun emri gereği şehzadeler Balagay ve Tutar kafilenin öncü birliği olarak hareket ederken Abaka yola, babasının da bulunduğu kafilenin merkezinde bulunarak devam etti.¹⁹⁰

Hülâgû İran'a vardığında burada ve ötesinde bulunan bölgelerde bir dizi askerî harekâta girişti. Kazandığı başarılar neticesinde İran ve çevresindeki siyasî durum Hülâgû lehine gelişince İlhanlılar bölgenin tek hâkimi konumuna geldi. Ancak tam da bu sıralarda yükselen İlhanlı-Altın Orda gerilimi 659/1261 yılında askerî çatışma seviyesine ulaştı. Çatışmalar iki Moğol ileri kuvvetlerinin sınır bölgesini teşkil eden Derbend ve civarında yoğunlaştı. Hülâgû tarafından gönderilen öncü kuvvetlerin başarılı mücadeleler icra etmesinden sonra İlhanlı merkezinden birlikler takviye amacıyla bölgeye sevk edildi. Bu kuvvetlerin başında şehzade Abaka bulunuyordu. Bu sırada 27 yaşında olan şehzade Abaka, büyük bir orduyla Derbend ve ötesinde Altın Orda kuvvetlerine karşı mücadele etmeye memur edilmişti. Abaka'nın Hülâgû emriyle söz konusu göreve getirilmesi, onun babası nezdinde önem ve güven taşıdığını göstermektedir. Ancak Altın Orda kuvvetlerinin sahte ricatından cesaret bularak ilerleyen Abaka önderliğindeki İlhanlı ordusu, pusuya düşerek bozguna uğradı. Dahası İlhanlı ordusunun ricatı esnasında donmuş durumdaki Terek Nehri'nden karşıya geçmeye çalışan askerlerin bir kısmı buzun kırılması sonucunda suya gömüldüler. Şehzade Abaka kaçış esnasında güç de olsa canını kurtararak güneye doğru geri çekildi. Neticede İlhanlılar, bu seferden pek çok zayıat vermiş ve hırpalanmış şekilde ayrıldılar.

Hülâgû, Altın Orda kuvvetlerine karşı yaşanan bozgundan sonra 661/1263 yılında şehzade Abaka'yı Horâsân ve civarına vali tayin etti. Yeni görevi, Abaka için terfi anlamına gelmekteydi. Hatta Abaka Horâsân'a önde gelen İlhanlı komutanlarından biri olan Argun Aka ile birlikte gönderilmişti. Bu durum şehzade Abaka'nın liderlik ettiği kuvvetlerle Altın Orda sahasında uğradığı bozgunun babası Hülâgû'yla ilişkilerine zeval getirmediğini ortaya koymaktadır. Nitekim pek çok erkek evlada sahip olan Hülâgû Han, henüz hayatta iken en büyük oğlu Abaka'yı veliaht tayin etmiştir.

¹⁹⁰ Cüveynî/Öztürk, s. 501.

Dönemin kaynakları ölçeğinde Hülâgû'nun, oğlu Abaka ile olumlu ilişkiler kurduğu ve Abaka'nın bu durumu muhafaza etmeye gayret ettiği söylenebilir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla baba-oğul arasında geçen olumsuz bir hadise vuku bulmamıştır. Tarihsel seyir içinde şehzade Abaka'nın babası Hülâgû'yla birlikte İran'a gelmesi, Altın Orda mücadelesi sırasında İlhanlı kuvvetlerinde önemli bir mevki işgal etmesi, Horâsân valiliğine getirilmesi ve henüz hayatta olduğu sırada babası tarafından veliaht tayin edilmesi İlhan Hülâgû ile şehzade Abaka arasındaki ilişkilerin olumlu yönde seyrettiğine delalet etmektedir.

1.4. Abaka'nın Tahta Çıkış Süreci

1.4.1. İlhan Hülâgû'nun Ölümü ve Defni

Hülâgû Han'ın oğullarına, emirlerine ve ülkesinin idarecilerine yönelik taksimatını birkaç küçük seferi takip etti. Bunların sona ermesinin ardından, Rebûlevvel 663/Aralık 1264'te kışlamak amacıyla Merâgâ yakınlarındaki Çagâtû Suyu¹⁹¹ kenarına gelen Hülâgû Han, burada birkaç gün av ve eğlenceyle vakit geçirdikten sonra yıkandığı bir gün aniden bedeninde ağırlık hissetti.¹⁹²

Hülâgû Han'ın emrindeki hekimler onun hastalanarak yatağa düşmesi üzerine çeşitli çareler aradılar. 7 Rebûlâhir 663/27 Ocak 1265 günü, *ordosunda* bulunan Hıтайlı hekimlerin¹⁹³ verdiği bir müşhili için Hülâgû Han, bayılarak kriz geçirdi. Hekimler bu kez onun istifra ederek müşhili çıkarması için çabaladıysa da muvaffak olamadılar. Neticede yaşam fonksiyonları giderek kaybolan Hülâgû Han, henüz 48 yaşında iken, 19

¹⁹¹ *Ravzatü's-safâ* yazarı, Zerrînerûd olarak andığı bu nehre Türklerin Çağtû Nagtû adını verdiklerini aktarmakta (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 904), Şîrâzî ise buraya "Hânerûd" dendiğini bildirmektedir (Şîrazî/Afşâr, s. 44).

¹⁹² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1050; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 514; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 102-103; H'ândemîr/Thackston, s. 58.

¹⁹³ Devletin kuruluşundan itibaren İlhanlı hükümdar ailesinin emrinde Doğu Asyalı hekimler grubu bulunmaktaydı. Hülâgû ile birlikte batıya gelerek ait oldukları yörenin geniş tıp geleneği ile literatürünü de Müslüman topraklarına taşıyan bu hekimler XIII. yüzyıl boyunca saray hekimi olarak görev yaptıkları İran'da daimî olarak kaldılar (Thomas T. Allsen, "Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar", çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 233-234; George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, London 2006, s. 141-142, 145-146).

Rebûlâhir 663/8 Şubat 1265 Pazar günü Merâgâ yakınlarındaki Çagâtû Suyu kenarında vefat etti.¹⁹⁴

Resim 5: Hülâgû Han'ın cenaze töreni

(Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi' u't-tevârih*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp. Persan 1113, f. 192r)

Müverrih Vardan'a göre Hülâgû Han'ın hangi sebeple öldüğü tam olarak ortaya çıkarılamamış; zehirlenerek öldürüldüğüne yönelik bir şayia yayılmışsa da bunun üstü kapatılmıştır.¹⁹⁵ Hülâgû Han'a en yakın kişilerden biri ve dönemin en meşhur âlimi olan Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî, aşağıdaki mersiye kaleme alarak onun ölümüne tarih düşürmüştür:

“Hülâgû Merâgâ'dan kışlağa geldiğinde,

¹⁹⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1050-1051; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 514; Vassâf/Tahrîr, s. 30; Vassâf/Hammer, I, s. 87-98; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 103; H'ândemîr/Thackston, s. 58; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 397; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 444; Zeryâb, “Abâkâ Hân”, s. 336.

¹⁹⁵ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 118

*Ecel takdire, ömrünün nöbeti âhire erdi;
Altı yüz altmış üç yılında, Pazar gecesi,
ki Rebûlâhir'in on dokuzuncu gecesi idi.*"¹⁹⁶

Ordolarda icra edilen taziye töreninin ardından defin işlemlerine başlandı. Hülâgû Han, görkemli bir merasimle¹⁹⁷ Dehhârân¹⁹⁸ karşısında bulunan Şâhû Dağı'nda onun için yapılan gizli ve korunaklı bir mevkiye defnedildi.¹⁹⁹

1.4.2. Abaka'yı İlhanlı Tahtına Taşıyan Kurultay

Moğolların yasal prosedürleri hakkında *yargu* ile birlikte en çok bilgi sağlayan bir müessese olan *kurultay*, kağan ve diğer Moğol elitlerinin karar verme süreçlerinin önemli bir parçasıdır. Moğol istilâsının ilk döneminden başlayarak "ritüelleşen bir başvuru mekanizması" haline gelmiş olan *kurultay*ın, adına *Moğolların Gizli Tarihi*'nde rastlanan ve literal olarak "büyük anlaşma" veya "büyük istişare" anlamına gelen *yeke eye* ifadesinin daha resmî bir versiyonu olduğu düşünülmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1051; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 514; Vassâf/Tahrîr, s. 30; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 902; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 102-103; H'ândemîr/Thackston, s. 58.

¹⁹⁷ Moğollar için avlar ve toylar gibi ölümler de önemli kültürel öğeler barındırıyordu. Bu yüzden hanedan ailesi içerisinde bulunan kişilerin, bilhassa hükümdarlarının ölümü sonrasında yas törenleri icra edilir, defin merasimine ise ayrı bir önem verilirdi. Hükümdarlar, onlara mahsus bir imtiyaz olmak üzere, cariyeleriyle birlikte gömülürlerdi. Nitekim Hülâgû Han da bu şekilde gömüldü (Spuler, *İran Moğolları*, s. 196). Hülâgû Han'ın ölümünün ardından onun defni için toplanan kişiler, Moğol adetleri gereği bir mezar kazarak pek çok mücevher gömdükten sonra altın ve mücevher işlemeli, kıymetli elbiselerle süslenmiş, -muhtemelen onun cariyelerinden olan- birkaç genç kızı, ona eş olmaları için Hülâgû Han'la birlikte defnettiler (Vassâf/Tahrîr, s. 30; Vassâf/Hammer, I, s. 87-98; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 905; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 102; H'ândemîr/Thackston, s. 58). Hülâgû Han'ın çağdaşı Ermeni tarih yazarlarından Vardan'a göre Dokuz Hatun kendilerine gizlice haber göndererek Tanrı'nın Hülâgû Han'ı sevdiği için bu dünyadan alıp tıpkı burası gibi öbür dünyayı da kendisine vereceğini yazmış, ayrıca onun için Hıristiyanlığa özgü mukaddes bir ayin icra edilip edilmeyeceğini sormuştur. Dokuz Hatun'a gönderilen cevapta söz konusu ayinin yapılmayacağını ve onun ruhu için sadakalar verip vergileri hafifletmenin kâfi geleceğinin bildirildiğini aktaran müverrih, aynı sorunun Asûrî olarak andığı Mecusilere de sorulduğunu, bu kez onların ayin yapılmasının uygun olacağına hükmettiklerini yazmaktadır (Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 118-119).

¹⁹⁸ Günümüzde Azerşehr denilmekte olan bu bölge, Tebriz'in mntıklarından biridir.

¹⁹⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1051; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 514; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425.

²⁰⁰ Florence Hodous, "The *Quriltai* as a Legal Institution in the Mongol Empire", *CAJ*, LVI (2012/2013), s. 87-88; *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, II, çev. I. de Rachewiltz, Brill, Leiden 2006, s. 1038-1039.

En temel anlamda *kurultay*, uzak mevkilerden gelen kişilerin birkaç hafta süren bir Cengizli ailesi üyeleri olan şehzadeler, hatunlar ve damatlar başta olmak üzere ordu komutanları ve diğer Moğol elitinin ivedi meseleleri müzakere etmek üzere bir araya gelmesi idi.²⁰¹ Güyük'ün tahta çıktığı törende hazır bulunan Carpini'nin gözlemine göre *kurultay*, abartılı giysilere bürünmüş Moğol ileri gelenlerinin büyük ziyafetler ve içkiler eşliğinde belli hususlarda karar aldıkları bir toplantı türüydü.²⁰² Bu açıdan *kurultay* Moğol göçebelik geleneğinin bir tezahürü olarak Moğol büyüklerine bir araya gelme, muhtelif meseleleri görüşerek karar verme ve bu sayede tartışmalı konularda fikir birliğine varma imkânı sağlıyordu. Dinî ve kültürel bir şenlik özelliğindeki kurultaylarda askerî harekâtlar gibi meseleler müşavere edilir, suçlara ilişkin tahkikatlar yapılarak suçlular cezalandırılır (*yargu*), aynı zamanda yüksek komutanlar hükümdar tarafından ödüllendirilirdi. Bundan da önemlisi, *kurultay*ın yeni hanı seçerek tahta çıkarmak ve buna bağlı ritüelleri icra etmek gibi mühim bir fonksiyonu da vardı.²⁰³ Bu yüzden kurultay bir anlamda Moğollar arasında hanlık otoritesinin vefat eden hükümdardan bir başka hanedan üyesine intikalini sağlıyordu.²⁰⁴ Ögödey, Güyük ve Möngke'nin Moğol kağanlığı tahtına geçişleri, düzenlenen kurultaylarla vuku bulmuştu. Möngke Kağan, Hülâgû'ya verdiği İran'a gitme vazifesi gibi önemli bir kararı yine bir kurultay esnasında almış ve ona tebliğ etmişti. Bu açıdan kurultayın tarihsel hadiselerin detayları ışığında Moğollar açısından son derece önemli bir müessese olarak kabul edilerek ifa edildiğini söylemek mümkündür.

²⁰¹ Hodous, "The *Qurultai* as a Legal Institution in the Mongol Empire", s. 89; Christopher Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, New York 2004, s. 462; Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 34. Cüveynî, kurultayı Moğol büyükleri (*aka*) ve küçüklerinin (*ini*) katılarak imparatorluk meselelerini müzakere ettikleri bir toplantı olarak tarif etmektedir (Cüveynî/Boyle, 196-197, II, 557, 561; Cüveynî/Öztürk, s. 195-196; 457, 466).

²⁰² Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. ve notl. E. Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 142-148. Carpini'nin gözlemi Cüveynî'nin Ögödey'in taç giyme töreni konusunda yazdıklarıyla büyük benzerlik gösterir (Cüveynî/Öztürk, s. 233-242).

²⁰³ Hodous, "The *Qurultai* as a Legal Institution in the Mongol Empire", s. 89; Michael Hope, "The Transmission of Authority through the *Qurultais* of the Early Mongol Empire and the *İlkhānate* of Iran (1227-1335)", *Mongolian Studies*, XXXIV (2012), s. 89-90; Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, s. 462. Orta Asya'da taç giyme törenlerinde icra edilen kadim ritüellerin Moğol istilâsı devrineki ve devamındaki sürece yansımaları hakkında bk. Ron Sela, *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*, Indiana University Research Institute for Inner Asian History, Indiana 2003, s. 1-79.

²⁰⁴ Hope, "The Transmission of Authority through the *Qurultais* of the Early Mongol Empire and the *İlkhānate* of Iran", s. 87-115.

Moğollarda han öldüğünde onun yerine geçecek kişinin tayin edilmesi ve hanlık tahtına oturtulması, ancak düzenlenecek bir kurultayla mümkündü. Bu açıdan kurultay, Moğollarda hanlık otoritesinin devredilmesinde ve yeni hanın meşruiyeti açısından belirleyici bir unsur olarak görülmekteydi. Bu anlayış İlhanlılar tarafından da aynen korundu. Hülâgû Han öldüğünde Moğol ileri gelenleri mutat olduğu üzere bir kurultay icra ederek onun yerine geçecek kişiyi seçme ve bu vazifeyi ona tevdi etme yolunu benimsediler. Bu uygulama İlhanlılar açısından yeni bir hükümdar seçimine ilişkin ilk kurultay olma vasfını taşımaktaydı.

Hülâgû Han'ın 48 yaşında iken Merâga'da vefat etmesi üzerine, Moğollarda adet olduğu üzere, evvelâ tüm yollar kapatıldı ve kimsenin bulunduğu yerden ayrılmaması için *yasa* çıkarıldı. Bu sırada Mâzenderân'da kışlamakta olan Hülâgû Han'ın en büyük oğlu Abaka'ya elçiler gönderildi ve onun durumdan haberdar olması sağlandı.²⁰⁵ Zira Abaka, müteveffa İlhan'ın 14 oğlunun en büyüğü ve en seçkini olarak onun veliahdı idi.²⁰⁶ Abaka'ya elçi gönderen İlhanlı ileri gelenleri, bir süredir onun hizmetinde bulunan tecrübeli emir Argun Aka'nın da *ordoya* gelmesini talep ettiler. Abaka haberi alır almaz Emir Argun Aka'yla birlikte yola çıktı. Bu sırada, Hülâgû Han'ın ölümünden sekiz gün sonra (27 Rebûlâhir 663/16 Şubat 1265), onun şehzadelerinden olup kuzey hududunda yer alan Derbend ve Arrân yörelerinin idaresini elinde bulunduran ve bu yüzden otağa ulaşma konusunda Abaka'dan daha avantajlı durumda bulunan Yoşmut, *ordoya* gelerek emirlerin düşüncelerini öğrenmeye çalıştı. Umduğu desteği bulamayan Yoşmut, emirlerin Abaka'nın veliahtlığını tanıdığını anladı ve İlhanlı tahtı için mücadele etmesinin manasız olduğunu düşünerek birkaç gün sonra görev bölgesine dönmek durumunda kaldı.²⁰⁷ Zira emirler Hülâgû Han'ın henüz hayattayken büyük oğlu Abaka'yı veliaht tayin ettiğinden haberdardılar.²⁰⁸ Bu durum taht kavgalarının yaşanmasını engelleyecek türden bir gelişmeydi.

²⁰⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1058; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 516-517; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, s. 906. Diğer kaynakların aksine, *Ahbâr-i Mogûlân* Abaka'nın yanı sıra kardeşi Yoşmut'un da babalarının durumundan haberdar edildiğini; ikisinin de *ordoya* çağırıldığını, ancak bu iki kardeşten hiçbirinin babalarının sağlığında *ordoya* ulaş(a)madığını bildirir (Şîrâzî/Afşâr, s. 44; Şîrâzî/Lane, s. 61).

²⁰⁶ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906.

²⁰⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1058; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 516-517; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, s. 906; Şîrâzî/Afşâr, s. 44; Şîrâzî/Lane, s. 61.

²⁰⁸ Hope'a göre Hülâgû'nun vasiyetini içeren *biligleri* muhafaza eden İlhanlı emirlerinin *yasa* ve gelenekleri

Şehzade Abaka, 19 Cemâziyelevvel 663/9 Mart 1265 günü Çağâtû'daki *ordoya* vardı ve tüm akraba ve komutanlar tarafından karşılandı. Bu sırada uzun zamandan beri Hülâgû Han'ın hizmetinde bulunan *emîr-i ordohâ* (*ordolar emiri*) İlgay Noyan, Abaka Han'a yemek ve içki verdi; ardından baş başa kaldıklarında son dönemdeki hadiseleri ve babası Hülâgû Han'ın nasıl öldüğünü anlattı, ayrıca İlhanlı emirlerinin Abaka'nın tahta çıkışına yönelik kanaatlerini ona bildirdi.²⁰⁹ Bundan sonra, Moğol adetleri gereği, Hülâgû Han'ın ölümü sebebiyle yas töreni icra edildi. Yas töreni vuku bulduktan sonra tüm hatunlar, şehzadeler, damatlar ve emirler toplanarak Abaka'nın tahta cülusunu istişare ettiler. Bu mecliste İlgay Noyan, Suğuncak Noyan, Suntay Noyan, Samagar Noyan, Şiktur Noyan ve Argun Aka gibi tecrübeli ve önde gelen İlhanlı emirleri bulunuyordu. Suğuncak Noyan²¹⁰ ve Şiktur Noyan, Hülâgû Han'ın vasiyetini içeren *biligleri* muhafaza ediyorlardı.²¹¹ Anlaşıldığına göre Hülâgû Han son günlerinde Abaka'yı veliaht tayin ederek vasiyetinin *biligler* aracılığıyla kayıt altına alınmasını sağlamıştı.

1.4.3. Abaka'nın İlhan Olarak Kabulü ve İlk İcraatları

Yeni ilhanın seçilmesi amacıyla toplanan kurultayda Hülâgû'nun vasiyetini bilen ve buna dair *biligleri* elinde bulunduran Suğuncak Noyan ve Şiktur Noyan, mecliste bulunan diğer emirlerden önce Abaka'nın veliahtlığını tanıdıklarını ve onun Hülâgû'nun vekili olduğuna şahadet ettiklerini bildirdiler. Bu sırada Abaka, bu karardan imtina ederek bir başka şehzadenin yeni ilhan olarak tanınması taraftarı olduğunu belirtti. Abaka'nın bu sözleri sarf etmesi üzerine kardeşleri hep birlikte diz çöktüler ve “Biz senin kullarımız ve seni babamızın vekili olarak tanıyoruz” diyerek onun yeni ilhan olmasını desteklediler. Abaka, ilhan olma konusunda tereddüdünü sürdürüyordu. Tüm akrabalar ve emirler onun

göz önünde bulundurarak söz konusu kararı Yoşmut'a duyurmaları bu konuda belirleyici olmuştur. Bu hamle sadece Yoşmut'un değil, tüm İlhanlı elitlerinin bu karara uymalarını sağlamıştır ki Abaka bu uzlaşma sayesinde sorunsuz şekilde İlhanlı tahtına çıkmıştır (Hope, “The Transmission of Authority through the Qurultais of the Early Mongol Empire and the İlkhānate of Iran (1227-1335)”, s. 98-99).

²⁰⁹ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906.

²¹⁰ Hülâgû Han'la birlikte Yakın Doğu'ya gelen kadro içerisinde bulunan bu emir, Moğolların Suldus kabilesine mensuptu. İsmailî kalelerinin ve Bağdat'ın ele geçirilmesi sırasında İlhanlı ordusunun sağ koluna kumanda etti. 1265 yılında Hülâgû Han'ın nâibi olan bu kişi devrin en etkili isimlerinden biri idi (Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 193).

²¹¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1059; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517. Hülâgû Han'ın Abaka'yı veliahdı olarak tanıyıp bunu vasiyetiyle sabit kıldığını Müverrih Vardan da kabul etmektedir. Hatta ona göre Dokuz Hatun, Hülâgû Han'ın vasiyetiyle en büyük oğlu Abaka'nın onun yerine geçmesinin uygun olup olmadığını kendilerine sormuş, onlar da bunun kanunun bir gereği olduğunu cevaben iletmislerdir (Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 119).

ilhanlığını tanımasına rağmen o, “Bizim akamız olan Kubilay Kağan’ın fermanı ve ruhsatı olmaksızın nasıl tahta geçebilirim?” diye sordu. Bunun üzerine mecliste bulunan İlhanlı şehzadeleri ve emirleri, “Sen tüm erkek çocukların en büyüğüsün; eski rüsum, *yosun*²¹² ve *yasayı*²¹³ iyi biliyorsun. Hülâgû Han hayatta iken seni veliaht tayin etmiş iken senden başka kim tahta oturabilir” diye cevap vererek babasının veliahtı olarak yalnızca onu tanıdıklarını vurguladılar ve Abaka’yı ikna etmeye çalıştılar. Bu sözler üzerine Abaka, ilkin gönüllü olmasa da²¹⁴ babasının vasiyeti ve aile üyeleri ile ünlü komutanların ısrarı ve tereddütsüz itaati neticesinde herhangi bir itiraza yer olmaksızın²¹⁵ *ilhan* seçildi.²¹⁶ Vassâf’ın kaydına göre bu sırada Argun Aka, Olcay Hatun ve diğer hatunlar, şehzadeler ve ileri gelenler, Kubilay Kağan’a elçi göndererek yazdıkları mektupta Abaka’yı han olarak seçme konusunda muvafakat ettiklerini bildirmişler ve bu konuda kağandan ferman istemişlerdi.²¹⁷

Moğol devlet anlayışına göre, İlhanlı ileri gelenlerinin bir araya gelerek Abaka’yı yeni ilhan olarak seçtikleri bu toplantı sonrasında onun İlhanlı tahtına cülusunu sağlayacak bir kurultayın icra edilmesi gerekmektedir. Geleceğe ve gayba olan merak ve ilgileri sebebiyle Moğollar bu tip organizasyonları uğurlu ve kutlu bir zamanda yapmak istemekteydiler. Bu yüzden en uygun zamanın hangisi olduğunu öğrenmek amacıyla büyücü ve astronom gibi kişilere başvurulurdu. Bu kez, Abaka’nın tahta çıkması için en talihli zamanın tayini için Hülâgû Han’ın en yakınlarındakilerinden biri olan ünlü bilgin Hâce Nasîru’-d-dîn Tûsî’nin yardımı istendi. Abaka, bu çerçevede tertip edilen *kurultay*

²¹² *Yosun*, Cengiz Han’ın eylemlerini ve sözlerini temel alan geleneklerdir. Moğollar karşı karşıya kaldıkları meselelerde öncelikle *yasa* ve *yosunu* gözeterek hareket ederlerdi (Timothy May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 217).

²¹³ *Yasa*, göçebe Moğolların geleneksel kurallarını temel alan ve aynı zamanda kağanın çıkardığı *yarlıklar*ı (ferman/kararnâme) içeren bir kanunlar sistemidir. Yazılı olmayan bu kanunlar bütünü, yalnızca göçebe Moğol topluluklarını değil, Moğollara tâbi yerleşik halkı da etkilemiştir (Timothy May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 217).

²¹⁴ Özcan, Abaka’nın tahta çıkma töreninde vuku bulan tahtı reddetme ve ikna sürecinin Türkler ve Moğollarda sıkça görülen bir durum olduğunu belirtmektedir (Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 121, n. 464).

²¹⁵ De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, II, s. 642.

²¹⁶ Reşîdu’-d-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1059; Reşîdu’-d-dîn/Thackston, III, s. 517; Hope, “The Transmission of Authority through the Qurultais of the Early Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran”, s. 99.

²¹⁷ Vassâf/Tahrîr, s. 31; Vassâf/Hammer, I, s. 98.

kapsamında, Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî'nin²¹⁸ uğurlu bir gün telâkki ederek bizzat tayin ettiği²¹⁹ 3 Ramazan 663/19 Haziran 1265 Cuma günü Irak-i Acem'in Perâhân yöresinde yer alan Çagân Nâur²²⁰ (Tuvale Gölü) mevkiinde İlhanlı tahtına çıktı.²²¹ Böylece İlhanlı riyaseti, Hülâgû'nun ölümünden yaklaşık dört buçuk ay sonra o sırada 31 yaşında olan Abaka Han tarafından deruhte edildi. Bu kurultayın Hülâgû Han'ın ölümünden birkaç ay sonra,²²² üstelik Hülâgû Han'ın vefat ettiği *ordodan* görece uzak bir mevkide toplanmış olması ilginçtir. Öncelikle Abaka Han'ın tahta geçtiği *kurultayın*, İlhanlıların yaylak olarak kullandıkları bir mevkide olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Öte yandan, hangi şehzadenin yeni ilhan olacağı hususunda ittifak olduğu gerçeği, İlhanlı ileri gelenlerinin,

²¹⁸ Tûsî ayrıca Abaka Han'ın tahta çıkmasından evvel, o seneye mahsus olmak üzere bir *ahkâm-ı sâl* risalesi hazırlayarak ona takdim etmiştir. Eserinde Abaka'nın tahta çıkma konusundaki tereddüdünü gidererek onu bu hususta teşvik etmekten başka devlet idaresinde takip edilecek usuller hakkında nasihatlerde bulunmuştur. Bu cümleden “Anarşiye meydan verilmemesi için bir an evvel İlhanlı tahtına geçmek; saltanat ailesi mensuplarına, asilzâdelere, memurlara lütuf ile muamele etmek, ilim ve ahlak bakımından yüksek seciyeli kişilere ve bunların fikirlerine kıymet vermek, kumandanlara ve askerlere ihsanlarda bulunmak, ordunun ihtiyaç duyduğu bütün maddî vasıtaları tedarik etmek, etraf vilayetlerdeki küçük ve büyük hükümdarlara karşı lütufkâr davranmak, halkın fazla vergilerini affetmek, muhtaçlara ve yetimlere yardım etmek, fena kimselerin küstahlıklarına ve tecavüzlerine meydan vermemek, ordunun ihtiyaç duyduğu parayı harcamaktan imtina etmemek, casusların faaliyetlerine mani olmak hususunda ihtiyat sahibi olmak, her söze kulak vermeyerek sabırla ve temkinli şekilde hareket etmek, akıllı ve bilgili kişilere danışmak, ataların gittikleri yoldan ayrılmamak, orduya ehemmiyet vermek, adaletten ve doğruluktan ayrılmamak, iyileri ve günahsızları incitmek, hiçbir zulme fırsat vermeden umumî serveti ve devletin gelirini arttırmak, düşmandan daima haber almak, en önemsiz şeyleri ve en küçük düşmanı dahi ihmal etmemek gibi çeşitli ihtarlarda bulunmuş; bundan sonra Abaka'ya Nuşirvan, İskender, Sultan Sencer gibi adaletleriyle meşhur hükümdarları takip etmesini salık vererek nasihatlerini bir hediye olarak kabul etmesini arz etmiştir (M. Fuad Köprülü, “XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar”, *Belâten*, VI/23 (1942), s. 218-219; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, TTK, Ankara 1988, s. 203-204). Tahta çıkan hükümdara hediye verme adetinin İlhanlılar tarafından da benimsenmiş olduğunu belirten Köprülü'nün ifadesiyle “ihtiyar âlim genç hükümdara ancak böyle bir hediye verebilirdi” (Köprülü, a.e., a.y., n. 15). Tûsî, Abaka Han'a sunduğu bu risale marifetiyle, tahta geçme konusunda tereddüt yaşayan şehzadeye psikolojik anlamda destek vererek onu teşvik etmiş; ona hükümdarlığı sırasında başvuracağı politika ve uygulamalarda gözetmesi gereken bazı hususları hatırlatmıştır. *Nasihât-nâme* olarak anılan bu eser hakkında bk. Muhammed Takî Muderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî*, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 1354/1975, s. 57, 557; Muhammed Muderrisî (Zencânî), *Sergoşeşt ve 'Akâid-i Felsefî-yi Hâce Nasîru'd-dîn-i Tûsî*, Müessese-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1379/2000, s. 62-65.

²¹⁹ Vassâf, diğer pek çok kaynak eser yazarının aksine, Abaka'nın tahta çıkışı için en uygun zamanın Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî tarafından belirlendiğini açıkça yazmamış; bu işin münecim ve din adamları tarafından yapıldığını ve Abaka'nın 663 yılı ortalarında (1265 yılı Baharı) tahta çıktığını belirtmiştir (Vassaf/Âyetî, s. 31; Vassaf/Hammer, I, s. 98).

²²⁰ O dönemde Moğolların Çagân Nâur tesmiye ettikleri, Tuzlu Göl adıyla da anılan bu mevki Orta İran'da yer alan Erak kenti yakınlarında bulunmaktadır (Jackson, “Abaqa”). Çagân Nâur hakkında ayrıca bk. Hamd-allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 246; Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhanlı*, s. 240-241).

²²¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1059-1060; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 426-427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906.

²²² Şîrâzî, Abaka'nın tahta çıkarıldığı kurultayın, Hülâgû Han'ın ölümünden beş-altı ay sonra icra edildiğini belirtmektedir (Şîrâzî/Afşâr, s. 44/Şîrâzî/Lane, s. 62).

Nasîru'd-dîn Tûsî'nin verdiği tarihi beklediklerine ve bu sürede gerekli hazırlıkları yaptıklarına işaret etmektedir.

Reşîdu'd-dîn'in ifadesine göre Abaka, kendisine ilhan olma yolunu açan kurultayda ısrar üzerine büyüğü kabul ettiği Kubilay Kağan'ın izni olmadan İlhanlı tahtına geçemeyeceğini ifade etmiştir. Hakikaten Abaka Han, kurultay neticesinde hanlığa erişmesine rağmen İlhanlı tahtına fiilen oturmayarak kendisinin ilhan olarak tayin edildiğini bildiren ve Büyük Moğol hanı Kubilay Kağan tarafından gönderilen yarlığı alana kadar, takriben beş yıl boyunca bir sandalyede oturarak hüküm sürmüştür.²²³ Abaka Han'ın bu tutumu Moğol geleneklerine ve idarî yapılanmasına bağlılığından ileri gelmiştir.

Moğollar açısından adeta bir dinî bayram olarak görülen yeni hanın cülus merasiminde hazır bulunan kişiler bu konuda mutat hale gelmiş ritüelleri gerçekleştirdiler.²²⁴ Mesela İlhanlı şehzadeleri, Moğol adetleri uyarınca Abaka Han'ın tahta çıkışından hemen sonra sırayla bellerinde bulunan kuşakları çözerek boyunlarına attılar ve güneşin karşısında yedi defa diz çöktüler. Bundan sonra, mecliste bulunan tüm İlhanlı ileri gelenleri şölen yaparak Abaka Han'ın tahta çıkışını kutladılar.²²⁵ Abaka Han, cülusundan hemen sonra, törende hazır bulunan İlhanlı hatunlarına, şehzadelerine ve ordu kumandanlarına para, mücevher ve elbise gibi kıymetli armağanlar takdim etti. İlhanlı askerleri dahi bu armağanlardan istifade ettiler.²²⁶ Abaka Han, hediyelerinden ilim âlemi mensuplarını da mahrum bırakmadı. Tahta çıkışı için en uğurlu gün ve saatin hangisi olduğunu belirleyen Nasîru'd-dîn Tûsî'yi taltif etmek amacıyla, onun talebeleri arasında bulunan, 100'e yakın âlime ihsanlarda bulundu.²²⁷

²²³ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517; Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 333; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 178.

²²⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517.

²²⁵ Vassaf/Âyetî, s. 31; Vassâf/Hammer, s. 98-100.

²²⁶ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517.

²²⁷ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 907.

Resim 6: Abaka Han'ın İlhanlı tahtına çıkışı (Şemsu'd-dîn Kâşânî, *Şehnâme-i Cengizî*, Bibliothèque Nationale de France, Supplément Persan 1443, f. 222v)

Tahta çıkış merasimlerinin ardından sıra yeni ilhanın ilk faaliyetlerine geldi. Abaka Han'ın hanlık dönemindeki ilk faaliyetleri idarî düzenlemeler hususunda oldu. Moğollarda henüz cülus eden hükümdarların pek çoğunun derhâl yaptığı gibi, Abaka Han da babası Hülâgû Han tarafından konulan *yasaların* ve yine o dönemde buyurulan *yarlıkların* tamamının aynen korunarak icrasının devamına hükmetti. Bunun yanı sıra, bu hususlardaki değişikliklere ilişkin şüphelerden sakınmalarını emrederek güçlülerin zayıfları ezmelerinin önüne geçilmesini ve hükmü altındaki taifelerin atalarından öğrendikleri geleneksel tören ve merasimleri devam ettirmelerini buyurdu. Bundan bir hafta sonra etrafta bulunan tüm ülkelere *yarlıklar* göndererek İlhanlı tahtına cülusunu bildirdi. Törende hazır bulunanları veya kendisinden istekte bulunan kimseleri, bağlı oldukları yörelere gönderdikten sonra ülkenin asıl maslahatlarına eğilerek İlhanlı ülkesinin çeşitli yörelerinde askerî vazifeler icra edecek kişileri tayin etti. Öncelikle, gelecekte sorun yaşanması muhtemel bölgelerin iyi bir şekilde muhafaza edilmesini sağlamaya çalıştı. Bu kapsamda büyük bir orduyla donattığı kardeşi Yoşmut'u, Derbend, Şirvan ve Mugan civarından Aladağ hudutlarına kadar olan bölgeyi koruması için vazifelendirdi, bir diğer kardeşi Tübşin'i ise yine kalabalık bir askerî kuvvetle Horâsân

ve Mâzenderân'dan başlayarak Ceyhun Nehri kıyısına kadar olan sahayı muhafaza etmesi için doğuya göndererek şehzadeligi sırasında üstlendiği görevi ona tevdi etti.²²⁸ Anadolu sahasındaki askerî vazifelere İlgay Noyan'ın oğlu Tuku'yu ve Suğuncak Noyan'ın kardeşi Tudavun'u memur etti. Şam beldeleri hududunda bulunan Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia'da Durbay Noyan'ı, Gürcistan'da Çormagon Noyan oğlu Şiremün Noyan'ı, Bağdat ve Fars'ta ise Suğuncak Noyan'ı görevlendirdi.²²⁹

Daha sonra İlhanlı merkez idaresinde bulunacak bazı kişileri görevlendirerek ülke dâhilindeki eyaletlere ve muhtelif tâbî hâkimiyetlere yöneticiler tayin etti. Abaka han evvelâ, uzun bir süredir *sâhib-i divanlık* vazifesinde bulunan Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin aynı görevi sürdürmesini emretti.²³⁰ Umumiyetle yaz aylarını geçireceği²³¹ Tebriz'i İlhanlı başkenti ilan etti.²³² Altacu Aka'yı *incülerden* sorumlu kişi olarak tayin

²²⁸ Hâfiz-i Ebrû, Abaka Han'ın tahta çıkar çıkmaz oğlu Argun'u Horâsân'a gönderdiğini kaydetmiştir (Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh*, nşr. Hanbabâ Beyânî, Şirket-i Tezâmuni-yi 'İlmî, Tahran 1317/1938, s. 60. Ancak Argun'un muhtemelen 660/1261 yılında doğduğu göz önüne alındığında, bu bilginin çok sıhhatli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira yaklaşık 4 yaşındaki şehzadenin *atabeglerin* himayesi altında olsa dahi hükümdarlık merkezinden oldukça uzak bir bölgeye gönderilmesi mümkün görünmemektedir. Diğer yandan Argun'un babası Abaka Han'ın saltanatı sırasında Horâsân'a askerî vali olarak gönderildiği, yaşının küçüklüğü dolayısıyla onun *atabegliğine* Emir Sartak'ın tayin edildiği bilinmektedir (Mustafa Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s. 10-11).

²²⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517-518; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906.

²³⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; H'ândemîr, *Destûrû'l-vüzerâ*, nşr. Sa'id Nefisî, İntişârât-i İkbâl, Tahran 2535/1355/1976, s. 267-268; Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 146.

²³¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 362.

²³² Güney Azerbaycan'ın önde gelen kalelerinden Tebriz, tarihte Moğol istilâsı öncesinde ve sonrasında Yakın Doğu'nun en önemli idare ve ticaret kentlerinden biri olarak şöhret bulmuştur. Ticaret yolları dâhilinde, Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret hattının kilit bir noktasında bulunan bu şehir geçmişte olduğu gibi günümüzde de dokumacılık sektöründe ileri bir konumda bulunmaktadır. Daha önce bölgeden gelip geçen pek çok kavim gibi Moğollar da su kaynakları, büyük meralar ve yaylak ve kışlak arazileri arasında bulunan bu geniş ve havadar ovanın eşsiz imkânlarından faydalanmak amacıyla bölgeyi ele geçirmek istemişlerdir. Böylece Moğol hâkimiyetine giren Tebriz'in tarihsel süreçteki en büyük gelişimini İlhanlılar döneminde gerçekleştirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. İlhanlılar, Abaka Han döneminde başkent ilan edilen Tebriz'e pazar, cami, hamam ve sur gibi yapılar inşa ederek bu şehrin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Öyle ki günümüzde Tebriz'in eski abideleri olarak bilinen yapılar genellikle İlhanlılar devrine aittir (Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 30). Tebriz'in Hülâgü Han'ın hükümdarlık devri içerisinde zaman zaman ikamet ettiği bir yer olması, kentin, onun devrinde İlhanlı başkenti olduğu şeklinde yanlış bir algıya yol açmıştır. Halbuki Reşîdu'd-dîn, Tebriz'in Abaka Han tarafından, hükümdarlığının hemen başında İlhanlı başkenti olarak tanındığını açıkça yazmaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518). Bununla beraber kaynaklardan Tebriz'in başkent olmasının hususî sebepleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Bayındır, sınırlardan uzak ve bir ticaret şehri hüviyetindeki Tebriz, bu özellikleriyle Abaka Han'ın dikkatini çekmiş olabilir. Dahası, Tebriz İlhanlıların Aladağ, Mugân ve Mâzenderân gibi yazlık ve kışlık

ederken bir süredir ülkenin *iktalarından* sorumlu olan Argun Aka'yı yine aynı vazifenin icrasına memur kıldı. Emir Suncak Aka'yı Bağdâd idaresine memur ederek onun naipliğine Şemseddin Muhammed-i Cüveynî'nin kardeşi *Tarih-i Cihan-gûşa* yazarı Alâu'd-dîn Ata-Melik Cüveynî'yi²³³ getirerek onu Bağdâd'ın sivil idaresine memur etti.²³⁴ Horâsân valiliği görevini Hâce İzzeddin Tâhir'e, onun ölümünden sonra oğlu Hâce Vecihu'd-dîn tarafından sürdürülmek üzere verdi. Fârs eyaletini ve mukataasını, Atabeg Ebubekr evlatlarının *mâbeyncisi* olan ve bir süredir bu bölgenin *iktasını* tanzim etmekle görevli olan Şemseddin Tazigû uhdesine bıraktı. Kirmân idaresini Terken Hatun'a, Tebriz

yurtlarına yakın bir yerde bulunmaktadır. Abaka Han'ın bu şehri başkent edinme kararı, bölgenin merkezi durumundaki bu kentin kaderinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tebriz böylece doğuda Kubilay Kağan'ın kurduğu Pekin şehrinin oynadığı rolün aynısını Yakın Doğu'da oynamaya başlamıştır. İlhanlı hükümdarının bu hamlesiyle Tebriz sadece politik olarak değil, ticarî, diplomatik ve kültürel alanlarda da bir merkez hâline gelmiştir (Karl Jahn, "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", çev. İ. Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, 1980, s. 59-61, 63, n. 15). Tebriz, Abaka Han tarafından başkent ilan edilmesinden itibaren siyasî ve ticarî önemini yükselterek korumayı başarmış bir şehir olarak dikkat çekmektedir. Hatta İran sahasına hâkim olabilmenin evvelâ Tebriz'in ele geçirilerek buraya hâkim olmaktan geçtiği ifade edilmiştir (Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 84). İlhanlı hâkimiyetindeki Tebriz'in çevresiyle ticarî ilişkileri hakkında güncel bir değerlendirme için bk. Thomas Sinclair, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pergolotti's Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context*, Routledge, Oxon-New York 2020.

²³³ Ata Melik Cüveynî'nin 677/1278 yılında Bağdat idareciliğinde olduğu sırada Mecdü'l-mülk Yezdi tarafından ciddi ithamlara maruz kaldığı görülmektedir. Buna göre Ata Melik Cüveynî'nin naiplerinden Mecdüddin ibnü'l-Esîr, bir gün Memlûk ordusunun kuvvetiyle ilgili sözleri Yisu Buka Gürgân tarafından Abaka Han'a iletilmiş, iki kardeşin Memlûklerle haberleşmekte olduğu, onlara Kalavun ordularının Bağdat'a gelmesi halinde şehri onlara teslim edeceklerini bildirdikleri şeklindeki suçlama ilhana sunulmuştur. Halihazırda İlhanlı bürokrasisinde büyük rol oynayan bu iki kardeşe karşı fırsat kollayan Mecdü'l-mülk Yezdi suçlamaları daha da ileri götürerek bir rapor halinde şehzade Argun'a ilemiştir. Yezdi yazdığı raporda, Şemseddin Cüveynî'yi Mısır sultanıyla gizli ilişki kurmak, Elbistan yenilgisinde Pervane ile iş birliği yapmak ve yolsuzluk yaparak menkul ve gayrimenkul mallar edinmekle; Ata Melik Cüveynî ise Bağdat'ta yaptığı yolsuzlukların ortaya çıkmaması için kendisi dâhil pek çok kişiye rüşvet vermekle suçlanmıştır. Söz konusu rapor şehzade Argun tarafından 677-678/1279 ilkbaharında Şerâyûz'da bulunan Abaka Han'a sunulduğu vakit derhal soruşturma başlatılmış ve her yere elçiler gönderilerek Şemseddin Cüveynî'nin naiplerinin yakalanması ve malî defterlerle birlikte huzura getirilmelerine hükmedilmiştir. Durumun ciddiyetini anlayan Şemseddin Cüveynî, Abaka Han tarafından büyük saygı gören Olcay Hatun vasıtasıyla onun saltanatında elde ettiği tüm malların yine ona ait olduğunu bildirdi. Bu gelişmeyle ilhan tarafından affedildiği ve naiplerinin sorgulanmasının önüne geçtiği anlaşılan Şemseddin Cüveynî sıkıntılı durumdan kurtulmuştur. Ancak 679/1280 baharında Mecdü'l-mülk Yezdi'nin sâhib-i divanlığın ortaklığına getirilmesiyle bu kez onun Ata Melik Cüveynî'ye karşı harekete geçtiği görülmektedir. Naip Mecdüddin ibnü'l-Esîr'in sorgulanması sonucunda suçlu bulunan Ata Melik'tan iddia edilen yolsuzluk meblağı olan 250 bin altın şahsî hazinesinden vermesi istendi. Buna itiraz ettikten sonra 100 bin altın vererek suçlamalardan kurtulmak istediye de müddeiler yeniden asıl miktarı ondan talep ettiler. Ata Melik bu meblağı ödemek için kendisinin ve çocuklarının malları arasında bulunan ev, hamam, köle, mücevher ve hayvanlarını sattıysa da onlardan kurtulamadı. Nesî varsa elinden almak için işkenceye tâbî tutuldu; hatta zincirle Bağdat Köprüsü'ne bağlanarak eziyete uğradı. Nihayet Hıms Savaşı'ndan dönerek Bağdat'a ulaşan Abaka Han kendisine gelen talepler üzerine onu affetti ve hapisten çıkarılmasını emretti (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1110-1116; Vassâf/Tahrîr, s. 56-64; Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, s. 127-134; Mustafa Aylar, *İlhanlılar Döneminde Bağdat (1258-1335)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s.129-134; Özkan Dayı, "İlhanlı Tarihinde Mecdü'l-Mülk Yezdi Hadisesi", *Current Researches in Social Sciences*, II/3 (2016), s. 111-114.

²³⁴ Mustafa Aylar, *İlhanlılar Döneminde Bağdat*, s. 116.

idaresini Melik Sadru'd-dîn'e, Diyâr-ı Bekr idaresini Celâlu'd-dîn Tarîr ve Melik Raziu'd-dîn Babâ'ya, İsfahân'ın ve 'Irak-ı Acem eyaletinin önemli bir kısmının idaresini *Sahib-i Divân* Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahâu'd-dîn Muhammed'e,²³⁵ Kazvîn'le birlikte 'Irak eyaletinin bazı yörelerini Melik İftihârû'd-dîn-i Kazvînî'ye verdi. Ayrıca Diyar-ı Rebia bölgesinin yöneticisi olarak Artuklu Meliki Fahru'd-dîn Karaarslan'ı, Herât ve Sistân'ın yöneticisi olarak Melik Şemseddin Kert'i, Gürcistan yöneticisi olarak ise Gürcü kralı (Narin) David ve oğlu Sadun'u yeniden görevlendirdiğini buyurdu.²³⁶

Abaka Han tahta geçtikten bir süre sonra, 664/1265-66 yılının kış mevsimini geçirmek üzere kışlık yurtlarından Mâzenderân'a gitti. Aynı yılın (664/1266) Bahar mevsiminde ise kışlağından başkent Tebriz'e döndü.²³⁷

Reşîdu'd-dîn'in kaydına göre Abaka Han tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak Hülâgû Han tarafından buyurulan tüm fermanların aynen icra edilmesini emretmişti. Bu emrin bir göstergesi olduğu anlaşılan, muhtemelen onun ilk *yarlıg*larından biri günümüze kadar ulaşmıştır. Uygur harfleriyle yazılmış 16 satırlık Moğolca metinden ibaret olan bu *yarlıg*, 1970'lerde Erdebil'de keşfedilmiştir. Vesikada başlangıç ve kapanış kısımlarının ve Abaka Han'ın mührünün bulunmayışına dikkat çeken Doerfer'e göre bu *yarlıg*, daha sonra istinsah edilerek günümüze gelmeyi başarmıştır.²³⁸ Aynı araştırmacı, Reşîdu'd-dîn'in Abaka Han'ın babası Hülâgû Han'ın yayınladığı kanunları aynen tasdik ettiğinden bahsetmesinden hareketle *yarlıg*ın Abaka Han'ın tahta çıkışının ertesinde, yani 1265 veya 1266 yılında yayınlanmış olması gerektiği düşüncesindedir.²³⁹ Söz konusu *yarlıg*ın transkripsiyonu ve Türkçe tercümesi şöyledir:

²³⁵ David Durand-Guédy, "Isfahan during the Turko-Mongol Period (11th-15th Centuries)", *Eurasian Studies*, 16 (2018), s. 260.

²³⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906-907.

²³⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1061-1062; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518.

²³⁸ Gerhard Doerfer, "Mongolica aus Ardabîl", *Zentralsiatische Studien*, 9 (1975), s. 190.

²³⁹ Doerfer, "Mongolica aus Ardabîl", s. 202-204.

1. *d[aruyas t]a*
2. *bičigečün-e*
3. *Manu sayin*
4. *ačige-de Elege öçijü. Ede*
5. *orčün bükün irgen-dür*
6. *ortoy-ud bariju. balayad yaǵar*
7. *usun ber qudaldıju qarabi ba*
8. *abadan bolyaysan ajuyu Edöge*
9. *dabariysad čerigüd-te*
10. *irgen-ü daruyas-ta noyad-ta*
11. *küçü kürgegden büi kemed*
12. *manu ačige-de kenber küçü*
13. *buu kürgetügei avan čoban buu*
14. *iletügei kemen bičün*
15. *ǵ(a)rl(i)ǵ ögteju bögetele ker küçü*
16. *kürgen büi ta edöge uruji [yosuyar...]²⁴⁰*

1: *Valilere [daruǵalara]*

2: *Maliye memurlarına*

3-4: *İyi babamız [Hülâgû] samimiyetle bildirmişti:*

4-8: *Buralarda olan insanlar arasında ne mutlu ki komisyon tüccarları da bulunmaktaydı ki [bunlar] çevre yörelerle ve bölgelerle ticaret yaptılar, aynı zamanda ıssız çorak alanları bayındır yörelere dönüştürdüler*

8-11: *Şimdi bu insanlara çevrede bulunan [muktedir gücü elinde bulunduran] askerler, vergi memurları, komutanlar ve toplumun ileri gelenleri tarafından zorbalık yapılmaktadır*

12-15: *[Bu insanlara] kimse zorbalıkta bulunmayacak ve onlara zorbalık yapmak üzere kimse gönderilmeyecek diye babamız tarafından hüküm verilmişken*

15-16: *Siz nasıl olur da zorbalık yapabiliydiniz? Bundan böyle...²⁴¹*

²⁴⁰ Doerfer, *Mongolica aus Ardabil*, s. 191; *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI Centuries): Introduction, Transcription and Bibliography*, ed. D. Tumurtogoo, Institute of Linguistic (Akademia Sinica), Taipei 2006, s. 150.

²⁴¹ Türkçe çeviride *yarlığın* Doerfer tarafından yapılan Almanca tercümesi esas alınmıştır.

Bitiş cümlelerinin eksik olduğu anlaşılan bu *yarlıg*da Abaka Han babası Hülâgû Han'ın uyguladığı kanunları hatırlatarak onun tebaasının bir parçası olan tüccarlara zulmedilmemesini emretmiştir. İlhanlıların kuruluşundan itibaren hâkim oldukları sahalarda bulunan tüccarların şehirleri bayındır hale getirmekten başka çevre yörelerle ticaret yaptıklarına dikkat çeken İlhanlı hükümdarının, bu *yarlıgı*, muhtemelen asker ve idareciler tarafından tüccarlara zorbalıklar yapıldığı bilgisinin kendisine ulaşmasından hareketle yayınladığı anlaşılmaktadır. Daha önce babası Hülâgû Han tarafından bu konuda bir kararnâme yayımlandığını hatırlatan İlhanlı hükümdarı, buna rağmen söz konusu kişilerin zorbalıklara nasıl cüret ve cesaret edebileceklerini sorgulamaktadır. Ne var ki, *yarlıg* metninin sonundaki ifadelerin eksik olması, meselelerin içeriğine ilişkin detaylı açıklamalar yapmayı güçleştirmektedir.

2. ABAKA HAN'IN İLHANLIK DÖNEMİ (1265-1282)

2.1. Altın Orda Hanlığı ile Mücadele (663/1265)

Altın Orda Hanlığı'nın ortaya çıkışı, Moğol idare geleneği uyarınca Cengiz Han'ın sağlığında, hâkim olduğu toprakları oğulları arasında paylaşması ve Moğolların Karadeniz'in kuzeyine yönelik birbiri ardına gerçekleştirdikleri seferlerle vuku bulmuştur. Cengiz Han hayatta iken Moğol idarî geleneğine uyararak oğullarına ve diğer yakınlarına mülkler vermişti. Moğol geleneklerine göre babanın esas mülkünün en küçük oğula kalması icap etmekte, bu doğrultuda her oğulun arazisinin uzaklığı yaşı ile paralellik arz etmekte idi. Buna göre en uzak bölge en büyük oğul olan Cuci'nin payına düşmüştü. Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İtil-Ural bölgesi ve bunlara ilaveten Moğol Kağanlığı adına kuzeybatıda fethedilen tüm ülkeler "Tatar atlarının değdiği yerlerden Kayalığ ve Hârizm bölgesine kadar" olmak üzere Cengiz Han tarafından Cuci'ye verildi.²⁴² Cengiz Han, Ötemiş Hacı'nın naklettiğine göre, sayılan yörelere ek olarak büyük oğlu Cuci'yi büyük bir orduyla Deşt-i Kıpçak'a gönderirken atlarına otlak olması için Hârizm ilini ona bırakmıştı.²⁴³

Bilindiği gibi, 31 Mayıs 1223 günü meydana gelen Kalka Meydan Muharebesi'nde Moğol kuvvetleri Kıpçaklar ve Ruslardan müteşekkil müttefik ordusunu müthiş bir yenilgiye uğratmışlardı.²⁴⁴ Bunu Moğol ordusunun Kırım'a inerek büyük bir ticaret limanı durumundaki Suğdak şehrini yağmalamaları takip etti. Moğol ordusu ilk Deşt-i Kıpçak seferinden büyük kazanımlar elde etmiş ancak hayli hırpalanmış şekilde Asya'ya döndü.²⁴⁵ Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan ilk Moğol akımları o zaman için bu sahada uzun vadeli siyasi sonuçlara yol açmadı.²⁴⁶ Ancak Moğolların bu bölgeye ve ötesine yönelik bir sonraki seferi Altın Orda Hanlığı'nın ortaya çıkışını sağladı.

²⁴² Cüveynî/Öztürk, s. 95; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 411-417; İlyas Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengiz oğulları*, yay. haz. H. Alan-İ. Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 98; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 44.

²⁴³ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İ. Kemaloğlu, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 30.

²⁴⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 33-38; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 77-78.

²⁴⁵ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. A. Ağırakça vd., XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 344-345; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 139-140; Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", s. 184-185.

²⁴⁶ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 254-256.

Cuci, babası tarafından kendisine tahsis edilen bölgede faaliyet gösterirken Safer 624/Şubat 1227’de, Cengiz Han’dan altı ay kadar önce öldü. Cengiz Han bu ani ölümün ardından Cuci mirasının idaresinin onun oğlu Batu’ya verdi.²⁴⁷ Aslında, Cuci’nin ölümünden sonra büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu tahta kimin çıkacağı hususunda anlaşamamışlardı. Öyle ki her ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmişti. Cengiz Han, meselenin halli için huzuruna gelen torunlarından Batu için “Altın Busagalı Ak-Orda’yı (Altın aksamli ak otağ), Orda için ise “Gümüş Busagalı Gök Orda’yı (Gümüş aksamli gök otağ) kurdurmuştu.²⁴⁸ Böylece “İçen Han” olarak da bilinen Orda’yı “Sayın Han” unvanına sahip Batu Han’a tâbi kılmıştı ki bu tâbî-metbû dengesi Cengiz Han’ın ölümünden sonra da devam etti.²⁴⁹

Cengiz Han’ın ölümünden iki yıl sonra, 1229’da toplanan kurultayda onun vasiyetine uyularak Ögedey, Moğolların ikinci büyük hanı ilan edildi. Onun emriyle, Batu önderliğinde icra edilen İkinci Kıpçak Seferi (1229-1242) Cuci Ulusu’na Batı Deşt-i Kıpçak sahasına kadar uzanma fırsatı verdiği için Batu, Altın Orda’nın ilk hanı olarak tanınmaktadır. Yapılan seferler neticesinde önce İdil Bulgar Devleti ve Rus knezlikleri itaat altına alındı, daha sonra Kiev’in ele geçirilmesiyle daha batıya hareket eden Moğollar, Macaristan, Polonya, Sırbistan, Hırvatistan, Bosna ve Bulgaristan’da faaliyet gösterdikten sonra Ögedey Han’ın ölümünün haber alınması üzerine Moldovya üzerinden çekirdek yurtlarına geri döndüler. Moğolların Avrupa içlerine kadar uzanan batı harekâtı asırlarca unutulmayacak bir tahribat yaratmakla beraber Deşt-i Kıpçak, Hârizm, Kuzey Kafkasya, Kırım bölgeleri ile İdil Bulgar Devleti toprakları üzerinde Altın Orda Hanlığı adı altında bir siyasî teşekkül ortaya çıkardı.²⁵⁰ 632/1235 kurultayında geniş yetkilerle

²⁴⁷ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasırî*, s. 136.

²⁴⁸ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 31-32; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 51.

²⁴⁹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 18-19; Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, s. 54; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 74.

²⁵⁰ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 70-71; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 55-60. Moğolların batı harekâtıyla ilgili tafsilatlı bilgi için bk. Altay Tayfun Özcan, *Moğollar Avrupa’da – Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, “Giriş”, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 1-30; Väsary, “Cuçi Evladının Memleketi”, s. 135-144. XIII. yüzyılın 30’lu yıllarındaki gerçekleşen Moğolların ikinci Deşt-i Kıpçak seferiyle kurulan bu devlet doğu kaynaklarında Cuci Ulusu yahut Gök Orda, Rus kaynaklarında ise Altın Orda adıyla anılmıştır (Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 21, 41-42).

donatılan Batu Han'ın Don Nehri ve Karadeniz civarındaki toprakları elde ettiği 633/1236 yılı, hanlığın kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir.²⁵¹

Altın Orda Hanlığı'nın kuruluşu, batıda merkeze bağlı ilk ve tek Moğol siyasî teşekkülünün tesisi anlamına geliyordu ki bu durum Hülâgû Han'ın İran'a gelişine kadar sürdü. Batu Han'ın 653/1256 yılındaki ölümünün ardından Möngke Kağan tarafından hanlığa getirilen Sartak yol üzerinde ölmüş, bunu kardeşi Ulakçı'nın tahta çıkması ve onun da bir sene bile hükmedemeden ölmesi takip etmiştir. Batu Han'ın her iki oğlu da Möngke Kağan'ın *yarlığı*yla işbaşına gelmişlerse de uzun süre tahtta kalma fırsatı bulamamışlardı. Altın Orda tahtındaki problem çok geçmeden Batu Han'ın kardeşi Berke'nin hanlık makamına getirilmesiyle çözüme kavuştu (654/1257).²⁵²

Aynı yıllarda Hülâgû Han'ın İran'a gelişiyle Moğol kağanlık merkezine bağlı olarak kurulan İlhanlı Devleti, Altın Orda Hanlığı ile sınır komşusu haline gelmişti. Tarihsel süreçte yaşanan hadiseler her ikisi de Moğol menşeli olan bu iki siyasî yapı arasında pek çok problemin ortaya çıkışına sebep oldu. Taraflar arasında yaşanan sorunların çözüme kavuşturulamamasıyla gerilen ilişkiler bir sonraki safhada yerini askerî mücadeleye bırakacaktı. İlhanlılar ile Altın Orda Hanlığı arasındaki ilişkilerde gerilime yol açan en önemli konu Kafkasya topraklarına kimin sahip olacağı meselesiydi. Esasen bu mesele Cengiz Han dönemine kadar uzanıyordu. Zira Cengiz Han sağlığında Moğol ülkesini saltanat üyeleri arasında pay etmiş ancak Kafkasya topraklarının kime ait olacağını tayin etmemiş, üleştirmede pay sahibi olan uluslar arasındaki kesin sınırları belirlememişti.²⁵³ Bu yüzden üleştirmeden itibaren Kafkasya topraklarının hâkimiyeti konusunda bir belirsizlik oluşmuştu.

²⁵¹ Mehmet Berk Yaltırık, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014, s. 97.

²⁵² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 738; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 361; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 105,121; Barthold [Boyle] "Berke", s. 1187; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 36-37; Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, V (1992), s. 506; Väsàry, "Cuçi Evladının Memleketi", s. 145.

²⁵³ Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 9.

Diğer yandan Yakın Doğu'ya gelerek muhtelif yörelerde istilâ faaliyetine girişen ve bu kapsamda Kafkasya'nın güneyini hanlığın merkezi olarak tayin eden ve yaylak ve kışlak olmak üzere bölgedeki otlaklara yerleşen Hülâgû Han, Azerbaycan'ın kayıtsız şartsız İlhanlı idare sahası içerisinde olduğunu savunuyordu. Berke Han ise kendi birliklerinin İran'ın işgaline ve Bağdat'ın zaptında görev aldıklarını öne sürerek elde edilen ganimetten pay olarak Azerbaycan'ı almak istiyor ve burayı ilhak etmeye gayret ediyordu.²⁵⁴ Kuruluş ve gelişim sürecindeki İlhanlı Devleti hükümdarlarının bir vazifesi de Kafkas arazisinin müdafaası idi. Azerbaycan ve Arrân, devlet arazisinin merkezini teşkil ettiğinden bu yörelere bilhassa önem verilmesi icap ediyordu.²⁵⁵ Diğer yandan Batu'nun kendisine verdiği desteğin de katkısıyla Büyük Moğol Kağanlığı tahtına geçen Möngke Kağan, saltanatı sırasında Batu Han'a Merâgâ ve Hemedân'a kadar olan bölgede vergi toplama yetkisi vermişti.²⁵⁶ Batu Han'ın halefi Berke Han tarafından da muhafaza edilen bu yetki, doğal olarak Altın Orda hanlarına Azerbaycan'da hak iddia etme zemini yaratmıştı. Bu yüzden Hülâgû Han bölgede hâkimiyet kurmasından, Berke Han ise Möngke Kağan'ın Batu Han'a verdiği yetkiden beslenerek Güney Kafkasya'da hak iddia ediyordu. İlhanlı-Altın Orda rekabeti, Berke Han'ın saltanatı sırasında iyiden iyiye yükselen bir gerilim haline geldi.²⁵⁷

Hülâgû ile Berke Hanlar arasındaki gerilimin ikinci nedeni son halife Müsta'sım-Billâh'ın katli meselesi idi. Bilindiği gibi Hülâgû Han 1258 yılı sonlarında Bağdat'ı muhasara ederek ele geçirmiş, bundan bir süre sonra son halifeyi feci şekilde idam

²⁵⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 58-59.

²⁵⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 70.

²⁵⁶ Bazı araştırmacılar Özbek Han'ın Olcaytu Han'a yazdığı Cemâzyelâhir 712/Ekim 1312 tarihli mektupta yer alan ifadeleri esas alarak Möngke Kağan'ın Merâgâ ve Tebriz şehirlerini Batu Han'a bıraktığını iddia etmişlerdir (Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", s. 208-209; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 331). Özbek Han'ın söz konusu mektubunun muhtevası için bk. Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâyû Sultân*, nşr. Mehîn Hamblî, Bengâh-ı Tercume ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1348/1969 [= Kâşânî/Hamblî], s. 146; Türkçe çev. D. Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Fars Dili ve Edebiyatı), Ankara 1992 [= Kâşânî/Örs], s. 179-180.

²⁵⁷ Reşîdu'd-dîn, Cuci'nin kardeşleri Ögedey ve Çağatay ile arasının ihtilaflı olduğunu, buna karşın küçük kardeşi Tuluy ile daima iyi geçindiğini aktarmaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, I, s. 709). Oldukça iyi anlaşan bu iki kardeşin soyundan gelenlerin zamanla amansız bir mücadele içerisine girmiş olmaları ilginçtir.

ettirmişti. İslâm dinini henüz kabul eden Berke Han²⁵⁸ ve onu takip eden tebaası Bağdat'a girerek halifeyi öldürmek suretiyle Abbasî hilafetini ortadan kaldırdıkları için İlhanlılara intikam besliyordu. Bu meselede büyük ölçüde dinî motivasyonla hareket ettiği anlaşılan Berke Han, Hülâgû Han'ı son halifeyi *aka* ve *ini* (Moğol büyükleri ve küçükleri) ile *kengeş* (müzakere) etmeksizin, tek başına aldığı bir kararla idam etmekle suçluyordu.²⁵⁹ Ancak bu hadiseye Berke Han'ın müdahalede bulunması Hülâgû Han açısından kendisinin kararlarına ve fiillerine karışmak, dahası egemenliğini sınırlamak anlamına geliyordu. Son tahlilde halifenin idam edilmesi, Hülâgû Han ile Berke Han arasındaki temel sorunlardan biri haline gelmişti.²⁶⁰

Hülâgû Han'ın egemenlik kaygısı ve Berke Han ile kişisel husumeti de bir başka neden olarak ortada durmaktadır. Mesela Reşîdu'd-dîn'in kaydına göre Hülâgû, Berke'nin han olmasından dolayı tedirgin olmuştu. Zira Berke, saltanatı sırasında Batu Han tarafından

²⁵⁸ Altın Orda hanı Berke Han, İslâmiyet'i kabul eden ilk Moğol hükümdarı olarak bilinmektedir. Ancak onun henüz şehzadeligi sırasında, 1257 yılında (Devin DeWeese, "Moğol İmparatorluğu'nda İslamlaşma", çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 216) Kübreviyye tarikatının önemli temsilcilerinden, Moğolların "Ulu Şeyh" adını verdikleri Seyfeddin Bâherzî'nin etkisiyle İslâm dinini kabul etmesi söz konusudur. Berke'nin Müslüman olmasıyla eşi Çiçek Hatun'dan başka emirlerinden ve tebaasından pek çok kişi İslâm'ı kabul etmiştir. Bununla beraber İslâm dininin Altın Orda Hanlığı'nda Özbek Han devrinde genel kabul gördüğü unutulmamalıdır (Mustafa Uyar, "Moğolların İslam'a Girme Süreçlerinde Türk Katalizör Şahsiyetlerin Rolü", *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, ed. İ. Şahin-G. K. Ercilasun, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021, s. 248-249; Konukçu, "Berke Han", s. 506; Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", *DİA*, IV (1991), s. 475; Michal Biran, "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-1334)", *Journal of the American Oriental Society*, CXXII/4 (2002), s. 746; Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1994, s. 83-36; István Vásáry, "History and Legend' in Berke Khan's Conversion to Islam", *Aspects of Altaic Civilization III*, ed. D. Sinor, Indiana University Press, Bloomington 1990, s. 231-252; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 145-147; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 143-145; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 191-202.

²⁵⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1044; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 511; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 367; Adil Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 112). Möngke Kağan, İran'ı yönetmekle görevlendirdiği kardeşi Hülâgû'ya eğer Moğollara itaat etmezse halifeyi öldürmesini ve mülkünü tahrip etmesini emretmişti. Pek çok kaynakta halifenin Bağdat'ın ele geçirilmesinin ardından Moğollara kayıtsız şartsız teslim olmasına rağmen katledildiği yazılıdır. Berke'nin Hülâgû'yu böylesine önemli bir olayda Moğol büyüklerine danışmadan hareket etmekle suçlaması, onun Möngke Kağan'ın Hülâgû'ya yönelik öğütlerinden ve son halifenin nasıl öldürüldüğünden haberdar olduğunu ortaya koymaktadır. İslâm'a katılmış olmanın heyecanıyla birlikte hilafetin ilgasının ve son halifenin katledilmesinin yarattığı duyguyla Berke'nin Hülâgû'ya karşı intikam hissiyle dolu olması tabiidir. Ancak mesele iki taraf arasındaki diğer sorunlarla birlikte değerlendirildiğinde Berke'nin halifenin idamı hususunda Hülâgû'yy *yasaya* aykırı gelmekle itham etmesinin daha ziyade onun Hülâgû'ya karşı çıkacağı sefere Moğol devlet anlayışı çerçevesinde bir meşruiyet zemini hazırlama arayışından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

²⁶⁰ Mustafa Akkuş, "Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, XI (2016), s. 7-8

Karakorum'a gönderilerek büyük ve küçük beylerin bulunduğu kurultayda ağabeyini temsil etmiş, hatta bir süre Mönge Kağan katında hizmette bulunmuştu. Berke, Hülâgû katına elçiler vasıtasıyla buyruklar gönderiyor; Hülâgû, Berke'nin Moğol siyasi organizasyonu içerisinde *akalardan* biri olması sebebiyle onun dayatmalarını sineye çekmek zorunda kalıyordu.²⁶¹ Buna mukabil Hülâgû Han'ın Yakın Doğu'daki varlığını güçlendirmesi de Berke Han'ın egemenliği açısından bir tehlike olma özelliğindedir. Zira May'in ifade ettiği gibi Batu Han'ın ölümünden sonra torunu Ulakçı'nın tahta geçmesi için kendisine başvuran Borakçin'e destek veren Hülâgû'ya kin tutmuş olabilirdi.²⁶² Bundan başka 1256 yılında Cuci ulusu riyasetinde bulunan hükümdarlardan Sartak ve Ulakçı'nın art arda gelen ani ölümlerinin ardından Hülâgû Han'a "kılıcsız kın ve yakasız gömlek" gönderen bazı emirler, Altın Orda tahtının sahipsiz olduğunu bildirmişlerdi.²⁶³

İlhanlı-Altın Orda mücadelesinin ortaya çıkışının bir diğer sebebi Cuci ulusuna mensup bazı şehzadelerin ölümleri çerçevesinde yaşanan hadiselerdir. Buna göre Cuci Ulusu'na mensup Tutar, Bulğa(n) ve Kuli isimli üç şehzade Batu Han tarafından İran ve Bağdat harekâtına destek vermek amacıyla Hülâgû Han'a gönderilmişlerdi. Bu şehzadeler Hülâgû Han'ın yanında Cuci Ulusu adına bulunmuşlar, hatta Bağdat seferinde öncü birlik olarak görev yapmışlardı. Bir süre sonra Cuci'nin torunu ve Şiban'ın oğlu olan şehzade Bulğa(n) toy esnasında aniden öldü ve diğer şehzade Tutar büyü yaparak bu ölüme sebep olmakla suçlandı. Hülâgû Han suçu sabit bulunan bu şehzadeyi Emir Suğuncak'ın nezaretinde Berke Han'a gönderdi.²⁶⁴ Berke Han da onu suçlu buldu ve Cengiz Han *yasası* kapsamında onu tekrar Hülâgû'ya gönderdi. Yapılan yargılama sonucunda Tutar, 17 Safer 658/2 Şubat 1260 tarihinde *yasaya* çarptırılarak idam edildi. Onun yanı sıra Sadru'd-dîn Saveci²⁶⁵ söz konusu büyüü yazmak marifetiyle ona yardımcı olmakla

²⁶¹ Reşidu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1044; Reşidu'd-dîn/Thackston, II, s. 511; H'ândemîr/H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 101-102; H'ândemîr/Thackston, s. 57.

²⁶² May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 330-331.

²⁶³ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s. 39-40; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, s. 54; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 77-78.

²⁶⁴ *Habîbu's-siyer* yazarı, diğer pek çok kaynak yazarının aksine bu hadiseden bahsetmez. Ona göre Berke Han akrabası Tutar'ın öldürülmesi üzerine hiddetlenerek Hülâgû Han'la savaşmaya karar vermiştir (H'ândemîr/Siyâkî, s. 101; H'ândemîr/Thackston, s. 57).

²⁶⁵ Bazı kaynaklar tarafından keskin zekâsı, hafızası ve ölçübilim ve şiirdeki maharetiyle övülen bu kişi, Hülâgû Han döneminin en ünlü bilginlerinden biri olarak anılmaktadır (H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 106; H'ândemîr/Thackston, s. 61).

suçlanarak öldürüldü.²⁶⁶ Bundan bir süre sonra diğer şehzade Kuli'nin de ani ölümüyle İlhanlıların hizmetinde hiçbir Cuci Ulusu mensubu şehzade kalmamıştı.²⁶⁷ Bu olayların ardından Tutar, Bulğa(n) ve Kuli'nin hizmetindeki Altın Orda askerleri İlhanlı ülkesini terk ettiler.²⁶⁸ Berke Han söz konusu şehzadelerin zehirlenerek öldürüldüğünü düşünerek ölümlerden Hülâgû Han'ı sorumlu tuttu ve ona düşmanlık beslemeye başladı.²⁶⁹

Diğer bir sebep ise iki hanlık arasındaki ekonomik ve ticarî ilişkilerin seyrinde aranmalıdır. Hülâgû'nun İran'a gönderilmesine kadar Moğol hâkimiyetindeki Yakın Doğu topraklarında tek başına söz sahibi olan Altın Orda Hanlığı'nın bölgedeki ticarî ve iktisadî üstünlüğü, İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte zafiyete uğramıştı. Cengiz Han döneminde başlayarak adet haline gelen, İran ve Azerbaycan'dan toplanan ganimetlerin bir kısmının Altın Orda Hanlığı'na gönderilmesine ilişkin bir uygulama mevcuttu. Bu uygulama Batu Han döneminde de sürmüştü. Zira Batu Han, Moğol hanedan ailesinin yaşça en büyük üyesi olarak *aka* idi. Fakat ganimet göndermenin bir tâbîlik göstergesi olduğunun bilincinde olan ve bunu bir egemenlik meselesi olarak gören Hülâgû Han, onun ölümünden sonra söz konusu uygulamayı sona erdirerek Berke Han'a ganimet göndermeyi reddetti. Ayrıca Tebriz, Merâgâ ve Hemedân'daki Altın Orda mensuplarını kovmaktan başka Hemedân'da Berke Han'a bağlı şekilde faaliyet gösteren 700 kişilik tüccar grubunu katletti ve ona tâbî olmakla suçladığı Tebriz halkının bir kısmını öldürerek mallarına hazine adına el koydu.²⁷⁰ Bunun dışında, başta dokumacılık olmak üzere Azerbaycan şehir ve köylerine yapılan üretim İlhanlılar tarafından muhafaza

²⁶⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1034; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 506. Benâketi bu hadiseyi aktarırken, diğer kaynaklardan farklı olarak Buka ve Oğul adlı kişilerin Bulğâ'ya sihir yapmakla suçlanarak yasaya çarptırıldığından bahseder (Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 421).

²⁶⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1034; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 506.

²⁶⁸ Reşîdu'd-dîn'e göre bunlardan bir kısmı Horâsân yoluyla Gazne ve Binigav dağlarına, hatta Hindistan sınırındaki Multan ve Lahor'a kadar dağılırken (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, I, s. 738-739; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 362) bir kısmı Derbend ve Hazar Denizi yoluyla Deşt-i Kıpçak'a dönmüş (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, 1038); daha kalabalık olan üçüncü kısım ise bazı Arap tarih yazarlarına göre Şam yoluyla Memlûk ordusuna katılmıştı (Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 105; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 330).

²⁶⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, I, s. 738; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 361-362; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 421, 424.

²⁷⁰ Spuler, İran Moğolları, s. 470; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitattı*, s. 59; Abdülkadir Yuvalı, "Altın Orda-İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu*, yay. haz. İ. Baba, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 443; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 109-111.

edilmesi gereken, önemli bir ekonomik kazanım olarak değerlendiriliyordu.²⁷¹ Bu kapsamda yukarıda bahsedilen etmenler, iki hanlık arasında iktisadî ve ticarî ilişkileri durma noktasına gelmesine sebep oldu.

Altın Orda Hanlığı kuvvetleri yukarıda sayılan gerekçelerle fırsat buldukça Derbend, Arrân, hatta Azerbâyecân'a hamle yapıyorlardı.²⁷² Diğer taraftan İlhanlılar Altın Orda Hanlığı'nın harekâtlarını boşa çıkarmak yoluyla kuzey sınırlarını korumak mecburiyetindeydi. Bölgenin kontrolü üzerine yükselen gerilim, Hülâgû Han döneminde İlhanlılarla Altın Orda kuvvetlerini karşı karşıya getirerek 1260'lı yılların başında iki ulus arasındaki ilk fiilî mücadeleyi başlattı. Bu kapsamda kuzey sınırlarındaki Altın Orda tehdidini bertaraf etmeyi amaçlayan Hülâgû Han'ın kuvvetleri Kasım ve Aralık 1262'de taarruza girişerek iki hanlık arasında sınır bölgesi durumundaki Derbend geçidini kat ederek Kıpçak arazisinde Terek Nehri'nin ötesine kadar ilerlemiş ancak bir müddet sonra Berke Han'ın yeğeni Nogay'ın idaresindeki Altın Orda müfrezesi tarafından ani hücumla uğrayarak bölgeden kaçmak zorunda kalmış, hatta donan Terek Nehri üzerindeki buzun kırılması sonucunda pek çok İlhanlı askeri boğularak ölmüş, Hülâgû'nun oğlu ve halefi Abaka dahi bu badireden zorlukla kurtulabilmişti (Rebûlevvel 661/Ocak 1263).²⁷³

İlhanlılar ve Altın Orda arasında meydana gelen husumetin zamana yayılması ve her iki tarafın da bu rekabette güçlü durumda olabilmek adına siyasî ve askerî ittifaklar yapmaya çalışması, meselenin diğer bir yönünü teşkil etmektedir. Buna göre Altın Orda Hanlığı ile İlhanlılar arasındaki sorunların bilincinde olan Memlûk Sultanı Baybars,²⁷⁴ Hülâgû Han

²⁷¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 58-59.

²⁷² Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 334.

²⁷³ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1044-1046; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 511-512; Kazvinî/Öztürk, s. 478-479; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 352-354; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 56-57; W. Barthold [J. A. Boyle] "Berke", I (1986), s. 1188; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 57-59; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 367; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 57-59; İlyas Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", s. 102-103.

²⁷⁴ Kıpçak Türklerinden olup muhtemelen 620/1233 yılında doğan Baybars, oldukça zorlu bir serüvenin ardından Memlûk Sultanlığı'nın büyük emirlerinden biri olarak güç kazanmış, nihayet Sultan Kutuz'a düzenlenen suikast neticesinde 19 Zilkade 658/26 Ekim 1260'ta tahta çıkmıştır. Onun sultanlığından önceki hayatı ve faaliyetleri için bk. Khowaiter, *Baibars the First*, s. 3-24; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 27-91; G. Wiet, "Baybars I", *EP*, I (1986), s. 1124-1125; Kâzım Yaşar Koprıman, "Baybars I", *DİA*, V (1992), s. 221; Süleyman Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî (?-1277)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, s. 16-32; Denise Aigle, "Legitimizing

nezdinde İlhanlılara karşı Berke Han ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalıştı ve Berke Han'a 659/1260-1261 yılında elçi göndererek onu Hülâgû ile savaşmaya teşvik etti.²⁷⁵ Ancak bu sırada Berke'nin durumu oldukça kritikti, zira Azerbaycan üzerine İlhanlılarla olan rekabeti tedricen yükseliyordu. Berke Han bir yandan Altın Orda ülkesinin muhtelif yörelerinde bir süredir devam eden ayaklanmaları bastırmaya çalışırken²⁷⁶ diğer yandan ülkesinin doğusunda Çağatay hanı Algu Han'ın saldırısına karşı koymak,²⁷⁷ aynı zamanda güneyde beliren İlhanlı tehlikesine karşı önlemler almak zorundaydı.

Berke Han, Terek zaferinden ancak beş ay sonra, Recep 661/Mayıs 1263'te Baybars'a cevap verebildi. Sabitov'un isabetli şekilde belirttiği gibi bu gecikmenin sebebi, Berke'nin Memlûklerle ittifak kurması halinde kendisi aleyhine gelişmesi muhtemel Cengiz ulusları koalisyonu karşısında tek kalma korkusuydu.²⁷⁸ Bununla birlikte Altın Orda hanları İlhanlılara karşı Azerbaycan'daki hak iddialarından vazgeçemediler, hatta fırsat buldukları hallerde bu amaç doğrultusunda bölgeye yönelik askerî faaliyetler tertip ettiler. Ancak girişilen askerî seferler ve Memlûklerle yapılan ittifaklar Altın Orda hükümdarlarının

a Low-Born, Regidice Monarc: Baybars and the Ilkhans", *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 221-222.

²⁷⁵ Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 44; Kafah, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 57; Barthold, "Berke", s. 1188; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 60-62; Aigle, "Baybars and the Ilkhans", s. 225. Sultan Baybars ile Berke Han arasındaki diplomatik temaslar hakkında bk. Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge University Press, New York 2008, s. 51-58; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 130-154.

²⁷⁶ Altın Orda Devleti'nde Batu Han devrinde, 1245-1247 yılları arasında nüfus sayımı yapılmış, bunu Ulakçı döneminde Möngke Kağan'ın emriyle Argun Aka ve ondan sonra Bitikçi Berke önderliğinde bulunan hem Cuci ulusuna hem de imparatorluğa bağlı memurlar tarafından yapılan nüfus sayımı takip etmiş ve bu yolla halktan vergi alınmasının daha kolay hale getirilmesi amaçlanmıştı (Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, s. 200-203; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 227). Ancak bu nüfus sayımı yoluyla yapılan vergi toplama faaliyetleri bazı bölgelerde isyanlara yol açmıştı. Berke Han'ın durumunun kritikliğini öne sermek açısından asi Suzdal halkına karşı davranışı kayda değer bir örnektir. Buna göre Berke Han, ayaklanan Suzdal halkını affetmesini istemek için huzuruna gelen Rus knezi Alexander Nevskiy'nin teklifini belli şartlarla kabul etmiştir. Bostancı, Berke Han'ın bu teklifi kabul etmesinin Hülâgû Han ile olan fiilî mücadelesinin devam etmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir (Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 85). Bunun yanı sıra doğuda Çağataylı tehlikesinin yükselişi de kanaatimizce onun bu hamlesinde etkili olmuştur.

²⁷⁷ Bu mücadelenin sebebi, Möngke Kağan'ın, tahta çıkışından sonra uğradığı suikast üzerine Berke Han'ın teşvikiyle, Algu'nun ailesini imha etmesidir. Bu yüzden Algu, Berke Han'a düşmanlık beslemiş ve ilk fırsatta ona saldırmıştır. Altın Orda kuvvetlerinin güneyde Hülâgû Han'a karşı savaşmakta olması, Berke Han'ın doğudaki mücadelesini zafiyete uğratmıştır. Altın Orda Devleti'nin doğusunda bulunan Hârizm, Buhara ve Otrar'ın Algu tarafından ele geçirilerek tahrip edildiği bu savaş Çağatay hanının 1264'teki ölümüne kadar sürmüştür (Barthold, "Berke", s. 1187; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 95-97).

²⁷⁸ Z. M. Sabitov, "Politicheskaya Istoriya Ulusa Dzhuchi v 1256-1263 Godakh", *Zolotoordynckoye Obozpeniye*, 2 (2015), s. 51-54.

nihaî amaçlarına ulaşmalarını sağlayamadı.²⁷⁹ İlhanlılar da hâkimiyetleri altındaki bölgenin çevresinde bulunan, dahası ittifak halindeki Altın Orda ve Memlûk tehditlerine karşı iş birliği arayışlarına girişerek yakın ve uzak çevrelerindeki hâkimiyetlerle temas kurarak Altın Orda Hanlığı ve onlara destek veren diğer düşmanları Memlûk Sultanlığı'na karşı müttefik bulmaya çalıştılar.

Hülâgû zamanından beri İlhanlıların kuzeyde Altın Orda Hanlığı ve güneyde Memlûk Sultanlığı olmak üzere iki temel rakibi olduğu bilinmektedir. İlhanlı Devleti'nin adı geçen devletlerle rekabeti Abaka Han zamanında da devam etmiştir. Bununla beraber Abaka Han'ın Altın Orda Devleti ile olan mücadelesi Memlûk Sultanlığı ile olan fiilî rekabetinden önce zuhur etmiştir.

Abaka Han pek çok meselede olduğu gibi Altın Orda Devleti ile münasebetlerde de babası Hülâgû Han'ın siyasetini takip etmekteydi. Abaka Han cülusunun hemen ardından Azerbâyçân'da oturmaya devam etti. Hülâgû Han zamanında Merâgâ payitaht rolünü oynadığı halde Abaka Han zamanında bu rolü Tebriz üstlendi ve Sultan Olcaytu döneminde bir aralık Sultaniye'ye nakledilmesi hariç tutulursa sülalenin sonuna kadar payitaht olarak kaldı. Babası döneminde gerçekleşen rekabet ve çatışmalara bizzat müşahede etmiş olan Abaka Han, muhtemel Altın Orda tehlikesinin de farkında olarak kuzeyden gelecek saldırılara karşı teyakkuz halindeydi. Bu yüzden İlhanlı tahtına çıkar çıkmaz kardeşi Yoşmut'u, eskiden olduğu gibi, Derbend, Şirvan ve Mugan'dan Aladağ yöresine kadar olmak üzere devletin kuzey sınırındaki bölgelerin emniyetini sağlamakla görevlendirerek onu büyük bir orduyla gönderdi.²⁸⁰ İlhanlı tahtındaki değişikliği öğrenerek yeni ilhanın tecrübesizliğinden faydalanmak isteyen, aynı zamanda Altın Orda şehzadesi Tutar'ın idamını kan davası telakki eden ve bu yüzden İlhanlılardan intikam alma niyetinde olan Berke Han'ın yeğeni Nogay, ondan aldığı emir doğrultusunda beraberindeki kalabalık orduyla güneye doğru ilerleyerek Derbend'i geçerek taarruza başladı. Ülkenin kuzey sınırında bulunan öncü kuvvetler Nogay'ın beraberindeki orduyla

²⁷⁹ Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 334; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 217.

²⁸⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1060; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517.

harekete geçtiğini bildirdiler. Bunun üzerine Şehzade Yoşmut, Abaka Han'ın emriyle 3 Şevvâl 663/19 Temmuz 1265'te yola çıkarak Nogay'la karşılaşmak için Kura Nehri'nin karşısına geçti. Moğollar tarafından Çağan Müran adı verilen Aksu (Rûd-ı Sefid) yakınlarında 20 Safer 663/1 Aralık 1265 günü karşı karşıya gelen iki ordunun oldukça çetin geçen çarpışması sırasında her iki taraf da pek çok zayıyat verdi. İlhanlı ordusu içerisinde bulunan Tağaçar Aka'nın babası Kutubuka bunlardan biriydi. Bu arada savaşın gidişatını değiştiren önemli bir hadise vuku buldu. Altın Orda kuvvetlerinin komutasında bulunan Nogay'ın gözüne muharebe esnasında ok saplanmıştı. Bu gelişme Altın Orda askerlerinin ricat ederek Şirvan'a kadar kaçmalarına sebep oldu. Bu gelişmeden hemen sonra Abaka Han, beraberindeki orduyla yola çıkarak Kura Nehri'nin karşısına geçerek konuşlandı. Nogay'ın yaralanması üzerine Altın Orda kuvvetlerinin bozularak savaş meydanından firar etmeleri bu kez Berke Han'ın devreye girmesine sebep oldu. Berke Han, meseleyi bizzat halletmeye karar vererek büyük bir süvari birliğinin başında kuzeyden hareket etti.²⁸¹

Berke'nin ordusu bölgeye yaklaşırken Abaka Han tekrar Kura Nehri'nin güney yakasına geçti. Askerlerine nehir üzerindeki köprüleri yıkmalarını ve nehrin her iki yakasını abluka altına almalarını emretti. Berke Han'ın ordusunun bölgeye ulaşması üzerine taraflar arasında başlayan karşılıklı ok atışları günlerce sürdü. Berke Han, 14 günlük zaman zarfında nehir kenarında konuşlandı; köprülerin İlhanlılar tarafından yıkılmış olması nedeniyle nehrin güney yakasına geçme imkânı bulamadı. Bu yüzden Tiflis tarafına yönelmeye ve oradan dolaşmak suretiyle İlhanlı ordusunun karşısına çıkmaya karar vererek yola koyulduysa da amacına ulaşamadı. Tiflis'e doğru ilerlediği sırada aniden hastalanarak vefat etti.²⁸² Berke Han'ın İlhanlılarla savaşmak üzere topladığı büyük ordu,

²⁸¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1062; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 908.

²⁸² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1062; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518-519. Mîrh'ând'a göre Berke Han kulunç adı verilen mide ve barsak sendromu sebebiyle vefat etmiştir (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 908).

onun ölümünün ardından dağıldı. Öldüğü sırada yanında bulunanlar, Berke Han'ın cenazesini alarak Saray'a²⁸³ götürdüler ve buraya defnettiler.²⁸⁴

Herevî'ye göre bu muharebede galip gelen İlhanlı askerleri, külâh, kemer, at, deve, çadır ve para gibi pek çok ganimet elde ettiler.²⁸⁵ Berke'nin ölümü ve ordusunun dağılması üzerine İlhanlı-Altın Orda arasında vuku bulan Kafkasya mücadelesinin bu safhası Altın Orda mağlubiyetiyle sonuçlanmıştı. Ancak mevcut durum Altın Orda'nın fırsat buldukça İlhanlı arazisine yeni akınlar gerçekleştirmesine engel teşkil etmiyordu. Bu durumun bilincinde bulunan Abaka Han, Kura Nehri'nin Dalan Navur'dan Deşt-i Kürdemân yöresine kadar olan kıyısında siper kazılarak derin bir hendek meydana getirilmesini²⁸⁶ emretti ve Moğol ve Müslümanlardan meydana gelen bir topluluğu burayı muhafaza etmekle görevli kıldı. Reşîdu'd-dîn'e göre bu gelişme sonrasında bölgede emniyet sağlandı ki her iki taraftan kervanlar gidip gelmeye başladı.²⁸⁷

²⁸³ Saray, Volga nehrinin aşağı kısımlarında birbiri ardınca kurulan iki farklı Altın Orda başkentinin adıdır. Cengiz han oğlu Cuci'nin oğlu Batu'nun II. Kıpçak Seferi dönüşünde kurduğu ilk Altın Orda başkentine kaynaklarda Eski Saray yahut Saray-Batu adlarıyla da tesadüf edilmektedir. Bu kent konumu sebebiyle önemli bir ticaret merkezi haline gelerek kısa bir zaman içerisinde gelişmiştir. Dönemin kaynaklarında Saray-Batu kentinin yanı sıra Saray-Berke ve Saray el-Cedîd isimlerinin de zikredilmiş olması, Saray kentine ilişkin farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna göre Saray-Batu ile Saray-Berke'nin aynı şehir olduğunu, Saray el-Cedîd'in ise Özbek Han zamanında kurulan, yeni bir şehir olduğunu savunanların yanı sıra Saray-Berke'nin Saray el-Cedîd ile aynı şehir olduğunu ve Berke Han zamanında kurulduğunu savunanlar mevcuttur. Ayrıca Saray-Batu'nun zamanla Saray-Berke adını alma ihtimali de hayli yüksektir. Bunun gerekçesi olarak bu yerleşim yerinin şehir hüviyetine Berke Han zamanında kavuştuğu öne sürülmektedir. Son tahlilde ister Saray-Batu ve ister Saray-Berke ve Saray el-Cedîd isimleriyle anılsın, Saray şehrinin Altın Orda başkenti olarak söz konusu dönemde Karadeniz'in kuzeyinde bulunan en önemli kentlerden biri olduğu su götürmez bir gerçektir (Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", s. 136-137; Väsary, "Cuçi Evladının Memleketi", s. 144; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 51-52, 57; Thomas Allsen, "Saray", *EP*, IX (1997), s. 40-44; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 140-142; Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 175-181).

²⁸⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1062; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518-519; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427-428. Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi*, s. 172-173).

²⁸⁵ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 324.

²⁸⁶ Ermeni tarih yazarı Vardan, İlhanlıların Şipar adlı çay boyunda istihkâmlar yaptıklarını ve kış günlerini savaşa hazırlıkla geçirdikleri bilgisini vermekle beraber Abaka Han dönemindeki bu hadiseyi hatayla Hülâgû Han'la Berke Han arasındaki mücadele sırasına tarihlenmektedir (Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 121). Diğer yandan yer ismi belirtmeyen Kiragos'un anlatısı daha ikna edicidir (Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 149).

²⁸⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1063; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 519; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 908.

Abaka Han sınır bölgesi Derbend'deki işleri böylece yoluna koymanın etkisiyle rahatladı, Şehzade Mögke Timur'u, Samağar Noyan ve Olcay Hatun'la birlikte buranın muhafazasıyla vazifelendirerek bölgede bıraktı. Ardından, 665/1266-67 kışını geçirmek üzere Horâsân'a yöneldi, bu yıl Mâzenderân ve Gürgân'da kışladı.²⁸⁸

2.2. Çağatay Hanlığı ile Mücadele (668/1270)

Cengiz Han, sağlığında ülkesini oğulları arasında taksim etmiş, buna bağlı olarak onun ölümünden sonra Büyük Moğol İmparatorluğu'nda merkeze bağlı hanlıklar teşekkül etmiştir. Bu siyasi teşekküle yol açan bir ulus olan Çağataylılar, adını Cengiz Han'ın Börte Ucin'den olma ikinci oğlu Çağatay'dan almaktadır.

Cengiz Han tarafından Çağatay Han'a hisse kılınan ülkede bulunan tüm şehirler, yine bizzat Cengiz Han tarafından bir umumî valinin, Mahmud Yalavaç'ın²⁸⁹ idaresine verilmişti.²⁹⁰ Mahmud Yalavaç, 1229 yılında tahta çıkan Ögedey Kağan tarafından Doğu ve Batı Türkistan'da yaşayan şehirli halkın idaresiyle görevlendirildi.²⁹¹ Hocend kentinde oturan Mahmud Yalavaç doğrudan kağanlık merkezine bağlı olmakla yalnızca kağana hesap vermekle mükellefti. Bu durum Çağatay Hanlığı arazisindeki şehirlerin direkt olarak Büyük Moğol Kağanlığı'na ait olmasından hareketle diğer uluslara nazaran bu hanlığın nispeten imparatorluk merkezine sıkı sıkıya bağlıydı.²⁹²

1259 yılında Möngke Kağan'ın ölümüyle birlikte Arık Böke'nun merkezde, Kubilay'ın ise Çin seferinde kağanlığını ilan etmeleri Büyük Moğol imparatorluğu açısından yeni bir

²⁸⁸ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevi, II, s. 1063; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 519; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 428.

²⁸⁹ Ürgençli Müslüman bir Türk olan Mahmud Yalavaç, 1223'teki batı seferinden dönen Cengiz Han tarafından getirilerek Jin'in eski merkezi Zhongdu'nun idaresine memur edildi. Mahmud ve oğlu Mesud kentlerin gelenek ve yasaları konusunda oldukça becerikli idiler. Öyle ki Cengiz Han Mâverâünnehir'i ele geçirdiğinde muhtemelen kentlere uygulanan vergi sistemini öğrenmek amacıyla onlara başvurmuştu (Jackson, "Doğu İç Asya'da Moğol Çağı", s. 85; *The Secret History of the Mongols*, trans. I. De Rachewiltz, I, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 194-195).

²⁹⁰ Cüveynî/Öztürk, s. 130, 137; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 35.

²⁹¹ Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 44-45.

²⁹² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 67-69.

dönemin habercisiydi. Kubilay'ın Moğol kağanlık tahtına çıktığı sırada, imparatorluğun kuruluşundan beri kağanlığa tâbi bir hüviyet arz eden Çağatay Hanlığı'nın başında, daha önce Arık Böke tarafından *yarlıg* verilmek suretiyle göreve getirilen Algu vardı. Kubilay Börü'nün oğlu Abuşka'yı aynı göreve atadıysa da bu kişi ulusun merkezine ulaşmadan Algu taraftarları tarafından öldürüldü. Bu sayede tek başına Çağatay tahtına sahip olan Algu, Organa Hatun'la evlendi ve hâkimiyetini gittikçe yükselterek Çağatay Hanlığı'nı Moğol kağanlık merkezinin fiili vesayetinden kurtarmayı başardı. Onun 1266'daki ölümü üzerine eşi Organa Hatun, ilk evliliğinden olan oğlu Mübarekşah'ı tekrar tahta çıkardı, kendisini de hükümdar naibi ilan etti. Fakat Mübarekşah'ın saltanatı yalnızca altı ay sürdü. Zira Kubilay Kağan'ın bir diğer Çağatay evladı olan Barak'ı müşterek hükümdar olarak Mübarekşah'ın yanına tayin etmesiyle harekete geçen Barak, İli havzasına geldiğinde emirleri etkisi altına alarak onu tasfiye etti ve Özkend'de tahta çıktı (663 yılı başları/1264 yılı sonları).²⁹³ Bundan sonra Kubilay Kağan hilâfına faaliyete girişerek kağanın tayin ettiği memurları kovdu ve yine kağan tarafından üzerine gönderilen orduyu geri çekilmeye zorladı.²⁹⁴ Barak'ın Çağatay hanlığı idaresini eline aldığı ve aşikâr şekilde istiklâl mücadelesi yürüten Barak'ın karşısına bir süre sonra Ögedey ulusu lideri Kaydu çıktı.

Şehzade Gazi de denilen Kâşin'in oğlu ve Ögedey Kağan'ın torunu Kaydu,²⁹⁵ bir süredir Ögedey ulusunun başbuğluğunu uhdesinde bulunduruyordu. Büyük Moğol Kağanlığı tahtının Toluy sülâlesi tarafından gasp edildiği düşüncesinde olan Kaydu, Moğol kağanlık merkezine muhalif faaliyetleriyle ön plana çıkıyordu. Onun bu tavrının kökenleri Mönge Kağan'ın cülusuna kadar uzanıyordu. Buna göre Mönge, Onon-Kerulen nehirleri bölgesinde toplanan, Ögedey ve Çağatay ulusuna mensup pek çok kişinin katılmadığı kurultayda Cuci ulusu lideri Batu'nun desteğiyle kağan seçilerek taç giymişti (Rebîülâhir

²⁹³ Vassâf/Tahrîr, s. 38; Vassâf/Hammer, I, s. 128; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 908.

²⁹⁴ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 541-543; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 21-25.

²⁹⁵ Vassâf/Tahrîr, s. 37; Vassâf/Hammer, I, s. 126; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 909.

649/Temmuz 1251).²⁹⁶ Böylece Moğol kağanlık tahtı kat'i suretle Ögedey sülâlesinden Toluy sülâlesine geçti.

Yeni kağanın Toluy soyundan olması, kağanlık seçimi sırasında ve sonrasında Ögedey ulusu ve onlara destek veren Çağatay ulusu mensuplarının muhalefetine yol açmıştı ki bu durum Cengizli ailesi içerisinde önemli bir yol ayrımına sebep olacaktı. Buna göre Möngke'nin kağanlığa seçilmiş olmasına itiraz eden Ögedey ulusu prensi Şiremün, görünüşte yeni kağana itaat arz etmek, hakikatte ise yeni kağanı hâl etmek niyetiyle sona ermekte olan kurultaya ulaştı. Ancak kağanı tahttan indirme teşebbüsü anlaşılınca bu hamlesi Möngke Kağan'ın Ögedeylilere ve onlara destek veren Çağataylılara yönelik büyük tepkisiyle karşılaştı: Yapılan yargılama neticesinde Şiremün ve müşâvirlerinin yanı sıra eski naibe Oğul Kaymış gibi Moğol ileri gelenleri idam edilirken pek çok Ögedey ve Çağatay ulusu ferdi sürgüne gönderildi.²⁹⁷ Bununla beraber Kaydu gibi, Möngke Kağan'a itaatini bildiren Ögedey ulusu prenslerine dokunulmadı. Çağatay ülkesi ve ordusu Moğol kağanının direkt kontrolü altına girerken itaat eden Ögedey prenslerine Möngke Kağan tarafından yurtluklar tahsis edildi. Bu kapsamda Emil ve İli nehirleri arasındaki Kayalık'a yerleşen Kaydu, ileride kendi ulusunun liderliğini üstlenecek, kağanlığın aslında Ögedey sülâlesinin hakkı olduğunu iddia edecek ve giriştiği faaliyetlerle Kubilay Kağan'a muhalif kanat içerisinde mühim bir rol oynayacaktı.²⁹⁸

Moğol sülâleleri arasında mevcut fikir ayrılıkları Möngke Kağan'ın ölümünden sonra yaşanan fetret devrinde ve Kubilay'ın kağanlığının başlangıç evresinde giderek yükseldi. Bu süreçte Altın Orda Devleti'ni kuran Cuciogulları, Kaydu önderliğindeki Ögedeyliler ve onların etkisi altına giren Çağataylılar, Cengiz Han evladı arasında ilk hizibi meydana

²⁹⁶ Cüveynî/Öztürk, s. 466-467; Muhammed b. 'Alî-yi Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1363/1984, s. 256; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 517-518; Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 22-25.

²⁹⁷ Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 26-27, 31-34; Thomas T. Allsen, "Guard and Government in the Reign of the Great Qan Möngke, 1251-59", *HJAS*, XXVI/2 (1986), s. 497; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, 283; Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, Curzon Press, Surrey 1997, s. 13-14.

²⁹⁸ Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 15-16, 19-20.

getirdi. Ögedey ulusunun talihini yediden ayağa kaldırmak amacıyla hareket eden Kaydu'nun saltanat davası ise Kubilay Kağan'ın hükümdarlık yıllarında da devam etti.²⁹⁹ Kaydu'nun ata yurdu İmil Irmağı havzası merkez olmak üzere Çungarya bölgesinde Ögedey ulusunu yeniden canlandırmaya giriştiği sırada Barak, Çağatay tahtına geçmiş ve Çağataylı idaresinde bazı değişimler meydana getirmişti. Söz gelimi doğrudan Moğol kağanına bağlı olan Türkistan şahnesine müdahale etmiş, ardından kağan tarafından söz konusu sahada *şahnelik* yapması için gönderilen ikinci bir memura zorluk çıkarmış; aynı zamanda Hoten'i yağmalamış, güçlendikçe Kaydu ve Möngke Timur'a saldırma düşüncesinde karar kılmıştı. Belki de Kaydu'nun Kubilay Kağan'a karşı çıktığı seferin Buhara ve Semerkand'a yönelik olduğunu düşünerek bu yöreleri elinde tutmak amacıyla Kaydu'ya karşı yürüdü.³⁰⁰ Zaten umumî vali Mesud Yalavaç, bir süredir "haddini aşan" davranışlarından dolayı Barak'ı Kaydu ve Möngke Timur'a şikayet ediyor ve onları Barak'la mücadele etmeye teşvik ediyordu. Ceyhun Nehri kıyısında yapılan ilk muharebede Barak, kurduğu pusu maharetiyle Kaydu ve Kıpçak'ın ordusunu mağlup ederek pek çok esir ve ganimet ele geçirdi. Bu durum onun özgüveninin artmasına sebep oldu. Kaydu ve Kıpçak kuvvetlerinin yenilgisini haber alan Möngke Timur, amcası Berkaçar'ı 50.000 kişilik orduyla Kaydu'nun yardımına gönderdi. Kaydu, kendisine gelen yardımla birlikte dağılmış ordusunu toplayarak Barak'a saldırdı. Hocend Nehri'nin her iki yakasında meydana gelen bu ikinci muharebede Barak, Kaydu kuvvetleri karşısında bozguna uğradı. Ordusunun bir kısmı imha edilen, diğer bir kısmıysa çöllere dağılan Barak Maverâünnehir'e çekilmek zorunda kaldı.³⁰¹

Barak, Kaydu'ya karşı giriştiği mücadelede aldığı yenilgiyle oldukça güçsüz bir duruma düşmüştü. Emirleriyle yaptığı istişare sonucunda Mâverâünnehir'in mamur beldelerini yağmalamaya, böylece edineceği kazançla Kaydu'nun karşısına yeniden çıkmaya karar

²⁹⁹ Talas, Kencek, Otrar ve Kaşgar gibi yörelerde ve Mâverâünnehir beldelerinde hâkimiyet kuracak olan Kaydu, Moğol başkentiyle arasında altı ayda kat' edilebilecek bir mesafe olmasından istifade ederek, Kubilay Kağan'ın kendisine karşı gönderdiği birlikleri birkaç kez mağlup etmeyi başaracaktı. Hatta 661/1263 yılında kendisine karşı sefere girişen Kubilay Kağan'ın oğlu Lemgân'a karşı galip gelerek onu esir almayı başaracaktı. Bir süre sonra tutsak halde Altın Orda hanı Mengü Timur'a yollanan şehzade Lemgân, onun tarafından Kubilay Kağan'a gönderilecekti (Vassâf/Tahrîr, s. 37-38; Vassâf/Hammer, I, s. 127).

³⁰⁰ Vassâf/Tahrîr, s. 38; Vassâf/Hammer, I, s. 129.

³⁰¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1065-1066; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 520; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 909.

verdi. Bu işe ekonomik olarak dönemin en gelişmiş beldelerinden biri olan Semerkand'la başlayan Barak'ın şehir halkının mallarını yağma ettiği sırada Kaydu, Kıpçak ve Berkaçar bu durumdan haberdar oldular ve Barak'ı bu faaliyetten vazgeçirmek için istişarede bulundular.³⁰² Neticede Barak'ın zararlı faaliyetlerine karşı ona barış teklif etmenin daha doğru olacağı kanaatine vardılar. Üstün belâgatıyla tanınan Kıpçak, bu bağlamda Barak'a barış teklifi için 200 seçkin askerle birlikte Semerkand cihetine gönderildi. Soğd şehrine inen Kıpçak, buraya ulaştığını duyurmak üzere Barak'a bir atlı gönderdi. Barak, Kıpçak'ın gelişinden dolayı kuşku duysa da bir süre düşündükten sonra onunla görüşmeye karar verdi. Bunu takiben harekete geçen Kıpçak, Barak tarafından oldukça sıcak bir şekilde karşılandı.³⁰³

Reşîdu'd-dîn'e göre Barak, bu görüşme esnasında tüm fertlerin birbirinin amca çocukları olmasına rağmen aralarında oluşan sorunlardan yakınmıştır. Yine akrabaları olan diğer şehzadelere ait "büyük şehirler ve yeşil meralar" olmasına rağmen kendisinin küçük bir ulusunun olduğunu belirtmiş, buna karşın Kaydu ve Mönge Timur'un kendisine saldırdığını vurgulamıştır.³⁰⁴ Mülakat neticesinde Barak'ın barış yapmaya rıza göstermesi üzerine taraflar bir sonraki bahar mevsiminde kurultayda bir araya gelmeyi kararlaştırdılar. 667/1269 yılı baharında Reşîdu'd-dîn'e göre Talas ve Kencek merasında³⁰⁵, Vassâf'a göre ise Katvân'da bulunan Ebu Muhammed Rabâtî'nda³⁰⁶ Ögedey, Çağatay ve Cuci uluslarının temsilcilerini bir araya getiren bir *kurultay* tertip edildi.³⁰⁷ Bir hafta süreyle icra edilen *toyun* ardından, sekizinci gün toplanan *kurultay*da Ögedey ve Çağatay sülaleleri kadar İran ve Azerbaycan'ı merkez edinmiş İlhanlı Devleti'ni de etkileyecek derecede önemli kararlar alındı. Talas Kurultayı, Çağatay Hanlığı'nın yapısını yeniden düzenledi ve Çağatay hanı Barak'ın İlhanlı topraklarına

³⁰² Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 909.

³⁰³ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 909.

³⁰⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1066-1067. Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 521. Barak'ın bu görüşme sırasında gündeme getirdiği akrabalık vurgusu ve kendine ait toprakların diğer şehzadelere ait olanlara kıyasla değersiz oluşu meselenin kayda değer bir yönünü oluşturmaktadır. Barak'ın Çağataylı ulusunun idarecisi olarak görece önemsiz topraklara sahip olmaktan şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır.

³⁰⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1068; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 521.

³⁰⁶ Vassâf/Tahrîr, s. 39; Vassâf/Hammer, I, s. 130-132.

³⁰⁷ Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 25-26.

saldırmasına zemin oluşturdu. Kurultaya Ögedey ve Çağatay sülalesi fertlerinin tüm mensupları ve ümerası katıldı.

Barak bu toplantıda “Cengiz Han ağacının bir meyvesi olarak kendisine de bir yaşam alanı tayin edilmesi gerektiğini” vurgulayarak doğu tarafının Kubilay Kağan tarafından, batı tarafının ise Ceyhun’dan Şam ve Mısır’a kadar Hülâgû Han namına Abaka Han ve onun kardeşleri tarafından alındığını, arada kalan kısmın Kaydu’nun egemenliğinde Türkistan ve Kıpçakbaşı vilayetinin olduğunu söylemiş; buna rağmen birleşerek kendisine saldırdıklarını, ne kadar düşünse de kendisini suç işlemiş olarak görmediğini ifade etti. Barak’a hak veren diğerleri, artık eski meseleleri kapatmanın zamanının geldiğini söyleyerek yaylak ve kışlak arazileri kendi aralarında bölmeyi teklif ettiler. Kurultaya katılanlar Çağataylı sahasının yaylak ve kışlak arazilerini kendi aralarında paylaştılar. Buna göre Mâverâünnehir’in üçte ikisi Barak’a, üçte biri ise Kaydu ve Möngke Timur’a üleştirildi, vilâyetin idaresi ise Mahmud Yalavaç’ın oğlu Mesud Yalavaç’a bırakıldı. Kurultayda Kaydu Han’ın Ögedey ve Çağatay ulusunun başbuğu olduğu karara bağlanarak Kaydu ve Barak başta olmak üzere her iki ulusun şehzadeleri antlaşmalarını kutlayarak *anda* oldular.³⁰⁸ Kafalı’ya göre bu kurultayla birlikte Çağatay ulusu artık Moğol kağanlığı merkezine bağlı olmaktan çıkarak Kaydu Han’a bağlandı ve Mesud Yalavaç, Türkistan şehirlerini umumî vali hüviyetiyle Kaydu Han namına idare etmeye başladı.³⁰⁹

Böylece halihazırda Moğol kağanlık merkezine bağlı olan Çağatay Hanlığı bu kez Kaydu Han liderliğindeki Ögedey ulusuna tâbî oldu. Bu suretle Kaydu Han’ın metbuiyeti altında Kubilay Kağan’dan tamamen bağımsız biçimde, müstakil bir imparatorluk tesis edildi. Başka bir deyişle bu kurultayla birlikte Çağatay ulusu artık Moğol kağanlık merkezine bağlı olmaktan çıkarak Kaydu’ya yani Ögedey ulusuna bağlı hale geldi. Kurultayda alınan bu tür kararlar, açık bir şekilde Moğol kağanının egemenliğini sınırlandırma

³⁰⁸ Reşîdu’ d-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1069; Reşîdu’ d-dîn/Thackston, III, s. 522; Mîrh’ând, *Ravzatu’s-safâ*, V, s. 909-910.

³⁰⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 108-109.

amacına hizmet eden bir girişimlerdi.³¹⁰ Sabitov'a göre ise bu kurultay, Moğol uluslarının müstakil hale gelmesine zemin hazırlaması hasebiyle imparatorluğun dağılma sürecini başlatan hadiselerden biriydi.³¹¹

Kurultay, Barak'ın askerlerinin mal, mülk ve otlığının genişlemesi amacıyla bir sonraki bahar mevsiminde Ceyhun Nehri'ni geçerek İlhanlıların doğu memleketlerine saldırmasının karara bağlanmasıyla son buldu.³¹² Kaydu, söz konusu kurultay esnasında Doğu Türkistan'dan uzaklaştırmak istediği Barak'ı İlhanlı idaresi altında bulunan Horâsân'ı istilâya teşvik etmiş ve bu girişim tüm katılımcılar tarafından uygun görülmüştü. Hatta Herevî'ye göre bunun üzerine harekete geçen Barak, kendi maiyetinden belâgatı yüksek birkaç kişiyi pek çok hediyeyle birlikte Abaka Han'a yollamış ve Horâsân yaylak ve kışlaklarını kendisinin saydığını ve buraları fiilî olarak elde etmek amacıyla Ceyhun Nehri'nin karşısına geçeceğini bildirmişti.³¹³

Doğal kaynaklarının zenginliği ve otlaklarının genişliğiyle bilinen ve İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan önce Çağataylı sınırları içerisinde bulunan Horâsân sahasına hâkim olma arzusu, bu iki Moğol şube devleti arasında yaşanacak çatışmalara temel oluşturdu.³¹⁴ Kurultayda destek bulan Barak'ın İlhanlı ülkesine saldırma planı adım adım hayata geçti. Barak, Mesud Yalavaç'ın şiddetli muhalefetine rağmen ilk olarak Buhara ve Semerkant şehirlerini bir kez daha zor kullanarak vergi tahsiline tâbi tutmak istedi. Şüphesiz Barak'ın Horâsân seferinde ihtiyaç duyacağı parayı elde etmek için tasarladığı bu girişim,

³¹⁰ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 543-545; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 338; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 108-109.

³¹¹ Sabitov, "Politiçeskaya İstoriya Ulusa Cuci v 1256-1263 Godakh", s. 51, 58.

³¹² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1069; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522; Seyf b. Muhammed b. Seyf b. Muhammed b. Yâkub el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, nşr. Gulâm-rızâ Tabâtabâi Mecc, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1383/2004, s. 328-330; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910; Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 335; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 25-26; Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 98-109.

³¹³ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 328-330.

³¹⁴ İlhan Erdem, "Olçaytu Han Devrinde Horâsân'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (1997), s. 107.

Mâverâünnehir vilayetinin iktisadî ve içtimaî hayatına darbe vuracak türden bir gelişme olduğundan Mesud Yalavaç tarafından tepkiyle karşılanmıştı.³¹⁵

Barak'ın Horâsân'ı elde etmek amacıyla planladığı seferi hayata geçirebilmek adına yaptığı bir sonraki hamle, Türkistan şehirlerinin umumî valisi Mesud Yalavaç'ı Abaka Han katına elçi olarak göndermesiydi. 667 yılı sonlarına denk gelen 1268 yılı yazında, Mesud Yalavaç, Kaydu ve Barak'ın elçisi olarak Abaka Han katına geldi.³¹⁶ Bu ziyaret sırasında Cengiz Han'ın hırkası *turkâk kâulîyi* giyen Mesud Yalavaç, mecliste İlga Noyan hariç olmak üzere tüm emirlerden daha yukarı mevkide oturdu ve Hâce Şemseddin Alkânî'den Kaydu ve Barak'ın *incü*lerin hesaplarını çıkarmasını istedi.³¹⁷

Mesud Yalavaç görünüşte Kaydu ve Barak'a ait *incü*lerle ilgili mesele dolayısıyla İlhanlılara elçi olarak gelmiş gibi görünse de onun asıl niyeti İlhanlı Devleti'nin mevcut durumu ve askerî kapasitesi hakkında istihbarat toplamaktı.³¹⁸ Bu yüzden ziyareti sırasında oldukça aceleci davranan Mesud Yalavaç, İlhanlı merkezinde bir hafta kaldıktan sonra dönüş yoluna koyuldu. Bu sırada Ceyhun Nehri kenarında Barak ordusunun görüldüğü haberi Abaka Han'a ulaştı. Bu gelişmeden dolayı Mesud Bey'in casusluk amacıyla geldiğini anlayan Abaka Han, derhal onun yanına elçiler gönderdi. Ancak Mesud Yalavaç daha evvelden tedbirini almış, her menzilde geri dönüş yolu için kendisine atlar hazırlatmıştı. Tedbirinin verdiği imkânla hızla kaçan Mesud Yalavaç, Ceyhun Nehri'nin öte yakasına geçmeyi başardı. Abaka Han tarafından gönderilen kişilerin Ceyhun kıyılarına ulaştıkları anda Mesud Yalavaç nehrin karşısına geçerek uzaklaşmış bulunuyordu. Bu durum Abaka Han tarafından gönderilen kişilerin geri

³¹⁵ Mesud Yalavaç bu sırada "Horâsân'a sefere çıkmak iyi bir davranış değildir. Eğer o vilâyetlerin alınması mümkün olmazsa buraya dönüş de mümkün olmaz" diyerek Barak'ı sefer düşüncesinden caydırmaya çalışmıştır (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1070; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 911).

³¹⁶ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910. Vassâf, Sâhib-i Divân Şemseddin Muhammed Cüveynî'nin yanındaki İlhanlı emirleriyle birlikte Mesud Yalavaç'ı karşıladığını, hatta onun ayağını öptüğünü; buna karşılık Mesud Yalavaç'ın ona tahkir edici bazı sözler söylediğini yazmaktadır (Vassâf/Tahrîr, s. 39-40; Vassâf/Hammer, I, s. 132). Mîrh'ând da Mesud Yalavaç'ın Sâhib-i Divân'ın kendisine gösterdiği ihtimama aynı şekilde mukabele etmediği aktarmaktadır (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910).

³¹⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1063; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 519.

³¹⁸ Vassâf/Tahrîr, s. 39; Vassâf/Hammer, I, s. 132; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910.

dönme durumunda kalmalarına yol açtı.³¹⁹ Mesud Yalavaç bundan sonra görüştüğü Barak'a Abaka Han ve ordusu hakkında bilgiler verdi ve ziyareti sırasında gördüklerini anlattı. Çağatay hanı Barak, ondan aldığı bilgilerle Horâsân'a yönelik saldırısını bu kez daha da istekli şekilde planladı.³²⁰

Abaka Han durumun vahametinden hareketle olası bir Çağataylı saldırısına bizzat karşı koymak üzere Horâsân'a doğru yola çıktı, Serâhs'a kadar giderek Mâzenderân civarında kışladı. Hülâgû'nun İran'a gelişi sırasında Môngke Kağan'ın hizmetinde bıraktığı aile fertleri bu sırada Kebud Câme sahasında onun yanına ulaştılar. Bu topluluğun içinde Hülâgû'nun eşi Kutuy Hatun, oğulları Tekşin ve Teküdar'dan başka Abaka Han'ın annesi Yesüncin Hatun da vardı.³²¹ Abaka Han, Diyâr-ı Bekr ve Meyyafarikin vilayetlerinden başka birkaç yöreyi burada karşıladığı Kutuy Hatun'a bağışladı.³²² Bu sırada 667/1268-69 kışını Arrân'da geçiren Abaka Han'ın karşısına çıkmak için planlar hazırlayan Çağatay hanı Barak, adım adım ilerlemeyi tasarlıyordu.³²³

İlhanlı ülkesi üzerine planladığı saldırıyı hayata geçirmek amacıyla etraftaki şehzade ve emirlere *biligler* gönderen Barak Han,³²⁴ Horâsân'a yönelik saldırısı sırasında İlhanlıları zor durumda bırakmak amacıyla önemli bir hamleye girişti. Bunun için bir Çağataylı şehzadesi olarak Azerbaycan'da İlhanlı hizmetinde bulunan amcazadesi Miçu Yibe'nin

³¹⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1063-1064; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 519; Vassâf/Tahrîr, s. 39-40; Vassâf/Hammer, I, s. 132-133; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 428-429; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910; İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, s. 205-206; Biran, "The Battle of Herat (1270): A Case of Inter-Mongol Warfare", *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. N. di Cosmo, Brill, Leiden 2002, s. 185-186

³²⁰ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910.

³²¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1064; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 519-520. Daha önce vurgulandığı gibi, Hülâgû İran yolculuğuna Dokuz Hatun ve Olcay Hatun'u yanına alarak başlamış, Kutuy Hatun ve Yesüncin Hatun'u ise Moğolistan'da, Môngke Kağan'ın yanında bırakmıştı. Kaynaklarda Hülâgû'nun *uruğu* olarak adlandırılan, geride bıraktığı kişiler, Môngke Kağan'ın ölümü sonrasında başlayan iç savaş ortamında zor durumda kalmışlar, ancak Hülâgû'nun 651/1253 yılından sonraya tarihlenen çağrısıyla Şehzade Cumkur'la birlikte İran'a doğru yola çıkmışlardır. Semerkand'a ulaşmalarının hemen sonrasında Şehzade Cumkur vefat etmiştir. Topluluk yola devam ederek nihayet 665-666/1268 yılında İran'a ulaşmıştır (Smith, Jr., "Hülegü Moves West", s. 115, 132).

³²² Reşîdu'd-dîn bu yörelerin yıllık takriben 100.000 altın dinar vergi geliri bulunduğunu yazmaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1065; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 520).

³²³ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1065; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 520.

³²⁴ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 330.

iki oğlundan biri olan Teküdar'ı³²⁵ seçti. Teküdar, Hülâgû Han ile birlikte İran'a gelen askerî birliklerden bir kısmına komuta etmiş, dahası kuvvetleriyle birlikte İlhanlıların 654/1256'daki Meymûndîz kuşatmasına katılarak Ketboğa Noyan'la birlikte ordunun sol kanadına yer almıştı.³²⁶ Tüm bu sebeplerle sadece Hülâgû Han tarafından değil, aynı zamanda Abaka Han tarafından da itimat edilerek takdir ve taltif gören Teküdar, bir süredir yanındaki askerî kuvvetle birlikte kuzeydeki yörelerde bulunuyordu.³²⁷ Zira Ardahan (Artan) Dağları *yaylag*, Nahcivan'daki Aras Nehri kıyıları ise *kışlag* olmak üzere ona tahsis edilmiş idi.³²⁸

Çağataylı Hanı Barak, Abaka Han'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla Teküdar'a yolladığı *biligin* içerisinde gizli bir mesaj barındıran – Moğolların *togana* adı verdikleri- bir ok gönderdi. Barak mesajında İran'a yönelik sefere giriştiğini bildirdiği Teküdar'ı İlhanlılara karşı isyana teşvik etti.³²⁹ Abaka Han, Barak'ın bu sıralarda taleplerini bildirmek için kendisine elçi göndermesi üzerine, emrindeki askerî gücünün Çağatay Hanlığı idaresi tarafından da bilinmesini sağlamak amacıyla yakınlarda bulunan tüm İlhanlı ordusunu topladı. Üç gün sonra emirleri ve idarecileriyle yaptığı istişareden sonra elçiler vasıtasıyla Barak'a haber yolladı; Horâsân'ın İran ve Turan'ın serhaddi olduğunu, eğer orayı alıp kendi yurdu yapmak istiyorsa büyük bir orduyla karşısına çıkması gerektiğini bildirerek onun taleplerini reddetti.³³⁰

Teküdar'la görüşen elçiler ona *toganayı* verdikleri sırada bunun içerisine gizlenmiş bir mesaj olduğunu belirlemek için bir işaret verdiler. Teküdar tek başına kaldığı sırada oku

³²⁵ Teküdar-Neküdar ismi ve anlamı için bk. Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc", s. 427-428. Bir Çağatay şehzadesi olan bu kişinin adı kaynaklarda Teküdar veya Neküdar Oğul olarak geçmektedir. Bütünlük tesis etme gayesiyle bu çalışmada Teküdar adı tercih edilmiştir.

³²⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 986; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 483; Smith, Jr., "Hülegü Moves West", s. 123, 128.

³²⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1070. Herevî, bu bilgiyi tekrar ederken Teküdar'ın emrindeki askeri birliği bir tümen değil on tümen olarak vermektedir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 330).

³²⁸ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 115.

³²⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1070; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 330-332; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910. Vassâf, Barak'ın Teküdar'a gönderdiği elçinin onun kardeşi Gürgân İlçi olduğunu yazmaktadır (Vassâf/Tahrîr, s. 41; Vassâf/Hammer, I, s. 136).

³³⁰ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 330-331.

kırdı ve Barak'ın "Teküdar Aka'nın benim tüm ordularımı toplayıp Abaka'nın vilayetlerine yürüdüğümü bilmelidir. Eğer Abaka bizi kovmaya kalkışırsa bize karşı onun yanında olma, bize karşı gelmesine imkân verecek mecali bulamamasını sağla ki her hal ü kârda onu kendi ülkesinde ele geçirelim" şeklindeki gizli mesajına ulaştı.³³¹ Bazı kaynaklar, Hülâgû ile birlikte batıya gelen³³² ve Ardahan-Nahcivan civarını yurt olarak elinde bulunduran Teküdar'ın Barak'ın mesajını alır almaz kışı geçirmek amacıyla Gürcistan'a gitmek için Abaka Han'dan izin istediğini, Abaka Han'ın izin vermesinin ardından kendi yurduna dönerek ona karşı ayaklanma yolunu tuttuğunu, Derbend yoluyla Barak kuvvetlerine ulaşma ümidinde olduğunu bildirmektedirler.³³³

Kendi yurduna dönen Teküdar, bütün aile fertlerini ve askerlerini yanına alarak Kars Dağları'na doğru yönelerek Acara'ya ulaşmak üzere Karçal Dağları'nın eteklerine indi ve Şavşat'a geldi. Burada yerel kuvvetler tarafından durdurulan Teküdar, geçiş izni talep ettiği Oltu hâkimi Sargis'e vaatlerde bulundu. Sargis ona izin vermekle beraber onu takip ettirmeyi de ihmal etmedi, bir süre sonra ise ona karşı Abaka Han'ın tarafında yer aldı. Bu sırada Teküdar'ın birlikleri eşkıyalık yaparak bölgedeki asayiş bozuyorlardı.³³⁴

Abaka Han bu sırada birkaç kez Teküdar'ı yanına çağırılmış ancak o her defasında bir bahane öne sürerek gelmeyi reddetmişti. Onun mütereddit durumu, İlhanlı idaresi

³³¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1070; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522. Herevî, bu mesajın içine gizlendiği *toganayı* çok sert bir tahtadan imâl edilen bir ok olan *tîr-i hedeng* olarak tarif etmektedir. Yine ona göre Barak'ın yazdığı gizli mesajda, Teküdar'dan Abaka Han harekete geçtiğinde ona muhalefet edip kendisinin yanına gelmesini istemiştir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 330). Anonim Gürcü Kroniği'nde buna benzer bir hikâye bulunmaktadır. Ancak kroniğin anlatımına göre Barak'ın mektubunu yazan kâtip Teküdar'ın harekete geçmesi gereken zamanı yanlışlıkla planlanan zamandan iki ay evvel olarak yazmıştı. Bu hatayla, Teküdar'ın planlanandan erken şekilde ayaklanması Abaka Han için bir nevi kurtuluş oldu (Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 116, n. 17).

³³² Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 16.

³³³ Mesela Reşîdu'd-dîn Abaka Han'ın ülke işleriyle ilgili olarak her zaman Teküdar'ın görüşlerine başvurduğunu söyledikten sonra, Barak'ın durumunu haber vermek üzere Horâsân'dan birbiri ardına elçiler geldiği sırada Abaka Han'ın birkaç kez elçi gönderip onu yanına çağırıldığını fakat onun Barak'ın yanına gitmek üzere yola koyulduğunu belirtmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1070; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522). Diğer yandan Herevî, onun Derbend'e ulaştıktan sonra Barak'a mektup yazarak "Sakin Horâsân'a ordu gönderme! Çünkü Abaka Han'ın kalabalık bir ordusu vardır. Sana yardım etmemi ve seninle iş birliği yapmamı bekleme. Bana mektup yazma, çünkü ben Abaka Han'a ihanet etmek istemiyorum" şeklindeki mesajı gönderdiğini, bu mesajı alan Barak'ın oldukça öfkelenildiğini bildirmektedir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 332).

³³⁴ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 117-118.

nezdinde kuşku uyandırmaktaydı. Abaka Han, Teküdar'ın karşı cephede yer alarak diğer şehzadeleri kendisinden uzaklaştırabileceğini, böylece Çağataylı tarafının elinin güçlenebileceğini düşünerek derhal onu cezalandırmak istedi. Bu yüzden bir süredir Teküdar'ın yurdunun yer aldığı yörelerde bulunması sebebiyle bölgeyi iyi bilen Şiremün Noyan, Teküdar'ı yakalayıp getirmekle görevlendirildi. Onun komutasında oluşturulan ve Ermeni, Gürcü ve Anadolu kuvvetleriyle desteklenen İlhanlı birlikleri beklemeden Gürcistan içlerine doğru harekete geçerek onu kaçırmaya zorladılar. Öyle ki İlinak, Şiremün Noyan'ın direktifiyle öncü birliği olarak Arsiyan Dağları'nı aşarak kaçan Teküdar'ı takibe koyulmuş, bunu Abatay Noyan'ın başka bir orduyla onun peşinden gitmesi takip etmişti. Teküdar, İlhanlı kuvvetleriyle bir tepe üzerinde karşı karşıya geldi. Bu muharebede Teküdar'ın komutanlarından Sekzî Bahadır, İlhanlı ordusuna saldırarak Şiremün Noyan'ın 500'e yakın askerini bertaraf etti ancak sonunda mağlup olarak öldürüldü ve askerlerinden bazıları İlhanlı kuvvetleri tarafından esir alındı.³³⁵ Teküdar ise firar ederek Derbend'e yöneldi. Fakat Derbend yolu önceden İlhanlı askerleri tarafından kesildiği için ormana girdi ve bir süre sonra Gürcü kralı David tarafından kısıtlandı. Bu sırada Şiremün Noyan beraberindeki kuvvetlerle yetişerek Teküdar'ın yanında bulunanlardan pek çoğunu bertaraf etti. Neticede Ramazan 668/Mayıs 1270'te Gürcü kralı tarafından yakalanan Teküdar, bir süre sonra Abaka Han'a teslim edildi.³³⁶

İsyan amacı taşımadığını söyleyerek af dileyen Teküdar'ı sürgüne yollamakla iktifa eden Abaka Han, onun bazı beylerini *yasaya* çaptırarak idam ettirdi.³³⁷ Teküdar, Abaka Han'ın emriyle 50 İlhanlı askerinin gözetiminde olmak üzere Kebudân Gölü'nde bir süre

³³⁵ Vassâf/Tahrîr, s. 42; Vassâf/Hammer, I, s. 136-137.

³³⁶ Vassâf'a göre 1.000 kişiyle Gürcistan içlerine kaçan Teküdar, Gürcü kralı David'e sığınmış, hatta kendi kızını ona vermiştir. Daha sonra Gürcülerin kendisini öldürmeyi planladığını öğrenen Teküdar, Abaka Han'ın huzuruna giderek ondan af dilemiştir (Vassâf/Tahrîr, s. 42; Vassâf/Hammer, I, s. 136-137.)

³³⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevi, II, s. 1070-1071; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522-523; Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 335; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 30; Biran, "The Battle of Herat", s. 186-188; Spuler, *İran Moğolları*, s. 278; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 110-111; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 115-118. Vassâf, Abaka Han'ın huzuruna gelerek af dileyen Teküdar'ın özrünü kabul ettiğini, ona isyanının sebebini sorduğunu bildirmekte; Teküdar'ın "Barak bana mektup göndermiş ve beni isyana teşvik etti. Ben kabul etmedim ama İlder Bahadır ve Kükaci beni asi olmaya sevk etti" demesi üzerine adı geçen kişileri *yasaya* tâbi tuttuğunu, bundan sonra Teküdar'ı Kurmuşî Noyan'a gönderdiğini aktarmaktadır (Vassâf/Tahrîr, s. 42; Vassâf/Hammer, I, s. 136-137). Abaka Han, Teküdar'ın bazı emirlerini idam etmekten başka ona bağlı askerleri, emirleri arasında taksim etmiştir (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910).

hapsedildi.³³⁸ Abaka Han'ın buradaki maksadı tabîi olarak iki cephede birden savaşmayı önlemek ve Horâsân'a yönelik büyük seferi sırasında Azerbâyçân'da oluşabilecek bir ayaklanmayı önceden bertaraf etmektir. Teküdar meselesini böylece halleden Abaka Han için zaman artık Barak Han'la yapacağı mücadeleye odaklanma zamanıydı.

Barak, Mesud Yalavaç'ın elçiliğinin ve Teküdar hadisesinin ardından süratle Horâsân'a yapılacağı sefere yoğunlaştı. Bunun için Abaka Han tarafından Horâsân ve Mâzenderân'dan Ceyhun Nehri kıyısına kadar olan bölgeyi yönetmek üzere görevlendirilen³³⁹ şehzade Tübşin'e elçi gönderdi. Mektubunda Badgis otlaklarından başlayarak Gaznin kapısına ve (Sind) İndus Nehri kıyısına kadar olan toprakların kendi ecdadına ait olduğunu savunan Teküdar, İlhanlıların Badgis otlaklarını boşaltmaları gerektiğini ifade etti. Tübşin, Barak'ın talebini reddetmekle kalmadı; bu vilayetlerin büyüğü ve İran memleketinin hanı olan Abaka Han'a ait olduğunu, yine onun tarafından kendisine verildiğini yazdı ve Barak'ı boş sözler söylemekle itham ederek onu harekâta bulunmaması konusunda uyardı. Ardından durumu bildirmek üzere Abaka Han'a elçi gönderdi. Abaka Han kardeşi Tübşin'e gönderdiği cevapta bu memleketlerin babalarından kendilerine miras kaldığını ve bu yüzden onlara ait olduğunu vurguladı; bugün kılıç sahipleri olarak Barak'ın kendilerine saldırımları halinde onu defetmeye hazır olduğunu bildirdi ve onun sulh ve anlaşma yolunu tutması halinde kendilerinin de buna uyacağını vurguladı. Böylece Abaka Han, Barak'ın her türlü hareketine karşı hazır olduğunu şehzadeye bildirirken aynı zamanda Çağatay hanının talep ve tehditlerine karşı kardeşine moral verdi.³⁴⁰

³³⁸ Reşîdu'd-dîn'e göre burada hapsedilen Teküdar, Barak'ın hezimete uğramasına kadar geçen bir yıllık sürenin ardından salıverilmiş ve ölümüne kadar İlhanlı *ordosu* içerisinde bulunmuştur (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1071; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523). Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910. *Gürcü Kroniği*'ne göre ise hoşgörülü ve merhametli bir insan olarak tavsif edilen Abaka Han, huzuruna getirilen Teküdar ve oğluna zarar vermemiş; bilakis hizmetine verdiği 12 kişiyle birlikte onları Irak topraklarına yollamış ve geri dönmelerini engellemek için muhafızlar atamış, böylece Teküdar ölümüne kadar huzurlu bir şekilde yaşamıştır (*The Georgian Chronicles*, s. 367).

³³⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517-518.

³⁴⁰ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1071-72; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523.

Gerek Şehzade Tübşin'in Barak'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla bildirdiği cevapta, gerekse Abaka Han'ın kardeşi Şehzade Tübşin'e gönderdiği mesajda Barak'a karşı tehditkâr bir dil kullanılmıştı. Çağatay hanı Barak, şehzadenin yanıtını aldığı anda öfkelenerek kalabalık ve donanımlı bir ordunun başında Horâsân'a yöneldi. Ceyhun Nehri'nden karşıya geçtiği sırada Kaydu'ya elçi göndererek kendisine daha önce söz verdiği askerî yardımı talep etti. Zira yukarıda bahsedilen *kurultay*da alınan karara göre Barak, Abaka Han üzerine sefer düzenleyecek, Kaydu da ona askerî destek verecekti. Kaydu Han, Ögedeyli şehzadelerinden Kada'nın oğlu Kıpçak ve Güyük Han neslinden Huku'nun oğlu Çapat'ı her birinin kendisine ait ordusuyla Barak'a yardım etmek üzere görevlendirdi. Kaydu onlarla yaptığı istişarede Abaka Han'ın büyük bir orduyla Barak'ın karşısına çıkacağını düşündüğünü ifade etti.³⁴¹ Diğer yandan 668/1270 yılı baharında bir araya getirilen Çağataylı ordusunda Kıpçak ve Çapat liderliğindeki birliklerin yanı sıra Çağataylı şehzadeleri Ahmed Böri, Nikbî Oğul, Taligu ve Mübarekşah kendi birliklerine komuta ediyor, Barak'a kardeşleri Mümin ve Yasavur da eşlik ediyordu.³⁴² Beraberindeki orduyla yola çıkan Barak, oğlu Bek Timur'u 10.000 süvariyle birlikte Keş ve Nahşeb'de bırakarak batıya doğru hareket etti. Barak 668/1270 baharında Mervçuk'a vardığında Şehzade Tübşin onun gelişini bekliyordu.³⁴³

Vassâf'ın verdiği bilgiye göre Barak'ın topladığı 100.000 kişilik ordu iki kol halinde Ceyhun Nehri'ni geçti; biri Tirmiz yakınlarından geçerek Bedâhşân, Keşm, Şeburgân, Tâlkân ve Şıbrgân üzerinden hareket ederken diğeri Merv ve Mervcik gibi yöreleri ele geçirdi. İki kol Nişâbur'a varmadan birleşerek yekpare bir ordu haline geldi. Bu sırada Kıpçak kendine ait kuvvetlerle vardığı yöreleri yağmalıyordu. Buhârâ da onun yağma harekâtından kurtulamadı.³⁴⁴

³⁴¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1072; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523; Mîrh'ând, *Ravzatu 's-safâ*, V, s. 911.

³⁴² Vassâf/Tahrîr, s. 40; Vassâf/Hammer, I, s. 134. Mîrh'ând'a göre Çağatay ordusu 100.000 kişiden oluşmaktaydı (Mîrh'ând, *Ravzatu 's-safâ*, V, s. 911).

³⁴³ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1072; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523.

³⁴⁴ Vassâf/Tahrîr, s. 41; Vassâf/Hammer, I, s. 135-136.

Bu arada Ceyhun Nehri'ni geçerek etraftaki mamur beldelere ciddi zarar veren Çağataylı ordusuna karşı şehzade Tübşin 20.000 askerle Mergâb'a ilerledi. Barak da kumandanlarından Kıpçak'ı 30.000 kişilik bir kuvvetle Badgis'i istilâ etmeye memur etmişti. Kıpçak'ın ordusu Mergâb'a ulaştığında Tübşin önderliğindeki orduyla karşılaştı. İlhanlı kuvvetlerini kısıtılarak muhabere yolunu kesen Kıpçak bu muharebede galip gelmeyi başardı. Bundan sonra şehzade Tübşin 2.000 askerle yeniden Kıpçak'ın karşısına çıktıysa da tutunamayarak çekilmek durumunda kaldı.³⁴⁵

Kuvvetlerinin Barak karşısında mağlubiyeti sonrasında Mâzenderân'a inen şehzade Tübşin, Barak'ın büyük bir orduyla bölgeye ulaştığını Abaka Han'a bildirdi.³⁴⁶ Tübşin'in ricatından haberdar olan Barak, tüm Horâsân'da İlhanlılar adına sadece bu ordunun bulunduğu fikrine kapılarak memnuniyet duydu; onu daha önce mağlup ettiğini, bu yüzden karşısına tekrar çıktığında yine galip geleceğini düşündü. Badgis yöresini Kıpçak'a bağışlayan Barak, diğer bir emiri Mergavul'u 20.000 askerle Nişâbur'a gitmesini, ardından Tâlekân'da ordugâh kurmasını emretti. Bu sırada Mergavul 19 Ramazan 668/12 Mayıs 1270 Pazartesi günü Nişâbur'a girdi ve aralarında 20.000 Müslümanın bulunduğu şehir halkını katletti. Bu arada Barak'ın emirlerinden Satılmış, Mergavul'un emriyle 10.000 askerle birlikte şehri yağma etmekle meşguldü.³⁴⁷ Bu gelişmelerle Horâsân'da giderek ilerleyen Barak, vilayetin en büyük kenti Nişâbur'u de ele geçirmeye muvaffak oldu.³⁴⁸ Bundan sonra Herât meliki Şemseddin Kert, Çağataylı emiri Kutlug Timur tarafından Barak'ın huzuruna getirildi. Barak'a itaat arz eden Melik Şemseddin, sekiz gün onun yanında kaldıktan sonra kendi şehrinin mallarını ve askerlerini getireceğini vaat ederek Barak'ın izniyle Herât'a döndü.³⁴⁹

³⁴⁵ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 333-334.

³⁴⁶ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 911.

³⁴⁷ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 334.

³⁴⁸ Vassâf/Tahrîr, s. 41; Vassâf/Hammer, I, s. 135.

³⁴⁹ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 338; Reşidu'd-dîn/Rüşen-Mûsevî, II, s. 1072; Reşidu'd-dîn/Thackston, III, s. 523; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 334-335. Bundan kısa bir süre sonra Melik Şemseddin Kert'e dönüş izni vermiş olmasından pişmanlık duyan Barak, emrindeki komutanların tavsiyesiyle Ala Timur adlı bir kişiyi 10 kişilik süvari birliğinin başında, her süvariye ikişer at verecek şekilde Melik Şemseddin Kert'i geri döndürmesi için gönderdiyse de onun bu teklifi kabul etmemesiyle muvaffak olamadı (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 337-338).

Abaka Han, ilk iki muharebede İlhanlı ordusunun mağlup olması üzerine kardeşi Yoşmut'u Horâsân'da bulunan Şehzade Tübşin'in yardımına gönderdi;³⁵⁰ ayrıca Emir Novruz, Emkeçay, Tesü Aka ve Ali Melik'i 30.000 askerle Horâsân'a sevk etti. Mergavul kendisine karşı gönderilen bu İlhanlı ordusunun saldırısı sonucunda bu kez bozguna uğradı.³⁵¹ Tecrübeli İlhanlı emirlerinden Argun Aka, bu sırada bir yandan ordunun nizamını sağlamaya çalışırken diğer yandan Abaka Han'ın kuvvetleriyle yetişmesini bekliyordu.³⁵² Taraflar arasında gerçekleşmesi olası nihai muharebenin öncesinde Barak cephesinde dengeleri değiştirebilecek derecede önemli bir hadise meydana geldi. Buna göre Kaydu tarafından Barak'a, Abaka Han ile mücadelesine yardım etmek amacıyla gönderilen Kıpçak ile Barak'ın emirlerinden Emir Celayirtay arasında bir tartışma vuku buldu. Bu tartışmadan dolayı oldukça incinen ve gücenen Kıpçak, Barak'ın *ordosunu* terk ederek gizlice Kaydu katına gitmek üzere Ceyhun Nehri'ne doğru yola çıktı. Barak, Kıpçak'ın geri dönmesini sağlamak üzere ardından kendi kardeşi Basar, Mumen ve Abaçi'yi gönderdiyse de bu kişiler Kıpçak'ı geri dönmeye ikna edemediler. Kıpçak, Kaydu'nun yanına döndüğünü bildirmek amacıyla Abaka Han'a haber gönderdi.³⁵³

Barak, Kıpçak'ın gidişinin ardından Kaydu tarafından kendisine gönderilmiş şehzadelerden bir diğeri olan Çabat'ı gözetim altında tutuyordu. Ancak Kıpçak'ın Herât'a doğru yola çıktığı sırada Çabat da Barak'ı terk ederek kaçtı.³⁵⁴ Bu gelişmelerle askerî gücü gitgide eriyen Barak'ın ordusu, bu dezavantaja rağmen 26 Ramazan 668/19 Mayıs 1270 günü Nişâbur'a girerek yağma ve kıtalde bulunduktan sonra ertesi gün şehirden çıktı.³⁵⁵ Bunun ardından Barak, emirlerinden birini Herât'ı yağmalamak üzere görevlendirdi. Barak'ın emirlerinden Kutlug Timur, bunun doğru bir hamle olmayacağını, Herât hâkimi Şemsu'd-dîn Kert'in şikâyetiyle İran memleketlerinin

³⁵⁰ Vassâf/Tahrîr, s. 42; Vassâf/Hammer, I, s. 136.

³⁵¹ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 338-339.

³⁵² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1073; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523.

³⁵³ Reşîdu'd-dîn, bu gelişmeyle Abaka Han ile Kaydu Han arasında dostluk ilişkisinin tertip edildiğine, hatta birbirlerine "ortak" diye hitap ettiklerine işaret etmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1076) Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 525. Uzun bir süredir Moğol kağanlık merkezine muhalif faaliyetleriyle ön plana çıkan Kaydu, bu girişimiyle muhtemelen Kubilay Kağan'a karşı giriştiği saltanat davasında Abaka Han'ın desteğini kazanmayı ümit etmiştir. Ancak Abaka Han'ın Kubilay Kağan'a tâbiyeti hususunda tereddüt göstermediği anlaşılmaktadır.

³⁵⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1076-1077; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 525; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 911-912.

³⁵⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1077; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 526.

büyüklerinin kendilerinden nefret edeceğini söyleyerek Herât'ı yağmalamak yerine önce kendisinin gidip Herât hâkimini getirmesini teklif etti. Barak bu görüşü olumlu bulup onu 500 süvariyle birlikte gönderdi. Herât'a yaklaşan Kutlug Timur, Melik Şemseddin Kert tarafından şehrin dışında karşılandı. Kutlug Timur, Haysâr kalesinde yapılan mülakatta Barak'ın Ceyhun Nehri'ni geçerek Horâsân'a hâkim olduğunu, Irak, Azerbaycan ve Bağdat'a yönelmek niyetiyle hareket ettiğini bildirdi ve hizmetine girerse tüm Horâsân mülkünün ona bağışlayacağını ilettili. Melik Şemsu'd-dîn Kert için bu teklif oldukça cazipti. Kutlug Timur'la birlikte yol çıkan Herât meliki, iki gün sonra Barak'ın *ordosuna* ulaştı. Melik Şemsu'd-dîn Kert, Barak'ın emriyle Herât'a dönerek yanına verilen Moğol askerleriyle şehrin zenginlerinden mal, silah ve hayvan temin etmeye koyuldu. Bu sırada Irak'tan, Abaka Han'ın yanında büyük bir orduyla Horâsân'a yaklaştığı haberi geldi.³⁵⁶

Teküdar meselesinin halleden Abaka Han, Barak tehdidi üzerine 50.000 kişilik İlhanlı ordusuyla birlikte doğuya gitmeyi kararlaştırdı. Öncelikle Abatay Noyan ve Tudavun Bahadır'ı gönderen İlhan, Tübşin hariç olmak üzere tüm kardeşleri ve pek çok emirinden oluşan devlet ve ordu erkânıyla birlikte 4 Ramazan 668/27 Nisan 1270 Pazar günü³⁵⁷ Azerbâycân sahasının orta bölgesinden, Kunandbil'den yola çıkarak doğuya yöneldi.³⁵⁸ Onun yanında Yidar, Kongurtay, Acay, Tekşi, Teküdar ve Hülaçü'nün yanı sıra emirlerden Argun Aka, Ergsün, Mazuk Ahmed, Kücek, Timur, Alyanak, Menksar, Tulak Bavurçî'nin oğlu Abdullah ve Aracuk bulunuyordu.³⁵⁹

Abaka Han, daha sonra Sultaniye ismiyle anılacak olan yerin yakınlarında yer alan ve Moğolların Kongur Ölöng³⁶⁰ adı verdikleri³⁶¹ Şeruyâz mevkiine geldi. Burada Kubilay Kağan tarafından elçilik vazifesiyle kendisine gönderilen Tokaçak'la karşılaştı. Barak bu

³⁵⁶ Reşîdu'd-dîn, Barak'ın *ordosuna* ulaşan Herât melikinin "Tebriz ve Bağdat'a saldırıp yağmalamak ve öldürmek" için yola çıkan bu ordunun azametinden hayrete düştüğünü yazmaktadır. Müverrih böylece, bundan önce de vurguladığı gibi Barak'ın Horâsân'dan sonra daha batıya ilerleyip Irak ve Azerbaycan gibi bölgeleri de ele geçirmeyi amaçladığına işaret etmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1077-78).

³⁵⁷ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

³⁵⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1078; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 526.

³⁵⁹ Vassâf/Tahrîr, s. 42; Vassâf/Hammer, I, s. 137.

³⁶⁰ Bu yer hakkında detaylı bilgi için bk. Dorothea Krawulsky, *Îrân - Das Reich der İlhâne: Eine topograpisch-historische Studie*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1978, s. 299, 315-316.

³⁶¹ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

elçiyi yolda yakalayarak alıkoymuş ancak elçi bir fırsatını bularak kaçmayı başarmıştı. Abaka Han daha önce Barak'ın *ordosunda* bulunan bu elçiden Çağataylı ordusunun durumuna ve Horâsân'ın perişan haline ilişkin önemli bilgiler elde etti. Elçi Tokaçak, Barak ordusunun sürekli içki ve eğlenceyle meşgul olduğunu, buna ilaveten atlarının güçsüz olduğunu ilhana bildirdi. Bunları öğrenen Abaka Han, Barak'la karşılaşma konusunda acele etmekteydi. Onun Rey'den geçmesinin ardından ulaştığı Kumes'te Argun Aka, Şehzade Tübşin ve Kirmân hâkimi Sultan Hüccâc onu karşıladılar. Bir süre sonra Şehzade Argun da ilhanın katına ulaşarak babasının elini öptü. Abaka Han buradan devamla Radkân Otağ'ına ve daha sonra Baherz'e vardı ve burada konuşlandı. Kabartu Bahadır'ı düşmandan haber alması için ileri mevkilere yolladı. Yine Tubçak Bahadır ve Nikubay Bahadır'ı yüz süvariyle birlikte Faryâb yöresine gönderdi. Bu askerî birlik, düşmana kendini göstererek giriştiği küçük bir muharebenin ardından geri döndü. Adı geçen İlhanlı emirleri Barak'ın küçük bir birliğiyle karşılaştıklarını ve onlarla çatışmaya girdiklerini Abaka Han'a bildirdiler.³⁶²

Abaka Han doğuda mevcut İlhanlı birlikleri ve daha önce kendisi tarafından gönderilen kuvvetlerle Horâsân'da buluştuktan sonra Çağataylılarla ilgili son bilgileri aldı. Bundan sonra şehzade Yoşmut'la buluşan ilhan, Barak'la Yoşmut'un idaresinde bulunan İlhanlı kuvvetleri arasında yaklaşık bir yıldır herhangi bir sıcak çatışmanın yaşanmadığını öğrendi. Bunun ardından, kuvvetlerinin savaş düzenini tanzim etmekle meşgul olan İlhanlı hükümdarı, ordunun sol kanadının başına Abatay Noyan'ı, sağ cenahının komutasına ise biraderi Yoşmut'u getirdi, kalp denilen merkeze ise Argun Aka ve Kirmân hâkimi Sultan Hüccâc'ı yerleştirdi.³⁶³ Bunun ardından Şehzade Tübşin'in Abaka Han'ın emriyle Barak'ın önemli kumandanlarından biri olan Mergavul'un bulunduğu Cokcurân Köprüsü tarafına giderek bu kuvvetin öncü birliğini mağlup etmesi, Mergavul'un Barak'ın yanına kaçmasına sebep oldu.³⁶⁴

³⁶² Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1078-1079; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 527.

³⁶³ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

³⁶⁴ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 429; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912. *Târîh-nâme-yi Herât*'taki kayda göre bu mücadele Karabağ adı verilen yerde Abaka Han ordusuyla Mergavul kuvvetleri arasında vuku bulmuş, nihayet Mergavul mağlup olmuş ve onun Horâsân'dan topladığı tüm ganimetler İlhanlı ordusu tarafından geri alınmıştır (*Târîh-nâme-yi Herât*, s. 340).

Barak, Mergavul tarafından bu gelişmeden haberdar edildiğinde, eğer Mergavul'un karşısına çıkan İlhanlı kuvvetleri, Tübşin ve Argun Aka'nın kuvvetleriye onlarla daha önce savaşarak mağlup ettiğini düşündü; ancak eğer Abaka Han bizzat bu yöreye geldiyse başka bir strateji izlemesi gerektiğine karar verdi. Bundan sonra ordusunu düzene sokmaya gayret eden Barak, Mergavul'u İlhanlı kuvvetlerinin yolunu kesmekle görevlendirdi.³⁶⁵

Bu arada Herât halkının Çağataylı ordusuna yönelik desteğinden ve Barak'la Herât meliki Şemseddin Kert arasındaki bağlantıdan haberdar olan ve bundan dolayı oldukça öfkelenen Abaka Han, şehrin yağma edilmesini buyurdu. Ancak Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, bunun doğru bir hamle olmayacağını beyan ederek onu ikna etti.³⁶⁶ Bunun üzerine Abaka Han, Herât melikinın huzuruna getirilmesini emretti. Bu görev için ümera tarafından görevlendirilen Samagar,³⁶⁷ Abaka Han'ın emriyle 1.000 kişilik zırhlı süvari birliğinin komutasında Şemseddin Kert'i alarak ilhanın huzuruna getirmek üzere Herât'a doğru yola çıktı. Samagar Noyan komutasındaki birlik Eşkindbân'a ulaştığında Küsüye *şahnesi* Hâce Necib Hâfi, Temür ve Fuşenc *şahnesi* 'Avf'tan Abaka Han'ın Herât'a ordu gönderdiğini öğrenmiş, bu bilgiyi süratle maiyetinde bulunduğu Melik Şemsu'd-dîn Kert'e bildirme ihtiyacı hissetmişti. Hâce Necib Hâfi'nin verdiği haberle paniğe kapılan Melik Şemsu'd-dîn Kert, 100 civarındaki Gurlu askerle birlikte dağlara kaçma amacıyla Herât'tan ayrıldı. Haysâr kalesini geçtiğinde Kepek, Hızır ve adı geçen *şahneleri* Barak'a elçi olarak gönderdi. Bir sonraki günün ortasında Herât'a varan Samagar, Herât melikinın firar ettiğini öğrendi. Bir süre onun peşinden gittikten ve Leklekhâne denilen mevkie vardıktan sonra yanındaki emirlerden Tamaci'nin Barak ordusunun yakınlarda olabileceğine yönelik uyarısıyla Herât'a döndü, Barak'ın burada bulunan birkaç askerini cezalandırdıktan sonra ise Abaka Han'ın yanına ulaştı.³⁶⁸

³⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1079-1080; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 527.

³⁶⁶ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

³⁶⁷ Herevî'nin Termagar olarak verdiği bu kişi aslında Samagar Noyan olmalıdır (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 341).

³⁶⁸ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 341-342.

Bu arada Abaka Han, Radkân Otlacı'na yerleştiği sırada Barak'a hitabeti güçlü bir elçi göndererek Gaznin ve Karmân-ı Bünyân'dan Sind Nehri'nin kıyısına kadar olan yerleri almak üzere barış yapmak, selâmetle kendi beldesine dönüp gerçekleşmesi mümkün olmayan düşünceleri aklından çıkarmak ve savaş için hazırlanmak şeklindeki üç seçenektan birini seçmesini bildirdi.³⁶⁹ Barak, Abaka Han'ın mesajını aldıktan sonra hangi yolu izlemenin daha doğru olacağı konusunda emirleriyle istişare etti. Emir Yisur Kıpçak ve Çabat'ın geri döndüğünü, kendi atlarının zayıf ve hastalıklı iken İlhanlı atlarının güçlü olduğunu söyledi ve bu durumda onlarla barış yapmanın daha doğru bir seçenek olduğunu söyledi. Fakat Mergavul bu sözlere kızarak Abaka Han'ın bizzat gelmediğini, Tübşin ve Argun Aka'nın kendilerini yanıltmak için onun buraya geldiği şayiasını yaydıklarını söyledi. Celayirtay ise buraya İlhanlılarla savaşmak üzere geldiklerini söyleyerek Barak'ı kışkırttı. Böylece Emir Yisur'un uyarısına rağmen Mergavul ve Celâyirtay tarafından saldırıya teşvik edilen Çağatay hanı, İlhanlı ordusu üzerine yürümeye devam edilmesine hükmettikten³⁷⁰ sonra *ordosunda* bulunan Celâl adlı müneccimden savaş için uygun bir zaman belirlemesini istedi. Müneccim Celâl savaş için bir ay daha beklemesinin Barak için daha iyi olacağını söylese de Barak ve yanında bulunan emirleri, savaş kararı alarak toplantıyı sonlandırdılar.³⁷¹

Çağatay hanı Barak ve beraberindekiler Abaka Han'ın gerçekten bizzat gelip gelmediği konusunda mütereddit durumdaydılar. Bu konuda net bilgilere ulaşmak amacıyla etrafa casuslar gönderdiler. Bu sırada Selvin Çeşmesi denilen mevkide konuşlanan Abaka Han, Emir Tokuz'dan savaş yapmaya elverişli bir alan bulmasını istedi. İlkın Şaflân sahrasına giden Emir Tokuz buranın savaşa elverişli olmadığını düşündü.³⁷² Dağın eteğinde açık bir alanı³⁷³ savaş alanı olarak tayin ettikten sonra bu alanın yakınlarında, Moğolların Karasu olarak adlandırdıkları yerde gece vakti üç Çağataylı casusunu yakaladılar ve

³⁶⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1080, Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 527; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

³⁷⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1080-1081; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 527-528; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

³⁷¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1080-1081; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 528.

³⁷² Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 342.

³⁷³ Herevî, bu emirin adını vermemekle beraber onun tayin ettiği savaş alanının Hunbe Köprüsü'nden Sûk-ı Selmân'a kadar olan bölge olduğunu bildirir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 342).

bunları Abaka Han'ın huzuruna getirdiler.³⁷⁴ Çadır direğine bağlanıp sorgulanan casuslardan biri, şayet canı bağışlanırsa tüm olan biteni anlatacağını söyledi. Abaka Han'ın yalnızca doğruları söylemesi karşısında canını bağışlayabileceğini söylemesiyle onun huzuruna getirilen Çağataylı casusu edeple yeri öptü; ardından Barak'ın ilhanın gelişinden haberi olmadığını, emirlerin de bu konuda şüphe içerisinde, üstelik tefrikaya düşmüş durumda olduklarını söyledi. Öyle ki bazı emirler Tübşin ve Argun Aka'nın Abaka'nın ordusuyla buraya geldiği şayiasını yaydığını düşünmekte iken, diğerleri Abaka'nın bizzat ordusuyla geldiğinden ancak bu ordunun zayıf olduğundan bahsetmekteydi. Hatta Çağataylı casusları da bu meseleyi araştırıp netliğe kavuşturmak ve Barak ve beraberindeki emirleri haberdar etmek üzere görevlendirilmişlerdi.³⁷⁵

Casustan bu bilgileri edinen Abaka Han bir süre düşündükten sonra Barak'a karşı izleyeceği savaş stratejisini belirledi. Planını uygulamak amacıyla ilk olarak çadırdan dışarı çıkıp belâgat yeteneği yüksek, güçlü bir Moğol askerini bulup anlaştı. Plana göre bu kişi elçi gibi hükümdar çadırına girerek, daha önce Abaka Han'ın kendisine tembihlediği şeyleri söyleyecekti. Aynı günün akşamında Abaka Han emirleriyle Barak meselesini konuştuğu sırada, daha önce anlaştığı Moğol askeri silahlı şekilde çadıra girerek yeri öptü ve hükümdarın üç aydır *ordolardan* uzak olduğunu, bu süreçte memleketin her tarafında düşmanlar türediğini; hatta kuzeyden büyük bir Altın Orda kuvvetinin gelerek hükümdar ve ümeranın *ordolarında* yağma ve katliam yaptığını, halihazırda Derbend'den Ermen ve Diyâr-ı Bekr'e kadar olan yörelerin düşman ordusu elinde bulunduğunu söyledi ve eğer dönmekte aceleci davranmazlarsa geride bir şey bulamayacaklarını aktardı. Mecliste bulunan İlhanlı emirleri duyduklarından çok etkilendiler; evleri, haneleri ve çocuklarını düşünerek üzüntüye kapıldılar. Öyle ki her emir bir diğeriyle bu meseleyi istişare etmekteydi. Bu sırada Abaka Han komutanlarına ne yapılması gerektiğini sordu. Bazıları geri dönmenin doğru olduğunu söylerken bazıları Barak'ın ordusunun yakın bir mevkide olduğunu, bu yüzden önce onunla savaşıp galip

³⁷⁴ *Târîh-nâme-yi Herât*'ta verilen bilgiye göre bu hadiseler olurken Abaka Han Barak'ın 4 fersah uzaklıkta olduğunu öğrenmiş ve burayı terk etmişti. Üç Çağataylı casusu, ilhanın, etrafı kontrol etmeleri için gönderdiği 1.000 kişilik süvari grubu tarafından yakalandı (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 342).

³⁷⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1082; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 528; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 428-429; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 342.

gelmek gerektiğini, bundan sonra geri dönmenin daha iyi olduğunu söylediler.³⁷⁶ Bunun üzerine ilhan, yanında bulunan emirlere en iyi seçeneğin geri dönüp tehlikeyi bertaraf etikten sonra Barak'ı mağlup etmek üzere tekrar buldukları bölgeye gelmek olduğunu ifade etti.³⁷⁷

Abaka Han tasarladığı plan kapsamında, on gün içinde Tebriz civarına varmak üzere maiyetiyle birlikte bulunduğu *ordoyu* olduğu gibi bırakıp batıya doğru hareket etti. Bu sırada Abaka Han, emirlerinden birine üç casusun öldürülmesini zahiren emretmiş ancak bunlardan birinin gizliden sağ bırakılmasını tembihlemişti. Bunu Abaka Han'ın daha önce savaş alanı olarak tayin edilen Cine bozkırına³⁷⁸ ulaşması takip etti. Ayrıca Abaka Han, Herât'taki Şemsu'd-dîn Şirazi'ye elçi göndererek Herât halkının sadakatini göstermesi için Barak'ın yanına gitmemesini, onu karşılamak üzere şehirden dışarı çıkmamasını ve şehrin kapılarını Çağataylılara açmamasını tembihledi. Bu arada Abaka Han'ın görevlendirdiği emir tarafından sağ bırakılarak azat edilen Çağataylı casusu, bir at alıp yola koyularak Barak'a ulaştı ve Abaka Han'ın geri dönmekte olduğunu bildirdi, ilhanın *ordosunda* ganimetten başka bir şey bulunmadığını sevinçle beyan etti. Barak aldığı haberlerden duyduğu memnuniyetle, 1.000 dinar vererek bu bilgiyi kendisine getiren casusu ödüllendirdi. Zira ondan edindiği haberlere göre Abaka Han'ın sadece 50.000 kişiye yakın bir ordusu vardı; pek çok silah ve savaş aleti olmasına rağmen yeteri kadar cesur emire sahip değildi.³⁷⁹ Önce emirlerinden Mergavul ve Celâyirtay, daha sonra ise Barak'ın kendisi at binerek yola koyuldu. Herât'a yaklaştıkları sırada Mesud Yalavaç, Barak tarafından birkaç askerle Herât'a gönderildi. Yalavaç'ın çabası Herât şehrine girmesine yetmedi. Zira şehrin emiri Abaka Han'ın sözüne bağlı kalarak şehrin kapısını ona açmadı. Yalavaç'ın geri dönerek durumu bildirmesi üzerine Barak öfkeleni, bunun intikamının alınacağını söyledi. Zira Abaka Han'ın savunmasız durumdaki *ordosuna* saldırma düşüncesi onu bu gelişmeyi önemsemeyerek yola devam etmeye itiyordu. Herât Nehri'ni geçen Çağataylı ordusu bütün ovanın korumasız çadırlarla kaplı olduğunu görüp

³⁷⁶ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 344-345.

³⁷⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1082-1083; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 528-529; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 430.

³⁷⁸ Herevî, savaş alanı olarak tayin edilmesi sebebiyle Abaka Han'ın konuştuğu bu yerin adını Deşt-i Henbe (Henbe Ovası) olarak vermektedir (Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 345).

³⁷⁹ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 346.

yağmaya girişti. Ardından Herât'ın güneyine konan Çağataylılar, ertesi gün at binerek tekrar yola koyuldular. Ancak bir süre daha ilerlemelerinin ardından tüm İlhanlı ordusunu karşılarında gördüler.³⁸⁰

Abaka Han, Çağataylı ordusunun Herive Nehri kenarındaki Karasu mevkiine yerleşmesi üzerine emirlerine motive edici bir konuşma yaptı ve ordusunu nihai savaş düzenine soktu. İlhan, ordusunun sağ cenahını şehzade Tübşin ile Samagar ve Hindu Noyanlara tevdi etti; sol cenahı ise kardeşi şehzade Yoşmut ile Suntay Noyan, Şiktur Noyan, Burultay ve Abdullah Aka'ya bıraktı. Merkeze ise Argun Aka ve Atabay Noyan yerleştirildi. Kirmân ve Yezd ordusu, Sultan Hüccâc, Atabek Yusuf Şah kuvvetleri ile geriye kalan emirlerin askerleri Argun Aka'nın sorumluluğuna verildi.³⁸¹ Barak ordusunun öncelikle İlhanlı ordusunun merkezine saldıracağı düşünüldükçe bu kısım güçlendirilmişti. Yine bu düşünceden hareketle Abaka Han'ın merkezde bulunmaması kararlaştırıldı.³⁸²

Birdenbire tüm İlhanlı ordusunu karşısında gören Barak, düşüncesinin yanlış olduğunu idrak ettiğini, hata yaptığını ve pusuya düşürüldüğünü anladı. Ancak Mergavul ve Celâyirtay askerleriyle İlhanlı ordusuna galebe çalacaklarını söyleyerek onu cesaretlendirdiler.³⁸³ Çağataylı ordusu bunun üzerine harekete geçti. Evvelâ Mergavul öncü birliği hüviyetiyle İlhanlı ordusuna saldırdıysa da çekildiği sırada göğsüne isabet eden bir okla öldürüldü. Mergavul'un ölümüne derinden üzülen Barak, Celâyirtay'ı yanına çağırarak ondan İlhanlı ordusuna saldırarak Mergavul'un öcünü almasını istedi. Bunun üzerine 4.000 zırhlı birliğin başında, İlhanlı ordusunun Argun Aka'nın komutasında bulunan ve Şiktur Noyan, Yusuf Atay ve Abdullah Aka gibi önde gelen emirlerin de yer aldığı sol koluna saldırdı ve bu birliklerin bozularak Mekcin'den Endemâk Rabâtı'na kadar çekilmesini sağladı. Celâyirtay bunu takiben emrindeki kuvvetlerle İlhanlı ordusunun kaçan bölümünün ardına düşerek Puşeng'e kadar ilerledi

³⁸⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1083-1085; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 529; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 346-347.

³⁸¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1085-1086; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 530.

³⁸² Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 347.

³⁸³ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 348.

ancak geri dönmek istediği sırada kuvvetlerinin etrafa dağıldığını fark etti. Abaka Han, Argun Aka ve beraberindeki askerlerin ricatından dolayı üzüntü duydu. Zira İlhanlı ordusu neredeyse mağlup düşüyordu. Ancak ordunun merkez kuvvetleri ve sağ cenahı olduğu gibi yerinde duruyordu. Abaka Han, Celâyirtay'ın baskısıyla ordusunun bir kısmının bozulması üzerine ordu nizamında bir değişiklik meydana getirme ihtiyacı hissetti. Bunun için kardeşi Yoşmut'a kuvvetleriyle birlikte ordunun sol kolunun yerine geçmesini emretti. Celâyirtay, Şehzade Yoşmut'un hamlesi üzerine kuvvetlerinin etrafa dağılmış olmasının da katkısıyla ümitsizliğe düştü ve savaş alanından firar etti. Abaka Han, Bula Timur'u Celâyirtay'ın takibatıyla görevlendirdikten sonra orduya Çağataylı kuvvetlerine topyekûn saldırma emrini verdi.³⁸⁴ Bu sırada oldukça yaşlı bir kimse olarak şimdiye değin pek çok harp görmüş olan Süntay Noyan, aklına gelen bir fikri gerçekleştirmek üzere savaş alanında iki ordunun arasına girerek İlhanlı emirlerine ve askerlerine ateşli bir konuşma yaptı:

*“Biz Abaka Han'ın nimetlerini bu gibi günler için yedik. Ölüme çare yoktur. Eğer Süntay'ı öldürürlerse 90 yaşında birini öldürmüş olacaklar. Eğer beni bırakırsanız kadınlarınız ve çocuklarınız canlarını kurtarmak için Abaka Han elinden ve Cengiz Han uruğundan nereye götüreceklerdir? Şimdi mertçe savaşalım ve gönümüz Tanrı'yla beraber kılalım ki bize zafer ve nusret bahşetsin.”*³⁸⁵

Süntay Noyan'ın konuşması İlhanlı askerleri arasında büyük heyecan yarattı. Abaka Han'ın direktifiyle yekpare şekilde taarruza geçen İlhanlı ordusu art arda girişilen hamlelerle Çağataylı kuvvetlerini bozmayı başardı. Çağatay ordusu kuvvetleri birbirinden bağımsız şekilde etrafa dağılarak ok yağmuru altında geri çekilmek zorunda kaldı. Celâyirtay Barak'ın yanına dönmek istediye de her yer İlhanlı askeriyle doluydu

³⁸⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1086-1087; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 530.

³⁸⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1087; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523. Herevî ise Süntay Noyan'ın şunları söylediğini kaydeder: “Padişah Abaka onun 70.000 askeri olduğunu söylemiştir. Eğer ordusunun 10.000'i bini bozulursa geriye 60.000 askeri kalır. [Bu yüzden] savaş kazanılacaktır.” (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 349-350). Vassâf'ın eserinde Süntay Noyan'ın konuşmasının daha öz bir versiyonunu mevcuttur (Vassâf/Tahrîr, s. 43; Vassâf/Hammer, I, s. 141). Yine Mîrh'ând'ın eserinde Süntay Noyan'ın diğer kaynaklara benzer nitelikte bir konuşması yer almaktadır (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912).

ve yollar tutulmuştu. Ordusunun dağıldığını gören Barak, 5.000 süvariyle birlikte bir saat kadar savaşmaya devam ettikten sonra çekilmek zorunda kaldı. Böylece İlhanlı kuvvetleri üçüncü saldırı hamlesinde Çağataylı ordusunu mağlup etmeye muvaffak oldu. (1 Zilkade 668/22 Haziran 1270).³⁸⁶

Çağataylı kuvvetleri gruplar halinde ricat ederek Ceyhun Nehri'nin doğusuna çekilmeye gayret ediyordu. İlhanlıların beş tümenlik birliği ise kaçan Çağataylıların peşinden giderek bunların bir kısmını bertaraf etti. Bu harekâtle 9.000 kişilik Çağataylı ordusunun çoğu öldürüldü veya yaralandı. Dahası, Ceyhun Nehri'nin karşısına geçerek Herât'a kaçan, sayısı iki bini bulan Çağataylı askeri şehir halkı tarafından öldürüldü.³⁸⁷ Ordusu bozulan Barak, muharebe sırasında atından düşmesinin ardından etrafındakilere seslenerek onlara kendini tanıttı ve bir at istedi. Sonunda kendisini tanıyan ve isteğine karşılık veren Sali adlı nöbetçinin atına bindi ve güçlkle uzaklaştı. Ertesi gün ordusunun kaçan neferlerine yetiştiği sırada Celâyirtay daha önce firar eden askerlerle birlikte Ceyhun Nehri'nin yolunu tutmuştu. Bu sırada İlhanlı ordusu Çağataylı ordusunu takibe devam ediyordu. İlhanlı ordusu takibat güzergâhında bulunan bir kuleye ulaştığında, buraya sığınmış pek çok Çağataylı süvarisiyle karşılaştı. Onlara okla müdahale edilmek istendiyse de bu hamle yeterli olmadı. Bir süre sonra bölgeye ulaşan Abaka Han, askerlerine kulenin etrafından odun toplamalarını ve kuleyi ateşe vermelerini emretti. Kuleye saklanmış Çağataylı askerler böylece bertaraf edildiler.³⁸⁸

Abaka Han, Herât yakınlarında meydana gelen bu mücadelede önce düşman ordusunu kendi arazisine çekmiş, ardından daha önce tayin edilen sahada ansızın ortaya çıkmış,

³⁸⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1087-1088; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 530-531; Vassâf/Tahrîr, s. 41-43; Vassâf/Hammer, I, s. 136-139; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 348-351; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 264; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 430-433; 'Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogûl -ez hamle-yi Çingizta teşkil-i devlet-i Timurî*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388/2009, s. 206-207; Biran, "The Battle of Herat", s. 191-198; Uyar, İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, s. 52-53; Zeryâb, "Abâkâ Hân, s. 335-336; Erdem, "Olçaytu Han Devrinde Horâsân'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", s. 107.

³⁸⁷ Bu hadiseyi aktaran Herevî, Çağataylıları öldüren Herât halkının pek çok ganimet kazandığını söylemekte; Eşkidbân Bayman Vadisi'ne kadar olan arazinin silahsız askerlerle ve eyersiz atlarla dolduğunu bildirmektedir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 350-351).

³⁸⁸ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1087-1088; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 531; Martinez, "Some Notes on İl-Xânid Army", s. 152-156.

böylece Çağataylı kuvvetlerini pusuya düşürmüştür. Bu noktada vurgulanması gereken husus, uygulanan pusu taktiğinin “acı bir tecrübenin ürünü” olduğudur. Reşîdu’-d-dîn, Çağataylıların savaş alanına ulaşmasının hemen ardından emirlerini huzuruna toplayan Abaka Han’ın “Fikrim ve tedbirimle Barak’ı tuzağa düşürdüm” dediğini bildiriyorsa³⁸⁹ da, onun bu stratejide Terek Savaşı’nın İlhanlı hezimetleriyle sonuçlanmasını sağlayan savaş hilesinden esinlendiği anlaşılmaktadır. Lane’in vurguladığı gibi, daha önce Terek Savaşı’nda aynı taktiği uygulayan Altın Orda hanı Berke, Hülâgû Han’ın ordusunu ülkesinin içlerine çekerek aniden saldırıya geçmiş ve İlhanlıları ağır bir yenilgiye uğratmıştı.³⁹⁰ Aynı şekilde umulmadık bir zamanda Çağataylı hanı Barak’ın karşısına çıkan Abaka Han, bu muharebeden kat’i bir zaferle çıkmaya muvaffak oldu.

Ordusunun dağılarak mağlup olmasının ardından Barak, Herât suyunun batısına doğru kaçmış, yanında bulunan 5.000 askerle beraber Buhâra’ya ulaşmıştı. Ordusunun yenilmesi, firar etmek zorunda kalması ve canını güçlükle kurtarması dolayısıyla oldukça öfkelenen Barak, etrafındakileri azarladığı sırada felç geçirdi. Bundan bir sonra Müslüman olup Sultan Gıyâsu’-d-dîn adını alan³⁹¹ Barak, emirlerinden bazıları tarafından terk edildi. Bu sırada Barak’ın yenilgi haberi müttefiki Kaydu’ya ulaşmış, aynı zamanda Barak’ın Kıpçak’ı geri döndürme ümidiyle gönderdiği kardeşi Basar da Kaydu’nun huzuruna çıkmıştı. Kaydu, Abaka Han karşısında aldığı yenilgi sebebiyle Barak’a öfke duyuyordu; derhâl Basar’ı tutuklattıktan sonra emirleriyle yaptığı müşaverede yardım etme bahanesiyle Barak’ın üstüne yürümeye karar verdi. Bunun için önce iki tümenlik bir ordunun başında yola çıktı ve Barak’a birkaç bin asker yolladığı mesajını gönderdi. Barak’ın ordugâhına yaklaştığı sırada ona yeniden haber gönderen Kaydu, bu kez yanındaki askerlerle ona yaklaştığını söyledi ve nereye gelmesi gerektiğini sordu. Barak ise ordusundan firar eden Ahmed ve Nigubay’la hesaplaştıktan sonra yanına geleceğini Kaydu’ya bildirdi. Kaydu, Barak’ın gönderdiği haberle onun bir hile yapma niyetinde olduğunu düşündü. Bunun üzerine Kaydu kuvvetleri bir sonraki sabah saldırıya geçmek

³⁸⁹ Reşîdu’-d-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1085; Reşîdu’-d-dîn/Thackston, III, s. 529.

³⁹⁰ Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 82; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerini Altın Çağı*, s. 116-117, n. 449.

³⁹¹ Reşîdu’-d-dîn/Rüşen-Müsevî, I, s. 1089-1090; Vassâf/Tahrîr, s. 43; Vassâf/Hammer, I, s. 144; Mîrh’ând, *Ravzatu’s-safâ*, V, s. 913

üzere geceleyin Barak'ın ordugâhını kuşattılar.³⁹² Ancak çok geçmeden Barak'ın ölüm haberi Kaydu'ya ulaştı.³⁹³

Barak Han'ın ölümüyle birlikte Çağatay ulusunun istiklâl arayışı nihayet buldu. Bu gelişmeyle Çağatay Hanlığı tam manasıyla Kaydu'nun denetimi altına girdi. Öyle ki bu gelişmenin ardından Çağataylı hükümdarları doğrudan Kaydu tarafından atanmaya başlandı.³⁹⁴ Muharrem 670/Ağustos-Eylül 1271'de Talas'ta *Han* unvanıyla taç giyen Kaydu'nun Ögedey ulusunun yanı sıra Çağatay ulusunun da lideri olduğu tescillendi.³⁹⁵ Kaydu ayrıca, uyguladığı stratejiyle Barak'ı bertaraf ederek onun kuvvetlerini kendi tarafına çekmeyi başarmış, nihayet Ögedey ve Çağatay uluslarının liderliğini tam manasıyla ele geçirmiş ve böylece bulunduğu bölgede rakipsiz bir şekilde hüküm sürer hale gelmiştir. Bu açıdan İlhanlılarla Çağataylıları karşı karşıya getiren Herât Savaşı'nın bir diğer galibinin Kaydu olduğunu söylemek mümkündür. Zira Kaydu'nun, Herât'a yönelik İlhanlı seferinin ardından bağımsızlığını tamamen yitiren Çağatay ulusunun başına atama yapabilecek kadar güçlendiği görülmektedir. Nitekim Kaydu, Kubilay Kağan'ın kendisine karşı gönderdiği kuvvetlere rağmen Türkistan'da bağımsız şekilde varlık göstermiş ve kağana muhalif faaliyetleriyle saltanat davasını sürdürmüştür.

2.3. İkinci Kez İlhanlı Tahtına Çıkışı (669/1270)

İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgû, bilindiği üzere ağabeyi Mönge Kağan'ın emriyle ilhan tayin edilmiş ve Moğol İmparatorluğu merkezi adına faaliyetler yürütmek üzere görevlendirilmişti. Mönge Kağan'ın ölümünün ardından baş gösteren taht kavgasından

³⁹² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1090-1095. Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 531-534.

³⁹³ Reşîdu'd-dîn, Kaydu'nun kendisini kuşattığını haber alan Barak'ın korkusundan o gece öldüğünü; onunla hareket etmiş olan emirlerin Kaydu'ya itaat ettiğini yazmaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1095-1096; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 534-535). Vassâf ise felç geçirdikten bir süre sonra Çağataylı şehzadeleri ve askerleri tarafından terk edilen Barak'ın yanında yalnızca eşinin ve hizmetçilerinin kaldığını, bu sırada Kaydu tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü aktarmaktadır (Vassâf/Tahrîr, s. 43-44; Vassâf/Hammer, I, s. 145-146; Biran, "The Battle of Herat", s. 199-200; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 179). Mağlubiyetinin ardından Buhâra'da İslâm'a katılmasının ertesinde ölen Barak, Kaydu'nun emriyle Moğol geleneklerine göre defnedildi (DeWeese, "Moğol İmparatorluğu'nda İslamlaşma", s. 221).

³⁹⁴ Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horâsân'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", s. 107.

³⁹⁵ Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 32; Biran, "The Battle of Herat", s. 200; Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 127-128.

galip çıkan Kubilay, Moğol tahtını elde etmiş, bundan bir süre sonra Hülâgû ölmüş ve yerine oğlu Abaka ilhan olmuştu. İlhanlıların Büyük Moğol Kağanlığı merkezine bağlılığı sebebiyle İran'da hüküm sürecek yeni ilhanın Moğol kağanı tarafından tasdik edilmesi gerekmektedir. Moğol kağanına tâbi şekilde hareket eden bir siyasî yapı durumundaki İlhanlı Devleti'nin hükümdarı olacak şehzadenin mevcut kağandan *yarlıg* olarak tahta oturması Moğol kanunlarına göre bir zorunluluktur. Bu yüzden Abaka Han, 663/1265 yılında tahta çıkmış olmasına rağmen, Moğol kağanından gönderilen ve hükümdarlığını tasdik eden *yarlıg*ın kendisine ulaşmasına kadar taht yerine bir sandalyeye oturarak hükmetmeyi daha uygun bulmuştu.³⁹⁶

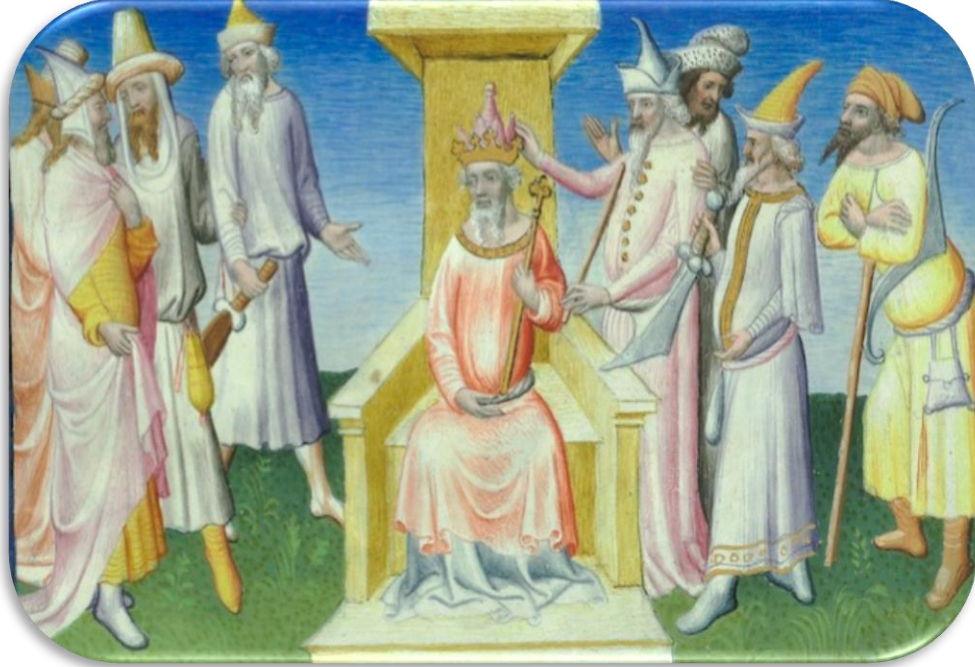
668/1270 yılındaki Herât Savaşı neticesinde İlhanlı doğu sınırı emniyet altına alınırken bu saha bir sonraki İlhanlı seferine kadar sakin bir seyir izledi. Bölgede asayiş ve otoritenin görece hâkim kılınması, İlhanlılarla Moğol kağanlık merkezi arasındaki bağlantının güçlenmesine ve taraflar arasındaki elçi teatisinin daha sorunsuz ve kesintisiz şekilde yürütülmesine imkân verdi. Mücadelenin kesin İlhanlı zaferiyle sona ermesi, Kubilay Kağan açısından hem Barak'ın hem de ona destek veren Kaydu'nun, yani kendisine muhalif hizibin mağlup edilmesi anlamına geliyordu. Zira her ikisi de bir süredir kağana karşı gerçekleştirdikleri eylemlerle onun dikkat ve tepkisini çekmekteydiler. Bilhassa Kaydu tehditkâr hamleleriyle kağan nazarında gitgide büyüyen bir sorun haline gelmekteydi. Kubilay Kağan'ın bir yandan Çin'in zaptıyla meşgul olurken diğer yandan batıda Kaydu liderliğindeki muhalif harekete karşı koyması oldukça zordu. Kubilay Kağan, Xiangyang kentinin muhasarasıyla meşgulken Kaydu taraftar topluyor ve batıda giderek güçleniyordu.³⁹⁷ Bölgedeki otorite boşluğundan istifade etmesini bilen Kaydu, etkinliğini arttırarak Ögedey ulusunun hâkimiyetini güçlendirmiş ve kendisine karşı gönderilen birlikleri birkaç kez mağlup etmeyi başarmıştı. Bu sebeple Kaydu'nun desteklediği Barak'ın mağlup edilmesi, kanaatimizce Kubilay Kağan için takdire şayan bir başarı idi. Kağan nazarında Abaka Han, Herât zaferiyle kendisine muhalif olan Moğol hizibini mağlup etmiş, bir anlamda rüştünü ispat etmişti. Üstelik o, kendisinin yüksek otoritesini tanımakta ve koşulsuz şekilde bağlılık bildirmekte idi. Bu

³⁹⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1060; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517; Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 333; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 178.

³⁹⁷ Biran, "The Battle of Herat", s. 202-203.

yüzden Kubilay Kağan, Herât Savaşı'nın hemen ardından Abaka Han'a bir elçi taifesini gönderdi ve onun ilhanlığını tasdik etti.

Abaka Han, Çağatay hanı Barak'ı mağlup etmesinin ardından kardeşi Tübşin'i Horâsân'da bırakarak batıya doğru hareket etmiş; 'Irak-i Acem ve Azerbâyecân'a dönmüş ve 1 Rebûlevvel 669/18 Ekim 1270 günü Merâgâ'ya gelmişti. Bundan yirmi gün sonra hanımlarına ait çadırların bulunduğu Çağâtû mevkiine ulaştı. Bu sırada Kubilay Kağan tarafından gönderilen elçiler Abaka Han katına geldiler, babasından sonra İran ülkesinin idaresini sağlaması ve burada Moğol töresini uygulaması için Kubilay Kağan tarafından gönderilen *yarlıg*, taç ve teşrifi (hil'at) ona takdim ettiler.³⁹⁸ Bunun üzerine Abaka Han, 10 Rebûlâhîr 669/26 Kasım 1270 günü Çağâtû mevkiinde icra edilen törende bu kez hükümdarlığı Moğol kağanı tarafından tasdik edilmiş bir ilhan hüviyetiyle ikinci kez tahta çıktı.³⁹⁹

Resim 7: Abaka Han taç giymiş halde İlhanlı tahtında

³⁹⁸ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1097; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 535; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 912.

³⁹⁹ Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 333

Abaka Han'ın İlhanlı tahtına ikinci kez çıkmasının ardından adet olduğu üzere kutlamalar yapıldı ve ziyafetler verildi. Nihayetinde kağan tarafından gönderilen *yarlıg* ve ilhanlık alâmetlerini kendisine ulaştıran elçileri ödüllendiren Abaka Han, dönemin Fârs valisi Engyanu'yu –bir anlamda merkezden uzaklaştırmak için- elçi taifesiyle beraber pek çok kıymetli hediyeyle Kubilay Kağan katına gönderdi ve kağana bağlılığını yineledi.⁴⁰⁰

Diğer yandan, Abaka Han tarafından yayınlanan, günümüze ulaşmayı başaran bir diğer *yarlıg*ın, onun ikinci kez tahta çıkışının hemen sonrasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Uygur harfleriyle kaleme alınan 22 satırlık Moğolca metinden ibaret olan bu *yarlıg*da Abaka Han'ın mührünün bulunmaması, söz konusu *yarlıg*ın kopya bir nüsha olduğunu göstermektedir.⁴⁰¹ Doerfer, *yarlıg*ın Koyun yılında kaleme alındığının açıkça belirtilmesinden ve metinde Hülâgû Han'ın yanı sıra Şiktür Noyan'dan da bahsedilmesinden hareketle vesikanın Abaka Han dönemine ait olduğunu yazmıştır. Ayrıca aynı araştırmacı, *yarlıg*ın Abaka Han'ın idare yıllarındaki tek koyun yılı olan 1271 yılının ikinci *kauçid*inde, yani bu yılın Ekim ayı sonunda yayınlandığını tespit etmiştir.⁴⁰² Söz konusu *yarlıg*ın transkripsiyonu ve Türkçe tercümesi aşağıda sunulmaktadır:

1. *ǰ(a)rl(i)γ-un yosuγa:r Elege-de*
2. *qariγatan ortoy-ud-tur*
3. *balayad-tur dabariγsad*
4. *čerigüd-ün noyad irgenü*
5. *daruyas noyad küçü buu kürgetügei.*
6. *avan çoban buu qaltuyai yayu:d*
7. *kedi anu buliǰu tataǰu buu abtuyai.*
8. *möd ondur Elege-de ögün aγsad-iya:n*

⁴⁰⁰ Vassâf/Tahrîr, s. 113; Vassâf/Hammer, II, s. 110; Spuler, *İran Moğolları*, s. 290.

⁴⁰¹ Doerfer, “Mongolica aus Ardabîl”, s. 192.

⁴⁰² Doerfer, “Mongolica aus Ardabîl”, s. 195, 196, 202.

9. *ülü meküden Şigtür-e kürgen*
10. *atuyai kem(e)bei. Bidan-a ayin*
11. *kemegülüged dabariysad çerigüd irgenü*
12. *daruyas noyad kücü kürgejü yayud kedi*
13. *anu bulıju tataju abubasu yeke*
14. *ǰ(a)rl(i)γ-un yosuγar ülügü ayuqun*
15. *aldaqun. ede ber nasan. ǰamγor. dayin ale*
16. *kemegdebei kemejü öbed-tür-iyen qariy-a*
17. *ügegün ara şiniyulun ondur ögün aγsad*
18. *-iyan meküdebesü möd ber ülügü ayuqun*
19. *aldakun kemen ǰ(a)rl(i)γ-un savad ögbei*
20. *biçig Manu qonin ǰil namur-un eçüs*
21. *sara-in qoyar qauçid-ta Aqar-a*
22. *büküi-dür biçibeı⁴⁰³*

1. Kararnâme

2-10: Şöyle takdir etmiştik: “Şehirlerde dolaşmakta olan askerlerin muktedir komutanları ve yüksek memurlar ve halkın kumandanları, Elege'nin [Hülâgû Han] tebaası olan tüccarlara herhangi bir zorbalıkta bulunmamalıdır. Darugaciler, tüccarlar üzerinde baskı kurmamalıdır. Onlardan herhangi birinin mallarını, mülkünü yağmalamamalıdır. Komutanlar ve yüksek memurlar daha önce her yıl Elege'ye vergi olarak ödemiş oldukları şeyleri [nicelikte] hiç azaltmadan her yıl Şiktur'a (Şiktur Noyan) ödemeye devam etmelidir.

10-16: *Ve şimdi biz bütün bunları çevreye duyurduktan ve her yerde ilan ettikten sonra, eğer muktedir olan komutanlar, yüksek memurlar ve halkın kumandanları zorbalık yaparlar ve kendilerini şiddet ve yağmaya verirlerse [bu yüksek fermanın da buyurmuş olduğu gibi] korkmaları ve cezai müeyyideyle karşılaşmaları gerekmez mi? Bu kişiler hakikaten budalalar, haydutlar ve devlet düşmanları olarak değerlendirileceklerdir.*

⁴⁰³ Doerfer, “Mongolica aus Ardabil”, s. 193-194; *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script*, s. 151-152.

16-19: Söz konusu kötü işleri yapan insanların, kendi emirleri altında bulunmayan insanları sömürmeleri ve her yıl ödedikleri vergilerde azaltmaya gitmeleri halinde korkacaklarını ve cezalandırılacaklarını bildiren bu fermanın bir kopyasını ilettik.

20-22: Biz evrakı koyun yılında, sonbaharın son ayında Ahar'da⁴⁰⁴ olduğumuz ikinci kauçidte yazdık.⁴⁰⁵

Abaka Han tarafından yayınlanan eldeki bu ikinci *yarlıg*, bir öncekine benzer nitelikler taşımaktadır. Hatta burada bir önceki *yarlıg*a telmihte bulunmaktadır. Daha önce tüccarlar üzerine baskı kurulmamasını emreden Abaka Han'ın bu emrini tekrar hatırlattığı görülmektedir. Bunun yanı sıra askerî ve mâlî görevde bulunan yüksek memurların babası Hülâgû Han döneminde olduğu gibi, ödemeleri gereken vergileri herhangi bir eksiklik bulunmaksızın Şiktur Noyan'a ödemeye devam etmeleri gerektiğini belirterek bu konudaki hassasiyetini vurgulamıştır. Ardından, hükümlerinin daha önce yayınlandığını ve her yerde ilan edildiğini vurgulayan ilhan, bunlara aykırı şekilde hareket ederek zorbalıkta bulunan kimselerin haydut ve hatta devlet düşmanı olarak göreceğini ve bahsedilen işleri yapan kimselerin mutlaka cezalandırılacağını bildirerek muhataplarına gözdağı vermiştir.

2.4. Gerdkûh Kalesinin Ele Geçirilmesi (670/1271)

İran'ın kuzeyinde, Dâmgân'ın 18 km. batısında, Mansûrâbâd, Mohât ve Rustâk kalelerinin yakınında yer alan Gerdkûh⁴⁰⁶ Kalesi, Dîz-i Gunbedân (Kümbetler Kalesi) adıyla da bilinmektedir.⁴⁰⁷ Elbruz Dağları'nda izole bir kayalık tepenin zirvesine kurulu

⁴⁰⁴ Güney Azerbaycan'da, Tebriz yakınlarında yer alan küçük bir yerleşim birimi olan Ahar ve buradan geçen Ahar Suyu için bk. Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 85; Krawulsky, *Îrân - Das Reich der İlḥâne*, s. 512-513; 'A. 'A. Karāng, "Ahar", *EIr*, I/6 (1984), s. 633-634, <https://www.iranicaonline.org/articles/ahar> (Erişim Tarihi: 29.07.2022); a. mlf., "Ahar River", *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/ahar-rud-the-ahar-river> (Erişim Tarihi: 29.07.2022).

⁴⁰⁵ *Yarlıg*ın Türkçe çevirisinde Doerfer'in Almanca tercümesi esas alınmıştır.

⁴⁰⁶ Farsça kaynaklarda گردکوه (Gerd-kûh/Gird-kûh) şeklinde yazılan bu isim pek çok telif eserde Girdkûh şeklinde yer almıştır. Ancak kanaatimizce bu ismin "Halka Dağ" anlamına gelen (Farhad Daftary, "Gerdkûh", *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/gerdkuh>, (Erişim Tarihi: 20.08.2022) Gerdkûh şeklindeki okunuşu daha doğru ve anlamlıdır. Bu sebeple bu çalışmada Gerdkûh adı tercih edilmiştir.

⁴⁰⁷ Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 158; Krawulsky, *Îrân - Das Reich der İlḥâne*, s. 329-330; Guy le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. ve yay. haz. A. Eşikurt-C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 447;

durumdaki⁴⁰⁸ bu kale, Hamdullâh Müstevfî'ye göre bayındır ve mahsulü bol bir saha üzerinde bulunmaktaydı.⁴⁰⁹

Gerdkûh Kalesi, Büyük Selçuklu Devleti döneminde Hasan Sabbâh önderliğinde başlayan Nizârî-İsmâilî hareketin önemli noktalarından biri idi. 480/1087 yılından beri İsmâilîlerin elinde olan⁴¹⁰ Gerdkûh Kalesi'nin zaptı oldukça zordu.⁴¹¹ Konumu ve tahkimatının yanında bol yiyecek ve su depolama imkânına sahip olan bu kale, zamanla güçlendirilmişti. Böylece kendi kendine yeter hâle getirilen bu kalenin zaptedilmesi güç idi. Elbruz Dağları ve Hazar yaylaları arasında kilit bir mevkide yer alan Gerdkûh, aynı zamanda Horasan yolu üzerinde bulunması sebebiyle stratejik bir kale durumundaydı. Bu sebeple muhtelif zamanlarda İsmâilîlerin Gerdkûh'tan geçen yolculardan geçiş ücreti (*bâc*) aldıkları da vâki idi. Nitekim Cüveynî, Selçuklular zamanında başlayan bu uygulamanın kendi zamanına kadar uzandığını aktarmaktadır.⁴¹² Diğer yandan Gerdkûh, korunaklı yapısı sebebiyle herhangi bir tehlike anında Dâmgân halkının sığındığı bir kale idi.⁴¹³ Gerdkûh ayrıca bölgeden geçen kişilerin tutsak edilerek alıkondduğu bir mahaldi.⁴¹⁴

Menûçehr Sutûde, *Kalâ '-yi İsmâ 'iliyye der-rişte-yi Kûhhâ-yi Elbruz*, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1345/1967, s. 142-146; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 82, n. 210. Gerdkûh Kalesi, güney Elbruz Dağları ile Deşt-i Kevîr çölünün arasında uzanan Kumîs yöresinde bulunmaktaydı (Farhad Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Society*, I.B.Tauris, London-New York 2005, s. 110). Gerdkûh, Orta Çağ'da bu yörenin baş şehri konumundaki Dâmgân'a yakınlığı hasebiyle önem arz etmekteydi. Kumîs hakkında bk. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 112-120. Gerdkûh Kalesi'nin stratejik önemi hakkında ayrıca bk. Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Society*, s. 133; a.mlf., *İsmâ 'ilîs: Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, New York 2007, s. 321.

⁴⁰⁸ Farhad Daftary, "Gerdkûh".

⁴⁰⁹ Hamd-allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 158.

⁴¹⁰ Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlğâne*, s. 329.

⁴¹¹ Gerdkûh'un Büyük Selçuklular dönemindeki vaziyeti hakkında bk. Menûçehr Sutûde, *Kalâ '-yi İsmâ 'iliyye der-rişte-yi Kûhhâ-yi Elbruz*, s. 146-151; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu ve İsmâilî Kalesi Girdkûh", *Türkiyat Mecmuası*, XXVII/1 (2017), s. 249-257; Daftary, *İsmailis in Medieval Muslim Society*, s. 130-131; a.mlf., *İsmâ 'ilîs: Their History and Doctrines*, s. 316, 321, 337, 341-344.

⁴¹² Cüveynî/Boyle, II, s. 682; Cüveynî/Öztürk, s. 559.

⁴¹³ Mesela Reşîdu'd-dîn, Moğolların İran'a yönelik ilk saldırıları kapsamında bölgeye ilerleyen Sübetey'in hareketiyle karşı karşıya kalan Dâmgân ahalisinin Gerdkûh'a sığındığından bahsetmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, I, s. 508).

⁴¹⁴ Gerdkûh, Dâmgân, Mirâbâd ve Gûş gibi kentler arasında bulunması sebebiyle bir geçiş noktası hüviyetindeydi (Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 120, n. 48). İsmâilîlerin, kalenin konumundan doğan avantajdan istifade ederek buradan geçen kişilerden geçiş ücreti (*bâc*) aldıkları, hatta bunlardan bazılarını hapsedtikleri anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Bibi, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâsu'd-dîn Keyhusrev'in bağlılığını bildirmek üzere Moğol kağanının huzuruna giden elçi Şemsu'd-dîn Ömer-i Kazvîni'nin Horasan yolu üzerinde İsmâilîler tarafından alıkondugunu ve Gerdkûh Kalesi'nde tutsak edildiğini bildirmektedir (İbn Bibi, *El-evâmîrû 'l-Alâ 'iyye fî 'l-umûri 'l-Alâ 'iyye*, s. 439-440).

Büyük Moğol imparatoru Mönğke Kağan kardeşi Hülâgû'ya Yakın Doğu'ya gitme görevini tevdi ettiği sırada onun ilgilenmesi gereken meselelerden biri, İsmâîlilerin bu bölgedeki varlığı ve zararlı faaliyetleriydi. Onların varlığından duyulan endişeler ve yarattıkları tehdidin ortaya çıkardığı şikâyetler Moğol kağanının kulağına kadar gitmişti.⁴¹⁵ Böylece İsmaililer, May'in ifadesiyle "Orta Doğu'ya giren Hülâgû'nun yapılacak işler listesinin en tepesinde yer edinmişlerdi".⁴¹⁶ Bu sebeple Ceyhun Nehri'ni aştıktan hemen sonra İran sahasındaki İsmailî kalelerini ele geçirmeye koyuldu. Nitekim Ketboğa Noyan bu sıradaki öncü saldırılarla pek çok İsmailî kalesini düşürmeyi başarmıştı.⁴¹⁷

Hülâgû Han'la İsmâîlî organizasyonun başındaki Rüknu'd-dîn Hürşâh arasındaki yazışmaların devam ettiği sırada Hürşâh, Moğol saldırısına daha kuvvetli biçimde karşılık verebilmek ümidiyle Gerdkûh kalesinin reisini huzuruna çağırılmıştı.⁴¹⁸ Aynı günlerde Hülâgû da Lâr ve Demâvend yörelerine ulaşmış ve Şemsu'd-dîn Gilekî'yi Gerdkûh Kalesi kumandanını huzuruna getirmesi için görevlendirmişti.⁴¹⁹ Gilekî bu kalenin İsmâîlî idarecisi Kadı Tâcu'd-dîn Merdân Şâh'ı ilhan Hülâgû'ya getirmişti.⁴²⁰ Ancak bu gelişme Gerdkûh Kalesi'nde konuşlanmış İsmâîlilerin tam anlamıyla Moğollara itaat ettiği anlamına gelmemekteydi.

İlhan Hülâgû, Meymûndîz Kalesi'ni ele geçirerek İsmâîlî reisi Hürşâh'a boyun eğdirdikten sonra onu Mönğke Kağan'a gönderdi. Yol üzerinde bulunan Gerdkûh'a ulaşan Hürşâh, kale içinde bulunan dâilere seslenerek aşağı inmelerini ve Moğollara teslim olmalarını telkin ettiyse de gizliden teslim olmamaları yönünde bir mesaj verdi. Daha sonra huzuruna çıktığı Mönğke Kağan tarafından azarlanan ve ondan Gerdkûh ve

⁴¹⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 973-974; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 477-478; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 12-13; Kazvîni/Öztürk, s. 477-478; *Târîh-i Benâketî*, s. 413-414; H'ândemîr/Siyâkî, s. 94; H'ândemîr/Thackston, s. 53; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 889.

⁴¹⁶ May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 236.

⁴¹⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 981-990; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 481-485; Cüveynî/Öztürk, s. 505-509; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 415; Daftary, *İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, s. 391.

⁴¹⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 987; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 22-23.

⁴¹⁹ Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 483-484.

⁴²⁰ Cüveynî/Boyle, II, s. 714-716; Cüveynî/Öztürk, s. 585-586; Daftary, *İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, s. 394.

Lammasar kalelerinin yıkılması yönünde emirler alan Hürşâh,⁴²¹ dönüş yolu üzerinde katledildi.⁴²² Bu arada ilhan Hülâgû, Sadru'd-dîn adlı emiri Kûhistan, Rûdbâr ve Kûmis'teki tüm İsmailî kalelerini teslim almak üzere memur etmişti. Reşîdu'd-dîn'in kaydına göre bu sırada İsmâîliler elindeki yüze yakın kale, Gerdkûh ve Lammasar hariç olmak üzere teslim alındı.⁴²³ Söz konusu kaleler, komutanlarının hisarlarından çıkmalarının ardından Moğollar tarafından yıkıldılar.⁴²⁴

İlhan Hülâgû'nun İsmâîlilere karşı giriştiği kapsamlı harekât sırasında ele geçirilemeyen nadir kaleler arasında yer alan Girdkûh,⁴²⁵ yaklaşık 17 yıl⁴²⁶ Moğol muhasarası altında kaldı.⁴²⁷ İlk ilhan Hülâgû döneminde İlhanlı itaatine alınmayan bu kalenin düşüşü Abaka Han zamanında vuku buldu.⁴²⁸ Gerdkûh'un İlhanlılar tarafından ele geçirilmesinden bahseden ancak tafsilatlı bilgi vermeyen Reşîdu'd-dîn, burada yerleşmiş bulunan İsmâîlilerin Rebûlâhîr 669/15 Aralık 1270 günü⁴²⁹ kaleden aşağı inerek teslim olduklarını yazmaktadır.⁴³⁰ Daftary'ye göre kale içinde yaşayan kişilerin giyecek sıkıntısı

⁴²¹ Cüveynî/Boyle, s. II, s. 723-724; Menûçehr Sütüde, *Kalâ'-yi İsmâ'iliyye der-rişte-yi Kûhhâ-yi Elbruz*, s. 155-156; Daftary, *İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, s. 937.

⁴²² Cüveynî/Öztürk, s. 591-592; Daftary, *İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, s. 937.

⁴²³ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 989; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 25. Hülâgû'nun ordu göndermesine karşın Gerdkûh Kalesi'nin alınmadığı bilgisi, İran'ın kuzey yörelerinin tarihini anlatan bazı mahallî tarih yazarları tarafından da teyit edilmektedir: Mevlânâ Evliyâ'-ullâh-i Amulî, *Târîh-i Rûyân*, nşr. Menûçehr Sütüde, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1348/1969, s. 160; Mîr Seyyid Zahîru'd-dîn b. Nasîru'd-dîn-i Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, nşr. Muhammed Huseyn Tesbîhî, Müessese-yi Matbuâtî-yi Şark, 1345/1966, s. 33.

⁴²⁴ Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 485.

⁴²⁵ Daftary, *İsmâîlîs in Medieval Muslim Society*, s. 114.

⁴²⁶ Daftary, "Gerdkûh". Reşîdu'd-dîn ise İsmâîlilerin Gerdkûh'u yaklaşık 20 yıl elde tuttıklarından bahsetmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 990; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 25; Menûçehr Sütüde, *Kalâ'-yi İsmâ'iliyye der-rişte-yi Kûhhâ-yi Elbruz*, s. 154). Meymündîz ve Alâmût gibi kaleler Şevvâl-Zilhicce 654/Kasım 1256-Ocak 1257 aralığında ele geçirildiğine göre, Gerdkûh'un bu tarihten itibaren yaklaşık 14 yıl boyunca Moğol kuşatmasına maruz kaldığını söylemek mümkündür.

⁴²⁷ Amulî ve Mar'âşî gibi mahallî tarihçiler, Mâzenderân, Rüstemdâr ve Rûyân gibi yörelerin yerel hâkimlerinin, kağanın emriyle bazen nöbetleşe, bazense ortaklaşa şekilde Gerdkûh'u kuşattıklarını nakletmektedirler (Amulî, *Târîh-i Rûyân*, s. 161; Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, s. 34).

⁴²⁸ Amulî, *Târîh-i Rûyân*, s. 161.

⁴²⁹ *Câmi'u't-tevârîh*'in Farsça neşirlerinde geçen "selh-i Rebûlâhîr-i ân sâl" ifadesi, bu hadisenin söz konusu yılın Rebûlâhîr'in son gününde, yani 29 Rebûlâhîr 669/15 Aralık 1270 tarihinde gerçekleştiğine işaret etmektedir. Ancak eserin Türkçe tercümesinde (Reşîdu'd-dîn/Aka vd.) bu ifade sehven "Rebûlâhîr ayının sonunda" şeklinde tercüme edilmiştir. Eserin Abaka ve Gayhâtû Hanlar arasını anlatan Farsça kısmının Almanca tercümesinde (Reşîdu'd-dîn/Abâğa) ise bu hadise hata ile 30 Rebûlâhîr 670/5 Aralık 1271'e tarihlenmiştir (krş. Reşîdu'd-dîn/'Alizâde, s. 140; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1098; Reşîdu'd-dîn/Kerîmî, II, s. 766; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 110; Reşîdu'd-dîn/Abâğa, s. 29, 20).

⁴³⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1098; Reşîdu'd-dîn/Kerîmî, II, s. 766; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 535-536; Reşîdu'd-dîn/Abâğa, s. 29; Daftary, *İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, s. 398; Shafique

yaşamaları, Gerdkûh'un tesliminde önemli rol oynamıştır.⁴³¹ Böylece ilhan Hülâgû'dan oğlu Abaka Han'a miras kalan bir meselenin hâlli gerçekleşmiştir.

Gerdkûh Kalesi ele geçirildikten sonra İlhanlılar tarafından yıkılmamış, bilakis kullanılmaya devam etmiştir. Kalenin Argûn Han'ın saltanatının⁴³² yanı sıra Gâzân Han'ın şehzadelik ve taht kavgası yıllarında anılan bir İlhanlı garnizonu olması,⁴³³ bu görüşü destekler mahiyettedir. 786/1384 yılında halen kullanılan kalelerden biri olduğu anlaşılan Gerdkûh'un Safevîlerin ilk zamanlarında tamamen terk edildiği anlaşılmaktadır.⁴³⁴

Diğer yandan İsmâîliler Abaka Han'ın saltanatında, Gerdkûh kalesinin ele geçirilmesinden yaklaşık beş yıl sonra, 674/1275-1276'da Rüknu'd-dîn Hürşâh'ın hayattaki bir oğlunun⁴³⁵ önderliğinde bir araya gelerek harekete geçtiler ve Alamut Kalesi'ni yeniden ele geçirdiler.⁴³⁶ İsmâîliler, Abaka Han tarafından bölgeye gönderilen kuvvetler karşısında mağlup oluncaya dek, takriben bir yıl⁴³⁷ bu kaleyi ellerinde tutmayı başardılar.⁴³⁸

N. Virani, "The Eagle Returns: Evidence of Continued İsmâ'îlî Activity at Alamût and in the South Caspian Region following the Mongol Conquest", *Journal of the American Oriental Society*, CXXIII/2 (2003), s. 355.

⁴³¹ Daftary, "Gerdkûh".

⁴³² Reşîdu'd-dîn/Abâğa, s. 73; Vassâf/Tahrîr, s. 146.

⁴³³ Reşîdu'd-dîn/Jahn, s. 30, 56; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 66, 82; Daftary, "Gerdkûh".

⁴³⁴ Daftary, "Gerdkûh".

⁴³⁵ *Târîh-i Güzîde*'de "Hürşâh'ın oğlu" olarak ifade eden bu kişi, eserin Brown tarafından yapılan İngilizce tercümesinde sehven "Hârizmşâh'ın oğlu" adıyla kaydedilmiştir (krş. Kazvîni/Nevâ'î, s. 592; Kazvîni/Öztürk, s. 480; Kazvîni/Browne, II, s. 143).

⁴³⁶ Fasîh Ahmed b. Celâlu'd-dîn Muhammed H'âfi, *Mücmel-i Fasîhî*, II, nşr. Mahmûd Ferruh, Kitâbfurûşî-yi Bâstân, Meşhed 1340/1961, s. 344; Kazvîni/Nevâ'î, s. 592; Kazvîni/Öztürk, s. 480; Browne, *A History of Persian Literature*, III, s. 25; Virani, "The Eagle Returns", s. 355, 356.

⁴³⁷ Daftary, *İsmâ'îlîs: Their History and Doctrines*, s. 411.

⁴³⁸ B. Hourcade, "Alamût", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/alamut-valley-alborz-northeast-of-qazvin->, (Erişim Tarihi: 20.08.2022); L. Lockhart, "Alamût (i. The Fortress)", *EP*, I (1986), s. 352. Rabino, Alamut'un 654/1256'da Moğollar tarafından ele geçirilmesinin ardından, Gilân'daki İsmâîlî etkisinin devam ettiğini, Farsça kaynakların aktarımlarının aksine, bu tarihte kalenin tamamen yıkılmadığını yahut yeniden inşa edildiğini; kalenin tamamen imhasının ancak Abaka Han tarafından yeniden ele geçirilmesinin ardından gerçekleştiğini belirtmektedir (H. L. Rabino, "Rulers of Gilan: Rulers of Gaskar, Tul and Naw, Persian Talish, Tulam, Shaft, Rasht, Kuhdum, Kuchisfahan, Daylaman, Ranikuh, and Ashkavar, in Gilan, Persia", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3 (1920), s. 293-294). Alamut Kalesi'nin Abaka Han tarafından yıktırılması hakkında ayrıca bk. Browne, *A History of Persian Literature*, III, s. 25.

2.5. Haleb ve Civarına Yönelik İlhanlı Seferi (670/1271)

Abaka Han'ın 1260'lı yılların sonlarında ve 1270'li yılların başlarında Suriye sahasına yönelik yeni bir sefer hazırlığı içinde olduğu görülmektedir. Bunun için Doğu Akdeniz'deki Haçlılarla iletişime geçen ilhan, Aragon kralına ait kuvvetlerin Akdeniz sahillerine çıkarak batıdan Memlûklere saldırmasına yakın bir zamanda ordularından bir kısmını Suriye sahasına yönlendirdi. İlhanlıların Halep yakınlarına ulaşarak Sacûr ve civarındaki diğer bazı yerlerde yağmalarda buldukları haberi, o sırada Kalâtü'l-cebel'de bulunan Memlûk hükümdarı tarafından endişeyle karşılandı. Önden bir grup askerini Emir Alâu'd-dîn el-Bundukdârî komutasında İlhanlıların Şam beldelerine ilerlemeleri ihtimaline karşı gönderdikten sonra emirlerinin tavsiyesinin aksine kendisi de beraberindeki kuvvetlerle ilerleyerek Gazze yoluyla Dımaşk'a geldi (7 Rebûlâhir 668/4 Aralık 1269). Sultan Baybars'ın bölgeye geldiğini öğrenen İlhanlı kuvvetleri ise geri dönmek zorunda kaldılar.⁴³⁹ Böylece İlhanlıların Suriye'ye sızarak bölgede üs elde etme çabalarından biri daha sonuçsuz kaldı.⁴⁴⁰

Bu arada, batıdan bazı Haçlı kuvvetleri Akka'ya gelmiş, Aragon kralının akraba ve askerlerinden bir kısmı da orada onlara katılmıştı. Şehrin dışında kamp kuran, Sultan Baybars'ın az sayıda askerle Şam'a geldiğini öğrenen ve bu yüzden üzerlerine gelemeyeceğini düşünen Haçlı kuvvetlerinin yakın bir bölgede bulunuyor oluşu, Memlûkler için açık bir meydan okumaydı. İbn Abdüzzâhir'e göre Akka'dan Abaka Han'a gönderilen elçiler, bu ordunun onunla buluşmak üzere geldiğini ve Kilikya başkenti Sis'te iki ordunun buluşabileceğini bildirmek üzere yola çıkmış ancak Haçlıların yolculuğu sırasında meydana gelen fırtınadan ötürü gemilerde pek çok kişi helak olmuş ve bu tasarı rafa kalkmıştı. Bu sırada Harîsiye'de avlanmakta olan Sultan Baybars, ordusuyla birlikte Haçlı ordusunun toplandığı Akkâ'ya yöneldi. 22 Rebûlâhir 668/19 Aralık 1269 günü Akkâ Ovası'na ulaşmasının ardından beklemeksizin Cemâlu'd-dîn eş-Şemsî ve Alâu'd-dîn Aydoğdu'yu akına gönderdi. Bu emirlerin önce saldırımları, daha sonra yenilmiş gibi yaparak geri çekilmeleri planlanmıştı. Kont Oliver komutasındaki

⁴³⁹ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 361-362; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 260-261; Koprman, "Baybars I", s. 222.

⁴⁴⁰ Koprman, "Baybars I", s. 222; Durmuşoğlu, "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset", s. 233.

birliğin Memlûk kuvvetlerini karşılamak üzere şehirden çıkmasıyla başlayan mücadele, Haçlılar adına büyük bir bozguna dönüştü. Memlûk kuvvetleri tarafından çembere alınarak mağlup edilen Haçlı birliği içindeki asilzâde ve şövalyelerin bir kısmı esir edildi. Dönüş yolunda Safed'e uğramasının ardından muzaffer bir komutan edasıyla 26 Rebûlevvel 668/23 Aralık 1269 günü Dımaşk'a döndü.⁴⁴¹ Sultan Baybars, Akkâ zaferiyle bir yandan Doğu Akdeniz'de toplanan bir kez daha yenilgiye uğrattırken diğer yandan ihtimal dâhilinde bulunan fiilî bir İlhanlı-Haçlı askerî ortaklığını da bertaraf etmiş oluyordu.

Memlûklere karşı İlhanlı-Haçlı ittifak teşebbüsleri, Abaka Han devrinin önemli hususlarından biridir. Bunlardan biri İngiltere veliaht prensi Edward'la yapılan yazışmalar neticesinde Memlûklere karşı birlikte hareket etme amacıyla ortaya çıkmıştır. Abaka Han'la Prens Edward arasındaki iletişim İlhanlı hükümdarının Suriye sahasına sızma girişimine ilişkin planıyla alakalıdır. Kral Louis'in son Haçlı seferine sonradan dâhil olarak 1270 yazında Afrika'ya varan Prens Edward, burada Fransız kralının öldüğünü öğrenmiş, geriye kalan askerlerin ülkelerine dönmek üzere beklediklerini görmüş, bu durumda kışı geçirmek üzere Sicilya'ya çekilmişti.⁴⁴² Haçlı ideallerine son derece bağlı ve hırslı bir karakter olan Prens Edward, Fransız kralının Memlûklerle barış antlaşması yaptığını öğrendiğinde buna oldukça öfkelenmiş ve tüm adamları kendisini terk etse dahi damadıyla birlikte Akkâ'ya gideceğine dair yemin etmişti.⁴⁴³ Veliyaht prensin maiyetiyle birlikte kışladığı Sicilya'da başlayan ve Kıbrıs'a üzerinden devam eden yolculuğu, onun 9 Mayıs 1271 günü Akkâ'ya ulaşmasıyla son buldu.⁴⁴⁴

Prens Edward, Hıristiyanlık açısından kutsal addedilen topraklara ulaşır ulaşmaz, ortak düşmanları Mısır Memlûk Sultanlığına karşı eş zamanlı bir saldırı düzenleyebilme adına

⁴⁴¹ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 362-364; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 261-263.

⁴⁴² Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 241.

⁴⁴³ Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", s. 23.

⁴⁴⁴ Runciman, *A History of the Crusades*, III, s. 335; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 98; Reuven Amitai, "Edward of England and Abagha Ilkhan: A Reexamination of a Failed Attempt at Mongol-Frankish Cooperation", *Tolerance and Intolerance: Social Conflict in the Age of the Crusades*, ed. M. Gervers-J. M. Powell, Syracuse University Press, New York 2001, s. 75; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 49.

Abaka Han'a elçilik heyeti yolladı.⁴⁴⁵ Yanında bulunan az sayıdaki kuvveti⁴⁴⁶ Doğu Hıristiyanları ile bir araya getirerek büyük bir askerî yapı oluşturmayı ve bundan sonra İlhanlıların takviyesiyle birlikte Sultan Baybars'a karşı kapsamlı bir saldırı gerçekleştirmeyi planlıyordu.⁴⁴⁷ Bunun yanı sıra kutsal toprakları Müslümanlardan geri almak, Haçlılara yönelik Memlûk saldırılarını durdurmak ve onların üzerindeki baskıyı kırmak; Akkâ, Trablus ve Lübnan sahil hattında bulunan, daha önce Hıristiyanlara ait olması hasebiyle hususî önem verdiği bu bölgeleri geri almak gibi düşünceler içerisindeydi.⁴⁴⁸

İngiltere prensi Edward'ın mesajlarını İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a ulaştırmak üzere gönderdiği Reginald de Rossel, Godefroi de Was ve John de Parker ismini taşıyan⁴⁴⁹ elçilerin taşıdığı mektup günümüze kadar gelmemiştir. Ancak ilhanın cevâbî mektubu, bu mektubun içeriği hakkında belli başlı fikirler yürütmeyi mümkün kılmaktadır.⁴⁵⁰ Evvelâ, Edward'ın elçilerinin Azerbâyçân'da bulunan Abaka Han tarafından hoşnutlukla karşılandığını ve prensin ittifak önerisinin memnuniyetle kabul edildiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Zira Abaka Han'ın Prens Edward'a gönderdiği cevap, bu yargıyı destekler mahiyettedir:

⁴⁴⁵ Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", s. 23-24; P. M. Holt, *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517*, Routledge, London-New York 2013, s. 96; Bárány, "The Last *Rex Crucesignatus*", s. 208; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 241; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 125.

⁴⁴⁶ Akkâ'da bulunan Prens Edward'ın yanındaki askerlerin sayısı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır (Kirişoğlu, s. 50, n. 334). Boyle onun bin askere sahip olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber, Lockhart ve onu referans alan Lane, bu sayının en fazla 7.000 olduğunu belirtmiştir. Bárány bazı kroniklere dayanarak Akkâ'ya çıktığında İngiltere prensinin yanında 300 ile 1.000 arasında asker bulunduğunu yazmıştır (krş. Boyle, Christian West, s. 558; Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", s. 24; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 49; Bárány, "The Last *Rex Crucesignatus*", s. 207, n. 36).

⁴⁴⁷ Runciman, *A History of the Crusades*, III, s. 335.

⁴⁴⁸ Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 49.

⁴⁴⁹ Laurence Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", *Iran (JPBIPS)*, VI (1968), s. 24; Jacques Paviot, "England and the Mongols (c.1260-1330)", *JRAS*, X/3 (2000), s. 24; Jacques Paviot, "England and the Mongols (c.1260-1330)", s. 309; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 98; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 49.

⁴⁵⁰ Amitai, "Edward of England and Abagha Ilkhan", s. 75.

Konuyu istişare ettikten sonra, kendi adımıza Cemakar'ı [Samagar Noyan] güçlü bir ordunun başında yardımınıza göndermeye karar verdik. Bu sebeple, mezkûr Cemakar'la ilgili planları kendi aranızda görüştüğünüz zaman, düşmanla savaşmayı planladığımız ay ve gün konusunda kesin bir tayinde bulunduğunuzdan emin olun.⁴⁵¹

Abaka Han, cevabında İngiltere prensinin Memlûklere karşı girişeceği mücadelede, ona yardımcı olmak üzere Samagar Noyan'ı büyük bir orduyla göndereceğini, Haçlıların sadece saldırıda izleyecekleri stratejide onlara yardım etmek amacıyla gönderilecek İlhanlı kuvvetlerinin de dikkate alınmasının icap ettiğini ve saldırının ne zaman gerçekleşeceğine kesin olarak karar vermeleri gerektiğini vurgulamıştı. Gerçekten de Anadolu'daki İlhanlı ordusuna komuta etmekte olan Samagar Noyan, beraberindeki kuvvetlerle birlikte 1271 yılı sonbaharında Kuzey Suriye'de görüldü. Bundan yaklaşık bir yıl önce, Herât'ta Çağataylı tehlikesi bertaraf edilmiş olsa da İlhanlı sınırlarında halen kritik durumunu koruyordu; doğu ve kuzey sınırlarından saldırıların gelme ihtimali göz ardı edilmemeliydi. Aynı mücadelede İlhanlı ordusu epey kayıp vererek hırpalanmıştı. Diğer yandan elde bulunan kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Prens Edward'ın ortak saldırı planı oldukça muğlak ve organizasyon açısından sorunluymuştu. Üstelik taraflar arasında planlamaya ilişkin yeterli derece iletişim oluşmamıştı. Bu sebeplerden Kuzey Suriye'ye düzenlenen nispeten küçük ölçekli bu sefere Anadolu'da bulunan Samagar Noyan liderliğindeki İlhanlı kuvvetlerinin gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu tercihte İlhanlı Devleti'nin sınır güvenliğinin dışında Anadolu ve Suriye sahaları arasındaki coğrafi yakınlığın da etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Prens Edward'ın Abaka Han'la kurduğu temas sonucunda Rebûlevvel 670/Ekim 1271'de Samagar Noyan ve Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, 10.000 ile 12.000 kişi arasındaki bir grup askerin başında Kuzey Suriye'ye ilerlediler. Ordunun öncü kuvvetleri Harim ve Afamiye çevresine kadar güneye indi. Hatta bazı İlhanlı kuvvetleri bu sıralarda Hârim Geçidi'ni geçmiş, Samagar Noyan'ın başında bulunduğu 10.000 kişilik bir müfreze Antep ve Harim'i yağmalamıştı.⁴⁵² Bugünlerde Şam'da bulunan Sultan Baybars

⁴⁵¹ Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, s. 98; a.mlf., "Edward of England and Abagha Ilkhan", s. 75-76.

⁴⁵² Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 372; Kopruman, "Baybars I", s. 222.

Kahire'ye haber göndererek Emir Bedru'd-dîn Beysarî komutasındaki üç bin kişilik bir süvari birliğinin Suriye'ye gelmesini emretti. Kahire'den yola çıkan ordu hızla ilerleyerek on iki günde Dımaşk'a ulaştı. Sultan Baybars, bölgeden gelen haberler üzerine kendisine yardıma gelen birlikle beraber Halep'e doğru yola çıktığı gibi el-Hâc Alâu'd-dîn Taybars el-Vezirî ve el-Emir İsa b. Muhannâ'yı Maraş, Harran ve ikisi arasındaki bölgeye sevk etti. Bu birlik nihayet bir kısım Moğol askeriyle karşılaşarak onları mağlup etmeye muvaffak oldu. Bu sırada Haçlılar da kıyılardan harekete geçerek Kâkûn'a saldırmışlar ve bu kenti yağmalamışlardı. İlhanlı tehlikesini bertaraf eden Memlûk kuvvetlerinin bu bölgeye yönelmesiyle Haçlı birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar.⁴⁵³

İlhanlı ordusunun bölgeden uzaklaşmasını takiben Halep'e yürüyen Sultan Baybars, çok geçmeden Prens Edward'ın Kâkûn kentini ele geçirerek yağmaladığını ancak daha sonra Memlûk askerlerinin baskısı altında Akkâ'ya döndüğünü haber aldı. Görünüşe göre İlhanlılarla Prens Edward'ın kuvvetleri arasında koordinasyon yoktu. Nitekim İbn Abdü'z-zâhir'in nakline göre, Abaka Han'ın mektubuna Prens Edward ve yanında bulunanlar tarafından etkili bir cevap verilmemişti.⁴⁵⁴ Bu sebeple İngiltere veliaht prensinin gelişi, bölgedeki güç dengeleri açısından bir değişiklik yaratmadığı gibi, Memlûkleri zorlayan bir askerî faaliyetin ortaya çıkışını sağlayamadı.⁴⁵⁵ Memlûklere karşı bir başarı elde edemeyen Akkâ'daki Haçlı idaresi, Mayıs 1272'de Sultan Baybars'la barış antlaşması imzaladı.⁴⁵⁶ Yaklaşık bir ay sonra suikasta uğrayan⁴⁵⁷ Prens Edward için

⁴⁵³ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I/2, s. 583-584; İbn Abdü'z-zâhir/Huveytır, s. 396-397; İbn Abdü'z-zâhir/Usta, s. 287-288; Charles W. Connell, *Western Views of the Tartars, 1240-1340*, Doktora Tezi, Rutgers University, New Jersey 1969, s. 168; J. A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Christian West", *History Today*, XXIII/8 (1973), s. 558; a.mlf., "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 30; Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 92; Paviot, "England and the Mongols", s. 309-310; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 167; Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, s. 98-99; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 74-75.

⁴⁵⁴ İbn Abdü'z-zâhir/Huveytır, s. 396-397; İbn Abdü'z-zâhir/Usta, s. 287-288.

⁴⁵⁵ Denis Sinor, "The Mongols and Western Europe", s. 531; a.mlf., "Mongols in the West", s. 27; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 168; Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Christian West", 558; a.mlf., "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 30; Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades*, s. 92; Paviot, "England and the Mongols", s. 309-310; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 167; Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, s. 98-99; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 49; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 241; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 125.

⁴⁵⁶ Runciman, *A History of the Crusades*, III, s. 337-338; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 169; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 241-242.

⁴⁵⁷ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 99; Bány, "The Last *Rex Crucesignatus*", s. 208; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 126. Prens Edward, 16 Haziran 1272 günü kendisini yerli bir Hıristiyan olarak göstererek ona yaklaşan bir suikastçı tarafından zehirli bir hançerle bıçaklanmıştır. Ölümcül bir yara

ülkesine dönüş zarureti hâsıl oldu. Eylül 1272’de ülkesine dönmek üzere Akkâ’dan hareket eden İngiltere prensi, dönüş yolu üzerinde babası Kral III. Henry’nin ölümünü haber aldı ve Kasım 1274’te tamamladığı yolculuğun ardından kral unvanıyla tahta oturdu.⁴⁵⁸

2.6. Mâverâünnehir Seferi (671/1273)

Abaka Han 668/1270 yılında gerçekleştirdiği ilk doğu seferiyle, Barak’ın Horâsân ve civarına yönelik işgal teşebbüsünü bertaraf etmişti. Gerek bu mücadelenin Çağataylı mağlubiyetiyle sona ermesi, gerekse Horâsân vilâyetinin muhafazasının eskisi gibi İlhanlı ordusunun bir kısmı tarafından yapılıyor olmasıyla bölgedeki tansiyon, yerini bir süreliğine sakinliğe bıraktı. Ancak İlhanlıların doğu sınırları ve ötesi, öteden beri göçebe kavimlerin yoğunlaştığı bir bölge olması yeni gelişmeleri beraberinde getirdi.

Türkmen bir ordu komutanı olan Akbeg, Barak’ın Horâsân’a yönelik seferinin öncesinden beri, Ceyhun Nehri’nin kıyısında bulunması sebebiyle aynı isimle anılan kalede İlhanlıların doğu sınırını korumakla görevliydi. Receb 671/Şubat 1272’de Kebtü’de bulunan Abaka Han’ın huzuruna gelen Akbeg, suyun doğu yakasındaki göçebe kavim ordularının Buhâra’dan kuvvet alarak Ceyhun Nehri’ni geçmeye çalıştıklarını, bu yüzden bir sefer tertip edilerek nehrin öte yakasının tahrip edilmesini, bu yolla mamur yerleri harap ettikleri anlaşılan göçebelerin bölgeden tardedilmesini talep etti.⁴⁵⁹ Çağataylı hâkimiyetindeki bölgeden gelen göçebe toplulukların yeni bir Horâsân

almayan veliaht prens, birkaç ay boyunca ciddi şekilde sağlığından olmuştur. Suikasta uğraması, bir süredir ülkesine dönerek bilahare çok daha geniş kapsamlı bir Haçlı ordusuyla dönmeyi düşünen Prens Edward için tetikleyici olmuştur (Runciman, *A History of the Crusades*, III, s. 337-338).

⁴⁵⁸ Sir Steven Runciman, “The Crusader States, 1243-1291”, *A History of the Crusades*, II, ed. R. L. Wolff, H. W. Hazard, gn. ed. K. M. Setton, Madison-Wisconsin 1969, s. 582-583; a.mlf., *A History of the Crusades*, III, s. 338; Lockhart, “The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia”, s. 24; Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 152; Paviot, “England and the Mongols”, s. 310; Amitai, “Edward of England and Abagha Ilkhan”, s. 80; Holt, *The Age of the Crusades*, s. 96; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 115-116; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 49; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 51; Ekici-Alican Kirişoğlu, “Hasımlıktan Hısımlığa”, s. 80-81.

⁴⁵⁹ Reşîdu’ d-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1098; Reşîdu’ d-dîn/Thackston, III, s. 536; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 433. Mîrh’ând, Akbeg’in bu düşünceyi önce Sâhib-i Divân Şemseddin Muhammed Cüveynî’ye açtığını ve onu tahrik ederek meseleyi Abaka Han’a iletmesini sağladığını aktarır (Mîrh’ând, *Ravzatu’s-safâ*, V, s. 913). Vassâf’a göre ise bu talebi yapan bizzat Sâhib-i Divân’ın kendisidir (Vassâf/Tahrîr, s. 44; Vassâf/Hammer, I, s. 146-147).

istilâsına girişmesinden çekinen Akbeg'in endişesi Abaka Han tarafından kabul gördü. Abaka Han'ın ilhanlığından itibaren Horâsân vilayetinde görevli olan Şehzade Tübşin, 4 Safer 670/11 Eylül 1271 Cuma günü öldüğünden Şehzade Yisudar, o zamandan beri Tübşin'in yerine bu vilayette görev yapmaktaydı. Akbeg'in talebini değerlendiren Abaka Han, onun yanına Nikbi Bahadur, Çardu ve Aladu'yu katarak 10.000 askerle birlikte Yisudar'a yolladı ve ona şayet oranın halkı yurtlarını bırakıp Horâsân'a gelmeye ve kendi idareleri altında yaşamaya razı olurlarsa onlara saldırmamasını, aksi takdirde Ceyhun Nehri'ni geçerek Buhâra'ya kadar ilerlemesini ve geçtiği yerleri yağmalamasını emretti. Abaka Han, Buhâra'ya yolladığı kuvvetlere ek olarak Çin-Temür'ün oğulları Yusuf ve Kurgday'ın yanı sıra Curgday ve İla Buka'nın komutasındaki bir diğer orduyu Hârizm'in diğer yörelerine gönderdi. Bu kuvvetler hızlıca Hârizm'e girerek başta payitaht Gürgenç olmak üzere Hive ve Karakaş'ta tahribat ve katliam yaptılar.⁴⁶⁰ Buhâra'ya gönderilen taife ise şehzade Yisudar'a ulaşmak üzere Horâsân'a vardı ve Abaka Han'ı buyruğunu ona bildirdi. Böylece bir araya gelen kuvvetlerle ilerleyen İlhanlı ordusu, Ceyhun Nehri'ni aşarak ilerledi ve Keş ve Nâhşeb'i birkaç kez yağmaladıktan sonra Buhâra yakınlarına kadar sokuldu. İlhanlı ordusunun bölgeye yaklaştığını duyan Buhâra ve Semerkand halkı kaçarak etrafa dağılmıştı. Hatta Mâverâünnehir hâkimi Mesud Yalavaç dahi firar ederek⁴⁶¹ Kaydu'ya sığınmıştı. Elbette bunda daha önceki faaliyetleri sebebiyle İlhanlılardan çekinmesinin payı da mevcuttu. Onun yokluğunda, şehir niyabeten Sadr-ı Cihân tarafından idare ediliyordu. Akbeg, hizmetkârlarından Laçin oğlu Zeyrek isminde Buhâra kökenli birini, bir Moğol askeriyle birlikte Buhâra'ya elçi olarak gönderdi. Bu elçiler Abaka Han'ın Buhâra halkının kadın, çocuk, mal ve hayvanlarıyla birlikte şehri terk etmelerini ve Horâsân vilayetine gitmelerini emrettiğini belirttiler. Bu haber Sadr-ı Cihân tarafından duyurulduysa da şehir halkı tepki vermekte gecikmedi. Şehirde başlayan karışıklıklar giderek büyüdü. Hatta şehrin ayak takımı kendilerine elçi olarak gönderilen Zeyrek'i öldürdü. Bunun üzerine onun yanında bulunan Moğol askeri geri dönerek durumu Ceyhun Nehri kenarındaki Akbeg'e bildirdi. Bunun üzerine Akbeg derhal kuvvetlerini toplayarak harekete geçti ve Buhâra'ya doğru yola çıktı.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Vassâf/Tahrîr, s. 44-45; Vassâf/Hammer, I, s. 147.

⁴⁶¹ Vassâf/Tahrîr, s. 45; Vassâf/Hammer, I, s. 147.

⁴⁶² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1098; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 536.

Akbeg ve beraberindeki İlhanlı kuvvetlerinin Buhâra önlerine dayanması üzerine kapıları kapatan şehir halkı, bir gün kadar savaşarak direndi. Niyabetle şehri idare eden Sadr-ı Cihân'ın teşebbüsüyle bir araya gelen Buhâra eşrafi direnmenin beyhude olduğunu düşünerek İlhanlılarla sulh yapmaya karar verdi. Bu sırada şehrin kapılarından birinin müdafaası Akbeg'in dedesi Tâcu'd-dîn Zeyrek'in uhdesinde idi. Onun, sorumlu olduğu kapıyı açması üzerine 7 Receb 671/28 Ocak 1273 Cumartesi günü şehre giren İlhanlı askerleri bir hafta boyunca yağma yaptılar ve şehir halkını katlettiler.⁴⁶³ Şehrin pek çok yapısı tahrip edilirken dönemin önemli ilmî yapılarından biri olan, Mesud Yalavaç'ın inşa ettirdiği ve o yıllarda 1.000'e yakın talebenin tahsil gördüğü Buhara Mesud Bey (Mesudiye) Medresesi⁴⁶⁴ de içindeki kitaplarla birlikte ateşe verildi.⁴⁶⁵

İlhanlı birlikleri son gece şehri yakmaya karar vermişken aniden Moğol gözcülerden birkaçı Buhâra'ya gelerek Çağataylı şehzadelerinden Algu'nun oğulları Çubay ve Kaban'ın 10.000 askerle gelmekte olduğunu haber verdi. Bu yüzden İlhanlılar adına hareket eden Akbeg ve beraberindekiler, yanlarına aldıkları mal, hayvan ve esirlerle derhal şehirden ayrılarak Herâmkân Nehri'nden geçtiler. Bir süre sonra suyun karşı kıyısında beliren Kaban, Tuku ve Naku, onların neden Buhara'ya saldırarak burada tahrip ve yağmaya giriştiklerini sordular. Akbek ve Nikbî Bahadır ise Abaka Han'ın fermanını göstererek bu girişimi onun emriyle gerçekleştirdiklerini söylediler. Çağataylı şehzadeleri yanlarındaki kuvvetin azlığından dolayı İlhanlı birliklerine karşı harekete geçmediler; bilakis İlhanlı ordusunun topladığı ganimetten pay talep ettiler ve yağma edilen mal,

⁴⁶³ Vassâf'a göre bu tahrip seferinde 10.000 kişi katledilmiş ve 50.000 kişi esir alınmıştı ki bu, Mesud Yalavaç'ın Abaka Han'a elçi olarak geldiği sırada Sâhib-i Divân'a karşı takındığı müstehzi tavra bir cevap niteliği taşıyordu (Vassâf/Tahrîr, s. 45; Vassâf/Hammer, I, s. 147. Onun verdiği sayıların abartılı olduğu aşikâr olmakla beraber, İlhanlı ordusunun Buhara'yı tahrip etmesindeki temel motivasyonlardan birinin bu meseleye uzandığını ortaya koymaktadır.

⁴⁶⁴ Mesudiye Medresesi, Buhârâ'da Moğol hâkimiyeti döneminde inşa edilmiş iki medreseden biriydi. Diğeri ise Môngke Kağan'ın eşi Sorghaghtani Beki tarafından yaptırılmıştı (Michal Biran, "Cengiz Han'ın İstilasından Timur'un Yükselişine Orta Asya'da Moğollar: Ögedey ve Çağatay Soyunun İdareleri", çev. A. T. Özcan, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 131; Bruno de Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khâtûns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 211.

⁴⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1099-1100; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 536; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 913-914. Vassaf/Âyetî, s. 45; Vassâf/Hammer, I, s. 147. İlhanlı tahribatına uğrayan bu yapı daha sonra yeniden inşa edilmiştir. Mesud Yalavaç 1289'daki ölümünün ardından buraya defnedilmiştir (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 152).

hayvan ve esirlerin bir kısmının kendilerine verilmesiyle⁴⁶⁶ geri döndüler. Buhârâ şehri İlhanlıların tahribi sonrasında da rahat bir nefes alamadı; Akbek'in zaman zaman giriştiği yağmaların dışında 674/1275-76 yılında sözü edilen Çağataylı şehzadeleri tarafından yağma ve kıtale maruz kaldı.⁴⁶⁷ Bu tür faaliyetler o dönemde Mâverâünnehir'in en mamur beldelerinden biri olan Buhâra'nın ve ona bağlı beldelerin siyasî, içtimaî ve ekonomik yapısına büyük darbe vurdu.

Buhâra'nın birkaç yıllık süre içerisinde zaman zaman yağmalanması sebebiyle büyük ganimetler elde ederek zenginleşen ve gücünü artıran Ceyhun Kalesi muhafızı Akbeg, bir süre sonra bilinmeyen bir sebeple Kaydu'nun maiyetine katılmak istedi. Ancak kardeşlerinden biri, İlhanlı şehzadesi Argun'a giderek onun niyetini faş etti. Şehzade Argun'un devreye girmesiyle tutuklanan Akbeg, Abaka Han'ın huzuruna gönderildi. Burada sorgulanan Akbeg suçlamaları reddediyordu. Bir süre dövülerek işkence gören Akbeg sonunda itirafta bulundu ve Gökçe Tenggiz⁴⁶⁸ denen mevkide *yasaya* çarptırılarak idam edildi.⁴⁶⁹

2.7. Bire'ye Yönelik İlhanlı Seferleri (666/1268-674/1275)

Hülâgû Han'ın ölümü üzerine en büyük oğlu Abaka, İlhanlı tahtına çıktı ve civardaki hâkimiyetlere elçiler göndererek cülusunu duyurdu. Nitekim Memlûk müverrihi Makrîzî, 664/1266 yılı olaylarını anlatırken İlhanlı elçilerinin pek çok hediyeyle birlikte Sultan Baybars'a giderek şifahen sulh teklifinde bulduklarını aktarmaktadır.⁴⁷⁰ Görünüşe göre

⁴⁶⁶ Vassâf'a göre Algu'nun oğullarına Buhârâ'nın tahribi sırasında alınan esirlerin yarısı verildi (Vassâf, s. 45; Vassâf/Hammer, I, s. 147-148).

⁴⁶⁷ Reşîdu'd-dîn'in kaydına göre içinde yiyecek ve giyecek hiçbir şeyi barındırmayacak şekilde yağmalara düçar olan Mâverâünnehir memleketleri, bu harekâtı izleyen 7 yıl boyunca insan ve hayvanların yaşamadığı, terkedilmiş, ıssız yerler olarak kalmışlardır (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1100; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 536-537). Bundan sonra ise Kaydu'nun emriyle Semerkand'a giden Mesud Yalavaç, etraftan ahali naklettirerek bir araya getirmek suretiyle Buhâr ve Semerkand gibi Mâverâünnehir şehirlerini yeniden şenlendirilmeye ve mamur hale getirmeye çalışmıştır (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 914; Vassâf/Tahrîr, s. 45-46; Vassâf/Hammer, I, s. 148-149).

⁴⁶⁸ Moğolların Gökçe Nil adıyla da andıkları Ermenistan sahasındaki bu göl hakkında bk. Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 50; Hâfiz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfiz-i Ebrû*, I, nşr. Sâdik Seccâdi, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1375/1999, s. 104; Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhâne*, s. 421.

⁴⁶⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1100; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 433.

⁴⁷⁰ Takrîyü'd-dîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-Mâ'rifeti düvelü'l-Mülûk*, I/2, nşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, Matba'a-yı Dârü'l-kutübü'l-Mısriyye, Kahire 1936, s. 553.

İlhanlı elçileri, Abaka'nın tahta çıktığını Memlûk merkezine bildirmenin yanı sıra onlarla barış inşa etmek amacıyla yola çıkmışlardı. Fakat Baybars Moğolların İslâm beldelerinde yaptıkları işgal ve tahribattan ötürü İlhanlı elçilerinin teklifine iltifat etmedi ve elçileri huzurundan kovdu.⁴⁷¹

Elçi taifesinin Sultan Baybars'a gidişinin Memlûklerle İlhanlılar arasında sulh antlaşması tertip etme amacından ziyade Memlûk sultanının Abaka'ya itaat etmesini sağlamaya yönelik, tehditkâr bir mesaj gönderme maksadı taşıdığı öne sürülmüştür.⁴⁷² Moğol hükümlerlik telâkkisi çerçevesinde Abaka Han'ın Memlûk sultanını kendisine itaat etmeye davet etmesi olağan bir durumdur. Dahası, Abaka Han'ın pek çok meselede olduğu gibi bu hususta da babası Hülâgû Han'ın siyasetini devam ettirme eğiliminde olduğu bilinmektedir. Zira iki devlet arasında yaşanacak çekişmeler, Abaka Han'ın babası Hülâgû Han'ın yayılcı siyasetini takip ettiğini, bu sebeple Memlûkleri baş düşman addettiğini göstermektedir. Ancak kanaatimizce, İlhanlı tahtına henüz çıkan Abaka Han, Sultan Baybars'a gönderdiği sulh teklifinde samimi idi. Zira babasından kendisine miras kalan birincil problem, Berke Han'ın Kafkasya'daki etkinliği meselesiydi. Abaka Han öncelikle Altın Orda tehdidiyle ilgilenmeli, bunun ardından diğer meselelere eğilmeliydi. Nitekim o, hükümdarlığının ilk yıllarında Memlûklere yönelik bazı küçük girişimler yapmakla beraber bu meseleyle ciddi şekilde ilgilenmeyi diğer Moğol uluslarıyla girdiği mücadelelerin sonrasına bıraktı.

658/1260 yılında meydana gelen Ayn Câlût Savaşı sonrasında Sultan Kutuz'a düzenlenen suikastın ardından Memlûk tahtına çıkan Sultan Baybars'ın ilgilenmesi gereken en temel İlhanlılardı. Her ne kadar Ayn Câlût'ta Moğol ilerleyişi durdurulmuş gibi görünse de Sultan Baybars, İlhanlıların intikam ve istilâ amacıyla saldırmaktan geri

⁴⁷¹ Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, I/2, s. 553; Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 85; Ayşe Dudu Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998, s. 65-66.

⁴⁷² Zira aynı sıralarda Memlûk topraklarına yönelik bir İlhanlı askerî hareketliliği göze çarpmaktadır (Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks - The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, s. 111-114; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 33; Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 89.

durmayacaklarının farkındaydı. Bu sebeple siyasî manevraların yanı sıra askerî tedbirlerle hareket etme niyetinde olan Memlûk sultanı, Hülâgû Han'ın ölümünün ardından karşısında onun oğlu ve halefi Abaka Han'ı buldu.

İlhanlılar, Hülâgû Han'ın hükümdarlığının son zamanında Fırat üzerinde bulunan Bire (Birecik) kalesini 17 adet mancınıkla kuşatmışlardı. Ancak Sultan Baybars'ın bizzat sefere çıkması İlhanlıların Rebiülâhir 663/Şubat 1265'te kuşatmayı kaldırarak geri çekilmelerine neden olmuştu.⁴⁷³ Ufak çaplı bazı sıcak çatışmalar⁴⁷⁴ hariç tutulursa, söz konusu kuşatmadan sonra İlhanlılar ve Memlûkler arasındaki ilk ilişkiler diplomasi ekseninde gelişti. Nitekim yukarıda bahsedildiği gibi, Abaka Han, tahta çıkmasının hemen ardından gönderdiği elçi taifesiyle Sultan Baybars'la doğrudan temas kurdu. Ancak bu girişim İlhanlı-Memlûk ilişkilerinde tansiyonun düşmesini sağlayamadı. Hatta iki devlet arasındaki rekabet zamanla ivme kaydetti.

İlhanlı-Memlûk diplomasisinde 666/1268 yılında yaşanan trafik, düşmanlığın da artmasına sebep olmuştu. Örneğin Cemâziyelâhir 666/Şubat 1268'de yeniden Kahire'de görünen İlhanlı elçileri, Abaka Han'ın Sultan Baybars'a yönelik sert ifadeler taşıyan bir mektubunu getirdiler. İlhanlı hükümdarı mektubunda Tanrı'nın cihan hâkimiyetini kendilerine verdiğini, Sivas'ta satın alınmış bir köle olarak onun kendilerine nasıl rakip olabileceğini dile getirmişti. Memlûk sultanı bu hakaret dolu mektubun muhtevasında bulunan teklifleri reddederek her zaman Moğollarla mücadele edeceğini bildirdi ve İlhanlı elçilerini geri gönderdi.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, I/2, s. 523-524; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 54-55; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 158-159; Koprman, "Baybars I", s. 222; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 59-62. Sultan Baybars Bire kalesini İlhanlılar üzerine yapacağı saldırıların hareket üssü olarak seçmiş ve muhtemel bir saldırıyla karşı tahkim etmiştir. Buranın kendilerine yönelik Memlûk akınlarında üs olarak kullanıldığını fark eden İlhanlılar, ilk defa Muharrem 663/Ekim-Kasım 1264'te olmak üzere saldırılarını umumiyetle Bire kentine yöneltmişlerdir (Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 84).

⁴⁷⁴ Mesela İbn Abdü'z-zâhir, bu sırada Şam civarında yaya durumunda bulunan bazı Memlûk emirlerinin etrafının "kötü giyimli bazı Tatarlarca" sarıldığından ancak Müslümanların ok atarak onları uzaklaştırdığından bahsetmektedir. Hatta ona göre bu hadiseden sonra Harrân ve civarına ulaşan Memlûk emirleri, aldıkları yaralar sebebiyle ölmüş bir grup Tatar askeriyle karşılaşmıştır (İbn Abdü'z-zâhir/Huveytır, s. 226-227; İbn Abdü'z-zâhir/Usta, s. 154).

⁴⁷⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, s. 573-574; Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 85; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 66-67.

Yeniden başlayan İlhanlı-Memlûk diplomatik temasları her iki taraf açısından da istenen sonuçları vermedi. Bu sebeple İlhanlılar yeniden Suriye sahasına yöneldiler. 666/1268 yılında bir grup İlhanlı askerinin Kuzey Suriye’de bulunduğunu haber alan Sultan Baybars, vakit kaybetmeden ordusunu hazırlayarak harekete geçti. Fakat bir süre sonra alınan istihbaratın sahil olmadığına anlaşılması üzerine eski gündemine dönen Memlûk sultanı Haçlılar üzerine düzenlediği seferlere odaklandı.⁴⁷⁶

İbn Abdü’z-zâhîr’in kayıtlarından 667/1269 yılı ortalarında Sultan Baybars’a Abaka Han’dan bir mektup geldiği ve bu mektubun Memlûkleri telaşlandırdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, Suriye’ye yönelik yeni bir İlhanlı tehlikesi söz konusuydu. Sultan Baybars aceleyle yola çıkarak Şam beldelerine olası bir Moğol saldırısını kontrol etmek üzere Arsûf yoluyla Dımaşk’a geldi. Ancak durum endişe verici değildi, zira çok geçmeden İlhanlıların büyük bir saldırı hazırlığı içerisinde olmadıkları anlaşıldı. Yine de Bire’deki Memlûk akıncıları Gerger tarafına ilerleyerek çevredeki pek çok kaleyi ele geçirdiler.⁴⁷⁷

Topyekûn bir Moğol taarruzunun olmadığına anlaşılması üzerine Sultan Baybars hac farızasını yerine getirmek amacıyla Şevval 667/Haziran 1269 sonunda Hicâz’a yöneldi. Sessiz sedasız çıktığı bu yolculuğun gizlenmesini emrettikten sonra 25 Zilkade 667/26 Temmuz 1269’da Medine’ye, 5 Zilhicce 667/5 Ağustos 1269 günü ise Mekke’ye ulaştı. Burada ibadetle meşgul oldu ve haccın gerekliliklerini yerine getirdi. Sultan Baybars’ın Hicaz’da bulunduğu dönemde Mekke ve Medine emirleri tarafından “baş hükümdar” telakki edilmesi⁴⁷⁸ bu yıllarda onun ve Memlûk Sultanlığı’nın İslam dünyasındaki yeri ve önemini ortaya koymaktadır. Ziyaretinde devlet işlerini de ihmal etmeyen Memlûk sultanı, Hicaz hâkimine mektup yazarak onu Moğollarla savaşmaya teşvik etti. Bu günlerde özelliklerini ve yollarını öğrenmek, böylece edindikleri bilgileri ileride yaşanması olası bir saldırıda kullanmak üzere bir Moğol kervanı Hicaz’a girmiş ancak Sultan Baybars’ın o anki durumunu öğrenerek geri dönmek mecburiyetinde kalmıştı.

⁴⁷⁶ Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 71.

⁴⁷⁷ İbn Abdü’z-zâhîr/Huveytur, s. 350-351; İbn Abdü’z-zâhîr/Usta, s. 252-253.

⁴⁷⁸ Barthold, *Halifeve Sultan*, s. 68

Sultan Baybars bu haberi alarak dönüş yolculuğuna çıktı ve Kerek yoluyla Dımaşk'a ulaştı (13 Muharrem 667/12 Eylül 1269).⁴⁷⁹

Sultan Baybars Haçlılara karşı Akkâ üzerine giriştiği seferin ardından, bir sonraki Bahar mevsimine doğru yola çıkarak Şevvâl 670/Mayıs 1272 başında Dımaşk'a ulaştı.⁴⁸⁰ Bu sırada İlhanlılarla Memlûkler arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla planlanan barış görüşmelerini gerçekleştirmek üzere Anadolu'daki Samagar Noyan ve Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman tarafından yollanan İlhanlı elçileri, Şevvâl 670/Mayıs 1272'de Memlûk sultanının huzuruna çıktılar ve "Abaka Han, sultan ya da makam bakımından ondan sonra gelen bir kişinin sulh için yanına gelmesini söylüyor" dediler. Sultan Baybars, buna "Abaka sulh istiyorsa bizzat kendisi yahut kardeşlerinden biri gelmelidir" diyerek mukabele etti. İlhanlı elçileri söz konusu görüşmenin hemen sonrasında Altın Orda ve Bizans elçilerinin de şehirde bulunduğunu müşahede ettiler.⁴⁸¹

Sultan Baybars dönüş yolculuğunda onlara katılmak üzere Emir-i Teber Mübârizu'd-dîn et-Tûrî ve Emir Fahu'd-dîn Ayaz el-Muktî'yi görevlendirdi. 15 Şevvâl 670/15 Mayıs 1272 günü yola çıkan elçiler Sis geçidini katederek Anadolu'ya girdiler ve *karavul* birliği tarafından karşılandıktan sonra Kayseri üzerinden Sivas civarına kadar geldiler. Burada Samagar Noyan tarafından iyi bir muameleyle karşılanan Memlûk elçileri, Sultan Baybars tarafından İlhanlı emirine gönderilen dokuz yay ve dokuz gürzü takdim ettiler. Bir sonraki gün Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'la bir araya gelen elçiler,⁴⁸² yine sultan tarafından gönderilen bazı değerli kumaşları ona verdiler. Sultan Baybars bu hediyelere ek olarak Abaka Han için de kuş tüyü ile süslenmiş cevşen, zırh, miğfer, kılıç, yay, sadak ve dokuz ok göndermişti.⁴⁸³ Pervâne'yle birlikte yola çıkarak *ordoya* ulaşan Memlûk

⁴⁷⁹ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 353-361; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 255-259.

⁴⁸⁰ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 397-398; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 288-290.

⁴⁸¹ İbn Şeddâd/Hutayt, s. 34-35; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 5-7; İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 404; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 294; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 220, 235-236; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 62-63; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 35-36; Ahmet Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 92-93.

⁴⁸² Memlûk elçilerinin Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'da buldukları bir Cuma günü halkın camide Sultan Baybars adına dua etiklerine şahit oldukları kaydedilmiştir (Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009, s. 553).

⁴⁸³ İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 7; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I/2, s. 605; Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye*, s. 64-

elçileri, getirdikleri hediyelerle birlikte iki ateş arasından geçirildikten sonra ilhanın huzuruna çıkarıldılar. Elçilerden Emir-i Teber Mübârizu'd-dîn et-Tûrî'nin Abaka Han'a "Sultan [Baybars] size selam ediyor ve [Altın Orda hanı] Mengü Timur'un kendisine defalarca elçiler gönderdiğini ve o ne tarafa at sürerse kendisinin de oraya at süreceğini bildirdiğini söylüyor. 'Saltanatımızı atları nereye ulaşırsa orası Mengü Timur'un, onun atları nereye ulaşırsa da kendisininidir' diyor" demesi üzerine öfkelenen ilhan, görüşmeyi yarıda kesti.⁴⁸⁴ Fakat daha sonra emirlerini toplayarak müşaverede bulunan Abaka Han elçilere *hil'at* giydirek onların dönmesine izin verdi (15 Safer 671/11 Eylül 1272).⁴⁸⁵

Elçiler sulh tertibi için Memluk sultanı Baybars'ın şartını Abaka Han'a iletiler. Bu teklif İlhanlıların işgal etikleri İslâm beldelerinden kayıtsız şartsız çekilmesi ihtiva ediyordu. Sulh şartlarını iştir iştirme hiddetlenen Abaka Han elçilere nahoş sözler söyleyerek onları geri yolladı. Memlûk elçilerinin sultanın o sırada bulunduğu Dımaşk'a geri dönüşü aynı zamanda başarısızlıkla sonuçlanan bir diğer İlhanlı-Memlûk sulh girişimi anlamına gelmekteydi. İlhanlılarla Memlûkler arasında 670/1272 yılı baharında vuku bulan bu direkt temas, iki taraf arasında barış akdini gerçekleştirmekten oldukça uzak şekilde neticelendi. Anlaşıldığına göre Sultan Baybars'ın gönderdiği mektuplarda Altın Orda hanıyla iyi ilişkiler geliştirdiklerini belirtmesi ve İlhanlılara karşı birlikte hareket ettiklerine atıfta bulunarak belki de ittifakla İlhanlılara karşı bir sefere girişmeyi planladıklarını ima etmesi, Abaka Han'ı oldukça öfkelenmişti. Ancak yine de emirleriyle müşavere ederek sultanın elçilerine iyi davranması ve onların sağ ve salim şekilde dönmelerine izin vermesi önemli bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira yukarıda bahsedildiği gibi, Abaka Han 20 Rebûlevvel 677/27 Kasım 1268 tarihli, Sultan Baybars'a hitaben yazdığı mektupta "...Bilsin ki ilhan'a gönderilen elçiler Kutuz'un yaptığının aksine öldürülmezler"⁴⁸⁶ ifadesini kullanmıştı. Abaka Han'ın görüşme sonrasında elçilere yönelik yaklaşımıyla, daha evvel gönderdiği mektuptaki satırlara

65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 553.

⁴⁸⁴ Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 85-86.

⁴⁸⁵ Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 65; İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytur, s. 398-400; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 290-291; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 77-78; Durmuşoğlu, "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset", s. 234-235; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 93-94.

⁴⁸⁶ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytur, s. 340; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 244.

uygun şekilde hareket etmiş, elçilerin getirdiği cevaba oldukça öfkelenmesine rağmen onların canına kastetmemiştir.

Aynı günlerde Doğu Akdeniz'deki Haçlılardan bir grup, Altın Orda Hanlığı'na ait bir gemiyi ele geçirmiş, geminin içinde bulunan pek çok kişiyle birlikte o sırada Mengü Timur tarafından gönderilen elçileri ve Memlûk tercümanları da esir almıştı. Memlûk sultanı, Haçlıların İlhanlıların gözüne girebilmek için elçileri Abaka Han'a gönderebileceğinden endişe etmekteydi. Ne var ki elçiler bir süre sonra serbest bırakılarak Dımaşk'ta bulunan Sultan Baybars'ın huzuruna çıktılar.⁴⁸⁷

İlhanlılarla Memlûkler arasındaki son elçilik faaliyetinde barışın tesis edilememesi yeni bir gerginliğin habercisiydi. Öyle ki Sultan Baybars'ın Abaka Han'a gönderdiği son mesaj ulaşır ulaşmaz İlhanlı kuvvetleri Durbây önderliğinde yeni bir harekâta girişmişti. 5 Cemâziyelevvel 671/28 Kasım 1272'de harekete geçen yaklaşık 3.000 kişilik İlhanlı öncü kuvvetleri Râhbe'de karargâh kurarken aralarında Selçuklu birliklerinin de bulunduğu asıl ordu Bire'yi kuşatma altına almaya koyuldular.⁴⁸⁸ Sultan Baybars ise emirlerinden Fahreddin el-Hamsî'yi kalabalık bir orduyla Harîm tarafında yollarken el-Hâc Taybars el-Vezirî'ye de bir diğer askeri kuvvetle bölgeye gitme emri verdi. Memlûk sultanı, aldığı haberler üzerine savunmayı askerleri Rahbe ve Bire arasında dağıtarak yapmayı düşündüyse de bir süre sonra İlhanlı kuvvetlerinin Rahbe civarından çıktıklarını öğrenerek Bire kuşatmasına odaklandı ve Dımaşk'tan bu şehre doğru yola çıktı. Şehre yaklaştığı sırada sayısı 5.000'i bulan, Cumkur önderliğindeki İlhanlı süvarileri Fırat Nehri'nin doğu kıyısına konuşlanmış bulunuyordu. Moğol askerleri Memlûklere bir hile olarak nehrin derin kısmının kenarına yerleşmiş, önlerine de karşı kıyıya geçecek düşman kuvvetlerinin ilerlemesini engellemek için çeşitli engeller koymuşlardı. Sultan Baybars askerlerini Dımaşk ve Hıms'tan yanına aldığı kayıklarla nehrin karşısına geçmeye sevk etti. Memlûk askerleri İlhanlıların korudukları kısmın nehrin sığ yerinde bulunduğunu düşünerek harekete geçtiler. İlhanlı askerleri bu hamleye ok atışlarıyla karşılık verdiler.

⁴⁸⁷ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytur, s. 400; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 291.

⁴⁸⁸ Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 86.

Sultan Baybars'ın kuvvetleri atlarıyla birlikte nehrin karşısına geçmek için suya girerek ilerlediler ve kıyıya ulaştıklarında emirlerden Seyfeddin Kalâvûn el-Elfi ve El-Hac Alâeddin Taybars'ın gayretleriyle İlhanlıların kurduğu seti yıkmaya muvaffak oldular. İlhanlı askerleri doğu ve kuzey yönlerine doğru düzensiz şekilde çekilirken Memlûkler onları takip etmek üzere etrafa dağıldılar. İlhanlıların bozgunuyla sonuçlanan mücadelede Abaka Han'ın emirlerinden Cumkur öldürüldü ve pek çok askeri Memlûkler tarafından esir alındı. Muharebenin gerçekleştiği sırada Bire önlerinde kenti kuşatmakta olan İlhanlı emiri Durbây, Cumkur'un Fırat Nehri kıyısındaki yenilgisini haber aldıktan sonra kuşatmayı kaldırmaya karar verdi, yanlarında bulunan mancınıkların bir kısmını yakarak, bir kısmını da ateşe vererek aceleyle geri çekildi. Onlardan geriye kalan savaş aleti ve zahire gibi ganimetler kent halkı tarafından Bire'ye taşındı. Bu sırada kente hâkim bir tepede bir süre bekleyen, daha sonraysa Bire'ye girerek teftişte bulunan ve askerlerini ödüllendiren Sultan Baybars, 3 Cemaziyelahir 671/26 Aralık 1272'de Dımaşk'a döndü.⁴⁸⁹ Aynı zamanlarda Abaka Han, Bire kuşatmasının olumsuz şekilde neticelenmesi üzerine huzuruna gelen Durbay'ı görevinden azletti ve onun yerine Abatay'ı görevlendirdi.⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I/2, s. 606-607; Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 66-67; İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 405-408; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 295-297; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 17-18; Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 86; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 79-81.

⁴⁹⁰ Mansûrî'ye göre Abaka Han huzuruna gelen Durbay'a "Keşke arkadaşın gibi ölseydin de bana sağ olarak gelmeseydin" demiştir (Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 67).

Resim 9: Memlûk ordusunun at üstünde Fırat Nehri'ni geçişi

(Hayton, *Fleur des histoires de la terre d'Orient*, Bibliothèque Nationale de France, NAF 886, f. 35v)

İlhanlı-Memlûk mücadelesinin bir safhası daha sona ermişti. Ancak İlhanlılar Suriye sahası üzerine olan emellerinden vazgeçmiş değillerdi. Bir sonraki yaz mevsiminde, İlhanlıların bir sene önceki Bire bozgununun intikamını almak üzere büyük bir muharebe hazırlığı içerisinde olduğunu haber alan Sultan Baybars, Mısır'daki ordunun Emir Bedru'd-dîn el-Haznedâr liderliğinde kuzeye ilerlemesini emretti. 20 Safer 672/5 Eylül 1273 günü hareket eden Memlûk ordusu yine sultanın emriyle olası bir İlhanlı saldırısına karşı hazırda beklemek üzere Yâfâ civarına konuşlandı. Bu sırada Moğol askerlerinin hareketlerine dair haberlerin gelmesi üzerine İsâ b. Mühennâ sultanın görevlendirmesiyle ilerledi, Enbâr'a vardığında bir grup İlhanlı askeriyle karşı karşıya geldi. Memlûk komutanının emrinde bulunan Hefâce Araplarından müteşekkil ordu, 18 Şaban 672/27 Şubat 1274 günü öğle vaktine kadar süren mücadelede İlhanlı askerlerini püskürtmeyi başardı.⁴⁹¹

Bir önceki Bire kuşatmasında (671/1272) başarısız olan Durbay'ın yerine göreve getirilen Abatay, 674/1275 yılında Bire'yi ele geçirmek amacıyla yeniden ordu topladı.

⁴⁹¹ İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytur, s. 420-421, 426; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 304-305, 308-309.

Anadolu'da bulunan İlhanlı emirlerinden Tuku Noyan da Abaka Han'dan aldığı emir doğrultusunda yanında Selçuklu ve Gürcü askerleri de bulunduğu halde bu sefere iştirak etti. 8 Cemâziyelahir 674/29 Kasım 1275'te Bire önlerine gelen İlhanlı askerleri, yanlarındaki 23 mancınığın da katkısıyla kenti muhasara altına aldılar. Bu haberi alan Memlûk sultanının Dımaşk'ta ordusunu düzene sokarak Fırat Nehri kıyısına doğru yola çıkmasıyla İlhanlı kuvvetleri Bire muhasarasını kaldırarak bölgeden uzaklaştılar.⁴⁹²

2.8. Anadolu'da İdarî Kriz Süreci (675/1276-677/1278)

Küçük Asya'ya yönelik Moğol ilgisinin başlangıcı, Ögedey Kağan'ın imparatorluk tahtında olduğu yıllara rastlamaktadır. Ögedey Kağan tarafından Moğol hâkimiyetini daha batıdaki mevkilere yaymakla görevlendirilen Çormagun Noyan'ın Diyâr-ı Bekr, Mardin, Gürcistan ve Gence gibi yöreleri ele geçirmesiyle Moğol istilâsı artık Anadolu'nun kapısına dayanmıştı. Nitekim aynı sıralarda bir Moğol *karavul* birliği Sivas yakınlarındaki İsfahânî Kervansarayı'na kadar uzanarak tahrip ve yağmada bulunduktan sonra Mugan'a geri dönmüştü (629/1232).⁴⁹³ Bundan yaklaşık dört yıl sonra Ögedey Kağan, dönemin Türkiye Selçuklu sultanı I. Keykubad'a (1220-1237) bir *yarlıg* ve *payza* göndererek ondan *il* olmasını istedi. Görünüşe göre bu teklif olumsuz bir karşılık bulmadı.⁴⁹⁴ Anadolu'yu tam anlamıyla Moğol tahakkümü altına alan gelişme ise bir sonraki Selçuklu sultanı II. Keyhusrev (1237-1246) döneminde vuku buldu. Bu sırada felç geçiren Çormagun Noyan'ın yerine tayin edilen Baycu Noyan, Erzurum'u tahrip etmesinin ardından geri çekildi (640/1242 Sonbaharı). 641/1243 yılı yazında, emrindeki 40.000 kişilik orduyla yeniden harekete geçen Baycu'nun Erzincan-Sivas arasındaki Köseadağ mevkiinde Selçuklu öncülerini bozguna uğratması, Moğollarla savaşmak üzere toplanan Selçuklu ordusunun dağılmasına yol açtı. İlk çarpışmanın ardından Selçukluların mukavemet gösterememesi, Köseadağ Savaşı'nda Moğollara kesin bir zafer

⁴⁹² İbn Şeddâd/Yaltkaya s. 58-60; Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk*, I/2, s. 621; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 401; Özbek, *el-Melikü'z-zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 88.

⁴⁹³ İbn Bibi, *El-evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2020, s. 410-411; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]*, haz. A. Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 475-476.

⁴⁹⁴ İbn Bibi, *El-evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye*, s. 437-440; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 500-503; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 6; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. E. Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 91; Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, s. 229; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 88-90.

kazandırdı.⁴⁹⁵ Bu gelişmeyle Anadolu'daki Moğol *hâkimiyeti* diplomatik bir ayrıntı olmanın ötesine geçerek askerî bir gerçeklik haline geldi.⁴⁹⁶

Kösedağ Savaşı'nın ardından Sivas ve Kayseri gibi kentleri yağmalayan Moğol ordusu Mугan'a geri döndü. Selçuklu vezirlerinden Mühezzibu'd-dîn Ali, Baycu'nun arkasından giderek vergi karşılığında Moğollarla barış yapılmasını sağladı. Daha sonra Şemsu'd-dîn İsfahânî riyasetindeki Selçuklu heyeti, Saray ordugâhına giderek bu antlaşmayı dönemin Altın Orda hanına, "Sayın Han" lakaplı Batu Han'a tasdik ettirdi.⁴⁹⁷ Selçuklularla Moğol kağanı arasında Yakın Doğu'daki Moğol idarecileri aracılığıyla kurulan tâbi-metbû ilişkisi, Hülâgû'nun İran'a gelişine kadar muhafaza edildi.

Moğol idare anlayışı başlangıçta, istilâ seferleriyle büyüyen ülke topraklarının belli kısımlara bölünerek her birinin ilgili hanedanın bir üyesi veya kağana tâbi bir eyalet valisi tarafından idare edilmesini öngörmekteydi. Yakın Doğu'daki Moğol hâkimiyeti de bu kapsamda girilen örgütlenmeyle, Hülâgû'nun İran'a gelişine kadar, Çin-Temür, Körgüz ve onun katlinin ardından Argun Aka gibi valiler eliyle yönetilmişti.⁴⁹⁸ Eyalet valisinin sorumluluğuna bırakılan, merkezden oldukça uzak durumdaki bu coğrafyanın muhtelif yörelerinde Moğollara tâbi şekilde hüküm süren görece küçük hâkimiyetler ise, kağan tarafından tevcih edilen ahitnâmeyle sahip yerel hükümdarlarca idare edilmekteydi.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'îye fî'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 490-504; *Tarih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, çev. ve notl. H. İ. Gök-F. Coşguner, Atif Yayınları, Ankara 2014, s. 43; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 546-560; Kâdı Ahmed Nigidî, *El-Veledü's-Şefik*, I, s. 443; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 451-457; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 86-99; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 9-10; İlhan Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 63-95. Kösedağ Savaşı ve sonuçları şu eserde yer alan çalışmalarda her yönüyle değerlendirilmiştir: *Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası: 1243 Kösedağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. A. Kaya, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018.

⁴⁹⁶ Charles Melville, "Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey*, I, ed. K. Fleet, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 53.

⁴⁹⁷ İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'îye fî'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 505-514; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 561-570; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 459-470; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 10; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 98-99, 235-237.

⁴⁹⁸ Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khâns", s. 336-340; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 43-44; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 97-133; İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, s. 165-169.

⁴⁹⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 90. Mesela Kösedağ Savaşı sonrasında Moğollara bağlılık bildiren Kilikya Ermeni Kralı Hetum, bu tür bir ahitnâmeyle mazhar olmuştur. 1247'de kardeşi Simbat'ı Güyük Han'a

Hülâgû, 651/1253 yılında başlayan İran yolculuğu sırasında konakladığı Kîş'te, İran ve çevresindeki mahalli hâkimlere *yarlıklar* göndererek huzuruna gelip kendisine tâbi olmalarını bildirdi. Bu çağrıya binaen Hülâgû'nun huzuruna gelerek itaat arz edenler arasında Türkiye Selçuklu sultanlarından II. Keykavus ve IV. Kılıç Arslan da bulunmaktaydı.⁵⁰⁰ Hülâgû böylece, o yıllarda üç kardeşin müştereken yönettiği Türkiye Selçuklu Devleti başta olmak üzere, İran ve çevresinde bulunan ve hâlihazırda Moğol metbuiyetini tanımakta olan idareleri belli başlı şartları yerine getirmeleri koşuluyla itaat altına aldı. Bir diğer deyişle pek çok yörede olduğu gibi Anadolu'da da bir süredir yerel idareciler-eyalet valileri-Moğol kağanı hiyerarşisi içerisinde, kademeli ve dolaylı olarak sürdürülen Moğol hâkimiyeti, Môngke Kağan'ın emri ve görevlendirmesiyle Hülâgû tarafından devralındı. Yeni örgütlenmede tıpkı eyalet valileri gibi kağana karşı sorumlu olan Hülâgû, Moğol hanedan ailesinin bir ferdi olmasının verdiği güç ve özgüvenle, önceki Moğol temsilcilerine nazaran çok daha yetkili ve muktedir bir karakter olma özelliğini haizdi.

Hülâgû'nun Yakın Doğu'ya ulaşarak Moğolların ileri harekâtına fiilen komuta etmeye başladığı sıralarda Selçuklu ülkesinin siyasî vaziyeti oldukça karmaşık bir görünüm arz etmekteydi. Zira Selçuklu veziri Celâlu'd-dîn Karatay'ın teşvikiyle 647/1249 yılında hayata geçirilen, üç kardeşin müşterek sultanlığına dayanan idare usulü söz konusu vezirin vefatıyla felce uğramış, küçük yaştaki II. Keykubad'ın 652/1254'teki ölümünün ardından Selçuklu tahtı diğer iki kardeş arasında birkaç kez el değiştirmişti. Hülâgû Han, Anadolu'daki istikrarsız durumdan rahatsızlık duyan Môngke Kağan'ın *yarlığı* uyarınca, Selçuklu topraklarını II. Keykavus ve IV. Kılıç Arslan arasında taksim ederek her birine hükümdarlık verdi (657/1259). Ancak aksiyoner bir karakter olan II. Keykavus, Anadolu'daki Moğol tahakkümüne karşı muhalif tavrı ve taraftarlarıyla birlikte giriştiği faaliyetler sebebiyle ilhan ve kadrolarının tepkisini çekmekteydi. Bu yüzden II.

gönderen, 1253'te ise bizzat Môngke Kağan'ın huzuruna çıkan Ermeni kralı, bu sayede Moğollar tarafından kendisine ve tebaasına verilen imtiyazların genişletilmesini sağlamıştır (Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 89, 109, 120-125; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 96-104; Spuler, *İran Moğolları*, s. 229; J. A. Boyle, "The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Môngke", *Central Asiatic Journal*, IX/3, (1964), s. 175-189; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 79-89; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 187-193).

⁵⁰⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 979; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 480.

Keykavus'u Alıncak Noyan eliyle Anadolu'dan temelli olarak kovulan İlhanlılar, IV. Kılıç Arslan'ın 660/1262 yılında kat'î şekilde Selçuklu tahtına geçmesini sağladılar.⁵⁰¹ Böylece Sultan IV. Kılıç Arslan'ın hükümdarlıkta, Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'ın sa ve vezarette fakat fiilî ve aslî idarede olduğu Selçuklu ülkesi, Hülâgû Han'ın ölümüne kadar geçen yaklaşık üç yıllık süre zarfında nispeten sakin bir seyir izledi.⁵⁰²

Hülâgû Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han, işe ülkesinin çeşitli yörelerinde askerî ve idarî vazifeler icra edecek kişileri tayin etmekle başladı. Bu kapsamda Anadolu'daki askerî görevleri İlgay Noyan'ın oğlu Tuku Bitikçi'ye ve Suncak Noyan'ın biraderi Tudavun'a tevdi etti.⁵⁰³ Hülâgû Han tarafından 661/1263 yılında resmen Anadolu'nun idaresiyle görevlendirilmiş olan⁵⁰⁴ ve Selçuklu ülkesinin esas yöneticisi konumunda bulunan Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'ın statüsü ise aynen korundu. Böylece Anadolu'da asayiş ve güvenliğin sağlanması görevi iki Moğol emirinin uhdesine bırakılırken sivil yönetimin yerel idareci tarafından icrasının devamına hükmedilmişti. Bu hamle Hülâgû Han döneminde Anadolu'da uygulanan İlhanlı idare tarzının Abaka Han döneminde de devam etmesine olanak verecek türden bir gelişmeydi.

⁵⁰¹ İbn Bîbî, *El-evâmîrû'l-Alâ'îye fî'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 517-589; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 27-28, 45-53; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 574-634; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 485-515; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 25-35; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 238-260; Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 54-59; Peter Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baibars I and the Near East in the Thirteenth Century*, çev. P. M. Holt, Longman, New York 1992, s. 63, 126-127; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 121-135; Sara Nur Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 2006, s. 214-238, 269-310.

⁵⁰² Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 180-183.

⁵⁰³ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517-518; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906; Abbas Zeryâb, "Abâkâ Han", s. 337; Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and The İlkhânate of Iran*, s. 111-117; Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia*, s. 353-354. Buna mukabil Memlûk dönemi kronik yazarlarından İbn Şeddâd, Tuku Noyan'ın Anadolu'da görevlendirilmesinin 673/1274 yılında gerçekleştiğini yazmaktadır (İbn Şeddâd, *Târîhu'l-meliki'z-Zâhir (Die Geschichte des Sultans Baibars)*, yay. haz. A. Hutayt, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1403/1983 [= İbn Şeddâd/Hutayt], s. 108; İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi: Al-melik-al-zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Ş. Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul 1941 [= İbn Şeddâd/Yaltkaya], s. 50).

⁵⁰⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1049; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 513; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 904.

Abaka Han esasen hemen her konuda babasının siyasetini takip ediyor; Altın Orda ve Memlûklerle olan haricî meselelerde olduğu gibi, devletin dâhili yapısını ilgilendiren hususlarda da Hülâgû Han'ın meydana getirdiği düzenin devamını arzu ediyordu. Hülâgû Han'ın İran'a gelişinden ölümüne kadar süren yaklaşık on yıllık hükümdarlığında Yakın Doğu'da müesses bir İlhanlı nizamının meydana getirilmiş olması hakikaten dikkate değer bir gelişmedir. Bunda Orta Asya'dan getirilen Türk-Moğol devlet anlayışının yanı sıra Orta Doğu'nun kadim bir idare geleneğini temsil eden İranlı bürokratların da büyük payı vardır. Abaka Han'ın İranlı bürokratları önemseyerek, Hülâgû Han'ın daha önce yaptığı gibi- *sâhib-i divanlık* gibi kritik bir görevi Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'ye,⁵⁰⁵ Selçuklu ülkesinin sivil idaresini ise Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'a tevdi etmesi⁵⁰⁶ bu açıdan oldukça anlamlıdır.

Moğol istilâsının etkisiyle 1220'li yılların başında Deylem yahut Kâşân'dan Anadolu'ya gelen Mühezzibu'd-dîn Ali'nin oğlu olan Muînu'd-dîn Süleyman, babasının Selçuklu yönetici eliti içerisinde bulunması sebebiyle iyi bir eğitim alma imkânı bulmuştu. Babaîler isyanı ve Köseadağ Savaşı sonrasında ülkenin Moğol tahakkümüne girişi gibi Selçuklu tarihinin önemli hadiselerini babasının vezâreti sebebiyle bizzat ve yakinen müşahede eden Süleyman, gençlik yıllarından itibaren keskin zekâsı ve siyasi kabiliyetiyle ön plana çıkmıştı. Peşinen Moğollara itaat etmenin kendisi ve ülkesi için daha yararlı olduğunu düşünen Süleyman, muhteris bir karakter olarak planladığı tasarımı hayata geçirmek, yani Selçuklu idaresinin zirvesine ulaşmak için aradığı fırsatı bir süre sonra yakaladı. Zira Hülâgû'nun Yakın Doğu'ya gelişinin etkisiyle, Anadolu'daki otlaklara yerleşmek amacıyla ilerleyen Baycu Noyan'ın Aksaray yakınlarında Selçuklu ordusunu mağlup etmesi, o sırada tek başına tahtta bulunan II. Keykavus'un Alâiye yoluyla İstanbul'a firar etmesine sebep olmuş, bu durumda hapisten çıkarılarak tahta geçirilen IV. Kılıç Arslan'ın pervâneliğini Muînu'd-dîn Süleyman'ın üstlenmişti (655/1257).⁵⁰⁷ Yaklaşık üç yıl sonra Hülâgû Han'ın Selçuklu topraklarını II. Keykavus ve IV. Kılıç Arslan'a üleştirilmesiyle daha da sivrilen Pervâne, IV. Kılıç Arslan'ın

⁵⁰⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezâret*, s. 146.

⁵⁰⁶ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518.

⁵⁰⁷ Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara 1970, s. 33, 62-66; Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia*, s. 295-299.

660/1262 yılında tek başına nihaî olarak Selçuklu tahtına çıkmasıyla birlikte artık Sâhib-i Divân Fâhru'd-dîn 'Ali ile birlikte Selçuklu Devleti'nin en etkili devlet adamıydı. İlhanlıların Şam ve Halep kuşatmalarına katılarak Hülâgû Han'ın güven ve desteğini kazanmayı bilen Pervâne, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin kilit ismi haline geldi.

Hülâgû Han'ın öldüğü 663/1265 yılına kadar süren birkaç yıl boyunca, IV. Kılıç Arslan'ın hükümdarlığındaki Selçuklu topraklarını İlhanlıların desteğiyle fiilen idare eden Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, bu süreçte Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine muhalif bazı sesleri bertaraf etti. Hülâgû Han'ın ardından İlhanlı tahtına geçen Abaka Han'ın da itimadını kazanan Pervâne, onun tarafından yapılan görevlendirmeye Anadolu'daki vasfını sürdürdü. Abaka Han'ın tahta cülus töreninde hazır bulunduktan sonra Anadolu'ya dönen bu İranlı vezirin ilk faaliyeti, yeni ilhanın müsaadesiyle Sinop'u tekrar Selçuklu topraklarına katmak oldu. Halihazırda Tokat havalisini temlik olarak elinde bulunduran Pervâne'nin Sinop'u da kendi mülkiyetine alma talebi, Sultan IV. Kılıç Arslan tarafından kerhen kabul edildi. Onun bu tür oldubittilerle sultanın otoritesini hiçe sayması, ikili arasındaki ilişkilerin giderek bozulmasına yol açtı. Ayrıca Pervâne bir süredir sultanın Memlûklerle iş birliği yaptığını öne sürerek Abaka Han'ı kıskırtıyordu. Neticede Sultan IV. Kılıç Arslan, Abaka Han'ın izniyle Pervâne'nin tertip ettiği, Anadolu'daki Moğol askerlerinin de katıldığı bir suikastla ortadan kaldırıldı (Zilkade 664/Ağustos 1266). Katledilen sultanın küçük yaştaki oğlu III. Keyhusrev'i tahta çıkaran Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, tüm devlet erkânının ona biat etmesini sağladığı gibi hükümeti kendisine sadık kişilerden oluşturarak Türkiye Selçuklu Devleti üzerindeki nüfuzunu genişletti.⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ İbn Bibi, *El-evâmîrü'l-Alâ'îye fi'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 593-598; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 63-71; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 634-640; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 446; Abbas Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 337; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 539-548; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 264-266; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 188-192; Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 60-63; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khâns", s. 361; Beyânî, *Din ve Devlet*, III, s. 915-920; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 37; Kaymaz, *Pervâne Mu'înu'd-dîn Süleyman*, s. 111-125; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 179.

Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'ın siyasî kariyeri tam bir sadakat ve teslimiyetle biat ettiği Moğolların Anadolu'ya yönelik fiilî müdahalelerini vergiler ve hediyelerle engellemek, bölgedeki Selçuklu idaresine ve İlhanlı hâkimiyetine muhalif odakları bertaraf etmek üzerine kuruluydu. Dolayısıyla İlhanlı merkezinde ve Selçuklu ülkesinde Moğol idaresini temsil eden kişileri mümkün mertebe memnun etmeye gayret ederken zaman zaman ayaklanan Türkmenlere fırsat vermemeye çalışıyordu. Bu sebeple dönemin İlhanlı yanlısı tarih yazarları, onun iktidar yıllarını bir huzur ve sükûn dönemi olarak telâkki ederler. Nitekim onun kişisel ikbalini esas alarak geliştirdiği politikalar hakikaten Selçuklu ülkesinde nispeten rahat bir sürecin yaşanmasını sağlamıştır. Gelgelelim Pervâne'nin başını çektiği Selçuklu mülkî idaresi üzerindeki Moğol baskısı günden güne artmaktaydı. Zira Anadolu, Abaka Han tarafından tayin edilen İlhanlı askerî kuvvetinin sürekli kontrolü altındaydı. Göçebe Moğolların yaşam tarzına uygun şekilde, Anadolu'nun geniş, sulak meralarında ve bozkır bölgelerinde yaylak-kışlak hayatı sürdüren Moğol kuvvetleri, bölgedeki İlhanlı hâkimiyetine karşı oluşacak herhangi bir girişime karşı koymaya hazır şekilde bekletiliyordu. İlhanlılar için Anadolu'dan talep edilen vergiyi alabilmek ve mevcut hâkimiyeti sürdürebilmek ancak bu katı himayeci politikayı uygulamakla mümkündü.

Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, kariyerinin başından beri Anadolu'daki siyasî nüfuzunu ve İlhanlılar nazarındaki değerini yükseltme amacındaydı. Bu yüzden kendine rakip olarak gördüğü dönemin etkili Selçuklu devlet adamlarından Sâhib-i Divân Fâhru'd-dîn 'Ali'yi Sultan II. Keykavus'la yazıştığı ve Memlûklerle iş birliği yaptığı gerekçesiyle tutuklatarak hapsedirdi. Ancak onun bu tasfiye girişimi, bir süre sonra Fâhru'd-dîn 'Ali'nin aklanmasıyla başarısızlığa uğradı.⁵⁰⁹ Pervâne'ye güvenmekle birlikte onun faaliyetlerini denetlemeyi de ihmal etmeyen Abaka Han, kardeşi Acay'la birlikte Samagar Noyan'ı Anadolu'ya göndermişti. İlhanlı hanedan ailesinin bir üyesi olan Acay tabî olarak Selçuklu ülkesindeki diğer Moğol temsilcilerinden daha üstün konumdaydı. Onun devletin işleyişi ve bölgenin kontrolü üzerindeki etkisi Pervâne'yi rahatsız etmekteydi. Acay'ın Anadolu'daki varlığının otoritesini giderek sınırlandırdığını gören

⁵⁰⁹ İbn Bibi, *El-evâmûrû'l-Alâ'ie fi'l-umûri'l-Alâ'ie*, s. 600-604; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 71-73.

Pervâne, onun geri çağırılması için Abaka Han'a başvurmaya karar verdi. İlhanlılarla Memlûkler arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla planlanan barış görüşmelerini gerçekleştirmek üzere Anadolu'daki Samagar Noyan ve Pervâne Muineddin Süleyman tarafından yollanan İlhanlı elçileri, Şevvâl 670/Mayıs 1272'de Memlûk sultanının huzuruna çıktılar.⁵¹⁰ Sultan Baybars'ın mukabil elçi taifesiyle birlikte Abaka Han'ın ordosuna giden Pervâne, bu görüşmeyi fırsat bilerek Acay ve Samagar'ın Anadolu'daki görevlerinden alınacaklarına dair ilhandan aldığı vaatle geri döndü. Ancak atamanın bir türlü gerçekleşmemesi üzerine doğrudan Sultan Baybars'la iletişime geçen Pervâne, Moğolları Anadolu'dan çıkarması halinde ona biat edeceği taahhüdünde bulundu. Gelgelelim Acay ve Samagar'ın bir süre sonra merkeze çağırılması ikili arasındaki iletişimin yarıda kesilmesine ve bu girişimin akim kalmasına neden oldu (672/1274).⁵¹¹ Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, Acay'ı Anadolu'dan uzaklaştırmayı başardıysa da bu kez onun yerine atanan Tuku'nun taleplerine boyun eğmek zorunda kaldı.⁵¹²

Hülâgû Han devrinden itibaren Anadolu'da uygulanan İlhanlı idare tarzı, Abaka Han'ın hükümdarlık yıllarında daha esaslı ve yerleşik bir nitelik kazanmıştı. İlhanlıların kendilerine bağlı Selçuklu hükümet mekanizmasının koşulsuz sadakatini temin etmelerine ve bölgeyi sürekli olarak denetim altında tutmalarına dayanan idarî anlayış, 675/1276 yılına gelindiğinde bir dizi siyasî ve toplumsal meseleyle karşılaşmak üzereydi. İki yıl kadar kısa bir zaman zarfında peş peşe meydana gelen Hatiroğlu Ayaklanması, Elbistan Muharebesi ve Cimri Hadisesi gibi olaylar Anadolu'nun nispeten sakin ve

⁵¹⁰ İbn Şeddâd/Hutayt, s. 34-35; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 5-7; İbn Abdüzzâhir, *el-Ravzü 'z-zâhir fi Sîret el-Melikü 'z-Zâhir (Kâtibinin Gözünden Sultân Baybars)*, çev. A. Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 294; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 220, 235-236; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 62-63; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 35-36; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 92-93.

⁵¹¹ İbn Şeddâd/Hutayt, s. 78-79; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 33-34. İlhanlılarla Memlûkler arasında kurulan temaslardan olumlu sonuç alınamaması, Bire(cik)'ye yönelik kuvvetli bir Moğol taarruzuna sebep oldu. Kuşatma sırasında Sultan Baybars tarafından Pervâne'ye gönderilen bazı mektuplar İlhanlı emiri Abatay'ın eline geçtiyse de bu meselenin üstü Selçuklu vezirinin yoğun gayretleriyle kapandı (İbn Şeddâd/Hutayt, s. 126-127; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 59-60; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 270; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 180).

⁵¹² İbn Şeddâd/Hutayt, s. 108; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 50; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 39-40; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 205-209; Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 67-68; Bununla beraber İbn Şeddâd, Acay'ın Zilhicce 673/Haziran 1275'te tekrar Anadolu'ya gönderildiğini, Pervâne'ninse onu yeniden bölgeden uzaklaştırmaya çalıştığını yazmaktadır (İbn Şeddâd/Hutayt, s. 123-124; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 56-58).

istikrarlı dönemini sona erdirmekle kalmayacak, aynı zamanda bölgeye yönelik İlhanlı idare tarzının yeniden tanzimine ihtiyaç duyulmasına yol açacaktı.

675-676/1276-1277 yıllarında Anadolu'da yaşanan konuya ilişkin ilk hadise İlhanlı ve Selçuklu hanedan aileleri arasında akrabalık ilişkisinin kurulduğu sırada gerçekleşti. Buna göre bu yılın başlarında IV. Kılıç Arslan'ın kızının Abaka Han'ın oğlu Argun'la evlendirilmesi söz konusuydu. Tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra Pervâne'nin önderliğinde yola koyulan gelin alayı Azerbâyçân'daki İlhanlı *ordosuna* ulaşarak evlilik akdinin gerçekleşmesini sağladı.⁵¹³ Bu sırada Hatiroğulları Şerefe'-dîn ve Ziyau'd-dîn Anadolu'daki otorite boşluğundan faydalanarak ayaklandılar; Şerefe'd-dîn Niğde ve Develi'de güç toplarken Ziyau'd-dîn, Sultan Baybars'la görüşmek için Dimaşk'a gitti. Cevaben erken harekete geçtiklerini, zira yılın bu sıcak günlerinde sefere çıkmasının mümkün olmadığını bildiren Memlûk sultanı, en korunaklı hisara çekilerek kendisinin gelişini beklemelerini salık verdi.⁵¹⁴ Bu sırada İlhanlı *ordosundan* dönmekte olan Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, Erzurum'da Hatiroğullarının isyanını öğrenerek derhal geri döndü ve durumu Abaka Han'a bildirdi. Bunun üzerine Abaka Han'ın emriyle Kongurtay, Tuku ve Tudavun Noyanlarla birlikte ayaklanmayı bastırmak üzere Anadolu'ya yürüdü. Hatiroğlu Şerefed'd-dîn kolaylıkla yakalanarak pek çok destekçisiyle birlikte idam edildi.⁵¹⁵ Ayaklanma bastırıldıysa da Anadolu'daki İlhanlı idaresinin zâfiyet içerisinde oluşu, müteakip gelişmeleri tetikledi.

Bu yıllarda meydana gelen ve İlhanlıları Memlûklerle karşı karşıya getiren bir diğer hadise, Memlûk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya müdahalesi idi. Bir süre önce

⁵¹³ Kaynaklarda Selçuk Hatun ismiyle anılan bu kadın, Şehzade Argun'un üçüncü eşidir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1152; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 561).

⁵¹⁴ İbn Şeddâd/Hutayt, s. 158-161; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 76-78; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 274.

⁵¹⁵ İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'îye fi'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 607-614; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 77-84; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 47-48; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 653-655; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 162-163; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 79-81; Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-fikre fi tarihi'l-hicre*, yay. haz. D. S. Richards, *Das Arabische Buch*, Beyrut 1998, s. 147-148; Yûnînî, *Zeylû Mir'ati'z-zamân*, III, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1380/1960, s. 170; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 456; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 554-559; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 49-42; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 216-226; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 89-92.

Anadolu'daki İlhanlı kumandanlarından Niğde emiri Hatiroğlu Şerefe'd-dîn, kardeşi Ziyau'd-dîn, Sultan Baybars'ın askerî desteğini, hatta bizzat başında bulunduğu bir orduyla Anadolu'ya gelmesini teklif etmek için Şam'a gitmişti.⁵¹⁶ Onun yanı sıra Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, daha önce aynı amaçla Memlûk sultanıyla temasta bulunmuş, Moğol tahakkümünden kurtulmak amacıyla onu ordusuyla birlikte Selçuklu ülkesine davet etmişti.⁵¹⁷ Zira Sultan Baybars, bir süredir sadece onun değil Anadolu'da Moğollara muhalif pek çok kişinin Moğol tahakkümünden kurtuluş ümidi haline gelmişti. Bu düşüncenin oluşmasında Memlûklerin Ayn Câlût zaferi kadar Kilikya Ermeni Krallığı gibi Hıristiyan hâkimiyetlere karşı zaman zaman giriştikleri başarılı seferlerin de payı vardı. Sultan Baybars'ın 675/1277 yılının Bahar mevsiminde büyük bir orduyla Anadolu'ya doğru geldiği haberi Moğol emirleri başta olmak üzere bölgedeki çevrelerde endişe yarattı. Aralarında Tuku, Urugtu ve Tudavun gibi İlhanlı emirlerinin ve Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'ın kuvvetlerinin bulunduğu, aynı zamanda Gürcü askerlerinden oluşan bir birlikle takviye edilen ordu, Memlûkleri karşılamak üzere güneye indi. 10 Zilkade 675/15 Nisan 1277 Perşembe günü Elbistan Ovası'nda meydana gelen çarpışmada müttefik İlhanlı ordusu bozguna uğradı.⁵¹⁸ Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyetinin askerî kanadının zirvesinde bulunan Tuku ve nâibi Tudavun Noyanlar savaş sonunda Memlûk kuvvetleri tarafından öldürülmüştü.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1101; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 433-434; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 42.

⁵¹⁷ İlhanlılar ve Memlûkler arasındaki 670/1272'de gerçekleşen elçi teatisinden sonra Pervâne'nin Sultan Baybars'la mektuplaştığı kaydedilmektedir (Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 73; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 107; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 49; Linda S. Northup, "The Bahrî Mamlûk sultanate, 1250-1390", *The Cambridge History of Egypt*, ed. C. L. Petry, I, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 280; Beyânî, *Din ve Devlet*, III, s. 922-923; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 37; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 85-89).

⁵¹⁸ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1101; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 434; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi tarihi'l-hicre*, s. 154-155; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 169-172; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 84-86; İbn Abdüzzâhir, *el-Ravzü'z-zâhir fi Sîret el-Melikü'z-Zâhir*, s. 326-333; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, s. 74; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 456-457; 'Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl*, s. 213; Abbas Zeryâb, "Abâkâ Han", s. 337; Şîrin Beyânî, *Mogûlân ve Hükümet-i İlhanî der-İrân*, Sazmân-ı Mutalââ ve Tedvîn-i Kütüb-i Ulûm-i İnsanî-yi Dânişgâhhâ, Tahrân 1394/2015, s. 328; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 238-239; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 71-73; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 42; Martinez, "Some Notes on İl-Xânid Army", s. 156-158; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 93-95.

⁵¹⁹ Pek çok kaynak Tuku, Urugtu ve Tudavun Noyanların Elbistan Savaşı'nda Memlûkler tarafından öldürüldüğünü kaydederken İbn Şeddâd, Tudavun'un esir alındığını, hatta Sultan Baybars'ı Pervâne'nin hilesinden haberdar ederek onun ülkesine dönüşünde rol oynadığını aktarmaktadır (Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi tarihi'l-hicre*, s. 154-155; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1102, 1112; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537, 543; İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'îye fi'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 624; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 173-175; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 86-88).

Savaşın gidişatını iyi okuyarak firar eden Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman ise apar topar Kayseri'ye geldi, ailesini ve Selçuklu sultanı III. Keyhusrev'i yanına aldıktan sonra Tokat kalesine sığındı. Elbistan zaferinin ardından 17 Zilkade 675/22 Nisan 1277 günü Kayseri'ye giren Sultan Baybars, şehir halkı tarafından sevinçle karşılandı. Bir Selçuklu sultanı edasıyla burada tahta çıkan ve adına hutbe okunan Sultan Baybars, Pervâne'ye haber göndererek huzuruna çağırdı. Ancak zaferinden dolayı Baybars'ı tebrik etmekle yetinen ve ondan süre isteyen Pervâne, Seyfeddin Erbeği'ni⁵²⁰ Abaka Han katına göndererek onu olan bitenden haberdar etmeyi tercih etti. Oldukça kısa bir süre Kayseri'de kalan Sultan Baybars, ordusunun zahire sıkıntısı yaşamaya başlaması ve bölgeye yönelik yeni bir İlhanlı seferi ihtimali gibi sebeplerle 22 Zilkade 675/27 Nisan 1277 günü şehirden çıkarak Anadolu'yu terk etti ve Hârim üzerinden Şam'a döndü.⁵²¹

Sultan Baybars'ın Anadolu seferinden döndüğü günlerde Tebriz'den yaklaşık 30.000 kişilik bir orduyla harekete geçen Abaka Han, Erzincan-Divriği yoluyla ulaştığı Elbistan'da Selçuklu sultanı III. Keyhusrev ve Selçuklu Sâhib-i Divânî Fahreddin Ali ile buluştuktan sonra savaş alanını inceledi. Zayi olan Moğol askerlerinin çokluğunu fark eden, bunun yanı sıra çocukluğundan beri tanıdığı Tuku ve Tudavun Noyanların ölü bedenlerini gören ilhan çok üzülen gözyaşı döktü, öç almak amacıyla Anadolu'nun bazı şehirlerinin yağma ve Selçuklu eşrafından bazı kimselerin idam edilmesini emretti. Abaka Han Elbistan'dan dönerek hızla Kayseri'ye geldi ve şehirde büyük bir yağma ve katliam başladı. Kayseri'nin önde gelenleri ilhanın huzuruna çıkarak ona şehir halkının müdafaa yapabilecek kudretinin bulunmadığını ve Sultan Baybars'a itaatten başka seçeneklerinin olmadığını söylediler ve onu teskine çalıştılar. Bu tebliğ İlhanlı hükümdarını biraz sakinleştirdiyse de Kayseri'deki Moğol yağma ve kıtalinin tam

⁵²⁰ Reşîdu'd-dîn'in kaydından anlaşıldığına göre Erbeği'nden önce Tudavun Noyan'ın nökerlerinden Buge day Abaka Han'a yetişerek durumu arz etmişti. Abaka Han'ın Pervâne'yi haber göndermekte geç kalmakla suçlaması bununla ilgilidir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1102; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537).

⁵²¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1101-1102; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 177-178; İbn Şeddâd/Yalkaya, s. 87-89; İbn Abdüzzâhir, *el-Ravzû'z-zâhir fî Sîret el-Melikü'z-Zâhir*, s. 333-339; el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, s. 75; Kâdı Ahmed Nigidî, *El-Veledü's-şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*, I, terc. ve yay. haz. A. Ertuğrul, TTK, Ankara 2015, s. 445; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 457; Kaymaz, *Pervâne Mu'înu'd-dîn Süleyman*, s. 158-166; Beyânî, *Mogûlân ve Hükümet-i İlhanî der-İrân*, s. 329; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 239-240; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 74-76; Northup, "The Bahrî Mamlûk sultanate", s. 280; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 37-38.

anlamıyla sona ermesini sağlayamadı. Abaka Han'ın intikam arzusu, Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin araya girmesiyle biraz olsun yatıştı. Reşîdu'd-dîn'in kaydına göre Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed, Abaka Han katına gelerek "Ey âdil padişah! Bazılarını cezalandırmak için herkesi cezalandırmayınız" diyerek onu ikna etti ve Anadolu şehirlerinin tamamen harap olmasının önüne geçti.⁵²² Hatta Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî Anadolu'daki birkaç şehri Moğolların gazabından korumak amacıyla satın aldı. Bunlardan biri olan Sivas'ın yarısı da yine İlhanlı kuvvetlerinin gadrine uğradı.⁵²³

Abaka Han bundan sonra Elbistan yenilgisine cevap vermek için Memlûk topraklarına doğru ilerlemek istediye de mevsim şartlarının uygun olmamasından dolayı düşüncesinden vazgeçerek elçiler vasıtasıyla Sultan Baybars'a tehdit ve hakaret dolu bir mektup göndermekle⁵²⁴ iktifa etti:

*"Siz aniden hırsızlar gibi bizim karavullarımıza ve yolu korumakla görevli askerlerimize saldırıyorsunuz ve onlardan birkaç kişiyi öldürüyorsunuz. Haber bize ulaştığında ve biz sizi defetmek için at bindiğimizde ise hırsızlar gibi kaçıyorsunuz. Eğer karşı durma ve bizimle savaşıma düşüncesindeyseniz mertlikle meydana [gelin] ve sebat edin... Şayet gelmezsen [bile] bizim ordumuzun kışın başlangıcında sizinle savaşıma kararı kesindir. Muhakkak ki öfkemizin ateşi Şam diyarına ulaştığında sizden kuru ve yaş ne varsa hepsi yanacaktır. Kadim olan Huda, cihan memleketlerini Cengiz Han ve onun uruğuna vermiş ve asilerin reislerini bizim itaat zincirimize getirmiştir. Her kim ikbal erbabına muhalefet ederse [bu] onun bedbahtlığına işaret eder."*⁵²⁵

⁵²² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1102.

⁵²³ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1102; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 537; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khāns", s. 361; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 43; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 781; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 98-99. Burada Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin 670/1271-1272 yılında yaptırdığı Sivas'ta bulunan Çife Minareli Medrese'ni hatırlatmakta fayda vardır (Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslami Mimari, 1240-1330*, çev. M. Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 113-114).

⁵²⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1102; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538; Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münâsebetleri", s. 44-45; Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", s. 96.

⁵²⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1102-1103.

Memlûk saldırısından kendisini geç haberdar ettiği ve düşman ordusunun büyüklüğü konusunda yanlış bilgiler gönderdiği için Pervâne'yi suçlayan Abaka Han, Moğol kayıplarından onu sorumlu tutuyordu. Bu yüzden kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'da bırakırken Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'ı yanına alarak Erzincan üzerinden Aladağ'a döndü. Tuku ve Tudavun Noyanların kadınları, çocukları ve yakınları sık sık Abaka Han'ın yanına giderek Pervâne'nin katledilmesini talep ediyorlardı. Buna, daha önce Sultan Baybars'a gönderilen İlhanlı elçilerinin Pervâne'nin Memlûk sultanına gönderdiği mektupları getirerek Abaka Han'a sunmaları da eklenince, artık Selçuklu veziri için kurtuluş yolu kalmamıştı. Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, Van Gölü'nün kuzeyindeki İlhanlı yaylağı Aladağ'da *yasaya* çarptırılarak yakınlarıyla birlikte idam edildi (1 Rebûlevvel 676/2 Ağustos 1277).⁵²⁶ Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, Pervâne'nin idamının ardından, 17 Rebûlahir 676/17 Eylül 1277 günü ortaya çıkan karışıklıkları gidermek ve bölgede İlhanlı merkezi hâkimiyetinin tesis etmek üzere Abaka Han tarafından Anadolu'ya gönderildi.⁵²⁷

Diğer yandan bu süreçte Anadolu'da meydana gelen Cimri hadisesi bölgedeki karışık ortamı gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. Memlûk sultanı Baybars'ın Elbistan Savaşı'nı kazanarak Kayseri'ye girmesiyle cesaret bulan ve bir süredir Ermenek ve civarında isyana kalkışan Türkmenler, Baybars'ın Anadolu seferi sonrasında Konya'nın muhafazadan mahrum durumda olduğunu haber aldılar. O günlerde kendisini Selçuklu sultanı II. Keykavus'un oğlu olarak tanıtan, kaynaklar tarafından Cimri adıyla anılan biri zuhur etmişti. Önce Ermenek Türkmenlerinin lideri Karamanoğlu Mehmed Bey'e götürülen, sonra kimliği teyit edilerek asıl adının Siyavuş olduğu belirtilen bu kişinin ortaya çıkışı, Mehmed Bey'e aradığı fırsatı vermişti. Yanında bulunan Selçuklu şehzadesi

⁵²⁶ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1103-1104; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 434; İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'îye fî'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 614-626; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 87-90; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 48-49; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 655-675; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 181-184; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 91-93; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 458; 'Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl*, s. 213-214; Beyânî, *Din ve Devlet*, III, s. 926-931; Abbas Zeryâb, "Abâkâ Han", s. 338; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 560-569; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 43-44; Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, s. 175-179; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khâns", s. 361; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 240; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. E. Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 280-282; Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia*, s. 381-384.

⁵²⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1104.

ve Türkmenlerden oluşan büyük bir orduyla ilerleyen Karamanoğlu Mehmed Bey, Konya'yı rahatça ele geçirerek yağmada bulundu. Cimri, Türkmenlerin iç kaleyi elde etmesiyle birlikte Selçuklu tahtına geçirildi (Zilhicce 675/Mayıs 1277). Karamanoğlu Mehmed Bey Cimri'nin veziri olurken diğer mansıplar Türkmen ileri gelenlere bahşedildi. Konya'da hutbe Cimri adına okutuldu, sikke onun adına kestirildi.⁵²⁸

Bir süre sonra Selçuklu Sâhib-i Divânı Fâhru'd-dîn Ali'ye bağlı bir ordunun Konya'ya doğru gelmekte olduğunu haber alarak kaleden çıkan Türkmenler, üzerlerine gelen kuvveti mağlup ettiler, hatta kısa bir süre Karahisar'ı dahi kuşattılar. Ancak kuşatmanın olumlu sonuç vermemesi üzerine Cimri'yle birlikte Konya'ya dönmek üzere yola çıkan Türkmenler, Abaka Han'ın Kongurtay'ı büyük bir orduyla bölgeye gönderdiğini haber aldılar. Dönemin Konya baş kadısı Sirâcu'd-dîn Mahmud Urmevî, şehir halkını örgütleyerek Karamanoğlu Mehmed Bey, Cimri ve Türkmen destekçilerine karşı direndi. Şehri kuşatan Türkmenlerin baskılarına rağmen Urmevî'nin teslim olmayışı Abaka Han tarafından da taltif gördü. Kenti ele geçiremeyeceğini anlayan Mehmed Bey çareyi beraberindekilerle birlikte Ermenek ve Mut yörelerine çekilmekte buldu. Kongurtay önderliğinde Aksaray üzerinden ilerleyerek Konya'ya giren İlhanlı kuvvetleri sonunda yörede sükuneti sağlamayı başardı.⁵²⁹

Abaka Han, Anadolu'daki siyasî istikrarsızlık sürecinin ortaya çıkışına bağlı olarak bölgedeki İlhanlı idare nizâmının bozulmuş olmasından oldukça rahatsızdı. Zira, önce Hatiroğlu ayaklanması, daha sonra ise Sultan Baybars'ın Anadolu sınırlarında görünmesiyle başlayan olaylar silsilesi ve Cimri hadisesi bölgedeki otorite boşluğunu en üst perdeden ortaya koymuştu.

⁵²⁸ İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'ie fi'l-umûri'l-Alâ'ie*, s. 628-640; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 95-101; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 49-50; İbn Şeddâd/Hutayt, s. 179-180; İbn Şeddâd/Yaltkaya, s. 90; Yûnîni, *Zeylû Mir'ati'z-zamân*, III, s. 184; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 678-680, 682-684; Ali Sevim, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", *Belleten*, XXV/97, (1961), s. 63-67; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 279-280. Cimri adına darp edilen bazı sikkeler için bk. O. Ferit Sağlam, "Şimdiye Kadar Görilmeyen Cimri Sikkeleri", *Belleten*, IX/35, (1945), s. 299-303; Nezihi Aykut, "Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)'un Sikkeleri", *Belleten*, LII/203 (1988), s. 475-483.

⁵²⁹ İbn Bibi, *El-evâmîrû'l-Alâ'ie fi'l-umûri'l-Alâ'ie*, s. 628-640; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 95-101.

Selçuklu ülkesinde oluşan idare zafiyetinin İlhanlılar açısından en önemli sonuçları, şüphesiz askerî zayıflık ve bölgedeki malî disiplinin ortadan kalkması, yani vergi tahsilinin zorlaşması idi. Anadolu'daki eski düzenin tekrar hayata geçmesi, bölgeye yönelik İlhanlı idare tarzının restore edilmesiyse mümkündü. Zira merkezden gönderilen askerî birliklerin emniyet ve asayiş hâkim kılmasına, bunun yanı sıra yerel yöneticinin vasallık vazifelerini yerine getirmek koşuluyla mülkî idareyi sürdürmesine dayanan Anadolu'daki İlhanlı idaresi oldukça kısa bir süre içerisinde gerçekleşen hadiselerle büyük bir sarsıntı geçirmiş, yaşanan olaylar söz konusu idare tarzının zâfiyet arz eden taraflarını ortaya koymuştu. Bu yüzden Selçuklu ülkesindeki Moğol hâkimiyetini yeniden intizama kavuşturacak, İlhanlılar adına hem idarî hem de malî alanda olumlu sonuçlar verecek yeni ve daha sıkı bir düzene ihtiyaç duyulmaktaydı. Abaka Han, Aladağ yaylağına dönerken kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'da bırakmıştı. Onun Anadolu'ya yönelik bir sonraki hamlesi, idam edilen Pervâne'nin yerine bölgede İlhanlı idarî ve malî yapısını yeniden hâkim kılmak üzere Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'yi göndermek olmuştu (17 Rebûlâhir 676/17 Eylül 1277).⁵³⁰ Bu tayinler Karamanoğlu ayaklanmasıyla ilgili askerî harekâtları tertip edip gerekli takibatı gerçekleştirmek, bunun yanında Anadolu'daki siyasî ve malî istikrarı İlhanlıların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden tanzim etmek amacıyla yapılmıştı.

Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, Anadolu'ya gelir gelmez vakit geçirmeksizin Kuhurgay ve Erkasun Noyanlarla birlikte Cimri meselesine eğildi.⁵³¹ Takibat sonucunda Karamanoğlu Mehmed Bey'in yakınlarıyla birlikte ortadan kaldırılması ve bundan bir süre sonra yakalanan Cimri'nin feci şekilde katledilmesi,⁵³² Anadolu'da asayişin sağlanmasını mümkün kıldı. Ancak İlhanlı merkezinin ulaşmak istediği sonuçlar için bunun gibi harekâtların ve askerî önlemlerin ötesinde bir düzenleme gerekiyordu. Nitekim Kongurtay'ın görevi askerî girişimlerle Anadolu'da dirlik ve düzeni

⁵³⁰ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1103-1104; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 251-254; Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-khâns", s. 361; Beyânî, *Mogûlân ve Hükümet-i İlhanî der-İrân*, s. 331.

⁵³¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1104; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538.

⁵³² İbn Bibi, *El-evâmîrü'l-Alâ'îye fi'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 640-642, 661-664; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 101-103, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 50-51; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, s. 687-689, 691-693; Sevim, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", s. 67-69.

tesis etmek, Cüveynî'ninki ise ülkenin gelirini Moğol malî sistemine göre yeniden tanzim etmekte.⁵³³ Sâhib-i Divân bu işe ilk olarak çevredeki ve *ucd*deki Türkmen hâkimiyetlerini Selçuklu, dolayısıyla İlhanlı itaatine almakla başladı. Ardından İlhanlıların bölgeden almak istedikleri miktarda vergiyi toplayabilmek adına dengeli ve adaletli bir vergi nizâmı tesis etti. Hatta o döneme kadar Anadolu'da cârî olmayan *tamga*⁵³⁴ vergisini uygulanır hale getirdi.⁵³⁵ Aynı zamanda Erzincan ve çevresini Anadolu'dan alınması gereken vergiye mahsuben şer'an İlhanlı hanedan ailesinin *incüsü* olarak tayin eden Sâhib-i Divân, bölgeden çıkarken yerine oğlu Hâce Harun'u bıraktı.⁵³⁶

Tuku ve Tudavun Noyanların ölümleri üzerine Anadolu'daki İlhanlı askerî örgütlenmesinin başına Kuhurgay ve Samagar Noyanlar tayin edildi.⁵³⁷ Bundan bir süre sonra Sultan II. Keykavus'un Kırım'daki ölümüyle Karadeniz üzerinden Anadolu'ya gelen oğlu Mesud, Abaka Han katına giderek Erzurum, Erzincan, Sivas, Diyâr-ı Bekr, Harput ve Malatya gibi yörelerin ilhan tarafından kendisine tahsis edilmesini sağladı. Sultan III. Mesud'un muvaffakiyeti Selçuklu hanedan ailesi içerisinde yeni bir taht kavgasının ilk aşamasını teşkil etti. Nitekim Anadolu önce bu kez Abaka Han'ın halefi Ahmed Teküder tarafından iki kardeş arasında taksim edilecek, bunu Sultan III. Mesud'un, amcazadesi III. Keyhüsrev'in idamıyla 682/1284 yılında tek başına Selçuklu tahtının sahibi olması izleyecekti.⁵³⁸

⁵³³ Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 71; Beyânî, *Din ve Devlet*, III, s. 932; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 45; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 182.

⁵³⁴ İlhanlılar döneminde *tamga* vergisinin mahiyeti hakkında bk. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 153; I. P. Petruşevkiy, "The Socio-Economic Conditions of Iran Under the İl-khâns", *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 532; A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Ankara 2004, s. 105-106.

⁵³⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1104; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538; Melville, "Anatolia under the Mongols", s. 71.

⁵³⁶ İbn Bibi, *El-evâmîrü'l-Alâ'îye fi'l-umûri'l-Alâ'îye*, s. 643, 658-659.

⁵³⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia*, s. 354-355.

⁵³⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 104-105, 108-110; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, s. 52-53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 598-600; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 264-265.

2.9. Lezgilere Yönelik İlhanlı Seferi (676/1277)

Dağistan'ın güneydoğusu ile Azerbâycân'ın kuzeydoğusunu içerisine alan Samur havzasında yaşayan Lezgiler, Kafkasya'nın en kadim halklarından biridir. Tarih boyunca Çeçenler, Gürcüler ve Azerilerle komşu olarak yaşayan Lezgilere Latinler Legea, Gürcüler Lekî/Lekzi, İranlılar ve Araplar Lekz ve Ruslar Lezgin adını vermişlerdir.⁵³⁹

Coğrafya kitaplarında daha ziyade Hazar Denizi sahilindeki Derbend kenti civarında yerleşmiş bir halk olarak rastlanan Lezgilerin eski devirlerdeki tarihi hakkında yeterli malumat bulunmamaktadır. Bununla birlikte yüzyıllardır aynı sahada yerleşik şekilde, herhangi bir devletin otoritesi altına girmeksizin yaşadıkları bilinmektedir.⁵⁴⁰ VII-VIII. yüzyıllardaki Arap akınları sırasında Lezgilerin bir kısmı İslâm dinini kabul etmekle beraber tamamen İslâmlaşmaları 1400'lü yıllarda gerçekleşmiştir.⁵⁴¹

Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Güney Kafkasya arasında mukim olmaları sebebiyle tarihsel süreçte pek çok akınla karşı karşıya kalan Lezgilerin Moğollarla teması, Cengiz Han'ın batı seferi sırasında vuku bulmuştu. Cengiz Han'ın emriyle 20.000 kişilik orduyla harekete geçen Cebe ve Sübetey, öncelikle Sultan Muhammed Hârizmşah'ı takip etmek amacıyla Horâsân üzerinden İran'a ve oradan Azerbaycan'a geçmişler, oradan Kafkaslara yönelerek bölgenin önemli güçlerinden Gürcüleri iki kez mağlup ettikten ve Şemaha hâkiminin itaatini sağladıktan sonra Derbend'i geçerek Lezgileri yenilgiye uğratmışlardı.⁵⁴²

Diğer yandan Lezgiler Abaka Han döneminde gerçekleşen bir sefer münasebetiyle İlhanlı tarihinde de yer edinmiştir. Buna göre Reşîdu'd-dîn, *Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn*

⁵³⁹ Davut Dursun, "Lezgiler", *DİA*, XXVII (2003), s. 169.

⁵⁴⁰ Nitekim onların hiçbir zaman itaat altına alınmamış bir kavim olduklarını Reşîdu'd-dîn ve İbn Bibi de teyit etmektedir (Reşîdu'd-dîn/'Alizâde, s. 147; İbn Bibi, *El-evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-umûri'l-Alâ'iyye*, s. 652).

⁵⁴¹ R. Wixman, *Lezgh*, *EP*, V (1986), s. 729; Dursun, "Lezgiler", s. 170. Lezgiler hakkında ayrıca bk. Bernard Geiger-Tibor Halasi-Kun-Aert H. Kuipers-Karl H. Menges, *Peoples and Languages of the Caucasus: A Synopsis*, Mouton & Co.-'s-Gravenhage, The Hauge 1959, s. 38; Peter L. Roudik, *Culture and Customs of the Caucasus*, Greenwood Press, London 2009, s. 10, 13; Frederik Coene, *The Caucasus: An Introduction*, Routledge, London-New York 2010, s. 62, 160-161;

⁵⁴² Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 27; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018, s. 36-40.

Muhammed Cüveynî'nin Anadolu'daki karışık durumu nihayete erdirdikten ve oranın işlerini düzene koyduktan sonra geri döndüğünü, bunu takiben kuzeye yönelerek Derbend tarafına, Elbruz Dağı ve Legzistan'a⁵⁴³ yürüdüğünden bahsetmektedir.⁵⁴⁴ Müellif, bu bölgede yaşayan ve hiçbir zaman itaat altına alınamamış olan kavimlere (Lezgiler) *Sâhib-i Divân*'ın tedbiriyle boyun eğdirildiğini aktarmaktadır.⁵⁴⁵

İbn Bibi, Reşîdu'd-dîn'in kaydına paralel şekilde, *Sâhib-i Divân* Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin Anadolu'daki faaliyetleri ile övülmeye layık vasıflarını anlattıktan sonra Lezgîlere yönelik İlhanlı seferine kısaca değinmiş, ayrıca bu seferin mensur fetihnâmesini eserine derç etmiştir. Elbruz Dağı civarında mukim olanlarla bazen iyilik ve hoşgörüyü, bazense şiddetle muhatap olunduğunu anlatmakla başlayan fetihnâme, onlara gönderilen *yarlıg* hükümlerinin büyülenme ve kibirlenmeyle karşılandığından bahsetmektedir. Buna göre 30.000'den fazla köyde 500.000 hanede oturan, hiçbir devirde boyun eğdirilememiş olan Legzilerin bir kısmı, *Sahib-i Divân* Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin önderliğindeki sefer karşısında öbek öbek yurtlarını terk ederek kaçtı; geride kalanlarsa İlhanlı itaati altına alındı. Lezgiler, böylece hil'at ve muhtelif armağanlar elde ettiler. Bu sefer sırasında tahrip edilen, adı belirtilmeyen kale ve kapısı yeniden imar ve tamir edildi. Burayı muhafaza etmek üzere tam teçhizatlı 30.000 asker görevlendirildi. Soğuk hava ve kar yağışlarının bölgeye ulaşmasından evvel, on gün içerisinde, hatta daha az sürede gerekli önlemler alındı ve bölge tam manasıyla İlhanlı hâkimiyetine dâhil edildi. Nitekim bu seferle birlikte İlhanlı topraklarının genişlemesi mevzubahis oldu.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Hâfiz-i Ebrû, Kûh-i Lekzîyân yahut Cebel-i Kafk adı verilen dağın güney cenahının Legzistân adıyla anıldığını belirtmektedir (Hâfiz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfiz-i Ebrû*, I, s. 194).

⁵⁴⁴ *Câmi'u't- Tevârih* yazarı, bu hadiseyle ilgili herhangi bir tarihlendirme yapmamıştır. Ancak aynı müellif, *Sâhib-i Divân* Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin Anadolu'da bozulan İlhanlı nizâmını yeniden tesis etmek üzere yürüttüğü son faaliyeti Safer 676/Temmuz 1277'ye tarihlendirmektedir. O hâlde *Sâhib-i Divân*'ın Anadolu'dan dönüşünün ertesinde Elbruz seferine gittiği Reşîdu'd-dîn tarafından bildirildiğine göre, bu harekât en erken 676/1277 yılının Yaz veya Sonbahar aylarında gerçekleşmiş olabilir (Reşîdu'd-dîn/ 'Alizâde, s. 147; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538-539).

⁵⁴⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1104-1105; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 538-539.

⁵⁴⁶ İbn Bibi, *El-evâmirü 'l-Alâ 'iyye fi'l-umûri 'l-Alâ 'iyye*, s. 651-653.

2.10. Neküderîler Hadisesi ve Abaka Han'ın Üçüncü Doğu Seferi (677/1279)

Pek çok kaynakta istilâcı ve yağmacı bir kavim olarak tavsif edilen Neküderîlerin (*Neküderîyân*)⁵⁴⁷ kökeni geçmişten günümüze tartışılmalı bir meseledir. Marco Polo, Kirmân çevresini anlatırken ova üzerinde yaşayan *Karaunas* adlı, oldukça kalabalık, acımasız ve habis hırsızların soyundan gelen bir kavim bulunduğundan bahsetmektedir. Polo, bu topluluğun annelerinin Hintli, babalarının Moğol olmasından ötürü bu ada sahip olduklarını, bu kelimenin “karışık kan” anlamına geldiğini yazmış, *Karaunas*'ın başında Negodar (Negüdar) isimli bir beyin bulunduğunu, bu kişinin Çağatay Han'ın yeğeni olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu kişi amcasını terk ederek yanındakilerle birlikte pek çok vilayetten geçtikten sonra Hindistan'a ulaşmış, kavmi burada Hintli kadınlarla karışmış ve böylece *Karaunas*'ın teşekkülü sağlanmıştır.⁵⁴⁸

Marco Polo'nun bu kaydı, araştırmacılar tarafından umumiyetle kabul görmeye birlikte Neküderîlerin yahut *Karaunas*'ın⁵⁴⁹ menşei hakkında pek çok değerlendirme yapılmıştır. Bu topluluk hakkında İlhanlıların Yakın Doğu'ya yerleşmelerinden önce hiçbir Moğol veya İslâm kaynağında bilgi verilmemesi⁵⁵⁰ ve bu konuda kaynaklar tarafından verilen bilgilerin çelişkili olması,⁵⁵¹ bu kavmin kökenleri hakkında fikir yürütmeyi güçleştiren faktörlerdir. Bununla birlikte onların kökeni hakkında yapılan belli başlı ilmî çalışmalar mevcuttur.⁵⁵²

⁵⁴⁷ Bu topluluk Farsça kaynaklarda نکودر (Neküder) ve نکودار (Neküdâr) olmak üzere iki farklı yazımla karşımıza çıkmaktadır. Telif eserlerde ise Nikudâr, Nigudâr, Nigüder, Niguder, Nigoder gibi isimlerle anılmaktadır (Ömer Subaşı, “Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri”, *Belâten*, LXXXIII/298 (2019), s. 853, n. 1.

⁵⁴⁸ Marco Polo, *The Description of the World*, I, s. 120-121. Sümer'e göre bu topluluk Kazakların öncüsüdür (Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 16, n. 24).

⁵⁴⁹ Reşîdu'd-dîn bu topluluğu Neküderî, liderlerini ise Karauna emirleri olarak anmaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, 1108-1109; Reşîdu'd-dîn/Abağa, s. 35-36; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 540-541. Hâfız-i Ebrû ise “Teküdâr ordusu” olarak andığı bu topluluğa *Karaunas* dendiğini açıkça yazmıştır (Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 179).

⁵⁵⁰ Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 187.

⁵⁵¹ Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 183.

⁵⁵² Neküderîler/*Karaunas*'ın menşei ve faaliyetleri hakkında bk. Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 388-389; Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 183-196; Jean Aubin, “L'etnogénèse des Qaraunas”, *Turcica*, I (1969), s. 65-94; Hirotoshi Shimo, “The Karūnas in the Historical Materials of the İlkhānate”, *Memoirs of the research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library)*, 35 (1977), s. 131-181; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s. 16, n. 24; Martinez, A. P., “Some Notes on İl-Xānid Army”, s. 216-242; Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Mazda Publishers, California-New York 1994, s. 420-424; Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland-Oxford 2003, s. 202, 223; Subaşı, “Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri”, s. 853-886.

Neküderîler, Abaka Han'ın saltanatı sırasında bilhassa Kirmân ve Fârs ile Hürmüz ve Şebânkâre yörelerine yönelik harekâtlarıyla önem taşımaktadırlar. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla, Abaka Han döneminde Neküderîlerin ilk askerî faaliyeti, Receb 674/Aralık-Ocak 1275-76 dolaylarında Kirmân üzerine yürümeleridir. Kirmân idarecilerinin bu haberin duyulması üzerine belli başlı önlemler alarak Neküderîlerin potansiyel saldırılarına karşı koymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁵⁵³ Bir sonraki yılın Rebûlevvel ayının başlarında (Ağustos 1276) ise Neküderîlerin yeniden Kirmân hudutlarına yöneldikleri öğrenildi. Bu kez onların yarattığı tehlikeye karşı daha büyük bir karşılık verme amacını taşıyan bölge idarecileri, seçkin bir askerî kuvveti Emir Timur Melik'in komutasında Kirmân sınırlarına gönderdiler. Timur Melik'in ordusuyla birlikte ilerlediği sırada, Mübârek Şâh'ın önderliğindeki birkaç Neküderî süvarisinin sınır bölgelerine saldırarak hayvanları yağmaladıktan ve kadın ve çocuğu esir ettikten sonra Sîstân'a yöneldikleri haberi geldi.⁵⁵⁴ Takip eden yılda (676/1277-1278) yeniden harekete geçen Neküderîler 10.000 kişilik kuvvetle Kirmân üzerinden Fârs'a uzanarak yeni bir yağma akını gerçekleştirdiler.⁵⁵⁵

Neküderîlerin yağma akınları ile oluşturdukları tehdidin özellikle Fârs yöresinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum söz konusu süreçte bu vilâyetin içinde bulunduğu idarî boşluktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira, bu çalışmanın ilgili kısmında bahsedileceği üzere, Şîrâz'ın bazı ileri gelenleri, Fârs yöresindeki İlhanlı idarecisi Engyânu'nun neden olduğu aksaklıkları ve sıkıntıları Abaka Han'a taşımışlar, ayrıca onun tek başına saltanat sürmek niyetiyle isyana hazırlandığını ilhana bildirmişlerdi. Bu şikâyetlerin etkisiyle Abaka Han Engyânu'yu azletmiş ve daha sonra onun yerine Suğuncak Noyan'ı tayin etmişti (670/1271-1272).⁵⁵⁶ Ancak Fârs yöresinde

⁵⁵³ *Târîh-i Şâhî-yi Karâhûtâyân*, s. 239; Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", s. 866.

⁵⁵⁴ *Târîh-i Şâhî-yi Karâhûtâyân*, s. 248-249; Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", s. 866-867. *Târîh-i Sîstân*'da anlatılan ve 675/1276-1277 yılına tarihlenen bir olay bu hadiseyle ilgili olsa gerektir. Eserin bilinmeyen müellifi, Emir Cârdû ve beraberindeki diğer pek çok binbaşının (*emîr-i hezâr-ı diğer*) komutasındaki Abaka Han ordusunun bu yılda Sîstân'a girerek arazileri tahrip ettiğini, insan ve hayvanlara zarar vererek yağmada bulunduğunu kaydetmektedir (*Târîh-i Sîstân*, s. 405). Anlaşıldığına göre, Neküderîlerin faaliyetlerine karşı harekete geçen bir İlhanlı kuvveti onların yaşadığı Sîstân yöresine ilerleyerek bölgede tahribat meydana getirmiştir.

⁵⁵⁵ *Târîh-i Şâhî-yi Karâhûtâyân*, s. 286; Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", s. 867.

⁵⁵⁶ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90; Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 178; Aigle, *Le Fârs*, s. 121; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 100, 135.

pek çok idarî maslahatı halleden Suğuncak Noyan, bir süre sonra Ebeş Hatun ile Şehzade Möngke Timur'un evlilik akdinin gerçekleşmesi için Ebeş Hatun'u da yanına alarak merkeze dönmüştü (671/1272).⁵⁵⁷

Suğuncak Noyan'ın yokluğunda Fars'taki İlhanlı idarî ve askerî kuvveti zayıflamıştı. Bu durum kaynaklar tarafından Neküderîler olarak anılan topluluk için önemli bir fırsattı. 677/1279 yılında bir kısım⁵⁵⁸ Neküderî topluluğunun Sistân'dan Fârs'a yürümesi üzerine Şîrâz emirleri ve halkı şehri tahkim etmeye giriştiler. Bu kapsamda mancınıklar hazırlandı, kapılar sağlamlaştırıldı ve şehrin yol ve sokakları engellerle kapatıldı. Bu arada Şîrâz'daki İlhanlı şahnesi Bulugân ile Muhammed Bey, Toynak, Şemsu'd-dîn Tazigû ve diğer Fârs emirlerinin topladığı ordu, Kurbâl kenti yakınlarındaki Teng-i Şikem'de karşı karşıya geldikleri Neküderîler tarafından bozguna uğratıldı (17 Ramazan 677/1 Şubat 1279).⁵⁵⁹ Bu mücadelede Toynak ve Muhammed Bey Neküderîler tarafından öldürülürken Bulugân ve Şemsu'd-dîn Tazigû canlarını güçlkle kurtarabildi. Fars ordusunun mağlup olarak etrafa dağılmasıyla cesaret bulan Neküderîler, Şîrâz yakınlarına kadar ulaşmayı başardılar. Ancak bu sırada Şîrâz'ın şehir halkı tarafından iyi bir şekilde muhafaza edilmesi sebebiyle kenti ele geçiremeyeceklerini anlayan Neküderîler⁵⁶⁰ etrafı yağmaladıktan⁵⁶¹ sonra geri çekildiler ve Sistân'a döndüler.⁵⁶²

⁵⁵⁷ Vassâf/İsfahânî, II, 197; Vassâf/Tahrîr, s. 115.

⁵⁵⁸ Reşîdu'd-dîn'in eseri *Camî'u't-tevârih*'in Kerîmî neşrinde 10.000'e, 'Alizâde ve Rûşen-Müsevî neşrinde ise 2.000'e yakın Neküderî süvarisinin Sistân üzerinden Fars'a yürüdüğünden bahsedilmektedir (krş. Reşîdu'd-dîn/Kerîmî, II, s. 772-773; Reşîdu'd-dîn/'Alizâde, s. 151, Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1108-1109).

⁵⁵⁹ Vassâf/İsfahânî, II, s. 199-202; Vassâf/Hammer, II, s. 118-127; Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîrâz Şehri (1256-1335)*, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2019, s. 224-225. Ebu'l-Ferec, sayılarını 5.000'e yakın olarak verdiği ve "Hindistan hududunda saklanan asi Tatarlar" olarak tavsif ettiği Neküderîlerin bu saldırısında Şîrâz ordusunun büyük bir kısmını bertaraf ettiklerini teyit etmektedir (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 460). Öte yandan Hâfîz-i Ebrû, Şîrâz'a yönelik, biri 677 yılı sonlarında (1279 yılı başları), diğeri ise 680 yılı başlarında (1281 yılı Baharı) gerçekleşen iki ayrı Neküderî saldırısından bahsetmektedir. Müellif, Neküderîlerin ilk saldırılarında Şîrâz'ı yağmaladıktan sonra Horasan'a döndüklerini, ikinci saldırılarında ise aynı kentte büyük tahribata yol açtıklarını aktarmaktadır (Hâfîz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfîz-i Ebrû*, II, s. 179).

⁵⁶⁰ *Şîrâz-nâme* müellifi, söz konusu yağma akınına gerçekleştiren Neküderîlerin pamuktan mamul kumaşlar giydiklerini ve atlarının ahşaptan mamul üzenğiyle donattıklarını kaydetmiştir (Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 91).

⁵⁶¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1109; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 540; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 118-119.

⁵⁶² Kazvîni/Öztürk, s. 480-481; Kazvîni/Browne, II, s. 143; *Târîh-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 206-208; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 91-92; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 114; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîrâz Şehri*, s. 225. Neküderîler, Şîrâz'a yönelik bu yağma akınından çok büyük ganimet elde etmişlerdi. Öyle ki Zerkûb-i Şîrâzî, Neküderîlerin Fârs memleketlerinden yağmaladıkları altın, gümüş ve

Abaka Han, Neküderîlerin yağma ve tahrip faaliyetlerinin artması ve bilhassa onların Kirmân, Fârs, Hürmüz ve Şebânkâre gibi beldelerde neredeyse her yıl giriştikleri harekâtlarla tehdit arz etmeleri üzerine, 1 Muharrem 678/14 Mayıs 1279 Pazar günü Tebriz'den Horâsân'a doğru yola çıktı. Aynı yılın 3 Rebiülevvel/14 Temmuz günü oğlu şehzade Argûn'a Neküderîleri cezalandırmak üzere Sîstân'a gitmesini emretti. Şehzade Argûn beraberindeki kuvvetlerle Sîstân'ı kuşattıysa da bir başarı elde edemediğinden geri dönmek zorunda kaldı.⁵⁶³ Diğer yandan Reşîdu'd-dîn, bu arada Horâsân'a vardıktan sonra yoluna devam eden Abaka Han'ın 14 Rebiülevvel 678/25 Temmuz 1279 günü yeniden Herât'a girdiğini, onun buraya geldiğini duyan civardaki mezkûr ayın son gününde (30 Rebülevvel 678/10 Ağustos 1279) Neküderî emirlerinin ona tâbî olduklarını aktarmaktadır.⁵⁶⁴ Nitekim 2 Rebiülâhir 678/12 Ağustos 1279 günü ilhanın huzuruna çıkarak hediyeler sunan *Karauna* emirleri Abaka Han'ın ikram ve ihsanlarına mazhar oldular.⁵⁶⁵

Abaka Han'ın yeniden doğuya yürüyüşü ve şehzade Argun eliyle Neküderîleri sindirmesi ve son olarak emirlerini itaat altına alması şüphesiz önemli bir gelişmedir. Bununla beraber bazı Neküderî grupların bir süre daha yağma ve tahrip faaliyetlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Neküderîlerin yağma ile ganimet toplama gibi amaçlarla Şaban 678/Aralık 1279'da Kirmân'a ve 681/1281-1282 yılında Fârs'a

kumaşlardan oluşan ganimeti yük hayvanlarına taksim ederek götürdüklerini aktarmaktadır (Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 91-92). Diğer yandan bu yılda vuku bulan Neküderî saldırısından Fârs dışında Kirmân, Hürmüz, Şebânkâre ve Yezd de zarar gördü. Nitekim *Târîh-i Şâhî-yi Karâhıtâyân* müellifi, Neküderîlerin bu saldırı sırasında söz konusu yöreleri de yağmaladıkları ve buralarda mukim insanları katlettiklerini kaydetmektedir (*Târîh-i Şâhî-yi Karâhıtâyân*, s. 205-206).

⁵⁶³ Reşîdu'd-dîn/Alîzâde, s. 152-153. Buna mukabil Ebu'l-Ferec, şehzade Argun'un asi Neküderîlerin peşine düşerek pek çoğunu ortadan kaldırdığını yazmaktadır (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 460; Ebu'l-Ferec/Doğrul, II, s. 602-603).

⁵⁶⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1109-1110. *Târîh-nâme-yi Herât*'taki kayda göre Abaka Han, Neküderîlerin 660/1262 yılında asayîşi bozmaları üzerine kardeşi Tübşin'i onları sulh veya savaşla itaat almak üzere görevlendirmiştir. Bunun üzerine at binerek yola çıkan şehzade Tübşin, Herât'a vardığında yanlarındaki 1500 askerle birlikte Melik Şemsu'd-dîn Kert de ona katılmıştır. Neküderîlerle mücadele etmek üzere Herât Suyu kıyısına inen İlhanlı kuvvetleri karşısında birkaç kez harekât girişiminde bulunan Neküderîler, İlhanlı kuvvetleri karşısında tutunamayarak bozguna uğramışlardır. Hatta bu sefer sonucunda Herât meliki ile şehzade Tübşin pek çok esir ve ganimet elde etmişlerdir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 297-298). Abaka Han'ın 663/1265 yılında tahta çıktığı, Neküderîler hadisesinin de 677/1279 yılında vuku bulmasının pek çok kaynak tarafından bildirilmesinden hareketle, bu hadisenin *Târîh-nâme-yi Herât*'taki tarihlendirilmesinin hatalı olma ihtimali sebebiyle Herevî'nin bu konuda sunduğu malumata ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

⁵⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Alîzâde, s. 152-153; Reşîdu'd-dîn/Abâğa, s. 36; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 541.

yöneldiklerine şahit olunmaktadır. Bundan sonra bir süre sessizliğe bürünen Neküderilerin Argun Han'ın iktidarında Horasan ve civarındaki faaliyetleriyle öne çıkmaktadırlar.⁵⁶⁶

2.11. II. Hıms Muharebesi (680/1281)

Abaka Han dönemi dâhilinde İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin son mühim safhası, 679/1281 yılında yaşanmıştır. Bu arada Sultan Baybars, 16 Muharrem 676/20 Haziran 1277 günü Dımaşk'ta ölmüş ve yerine sırasıyla oğullarından Bereke ve Sülemiş, bunların ardından devlet inönde gelen emirlerinden Kâlâvûn tahta çıkmıştı (678/1279).⁵⁶⁷ Onun sultanlığına itiraz eden Dımaşk naibi Sungur el-Aşkâr, 24 Zilhicce 678/26 Nisan 1280 günü Suriye'de "el-Melikü'l-Kâmil" unvanıyla sultanlığını ilan ederek bölgede güçlenmeye çalıştı, bu kapsamda Kâlâvûn'a karşı İlhanlılarla temas kurdu.⁵⁶⁸ Bu kapsamda Bağdâd'da bulunan Ata-Melik Cüveynî'yle mektuplaşarak Memlûk Sultanlığı merkeziyle arasında ihtilaf bulunduğunu bildirdi; İlhanlı ordusunun Suriye'ye gelmesini teşvik ederek onlara gerekli desteği vereceğini taahhüt etti.⁵⁶⁹ Sungur'un bu girişiminde Sultan Kâlâvûn'un gönderdiği ordulara karşı tutunamamasının da etkisi vardı.⁵⁷⁰

Sultan Kâlâvûn, Sultan Baybars'ın ölümüyle başlayan karışık süreçten güçlenerek çıksa da İlhanlılar ve Memlûkler arasındaki sorunlar aynen korunuyordu. İlhanlı-Memlûk sınır bölgelerinde her iki tarafın da hareketleri, daha önce pek çok kez olduğu gibi, çatışmaya yol açabilecek nitelikteydi. Zira Memlûk Sultanlığı içerisinde ortaya çıkan karışıklıklar İlhanlılara aradıkları fırsatı sunmuştu. Sultan Kâlâvûn otoritesini iyiden iyiye güçlendirmeden Memlûklerden Elbistan Savaşı'nın intikamını almak ve Kuzey Suriye'yi ele geçirmek isteyen kardeşi Mönğke Timur kumandasındaki birlikleri Şam yöresine sevk

⁵⁶⁶ Bu konuda tafsilen bk. Subaşı, "Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri", s. 869-870.

⁵⁶⁷ Ali Aktan, "Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı", *Belleten*, LIX/226 (1995), s. 606-607.

⁵⁶⁸ Mansûri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 76-86; İsmail Yiğit, "Kalavun", *DİA*, XXIV (2001), s. 227; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 100-104; A. Mesut Ağır, *Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s. 23-24, 28-30, 32.

⁵⁶⁹ Abdullah Mesut Ağır, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H. 679/M. 1281", *Akademik Bakış*, 15 (2008), s. 3.

⁵⁷⁰ Aktan, "Sultan Kalavun ve Hânedanı", s. 609.

ederken Anadolu'da bulunan Samagar Noyan'a kuvvetleriyle birlikte bölgeye ilerlemesini emretti.⁵⁷¹ Fırat'ı geçerek Elbistan'a giren İlhanlı ordusu buradan devamla Aynâab, Derbsâk ve Bagrâs gibi yöreleri ele geçirip yağmaladıktan sonra Halep'e yöneldi.⁵⁷² Mōngke Timur'un iki gün boyunca Halep'i yağma ve kıtale uğrattığı sıralarda Abaka Han beraberindeki birliklerle Sungur el-Aşkar'la buluşmak üzere Rahbe'ye yöneldi.⁵⁷³ İlhanlı kuvvetleri Halep'i yağmaladıktan sonra Fırat'ın doğusuna çekilerek Akkâ'daki Haçlılarla irtibat kurmuşlar ve Abaka Han'ın bir sonraki yıl Memlûklere karşı girişeceği mücadele onlardan yardım talep etmişlerdi.⁵⁷⁴ Bu sırada iki kola ayrılmış bulunan İlhanlı ordusu, Mōngke Timur kuvvetleri Hama'ya,⁵⁷⁵ Abaka Han kuvvetleri ise Bire kentinin karşısında konuşlanacak şekilde ilerlemişti.⁵⁷⁶

Bu aşamada Sultan Kâlâvûn emirlerini göndermek suretiyle Sungur'la anlaşmış, Antakya, Sayhun ve Lazkiye emirliğini verdiği bu kumandanı yanına çekmeyi başarmıştı.⁵⁷⁷ Bundan sonra İlhanlılarla yapacağı mücadelenin hazırlıklarına girişen Sultan Kâlâvûn ordusunu bölümlere ayırdı. Memlûk ordusunun sağ kanadında Hama hâkimi el-Melikü'l-Mansûr, Bedru'd-dîn Beysarî, Alâu'd-dîn Taybars, İzzu'd-dîn Aybek, Alâu'd-dîn Geçdoğan gibi ünlü komutanların askerleriyle birlikte Hüsâmu'd-dîn Laçin'in ve Suriye birliklerinin başında bulunan Emir Seyfu'd-dîn İsa'nın kuvvetleri; sol kanadında Sungur el-Aşkar, Bedru'd-dîn Aydemirî ve Bedru'd-dîn Bektaş gibi önemli emirlerin orduları bulunuyordu. Ordunun merkez kısmında bizzat yer alan Sultan Kâlâvûn'un yanında Hüsâmu'd-dîn Torumtay gibi meşhur Memlûk emirleri yer almaktaydı.⁵⁷⁸

⁵⁷¹ Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 102-103.

⁵⁷² Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 76; Selim Hilmi Özkan, *El-Melik El-Mansur Seyfeddin Kalavun el-Elfî Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (678-689/1280-1290)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1999, s. 77; Ağır, "II. Humus Savaşı", s. 4.

⁵⁷³ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 408.

⁵⁷⁴ Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 104; Özkan, *El-Melik El-Mansur Seyfeddin Kalavun*, s. 76; Ağır, "II. Humus Savaşı", s. 5.

⁵⁷⁵ Aktan, "Sultan Kalavun ve Hânedanı", s. 613.

⁵⁷⁶ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1116.

⁵⁷⁷ Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 86; Aktan, "Sultan Kalavun ve Hânedanı", s. 609-610; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 268; Ağır, *Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi*, s. 35; Özkan, *El-Melik El-Mansur Seyfeddin Kalavun*, s. 77.

⁵⁷⁸ Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 90-91; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 105-106.

Bu sırada Rahbe'ye yaklaşan Abaka Han askerlerine bölgeyi yağmalamalarını emretti. İlhanın emriyle harekete geçen askerler, Zelibiya kalesini tahrip etti ve Rahbelilerle savaştı. 29 Cemâziyelahir 680/15 Ekim 1281 tarihinde Sincar'a döndü, yaklaşık kırk gün sonra Musul'a bağlı Mahlebiyye'deki otağına ulaştı.⁵⁷⁹ Abaka Han'ın bu faaliyetleri yürüttüğü sırada kardeşi Möngke Timur'un emrindeki kalabalık İlhanlı ordusu Hıms'a ulaşmak üzere güneye ilerledi. İlhanlı ordusunun durumuna bakıldığında, ordunun sağ kısmında Mazuk Aka ve Hindukur'un askerleri, sol tarafında ise Alınak, Taycu Bahadır, şehzade Hülâcü ve Kara Bukay bulunuyordu. Bunun yanı sıra İlhanlı kuvvetleri içerisinde Gürcü Krallığı ve Kilikya Ermeni Krallığı tarafından tâbîyet gereği İlhanlılara sağlanan takviye birlikler de mevcuttu, hatta dönemin Ermeni kralı Leon da bu harekâta yer alıyordu.⁵⁸⁰ Ermeni Krallığı kuvvetleri, Kral Dimitri'nin komutasındaki Gürcü Krallığı kuvvetleriyle birlikte İlhanlı ordusunun sağ kanadını teşkil ediyordu.⁵⁸¹

14 Receb 680/29 Ekim 1281 tarihinde Möngke Timur komutasındaki 80.000 kişiden oluşan İlhanlı ordusu⁵⁸² Hıms yakınlarındaki Mercü's-suffâr'da Memlûk kuvvetleriyle karşılaştı. Moğol ordusunun sol kanadının Memlûk ordusunun sağ kanadına saldırarak bozmasıyla başlayan mücadele tarafların çarpışarak Hıms kapılarına kadar gelişine yol açtı ki bu sırada kent sakinleri çatışmanın şiddetinden korkarak şehrin kapılarını kapatmak zorunda kaldılar. Moğollar geri çekilen Memlûk askerlerini kovaladıkları sırada⁵⁸³ ordularının sağ kanadında bulunan Memlûk birlikleri sol kanadın yardımına yetiştiler. Bu gelişmelerin yaşandığı esnada, İlhanlı merkez ordusunun başında bulunan Möngke Timur, atının tökezlemesi üzerine yere düştü.⁵⁸⁴ Aynı zamanda İsa b. Mühennâ'nın kuvvetleri, Moğol ordusunun sol kanadını arkadan çevirmişti. Memlûk

⁵⁷⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1116.

⁵⁸⁰ Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 464.

⁵⁸¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1117.

⁵⁸² Kaynaklar bu savaş hakkında birbirine benzer anlatımlar sunsalar da İlhanlı ordusunun mevcudu hakkında farklı bilgiler vermektedirler. Mesela Korykoslu Hayton Möngke Timur'un 30.000 süvariyle birlikte yanında Ermeni kralı Leon olduğu halde hareket ettiğinden bahsederken Ebu'l-Ferec 50.000, Aksarayî 80.000 sayısını kaydetmiştir. Makrîzî de savaş öncesinde Sultan Kâlâvun'un huzuruna gelen bir Memlûk casusunun İlhanlı ordusunu 80.000 kişi olarak bildirdiğini ifade etmiştir (Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 133; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 464; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 105-107; Makrîzî, *es-Sülûk*, s. I/2, s. 690). Diğer yandan bu savaşa katılan Memlûk ordusunun 50.000 kişi civarında olduğu belirtilmektedir (Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, 55-57; Martinez, "Some Notes on İl-Xānid Army", s. 158-162).

⁵⁸³ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I/2, s. 693.

⁵⁸⁴ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, I/2, s. 694.

kuvvetlerinin bu kritik hamlesiyle beraber Mönğke Timur'un savaş alanında uğradığı talihsizlik İlhanlı ordusu içerisinde kuşatılmışlık zannının ortaya çıkmasına yol açtı. Sonunda Memlûk ordusunun sol kol ve merkez kuvvetleri, İlhanlı ordusunun sol kolunu mağlup etmeye muvaffak oldu. 5.000 Gürcü askeri ve Kilikya Ermeni kralının bulunduğu İlhanlı sağ kol kuvvetleri, sol kolun vaziyetinden haberdar olmadıklarından yenilgi haberini alarak Hıms kapılarından geri döndüler. Bu sebeple İlhanlı askerleri savaş sonunda bozguna uğrayarak düzensiz şekilde çekilmek durumunda kaldılar.⁵⁸⁵

Ricat eden İlhanlı ordusundan geriye kalan at ve silah gibi pek çok ganimet Memlûkler tarafından ele geçirildi. Ordunun bozulması üzerine pek çok Moğol askeri savaş meydanında ve Fırat Nehri'ne doğru çekildikleri sırada öldürüldü. Ayrıca nehir kenarında saklandığı öğrenilen bazı İlhanlı askerleri, gizlendikleri arazi ateşe verilmek suretiyle Memlûkler tarafından katledildi.⁵⁸⁶ Reşîdu'd-dîn'e göre bu yenilgi Mönğke Timur'un henüz çocuk yaşta olup çetin savaşlar görmemesi dolayısıyla tecrübesizliğinden kaynaklanmıştı. Diğer yandan tecrübeli emirlerden Tignâ ve Dulâdây Yarguçi de endişeye kapılarak Memlûkler karşısında tutunamamış ve kaçmışlardı.⁵⁸⁷ Savaş sonunda yanındaki birliklerle güçlkle geri çekilen Mönğke Timur, Cezire-i İbn Ömer yoluyla Nusaybin'e ilerlediği sırada ansızın vefat etti (16 Muharrem 681/26 Nisan 1282).⁵⁸⁸

Yenilgi haberi, Mahlebiyye'de bulunan Abaka Han'a iletildiğinde ilhan oldukça hiddetlenerek yanında bulunan emirlere yaz mevsimi ve *kurultay* zamanı geldiğinde bu yenilgiden sorumlu olanlarını soruşturacağını ve gelecek yıl bizzat kendisinin oraya giderek bu yenilgiyi telafi edeceğini söyledi. Ardından 17 Receb 680/1 Kasım 1281 günü Dicle Nehri'nden geçerek Keşâf üzerinden Bağdâd'a yöneldi ve 2 Şaban 680/16 Kasım 1281 günü Muhâvvel⁵⁸⁹ muhitine kondu. Bir zaman burada vakit geçiren Abaka Han 3

⁵⁸⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1117-1118; Vassâf/Tahrîr, s. 55; Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, 92; Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 270-271.

⁵⁸⁶ Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s. 106-107.

⁵⁸⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1116-1117.

⁵⁸⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1118; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 545; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 437; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 466; Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 51-52.

⁵⁸⁹ Bağdat'ın batısında, İsa Kanalı üzerinde bulunan bu küçük kasaba için bk. Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 50; Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhâne*, s. 497.

Zilkade 680/13 Şubat 1282 günü Bağdat'tan Hemedân'a yöneldi ve 6 Zilhicce 680/18 Mart 1282 günü Hemedân'a girerek Melik Fahreddin Menuçehr'in sarayına yerleşti.⁵⁹⁰

Reşîdu'd-dîn'in verdiği bilgiye göre Abaka Han bir sonraki yıl bizzat kendi komutasındaki bir orduyla Memlûkler üzerine sefere çıkacağını ve Hıms yenilgisinin öcünü alarak telafisini yapacağını dile getirmiştir.⁵⁹¹ Ancak Abaka Han'ın ömrü tasarladığı saldırıya vefa etmemiştir.

⁵⁹⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1117-1118.

⁵⁹¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1117.

3. ABAKA HAN DÖNEMİNDE İLHANLI DEVLETİ'NİN İDARÎ YAPISI, DÂHİLÎ VE HARİCÎ MÜNASEBETLERİ

Abaka Han ve etrafındaki dünyanın tam anlamıyla anlaşılabilmesi için bu dönemde İlhanlı Devleti'nin idarî yapısının ve bu yapı içerisinde bulunan unsurların merkezle münasebetlerinin incelenmesi gerekmektedir. İlhanlı Devleti'nin idarî yapısını merkezî eyaletler, tâbi devletler ve mahallî hâkimiyetler olarak üçe ayırmak mümkündür. Bu kapsamda öncelikle merkezî eyaletler hakkında bilgi vermek, bunun ardından tâbi devletler ve mahallî hâkimiyetlerden bahsetmek icap etmektedir.

3.1. Abaka Han Döneminde Merkezî Eyaletler

Spuler'in belirttiği gibi Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni ve Kâlkâşendî'nin verdiği bilgiler sayesinde İlhanlı Devleti'nin idarî taksimatı iyiden iyiye bilinmesine rağmen devletin idaresi altında bulunan mahallî hâkimiyetler ile bunların vazifeleri hakkında bilinenler oldukça azdır. Bununla beraber İlhanlı topraklarının eyaletlere bölünmesi işinin eskiden beri gelenek halinde uygulandığı üzere doğal sınırlar çerçevesinde yapıldığı bilinmektedir. Ancak İlhanlılar, ülkenin eyaletler halinde taksim edilmesi hususunda doğal sınırların yanı sıra askerlik ve iâşe gibi hususları da dikkate almışlardır.⁵⁹²

Merkezî eyaletler hususunda evvelâ İlhanlı hükümdarlarının, istikrarlı bir şekilde İran'a yerleşmelerinden itibaren geniş otlaklara ve serin bir havaya sahip Azerbâyçân eyaletini merkez olarak belirlediklerini ve benimsediklerini ifade etmek gerekir. Yine onlar, kışlamaya müsait bir iklime sahip olan Irak ('Irak-i 'Arab) eyaletini de mahallî hâkimlerin varlığına müsaade etmeksizin, doğrudan kendi idareleri altına almışlardı. Bilhassa yaylak-kışlak hayatı, İran'da hâkimiyet kuran Moğolların dikkatini Azerbâyçân, Doğu Anadolu, Arrân ve Mûgân gibi geniş otlakların bulunduğu, havası ve iklimi göçebe yaşam tarzı için elverişli bölgelere çekmişti. İlhanlı hükümdarlarının kışlık ve yazlık

⁵⁹² Spuler, *İran Moğolları*, s. 367.

merkezlerinin bulunduğu bu bölgelerle ilgili her türlü mesele merkezden çözülmekteydi.⁵⁹³

İlhanlılarda merkezî eyaletleri yönetmekle görevlendirilen *hâkim* unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Tafsilatıyla bilinmeyen özel durumlarda bazı eyaletlere iki *hâkim* tayin edilmekteydi. Mesela, Abaka Han tahta çıkar çıkmaz yaptığı idarî görevlendirmeler kapsamında İsfahân'ın ve 'Irak-i Acem eyaletinin önemli bir kısmının idaresini Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahâu'd-dîn Muhammed'e, Kazvin'le birlikte Irak eyaletinin bazı yörelerini Melik İftihârû'd-dîn Kazvinî'ye verdi.⁵⁹⁴ Esasen umumiyetle 'Irak-i Acem adıyla yekpare olarak değerlendirilen bu bölgeler birbirine bağlı durumda idiler.⁵⁹⁵ Eyaletlerde görevlendirilen hâkimlerden başka, bazı yöre ve şehirlerde *şihne* adı verilen, askerî birliklere kumanda etmekle görevli kişiler mevcuttu. Bunların pek çok önemli şehirde ve mahallî hâkimiyetlerin başkentlerinde vazifeli kılındıkları vaki idi. Muhtelif eyaletlerde hâkime vekâlet etmek ve bilhassa emrinde bulunan bölgenin nizam ve asayişini temin etmekle görevli *nâibler* bulunmaktaydı.⁵⁹⁶

Ülkenin doğusunda özel bir öneme sahip olan Horâsân ve Mâzenderân eyaletleri ise umumiyetle veliaht konumunda bulunan şehzadelerin idare ve kontrolüne bırakılmıştı.⁵⁹⁷ Veliahtın yaşça küçük olması sebebiyle bu idare, şeklî bir muhafaza mahiyetinde idi. Onun yanında, umumiyetle vezirlerle beraber veliaht çocuk ise bir de *atabeg* tayin edilirdi. Aynı zamanda göçebe kavimlerin istilâsına karşı muhafaza etme amaçlı olarak sürekli olarak bu yörede bırakılan askerî kıtanın kumandanları olarak pek çok emir bulunmaktaydı.⁵⁹⁸

⁵⁹³ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 171.

⁵⁹⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevi, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906-907.

⁵⁹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 369.

⁵⁹⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 370-371.

⁵⁹⁷ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 171.

⁵⁹⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 368.

Abaka Han henüz şehzadeligi döneminde veliaht durumunda olması sebebiyle babası Hülâgû Han tarafından Horâsân ve Mâzenderân'ın idaresiyle görevlendirilmişti. Gelecekte hükümdara halef olacak şehzadenin Horâsân ve Mâzenderân'a gönderilmesi uygulaması, ilk kez Abaka Han'ın şehzadeliginde olmak üzere, İlhanlılarda bir gelenek haline geldi.⁵⁹⁹ Yaklaşık iki yıl kadar Emir Argun Aka'yla beraber bu yörede kalan Abaka Han, hükümdarlığında *yaylag* olarak umumiyetle Aladağ'ı ve Azerbaycan sahasını *kışlag* olarak ise diğer pek çok İlhanlı hükümdarının yaptığı gibi⁶⁰⁰ Arrân ve Bağdâd ile Horâsân Mâzenderân'ı⁶⁰¹ tercih etti. Coğrafi olarak merkeze uzak olsa da siyâsî ve idarî durumu açısından merkez eyaletler arasında sayılan Horâsân, tarih boyunca İran'da kurulan pek çok devlette olduğu gibi, İç Asya steplerinden gelen göçebe kavimlere karşı bir kapı olması hasebiyle önem ihtiva etmekteydi. Bu sebeple Horâsân'ın muhafaza ve idaresine özel bir önem verilmiş, buraya tayin edilecek şehzadelere ve komutanlarda üstün askerî ve idarî yeteneklere sahip olması şartı aranmaktaydı.⁶⁰² Bu yüzden Abaka Han, tahta çıkar çıkmaz kardeşi Tübşin'i kalabalık bir askerî kuvvetle Horâsân ve Mâzenderân'dan başlayarak Ceyhun Nehri kıyısına kadar olan sahayı muhafaza etmesi için doğuya göndererek şehzadeligi sırasında üstlendiği görevi ona tevdi etti.⁶⁰³ Nitekim bu görevlendirmenin önemi, eyaletin Çağataylı hükümdarı Barak'ın saldırısına maruz kaldığında anlaşıldı. 668/1270 yazında Herât yakınlarında yapılan muharebede İlhanlı ordusunun galip gelmesiyle birlikte Çağataylıların Horâsân'a yönelik istilâ teşebbüsü bertaraf edildi. Herât Savaşı'na giden süreçte yaşananlarla birlikte yine Abaka Han döneminde gerçekleşen 671/1273 yılındaki ikinci doğu seferi Horâsân eyaletinde büyük tahribata yol açtı. Öyle ki Abaka Han 674/1275-1276 yılında Horâsân'a ordu göndermeyi tasarladığı sırada emirler ve Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, Horâsân'ın harap durumda olduğunu ve ordunun oraya gitmesinin zor olacağını söyleyerek onu ikna ettiler.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 177.

⁶⁰⁰ Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. E. Uyumaz-M. Kesik-A. Usta-C. Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 244-257; a.mlf., *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 100-113; Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 55-56.

⁶⁰¹ Spuler'e göre İran'daki Moğol sürülerinin kış ve yaz karargâhlarına gidip gelmeleri Horâsân ve Mâzenderân'ı yekpare telâkki etmeyi zarurî kılmaktadır (Spuler, *İran Moğolları*, s. 367).

⁶⁰² Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 173.

⁶⁰³ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517-518; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906.

⁶⁰⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1105.

3.2. Tâbi Devletlerle Münasebetler

Abaka Han döneminde İlhanlılara tâbi devletlerin durumu ve merkezle münasebetlerine geçmeden önce, bunların yapısı, özellikleri ve merkezî idare nezdindeki mevki hususunda birkaç söz etmek icap etmektedir. Zira Abaka Han döneminin ve bilhassa bu dönemde İlhanlı merkezî idaresi ile tâbi devletler arasındaki bağlantıların yeterince anlaşılabilmesi için merkezî idare ve tâbi devletler arasındaki münasebetlerin dayandığı altyapının irdelenmesi gerekmektedir.

İlhanlılar, Cengiz Han döneminde ve sonrasında gerçekleşen Moğol istilâsının ortaya çıkardığı bir siyasî teşekkülün mümessilleri olarak devlet teşkilâtlanması ve idare anlayışında Moğol müktesebatını takip etmekteydiler. Bu sebeple Moğolların istilânın başından beri yaptıkları gibi, itaat altına aldıkları devletlerin idaresini, kendilerine tâbi olmaları koşuluyla ilgili hanedanın bir üyesine bırakma uygulamasını benimsemişlerdi. İlhanlılara tâbi devletler siyasî, idarî ve malî konularda onların denetimi altındaydılar. Emniyet ve asayiş Moğol emirinin idaresindeki Moğol askerî kuvveti tarafından tanzim edilmekte, bu kuvvetin masraf ve ihtiyaçları tâbi hâkimiyetin hazinesinden karşılanmakta idi.⁶⁰⁵ İlhanlı Devleti'nin teşekkül devrinde Kilikya Ermeni Krallığı ve Gürcü Krallığı gibi Hıristiyan hâkimiyetlerin yanı sıra Türkiye Selçuklu Devleti gibi Türk-İslâm hâkimiyetlerinde de bu türden bir idare tarzı benimsenmişti. Söz konusu tâbi hâkimiyetlerin ilhana belirli miktarlarda yıllık haraç ödeme, ihtiyaç halinde asker gönderme gibi vasallık bildiren bazı yükümlülükleri mevcuttu. Bu sayede ülkelerinde dâhili idareyi sağlayan tâbi hükümdarlar, olağanüstü haller hariç tutulursa, fiilî bir Moğol müdahalesine maruz kalmaksızın hükmetme imkânına maliktiler.⁶⁰⁶ Hatta bunlardan bazıları, İlhanlı tahakkümü altında olmalarına rağmen kendi adlarına sikke darp etme hakkına da sahiptiler.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 189.

⁶⁰⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 391.

⁶⁰⁷ Mesela Anadolu, Kilikya, Kirman, Gürcistan, Fars ve Mardin gibi İlhanlılara tâbi bazı yörelerin hükümdarlarının kendi adlarına sikke kestirdikleri bilinmektedir. İlhanlılarda yerel hâkimlerin kendi adlarına sikke darp ettirmelerine olanak veren bu uygulama, Gazan Han'ın ülkenin her yerinde geçerli, ortak bir para sistemi kurma amacı taşıyan reformuna kadar sürmüştür (Spuler, *İran Moğolları*, s. 392-393; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 274-285; Kolbas, *Mongols in Iran*, s. 313-315, 321-322).

İlhanlı hükümdarları, kendilerine tâbi fakat görece uzak yörelerin vergi ve asker haricinde bir kazanç getirmeyeceğinin bilincindeydiler. Dolayısıyla bu tür bölgelerin doğrudan idaresi için para, çaba ve enerji sarfiyatına gerek duyulmamaktaydı. Bunun yerine, başta ataları tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu olmak üzere, tarihte pek çok bölgesel veya kıtalararası devletin uyguladığı yöntemi kullanarak, İlhanlı merkezine çok da yakın olmayan yöreleri uzaktan ve dolaylı şekilde idare etmeyi tercih ettiler. Bu kapsamda değerlendirilen ülkelerde dâhilî idareyi sağlamak üzere, ilhana karşı sorumlu iki farklı zümreye mensup karakterlerin tayin edildiği görülmektedir. Bunlardan biri sivil hükümeti sağlamak ve mâlî işleri yapmakla görevli yerel idareciler iken, diğeri askerî vazifeleri yerine getirmekle sorumlu kişilerdi.⁶⁰⁸ İlhanlı idaresi altındaki kritik yörelere sivil idareci olarak şehzadeler tayin edilirken tüm mahallî bölgelerde gerekli askerî vazifeler önde gelen emirlere ve bunların emri altında bulunan birliklere tevdi edilmekteydi.

Hülâgû Han döneminde İlhanlı Devleti'ne tâbi devletlere yönelik olarak uygulamaya konulan bu idare sistemi Abaka Han döneminde de benimsenmiştir. Bu kısımda Moğol ve İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan tâbi devletlerin Abaka Han devrindeki durumları ve merkezî idare ile ilişkileri incelenmektedir.

3.2.1. Kilikya Ermeni Krallığı

XIII. yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı'nın konumu İlhanlı-Memlûk ilişkileri bağlamında dikkate şayan bir görünüm arz eder. Zira İran merkezli kurulan İlhanlı Devleti başlangıcından itibaren Hıristiyanları destekleyen, hatta onların hâmililiğini yapan bir idare tarzı benimsemiştir. İlhanlılar ve Ermeniler arasındaki tâbi-metbu ilişkisi, bu iki gücün bazı siyâsî ve askerî olaylarda birlikte hareket etmesine olanak vermiştir.

İlk ilhan Hülâgû'nun Hıristiyan destekçisi olduğu pek çok Ermeni kronik yazarı tarafından ifade edilmiştir. Onun baş hatunu Dokuz Hatun'un Hıristiyan olduğu ve

⁶⁰⁸ İran sahası ve Fârs eyaleti özelinde ikili sistemin uygulanışı için bk. Aigle, *Le Fârs*, s. 87-91; a.mlf., "Persia under Mongol domination: The effectiveness and failings of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales*, 57 (2006), s. 72-78.

ordugâhında taşınabilir bir kilise bulundurduğu bilinmektedir. Yine Dokuz Hatun'un dindaşlarını, bilhassa Ermenileri himaye ettiği bazı çağdaş Ermeni tarih yazarları tarafından vurgulanmaktadır.⁶⁰⁹ Bu durumun Hülâgû'nun Hıristiyanlara karşı bakış açısını etkilediği muhakkaktır.⁶¹⁰ Zira Môngke Kağan henüz Hülâgû'yu İran'a yolcu ederken ona bütün işlerde Dokuz Hatun'la meşveret etmesini salık vermiştir.⁶¹¹ İlhanlı Devleti'nin dâhili siyasetini etkileyen bu husus, Kilikya Ermeni Krallığı başta olmak üzere İlhanlılara tâbi Hıristiyan hâkimiyetler bağlamında devletin hâricî siyasetinde de etkili olmuştur.

Güney Anadolu'da Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin aşağı kısmında kalan bölgeye Türk iskâmı öncesinde Kilikya adı verilmekteydi. Kilikya, Emevîlerden sonra İslâm dünyasına hâkim olan Abbasîlerin zayıflamasıyla X. yüzyılın ikinci yarısında tekrar Bizans eline geçmişti.⁶¹² Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'yu ilhak politikası gereği önce İç Anadolu'ya tehcir edilen Ermenilerin bir kısmı daha sonra Kilikya bölgesine inmişti.⁶¹³ Böylece XI. yüzyılın başlarından itibaren Kilikya'da demografik açıdan kendini göstermeye başlayan Ermeni varlığı, bir süre sonra Bizans İmparatorluğu tarafından siyasî olarak da tanınmış ve Kilikya bölgesinin Küçük Ermenistan adıyla da anılmasını sağlamıştı.⁶¹⁴ Bizans İmparatorluğu'na bağlı şekilde siyaseten varlık gösteren Kilikya Ermenileri, I. Haçlı Seferi ile Anadolu'ya gelen kitlelere iâşe ve rehberlik gibi konularda

⁶⁰⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 110; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 57; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 104-105.

⁶¹⁰ Hülâgû'nun Hıristiyanlık yanlısı siyaseti ve Dokuz Hatun'un bu siyasete etkisi hususunda bk. Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 977; Spuler, *İran Moğolları*, s. 228-232; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 359-361; Yılmaz, "Dımaşk'ın En Zor Yılı", s. 83.

⁶¹¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 977.

⁶¹² Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 170; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H.D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2019, s. 8-9; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, TTK, Ankara, 2015, s. 269; M. Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, KÖKSAV, Ankara, 1999, s. 16; M. Canard, "Cilicia", *EP²*, Vol. II, 1991, s. 36.

⁶¹³ Nina G. Garsoïan, "The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire", *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler-A. E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1998, s. 56-57; Boase, "The History of the Kingdom", s. 26; Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, II, Transaction Publishers, New Jersey, 2013, s. 156-157; Payaslian, *The History of Armenia*, s. 76-77; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara, 2019, s. 107-108; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2012, s. 72-76.

⁶¹⁴ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. T. Alkaç, Alfa Yay., İstanbul, 2015, s. 473, Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, I/1 (2018), s. 62, 77.

yardımda bulundular. Buna mukabil Haçlı reisleri Ermeni lideri Konstantin'e "Baron" unvanı verdikleri gibi onu kontluk rütbesine yükselttiler.⁶¹⁵ Kilikya Ermeni Baronluğu'nun III. Haçlı Seferi sırasında iyiden iyiye güçlenmesi, o sırada Ermeni baronu olan II. Leon'un Alman İmparatoru VI. Heinrich eliyle taç giymesine olanak verdi. Bu gelişmeyle II. Leon Alman imparatorunun yüksek hâkimiyetini tanımak koşuluyla "Kral" unvanını almaya muvaffak oldu.⁶¹⁶ II. Leon'un ölümüyle (1219) başlayan çalkantılı sürecin nihayetinde krallığın hâkimiyeti Rupenlilerden Hetumlulara geçti. Kral II. Leon'un dul eşi Isabella ile evlenen Hetum, taç giyerek Kilikya Ermeni kralı ilan edildi (1226).⁶¹⁷

Kilikya Ermeni Kralı Hetum, Köseadağ Savaşı neticesinde Küçük Asya'yı hâkimiyet altına alan Moğollara itaat etmekte gecikmedi.⁶¹⁸ Buna ek olarak 1247 yılında kardeşi Simbat'ı çok sayıda hediyeyle birlikte dönemin Moğol İmparatoru Güyük Han'ın huzuruna gönderdi.⁶¹⁹ Moğollara itaat arz eden Kral Hetum, Kilikya bölgesindeki egemenliğini sürdürdüğü gibi ihtiyaç duyduğu anlarda Moğol askerî desteğini alma taahhüdüne de mâlik oldu. Ayrıca 1253'te Mönğke Kağan'ın huzuruna bizzat gitmesi sayesinde Ermenilere daha önce verilen hakların kağan tarafından genişletilmesini sağladı. Kilikya Ermeni kralı, Mönğke Kağan'dan aldığı *yarlığ* ile tüm rahipler ve kiliselerin vergilerden muaf tutulmasını, Müslümanların Ermenilerden aldığı yerlerin iade edilmesini ve batıdaki Moğol garnizonunun ihtiyaç halinde kendilerine yardım etmesini garanti altına aldı.⁶²⁰ Kilikya Ermeni Krallığı'nın Moğollara tâbi olma durumu

⁶¹⁵ Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", s. 79-80. Ermeni liderleri 1198'e kadar "Baron" unvanıyla anılmışlardır (Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, s. 116-117).

⁶¹⁶ Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, s. 116-117, 155-156; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", s. 90-91; Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", s. 171-172.

⁶¹⁷ Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 63; Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, s. 174-176, 183; Boase, "The History of the Kingdom", s. 23, Payaslian, *The History of Armenia*, s. 90; Canard, "Cilicia", s. 38.

⁶¹⁸ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*, s. 89; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 52; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 79-80.

⁶¹⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*, s.109, 120; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 63, 69; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 80-84; Boyle, "The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Mönğke", s. 178; Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, s. 187-188; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 60.

⁶²⁰ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 96-100; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*, s. 120-122; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 69-70; Müverrih Vardan, *Türk*

Hülâgû'nun İran'a gelişinden sonra da devam etti,⁶²¹ hatta tâbi ve metbu tarafların daha yakın ilişkiler geliştirmesine imkân verdi. Bu süreçte Küçük Asya'nın güneyinde İlhanlılara bağlı şekilde hüküm süren Kilikya Ermenileri, hediye ve vergi vermek ve gerekli görüldüğü takdirde asker temin etmek suretiyle İlhanlılara olan bağlılıklarını gösterdiler. Ermenilerin Hülâgû Han'ın seferlerine yaptığı katkıların İlhanlı idaresi katında taltif görmesi sayesinde iki taraf arasındaki münasebetler tâbi-metbu ilişkisinden ziyade bir noktaya geldi.⁶²² Ermeni kralı Hetum'un Hülâgû Han'ın 1260 yılındaki Suriye seferine katılması ve bu sefere katkıları, kendisine pek çok esir ve ganimetin yanında Behisni, Derbsâk, Merzibân, Ra'bân, Şeyh el-Hadîd ve Maraş gibi kaleleri kazandırdı.⁶²³

Kilikya Ermeni Krallığı, bünyesinde barındırdığı siyasî, ekonomik ve askerî güçten ziyade egemen olduğu coğrafyanın stratejik ehemmiyetiyle Suriye ülkesinin hâkimiyeti üzerine düğümlenen İlhanlı-Memlûk rekabetinde ön plana çıkıyordu. İlhanlılar zaviyesinden bakıldığında bölgede hâkimiyet kurma, daha da önemlisi hâkimiyeti sürdürme bağlamında Suriye'nin arka bahçesi ve Anadolu'ya uzanan köprüsü konumunda olan Kilikya'yı her şart altında elde tutmak elzemdi. Bu yüzden Hülâgû döneminde Kilikya Ermenileri ile geliştirilen yakın ilişkinin Abaka Han döneminde de aynı şekilde seyretmesi önemliydi. Ermeni Krallığı içinse büyüyen Memlûk tehlikesine karşı Doğu Akdeniz'deki Haçlılarla ve bilhassa metbuu durumundaki İlhanlılarla kurulan

Fetihleri Tarihi, s. 103; Spuler, *İran Moğolları*, s. 229; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 192-193; Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 72-73; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", s. 100-102; Payaslian, *The History of Armenia*, s. 90-91; Canard, "Cilicia", s. 38; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, II, s. 182.

Kral Hetum'un Möngke Kağan katına yolculuğu hakkında detaylı bilgi için bk. Boyle, "The Journey of Het'um I", s. 175-189; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 84-89; Boase, "The History of the Kingdom", s. 25.

⁶²¹ İlhanlılar Yakınoğu coğrafyasındaki pek çok devlet gibi Kilikya Ermeni krallığının da siyasî hâkimiyetini -kendilerine tâbi olmaları koşuluyla- aynen devam ettirme uygulamasını benimsemişlerdi. İlhanlılara tâbi bu devletlerin siyasî, idarî ve malî konularda İlhanlı denetimini altında idiler. Emniyet ve asayiş yine bir Moğol emirinin idaresindeki bir Moğol askerî kuvveti tarafından tanzim edilmekte, bu kuvvetin masraf ve ihtiyaçları tâbi devletlerin hazinesinden karşılanmakta idi (Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 189).

⁶²² İlhanlılar ile tâbi Kilikya Ermeni Krallığı arasında başlangıçtan itibaren dostane ilişkiler kurulmuştu. Ermeniler bilhassa Moğolların Memlûklerle yaptığı savaşlarda Moğol kuvvetlerinin en güvenilir tâbileri olarak öne çıktılar. Nihayet Gâzân Han döneminde İlhanlıların İslâm dinini kabul etmesiyle beraber İlhanlı-Ermeni ilişkileri eski sıcaklığını kaybetti (Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 202).

⁶²³ Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", s. 172-173.

iyi ilişkilerin devamını sağlamak, aynı zamanda krallığın geleceğini teminat altına almak anlamına geliyordu.

Sultan Baybars'ın 664/1266 yılında giriştiği Kilikya seferi, Memlûklerin Abaka Han'ın hükümdarlığındaki İlhanlı Devleti ile ilişkilerinde bir başka safha olmasının yanı sıra barındırdığı siyasi, askerî ve diplomatik detaylarla dikkat çekmektedir. Sultan Baybars için artık Kilikya bölgesinde bulunan, Moğollara tâbi Ermeni Krallığı meselesi ile ilgilenmenin vakti gelmişti. Moğolların Anadolu'yu ele geçirmelerinden beri onlara tâbi olan Kilikya Ermeni Krallığı, Hülâgû Han önderliğindeki İlhanlılara da vakit geçirmeden boyun eğmiş ve adeta onların Güney Anadolu'daki karakolları vazifesini görmüştü. Bu yüzden İlhanlı-Memlûk mücadelesinin doğal bir tarafı olan Kilikya Ermenileri, Sultan Baybars'ın ilk fırsatta ilgilenmesi gereken bir mesele idi. Memlûk sultanı, Haçlılara karşı giriştiği mücadelede son olarak Safed'i ele geçirmesinin ardından Dımaşk'a dönerken Kilikya Ermeni Kralı Hetum'a elçi gönderdi; ondan kendisine itaat ederek vergi vermesini, Moğolların yardımıyla ele geçirerek berkittiği bazı kaleleri iade etmesini, ülkesinin her tarafından at, katır, arpa, buğday ve demir alınmasının serbest bırakmasını, ayrıca Ermenilerin Şam beldeleriyle yaptıkları ticareti geliştirmesini istedi.⁶²⁴ Ermeni kralı Baybars'ın bu isteklerine olumlu cevap vermediği gibi Baybars'a "köle" diye hitap ederek hakarete bulundu.⁶²⁵ Baybars bunun üzerine Hama hâkimi Melik el-Mansur komutasında bulunan, Emir Kalavun ve Emir İzzeddin Ügân'ın da yer aldığı büyük bir orduyu Kilikya'ya sevk etti (5 Zilkade 664/8 Ağustos 1266).⁶²⁶

Mısır askerinin ülkesine yöneldiğini haber alan Kral Hetum, İlhanlılar adına Anadolu'da görevlendirilen ve o sırada Elbistan ve Göksun'da bulunan Nefci'nin⁶²⁷ yanına giderek en yakındaki Moğol garnizonundan yardım istedi. Ancak Moğol kumandanı, Abaka

⁶²⁴ Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 48; Aştîyânî, *Târih-i Mogûl*, s. 224, Şîrîn Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân ahd-i Mogûl*, III, s. 898-899; Zeryâb, "Abâkâ Han", s. 336.

⁶²⁵ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 201; Fatma Akkuş Yiğit, *Memlûkler Döneminde Çukurova*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 57; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 69.

⁶²⁶ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 69; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 173; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 93; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 116-117.

⁶²⁷ Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 48; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 445.

Han'ın emri olmaksızın böyle bir sefere girişemeyeceğini ifade ederek krala yardım etme konusunda isteksiz davrandı. Bu sırada Kral Hetum ordusunu üçe bölmüştü; krallık ordusunun bir kısmı onunla Moğol garnizonundan yardım talep etmek için gitmiş, ikincisi kısım Durn adı verilen mevkide kalırken üçüncü kısım muhtemel bir Memlûk saldırısına karşı koymak amacıyla Mari'de konuşlanmıştı.⁶²⁸ Bu sırada, hızla Kilikya arazisine giren Memlûk ordusu sayıca az Ermeni kuvvetleriyle karşılaştı. Kralın yokluğunda kardeşi, oğulları ve komutanları 15.000 kişiyi aşmayan bir kuvvetle ülkelerini müdafaaya giriştiler. Ancak Mari'de meydana gelen ve Kilikya Ermenileri açısından büyük bozgunla neticelenen çarpışmada önde gelen Ermeni kumandanlardan on ikisiyle birlikte Kral Hetum'un oğlu Toros öldürüldü, diğer oğlu Leon ve kardeşi Simbat'ın oğlu Vasil ise Memlûkler tarafından esir alındı (20 Zilkade 664/23 Ağustos 1266). Memlûk ordusu muharebenin ardından Ceyhan'ı geçip Tapınak Sövalyeleri'nin elinde bulunan Amudeyn Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Misis, Adana, Ayas, Tarsus ve Kilikya Krallığı başkenti Sis'i yirmi gün boyunca tahrip ederek geri çekildi.⁶²⁹ Bu arada Moğol ve Anadolu askerlerinden oluşan bir kuvvetle Sis'e ulaşan Kral Hetum'un mücadelenin seyrini değiştirebilmesi için artık çok geçti. Kilikya başkentini yağmalanmış ve tahrip edilmiş halde buldu.⁶³⁰

⁶²⁸ “Simbat Sparapet'in Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, haz. A. G. Galstyan, çev. İ. Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 107.

⁶²⁹ Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 174-175; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 116-118. Simbat Sparapet, Memlûkler tarafından esir alınan Ermeni kumandanların yağma sırasında kendi manastırlarında hapsedildiklerini aktarmaktadır (“Simbat Sparapet'in Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 107).

⁶³⁰ Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 48; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 445-446; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, s. 69-70; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 122; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 125; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 398; Aştıyâni, *Târîh-i Mogûl*, s. 224; Beyânî, *Din ve Devlet*, III, s. 899; Zeryâb, “Abâkâ Han”, s. 336; Khowaiter, *Baibars the First*, s. 92-93; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 117-118; Boase, “The History of the Kingdom”, s. 26; Simon Payaslian, *The History of Armenia – From the Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 93; Spuler, *İran Moğolları*, s. 83; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 202; Fatma Akkuş Yiğit, “Memlûk-Ermeni Münâsebetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, VIII/16 (2015), s. 175-176.

Resim 8: Prens Leon'un Memlûkler tarafından esir alınışı

(Odoric de Pordenone, *Itinerarium de mirabilibus orientalium Tartarorum*,
Bibliothèque Nationale de France, Français 2810, f. 245v)

Kilikya seferinde kazanılan zafer ve Prens Leon başta olmak üzere pek çok Ermeninin esaret altına alındığı haberi bu sırada Cerûd'da avlanmakta olan Sultan Baybars'a iletildi. Baybars muzaffer ordusunu Afâmiye'de karşıladıktan sonra Prens Leon'a babasının kendisine köle diye hitap ettiğini hatırlattıysa da yine de Prens Leon'a iyi davrandı; hatta Sultan, onu babasına bir müddet sonra iade edeceğini söyleyerek teselli etti.⁶³¹ Bunu takiben yanında Prens Leon bulunduğu halde Dımaşk üzerinden Mısır'a vardı. Ermeni müverrihi Vahram'a göre bu sırada Prens Leon Sultan Baybars'ın izniyle Kudüs'e gidip orada dua ettikten sonra Mısır'a götürüldü.⁶³²

Kral Hetum, gerek bir oğlunun katledilmesi ve diğerinin esir alınmasından, gerekse ülkesinin felakete uğramasından duyduğu büyük üzüntünün tesirinde idi. Ermeni kralının,

⁶³¹ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 70-71; Akkuş Yiğit, *Memlûkler Döneminde Çukurova*, s. 61.

⁶³² Urfalı Vahram, *Kilikya Ermeni Kralları*, çev. H.D. Andreasyan, TTK, Yayınlanmamış Tercüme, s. 26; Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", s. 177.

oğlunun esaret altında bulunduğu sırada dünya işlerini bir kenara itip Akantz Manastırı'na giderek inzivaya çekilmesi, yaşadığı psikolojik yıkımın bir neticesidir.⁶³³ Prens Leon'un esareti, Kral Hetum nezdinde Kilikya Ermeni Krallığı saltanatının istikbali açısından da büyük önem taşıyor, bu durum meselenin bir an önce çözülmesini zarurî kılıyordu. Öyle ki Kral Hetum, Papa IV. Clement'e mektup yazarak Memlûklere karşı ondan ve Batı krallarından yardım istedi. Fakat Papa'nın başsağlığı göndererek dönemin Bizans imparatoru VIII. Mikhail'den Kilikya kralına yardım etmesini istemekle yetinmesi ve imparatorun oralı olmayışı, Ermeni kralının Memlûklere karşı Batı desteğini elde etme çabasını sonuçsuz bıraktı.⁶³⁴

Kral Hetum'un Batı dünyasından umduğu yardım bir yana, Prens Leon'un Memlûk ordusu tarafından esir alınması, Kilikya Ermeni Krallığı, İlhanlı Devleti ve Memlûk Sultanlığı arasında bir dizi diplomatik temasın gelişmesine sebebiyet verdi. Buna göre ilk olarak Kilikya kralı, elçilerini Prens Leon'un iadesini müzakere etmek üzere Baybars nezdine gönderdi. Rebülevvel 665/Aralık 1266'da Kahire'ye ulaşan Kilikya elçileri Baybars tarafından cömertçe karşılandılar. Ermeniler açısından Prens Leon'un hürriyetine kavuşması adına tatmin edici olmaktan uzak olan bu görüşme, bir yıl süreli saldırmazlık antlaşması yapılmasıyla sonuçlandı.⁶³⁵ 1267 yılı içinde gönderilen ikinci Ermeni heyeti o sırada Suriye'de bulunan Memlûk sultanıyla en az iki kez görüşme şansı yakaladı. Bu sırada esaret altındaki Prens Leon zincirleri çözülmüş halde Sultan Baybars'la bunduk atmak üzere Birket el-Cubb'a götürülmüştü.⁶³⁶ Hetum müzakerenin ilk safhasında Sultan Baybars'a Suriye-Kilikya bağlantısı üzerinde bulunan bazı kaleleri iade etmeyi önerdi. Fakat Baybars, Leon'un hürriyeti karşılığında bundan daha fazlasını istiyordu. Memlûk sultanı, Prens Leon'un salıverilmesine karşılık Hülâgû'nun 1260'taki ilerleyişi sırasında ele geçirerek Kilikya Ermenilerine bıraktığı Behisni, Derbesâk, Merziban, Ra'ban kalelerinin yanı sıra İlhanlı esareti altındaki *hoşdâş*⁶³⁷ Emir

⁶³³ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 127; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 203-204.

⁶³⁴ Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 162-163.

⁶³⁵ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 118.

⁶³⁶ Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 204; Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", s. 177.

⁶³⁷ Memlûk Sultanlığı askerî yapısı içerisinde silah arkadaşı, arkadaşlığı ve kardeşliği anlamında kullanılan *hoşdâş* ve *hoşdâşyye* ıstılahları hakkında bk. Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren

Şemseddin Sungur el-Aşkar'ın⁶³⁸ iade edilmesini talep ediyordu.⁶³⁹ Tıpkı Baybars gibi azatlı bir köle olarak Bahrî Memlûkler arasında önemli bir yer edinmiş olan Emir Sungur, Mısır sultanının en yakın dostlarından biriydi. 657/1259 Sonbaharında gerçekleşen Halep istilâsı sırasında pek çok Bahrî Memlûk emiriyle birlikte Moğollar tarafından tutsak alınan Emir Sungur, Suriye'den çekilme esnasında Hülâgû'nun yanında götürülmüştü. Şimdi eski arkadaşını Moğol esaretinden kurtarma fırsatı yakalayan Baybars, söz konusu kalelerin iade edilmesi ve Emir Sungur'un kendisine gönderilmesi karşılığında Prens Leon'u azat edeceğini taahhüt ediyordu. Bunun üzerine Kral Hetum bu işi halletmek için Abaka Han'ın karargâhına giderek Emir Sungur'u ilhandan isteyeceğine dair söz verdi.⁶⁴⁰

Anlaşma şartlarının netleşmesiyle birlikte Kral Hetum vakit kaybetmeden Emir Sungur'u istemek üzere Musul yoluyla Abaka Han katına gitti. İlhanın huzuruna çıkan Kilikya Ermeni kralı, durumdan bahsedip ağlayarak oğlunun yerine Emir Sungur'u ilhandan istedi. Kralın durumuna üzülen Abaka Han bu isteği geri çevirmedi. Ancak Memlûk esirinin yakınlarda olmadığını söyleyerek memleketine döndükten sonra onu kendisine göndereceğini Kilikya kralına beyan etti. Bunun üzerine Hetum ülkesine döndü, Baybars'a mektup göndererek bu bilgiyi Mısır sultanıyla paylaştı ve Emir Sungur'un kendisine gönderileceği günü beklemeye koyuldu. Ermeni müverrihlerinden Simbat Sparapet, bu sırada tüm çabalara rağmen Sungur'un bulunamaması üzerine Kilikya kralının Abaka Han'ın yanına giderek Sungur'u bulmak amacıyla yakında ve uzakta

Yayımları, İstanbul 2007, s. 83-84; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 248; P. M. Holt, "Mamluks", *EI2*, VI (1991), s. 325; a.e., XIII (2004), s. 339.

⁶³⁸ Onomastik açısından değerlendirildiğinde Emir Şemseddin Sungur el-Aşkar'ın Türk asıllı Memlûk emirlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Zira Sungur adı, İslâmî devir Türk devletlerinde yirtıcı kuş isimlerinin erkek adı olarak yaygın şekilde kullanılmasına bir misaldir (Osman G. Özgüdenli, "Türk Ad Verme Geleneğine Kısa Bir Bakış", *Bozkırdan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman'a Armağan*, Ed. G. Yarcı, Epsilon Yayınları, İstanbul 2017, s. 76-78). Ebü'l-Ferec mufassal eserinde bu komutanı "kızıl saçlı adam" olarak tavsif ederek onun fiziksel görünüşüyle ilgili bir bilgi de vermektedir (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 446).

⁶³⁹ Aştıyânî, *Târîh-i Mogûl*, s. 224, Beyânî, *Din ve Devlet*, III, s. 902; Zeryâb, "Abâkâ Han", s. 336; Thorau, *The Lion of Egypt*, s.192; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 118-119; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 164; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 204-205; Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", s. 178.

⁶⁴⁰ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 118-119; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 33.

bulunan tüm askerî birlikleri dolaşma konusunda ilhandan izin aldığını ve nihayet Sungur'u bulup alarak Sis'e döndüğünü nakletmektedir.⁶⁴¹

Kilikya Ermeni kralı Hetum, Emir Sungur'un kendisine gönderilmesini beklediği sırada, daha önce vaat ettiği kaleleri Memlûklere iade etmeksizin, sadece esir değişimini gerçekleştirmek suretiyle Memlûk sultanını memnun edebileceğini düşündü. Bu sebeple Baybars'a Emir Sungur'un şifreli bir mektubunu gönderdi ve iadesi istenen kalelerin teslimine yanaşmadı.⁶⁴² Ancak Sultan Baybars, bu mektuba daha önce kendisine vaat edilen kalelerin iadesi sağlanmazsa antlaşmayı iptal edeceğini ifade eden sert bir mektupla mukabele etti. Antakya'nın Memlûkler tarafından fethedildiği (4 Ramazan 666/19 Mayıs 1268) ve sultanın bu şehirde bulunduğu sırada gerçekleşen müzakereler nihayetinde Kral Hetum, Baybars'ın şartlarını kabul etmekten başka şansı olmadığına kani oldu.⁶⁴³ Amitai-Preiss'in işaret ettiği gibi, Baybars'ın Kilikya'ya olan coğrafi yakınlığının yeni bir Memlûk saldırısına yol açabileceği korkusu belki de onu Memlûk taleplerini kabul etmeye zorladı.⁶⁴⁴

Nihaî olarak varılan anlaşma, Ermeni kralının daha önce ele geçirdiği Behisni, Derbsâk, Merzibân, Ra'bân ve Şeyh el-Hadîd kalelerini iade ederek Emir Sungur'u göndermesini, buna mukabil Baybars'ın Prens Leon ve diğer Ermeni tutsakları salıvermesini ihtiva ediyordu. Varılan antlaşma adım adım uygulandı. Buna göre Kilikya'ya gönderilen Memlûk elçileri Emir-i Devâdâr Balaban-ı Rumî ve Kâtib Fetheddin b. Kayserânî vasıtasıyla Kral Hetum'un anlaşma üzerine yemin etmesi sağlandı (17 Ramazan 666/31 Mayıs 1266). Aynı günlerde esareti boyunca kendisine iyi davranılan, hatta Baybars'la avlara katılan Prens Leon'un da Kahire'den Suriye'ye intikaline karar verildi. Bunun için

⁶⁴¹ "Simbat Sparapet'in Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 109; Aknerli Grigor, *Okçu Millet'in Tarihi*, s. 78; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 165. Bu sırada nüfuzlu Selçuklu emiri Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, Ermeni kralıyla akrabalık ilişkisi kurmak niyetindeydi. Bunun için Karatay Hanı'nda görüştüğü ve pek çok hediye vererek izzet ve ikram sunduğu kraldan kızını istedi. Ermeni kralı bu teklifi reddetmemekle beraber henüz oğlunun hürriyetine kavuşmadığını ve bu durumda düğün yapmanın yakışık almayacağını ifade ederek evlilik akdini Leon'un kendilerine iadesinin ertesine tehir etti. Ancak Kral Hetum'un kızının bir süre sonra vefat etmesi bu evliliğin gerçekleşmesine imkân vermedi (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 446; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara 1970, s. 167, n. 120).

⁶⁴² Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 205; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 119.

⁶⁴³ Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", s. 178; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 192.

⁶⁴⁴ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 119.

Emir Bedru'd-dîn Becka Rumî, Prens Leon'u getirmek üzere 13 Ramazan 667/27 Mayıs 1268'de Mısır'a gitti. Memlûk emirinin nezaretinde 26 Ramazan 667/9 Haziran 1268 gecesi Dımaşk'a ulaşan Prens Leon ertesi sabah Sultan Baybars'a teslim edildi. Bu sırada Emir Sungur Semerkand'dan getirilerek Kral Hetum'a gönderildi.⁶⁴⁵ 3 Şevval 666/15 Haziran 1266 günü Dımaşk'ta sultanın huzuruna çıkan ve tıpkı babasının yaptığı gibi mutabık kalınan antlaşma üzerine yemin eden Prens Leon, kuzeye doğru yola çıkarıldı (11 Şevval 666/24 Haziran 1268).⁶⁴⁶ Emir Sungur ve Prens Leon, Derbsâk Kalesi altında bulunan nehir üzerinde takas edildi.⁶⁴⁷ Bunu Memlûklere iade edilmesi kararlaştırılan kalelerin sultanın askerleri tarafından teslim alınması takip etti.⁶⁴⁸ Ermeni tutsaklar, Memlûklerin söz konusu kalelere yerleşmesinin ardından, bir yıl on aylık esaretin nihayetinde ülkelerine vardılar.

Emir Sungur, esaretten kurtulduğu sırada Moğol eşini ve birkaç çocuğunu ardında bırakmıştı. Bu kez Ermeni kralı Hetum, Baybars'a Emir Sungur'un İlhanlılar elindeki çocukları ile bazı Kıpçak Türklerinin Memlûklere iadesini ve taraflar arasında sulh akdini sağlama adına arabulucu olmayı önerdi. Kral Hetum bu hamleyle Baybars'la barış yaparak kendi krallığı ve metbuu İlhanlılara karşı gelişmesi muhtemel Memlûk akınlarını durdurmayı hedefliyordu. Ancak Sultan Baybars'ın Kral Hetum'a cevaben sadece Emir Sungur'un çocuklarının durumuyla ilgilenmesini bildirmesi, bunun dışında herhangi bir meseleden bahsetmemesi ve bunu takiben İlhanlı-Memlûk elçi teatilerinde görülen Abaka Han'ın buyurgan, Sultan Baybars'a boyun eğdirmeye yönelik tavrı, iki taraf arasında sulh akdetme sonucunu vermeyen, akim diplomatik temaslar olarak kaldı.⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ Emir Sungur'un Semerkand civarında bulunduğu ve buradan Kilikya'ya gönderildiği bilgisi yalnızca Ebu'l-Ferec'in eserlerinde yer almaktadır (Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 49; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 447).

⁶⁴⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 399; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 193; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 205-206.

⁶⁴⁷ Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 193; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 119. Prens Leon'un Kilikya'ya vâsıl olması hakkında Ebu'l-Ferec'in verdiği bilgiye dayanarak esir mübadelesinin Temmuz 1268'de gerçekleştiği sonucuna varılabilir (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 447).

⁶⁴⁸ Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 193; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 119.

⁶⁴⁹ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 120-122; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, s. 165; Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, s. 33-34; Kurban Durmuşoğlu, "Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar'da Dış Siyaset", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65 (2019), s. 232-233.

Prens Leon yaklaşık iki yıllık bir esaretin ardından ailesine ve ülkesine kavuşmuştu. Kral Hetum, oğlunun hürriyetinde büyük pay sahibi olan Abaka Han nezdine bir teşekkür ziyareti gerçekleştirdi. Prens Leon'la birlikte ilhanın huzuruna çıkan Hetum, yaşlılığını gerekçe göstererek tahttan feragat etmek istediğini bildirerek kendisinin yerine oğlunun Ermeni kralı ilan edilmesi hususunda müsaade istedi. Abaka Han, Kral Hetum'un daha önceki talebi gibi bunu da olumlu karşıladı, Leon'un tahta geçmesi için icap eden emirleri verdi.⁶⁵⁰

Resim 10: Kilikya Ermeni kralı Hetum'un tahttan feragat etmesi

(Hayton, *Fleur des histoires de la terre d'Orient*, Bibliothèque Nationale de France, NAF 886 f. 25v)

Bundan yaklaşık bir yıl sonra 669/1271'de ölen⁶⁵¹ Hetum'un oğlu ve halefi Leon, 1289 yılındaki ölümüne kadar Kilikya Ermeni kralı olarak hüküm sürdü.⁶⁵² Yuninî, Kilikya Ermeni Kralı Hetum'un dönüşünden önce Emir Sungur'dan Behisni Kalesi'nin Memlûklere iade edilmeyip Ermeniler elinde kalması hususunda Sultan Baybars'tan

⁶⁵⁰ Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 447; Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 49; Aştıyânî, *Târih-i Mogûl*, s. 225-226; Zeryâb, "Abaka Han", s. 336.

⁶⁵¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 400; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 449. İbn Abdüzzâhir Kral Hetum'un 21 Rebiülevvel 669/7 Kasım 1270 Cuma günü öldüğünü bildirmektedir (İbn Abdü'z-zâhîr/Huveytır, s. 374; İbn Abdü'z-zâhîr/Usta, s. 271).

⁶⁵² Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 202.

ricacı olmasını istediğini, Emir Sungur'un bu konuda Sultan Baybars'ı ikna ettiğini belirtmektedir.⁶⁵³ Thorau'ya göre Ermeni kralının bu talebi, ülkesiyle İlhanlılar arasındaki ulaşım bağlantısını açık tutma adına Behisni Kalesi'nin bulunduğu konumla ilgili idi. Nihayette Behisni Kalesi'nin mülkiyetini bünyesinde bulundurmaya devam eden Kilikya Ermeni Krallığı, tâbi olduğu İlhanlılarla direkt bağlantısını sürdürmeye muvaffak oldu.⁶⁵⁴

Babasının tahttan feragat etmesinin ardından Kilikya Ermeni Krallığı tahtına geçen Leon, İlhanlılarla münasebetler hususunda babasına benzer şekilde hareket etti. Bunda krallığın öteden beri Moğollara tâbi bulunması çerçevesinde gelişen ittifak ilişkilerinin payı olduğu gibi ülkesinin devamlı suretle Memlûk tehdidi altında bulunmasının da payı vardı. Leon'un bu kritik durumu İlhanlılarla Kilikya Ermenilerinin aynı hedefleri gerçekleştirmek için bir araya gelmelerine yol açtı.

Kaynaklarda Abaka Han'la münasebetlerine dair tafsilatlı bilgiler bulunmayan Kral Leon, hükümdarlık döneminde Abaka Han ve etrafındaki dünya açısından iki önemli hadisede rol oynadı. Bunlardan birincisi 1274 yılında düzenlenen II. Lyon Konsili idi. Zira konsile ulaşmak üzere Avrupa'ya yollanan İlhanlı elçilik heyeti, ülkesi ciddi şekilde Memlûk tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Kilikya Ermeni Kralı Leon'un girişimleriyle gönderilmişti.⁶⁵⁵ Bu itibarla Ermeni kralı, Abaka Han'ın Memlûklere karşı batı dünyasının askerî desteğini temin etmek üzere gönderdiği yeni bir diplomatik misyonun Papa başta olmak üzere batılı Hıristiyan hükümdarlara ulaşmasına vesile oldu. Onun Abaka Han döneminde rol oynadığı ikinci hadise ise İlhanlı ordularının Memlûklerle karşı karşıya geldiği Hims Savaşı idi. Buna göre İlhanlı ordusu 680/1281 yılında Mısır içlerine ilerlemek amacıyla Suriye sahasına indiğinde Kral Leon da kuvvetleriyle birlikte Moğol ordusu saflarında yer aldı. Nitekim Ebu'l-Ferec, Abaka Han'ın kardeşi Möngke Timur'un beraberindeki orduyla hareket ettiğini, bu sırada Kilikya Ermeni kralı Leon'un

⁶⁵³ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 119.

⁶⁵⁴ Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 193.

⁶⁵⁵ Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khāns of Persia", s. 24.

da Mönğke Timur'a destek olmak amacıyla yola çıktığını bildirmektedir.⁶⁵⁶ Kral Leon, bu muharebede komutasındaki 30.000 süvariyle⁶⁵⁷ İlhanlı ordusunun sağ cenahında bulunmaktaydı.⁶⁵⁸

Sonuç olarak Kilikya Ermeni Krallığı, Moğolların Anadolu'ya girmeleriyle onlara tâbi olmuş, İlhanlı Devleti'nin kuruluşuyla bu kez ilhanlarla iyi ilişkiler geliştirmeye gayret etmiştir. Kilikya'daki Ermenilerle İlhanlı hükümdarları arasında kurulan dostane ilişkilerin Abaka Han döneminde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklara yansıyan detaylar, onların bu dönemde ilhan Abaka'nın en büyük destekçileri ve en güvenilir tâbileri olduklarını ortaya koymaktadır. Bunun bir göstergesi olarak Ermeni kralları İlhanlılarla aynı siyasî amaçlar uğruna hareket etmişler, hatta İlhanlıların gerçekleştirdikleri pek çok seferde yardımcı kuvvet olarak yer almışlardır.

3.2.2. Gürcü Krallığı

Moğollar ilk olarak 1220'li yılların başında Gürcistan bölgesine ulaşmışlardı. Buna göre Hârizmşah sultanı Muhammed'i takip etmekle görevlendirilen Cebe ve Sübetey Noyanların komutasındaki Moğol birlikleri İran'ı boydan boya kat ettikten sonra Derbend'i aşarak Gürcistan arazisine girmişlerdi.⁶⁵⁹ Bu sırada, IV. Giorgi Laşa (1212-1223) tarafından idare edilen Gürcü Krallığı en kudretli yıllarını idrak etmekteydi. Ancak sözü edilen iki Moğol generali Şubat 1221'de Gürcü ordusunu Tiflis civarında perişan ederek Kafkasya'nın kuzeyindeki steplere indiler.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 464.

⁶⁵⁷ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, s. 133.

⁶⁵⁸ Reşidu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1117.

⁶⁵⁹ Cüveynî/Öztürk, s. 160-163; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 431-451; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 13-15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, XII, s. 328-329; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-616/1092-1221)*, TTK, Ankara 2000, s. 276-282.

⁶⁶⁰ Reşidu'd-dîn/Thackston, I, s. 110; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 254-255; Bernhard Limper, *Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukasus: Eine Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasiens im 13. und beginnenden 14. Jahrhundert*, Köln 1980, s. 80-89; A. C. S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries, *Anatolian Studies*, LXI (2006), s. 137; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 33-41.

Bölgeye yönelik ilk Moğol saldırısını, Ögedey Kağan döneminde yeni ve büyük tahribatla biten bir Moğol harekâtı takip etti. Böylece Gürcistan coğrafyasında başlayan Moğol hâkimiyeti her iki taraf açısından da karşılıklı faydaya dayanan bir ittifak sürecini beraberinde getirecekti. Nitekim 1239 yılında yapılan bir antlaşma Gürcistan'ı tam anlamıyla Moğol hâkimiyetine girişini sağladığı gibi Gürcülerin artık Moğol ordusunda yer almalarına imkân verecek türden bir iş birliğine olanak tanıdı.⁶⁶¹ Tıpkı Ermeniler gibi Gürcüler de Moğolların meydana getirdiği ordular arasında yer bularak bazı Moğol/İlhanlı seferlerine iştirak ettiler.

Moğollar tarafından ele geçirilen Gürcistan yöresi Töregene'nin niyabeti sırasında, Körgüz'ün idaresi altındaki diğer yerler gibi Argun Aka'nın idaresine bırakıldı.⁶⁶² Möngke Kağan'ın saltanatında da bu durum sürdü; hatta bu dönemde Argun Aka tarafından vergi tahsilini kolaylaştırmak amacıyla -Gürcistan'ı da kapsayacak şekilde- Moğol ülkesinin batısında nüfus sayımı gerçekleştirildi.⁶⁶³ Hülâgû'nun İran'a geldiği, bir başka deyişle İlhanlı Devleti'nin kurulduğu sırada Gürcü ülkesinde Kraliçe Rusudan'ın oğlu (Narin) David (1245-1292) ile IV. Giorgi Laşa'nın oğlu ve Rusudan'ın yeğeni (Ulu) David (1247-1270) söz sahibi idi. Tahta ortak olan bu iki kişiden Narin David Tiflis'te, Ulu David ise Kutayıs'ta Moğolların vergi memuru gibi yaşadılar.⁶⁶⁴

Hülâgû Han'ın huzuruna çıkan iki kral, onun izniyle kraliyet idaresini eşit olarak bölüştüler ve Tiflis'e dönerek atalarının tahtına birlikte oturdular. Böylelikle İlhanlılara tâbi olan her iki David de Hülâgû Han'a tâbi bir statüde hüküm sürdü.⁶⁶⁵ Talep edildiği takdirde Hülâgû Han'a asker gönderen Gürcü kralları, Bağdat ve Meyyafarikin kuşatması

⁶⁶¹ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, İngilizceye çev. D. Gamq'relidze vd., Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 334-335; *Histoire de la Géorgie - Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*, Fransızca çev. ve notl. M. Brousset, I, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, S. - Pétersboug 1849, s. 521; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 45-59.

⁶⁶² Cüveyni/Boyle, II, s. 507; Cüveyni/Öztürk, s. 419; Lane, "Argun Aqa", s. 460-461.

⁶⁶³ Söz konusu nüfus sayımı ve buna bağlı olarak uygulanan vergi sistemi hususunda bk. Lane, "Argun Aqa", s. 465-471.

⁶⁶⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992, s. 149.

⁶⁶⁵ *The Georgian Chronicles*, s. 346. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 70-73. VI. David olarak bilinen Narin David 1249-1293 yılları arasında, VII. David olarak bilinen Ulu David ise 1249-1270 yılları arasında hüküm sürdü (*Histoire de la Géorgie*, s. 543, n. 63, 64; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 72).

ile Ayn Calût Savaşı başta olmak üzere Altın Orda hanı Berke'ye karşı girişilen Terek muharebesinde de Hülâgû Han'ın yanında yer aldılar.⁶⁶⁶

Gürcistan bölgesi İlhanlı Devleti'nin kuzeye açılan kapısı durumunda olması ve İlhanlı-Altın Orda sınırında bulunması sebebiyle stratejik önemi haizdi. Tıpkı doğuda bulunan Horâsân eyaletinin Çağataylı ülkesiyle sınır olması bakımından önem taşıması gibi, Gürcistan da Altın Orda Hanlığı sınırının hemen berisinde olması münasebetiyle özel bir duruma sahipti. Hülâgû Han'ın Yakın Doğu'ya gelişiyle beraber Emir Argun Aka'nın Gürcistan dâhil olmak üzere bu yörelerdeki Moğol idarecisi olma durumu sembolik bir hal almıştı. Zira Hülâgû Han Hâce İzzeddîn'i Gürcistan valisi olarak tayin etmişti. Ancak o, Hülâgû Han'ın emri ile Terek Muharebesi'nin ardından Seyfeddin Bitikçi ve Hâce Mecdüddin Tebrizî'yle birlikte idam edildi.⁶⁶⁷ İlhanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde Çoruk ve Kür boylarıyla birlikte Kars ve Ani gibi Aras bölgesinden olan yerler, İlhanlıların başkenti Tiflis olan Gürcistan ve Aphkaz Vilayeti'ne bağlanıp, merkezden tayin edilen bir kumandan tarafından idare edilmeye başlanmıştı.⁶⁶⁸

Abaka Han 663/1265 yılında İlhanlı tahtına çıktığı sırada yaptığı idarî görevlendirmeye Gürcistan ülkesini Kral David ve oğlu Sadun Menkeberdeli'ye⁶⁶⁹ bırakırken bu yöredeki askerî vazifeleri yerine getirmek üzere Curmagun Noyan'ın oğlu Şiremün Noyan'ı tayin etti.⁶⁷⁰ Böylece pek çok yörede olduğu gibi Gürcistan'ın idaresinde de yerel liderlerin yanı sıra Moğol askerî kanadından da istifade edildi.⁶⁷¹ Zira Şiremün Noyan, Gürcistan'ın askerî kumandanı iken David ve Sadun sivil idareci durumunda idi.⁶⁷²

⁶⁶⁶ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 89-92, 105-109.

⁶⁶⁷ Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 280-281.

⁶⁶⁸ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 148.

⁶⁶⁹ Sadun Mankaberli adıyla da bilinen bu kişi aynı zamanda Olcâytây Hâtun'la evlenerek Abaka Han'a damat oldu (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1057).

⁶⁷⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1061.

⁶⁷¹ Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 281-282.

⁶⁷² David ve oğlu Sadun'un Gürcü kralı II. Demetreus nezdinde büyüf nüfuza malik idiler (Spuler, *İran Moğolları*, s. 385).

Altın Orda hükümdarı Berke Han, Hülâgû Han'ın ölümünü haber almasının ardından şehzade Nogay'ı büyük bir orduyla Derbend, Şirvan, Arrân, Mugan ve Güney Azerbaycan'ı ele geçirmek üzere güneye gönderdi. Ancak Abaka Han, daha önce söz konusu yöreleri koruması için görevlendirdiği şehzade Yoşmut'u,⁶⁷³ Nogay'ı püskürtmesi için gönderdi. Meydana gelen muharebede Nogay'ın gözüne saplanan ok sebebiyle ölmesi, Berke Han'ın bizzat başında olduğu süvarilerden oluşan birliklerle güneye inmesine sebep oldu. Abaka Han'ın bölgeye ulaşmak üzere harekete geçtiği sırada Gürcü kralı Ulu David de kuvvetleriyle birlikte onun yanına gitmek için yola çıkmıştı.⁶⁷⁴ Kür Nehri'nin güney kenarına konuşlanan İlhanlı ordusunun köprüleri yıkması sebebiyle güneye inmek için Tiflis'i dolaşmayı düşünen Berke Han, yolculuğu sırasında aniden vefat etti. Bu durum aynı zamanda onun ordusunun dağılmasına sebep olurken mücadelenin sıcak bir çatışma olmaksızın İlhanlılar lehine neticelenmesini sağladı. Bu sırada tüm ordusuyla Kür Nehri'nin kenarındaki siperlere yerleşen Abaka Han'a bir de Gürcü birliği eşlik ediyordu. Bu savaşta Gürcü kuvvetlerinin komutanı olarak (Papa) Sargis⁶⁷⁵ görev yapmaktaydı.⁶⁷⁶ Berke Han'ın İlhanlıların kuzey sınırında ortaya çıkardığı tehlike bertaraf olduğunda bölgeden ilk ayrılan kişi Kral Ulu David oldu. Askerleriyle birlikte Sargis'i yanına çağırarak Gürcü kralı, onun ilhanla iş birliği yaparak kendisine karşı bir isyan teşebbüsü içerisinde olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden huzuruna gelen Sargis'i yakalatarak hapsedirdi. Bu durum Sargis'in maiyetindeki askerler tarafından Abaka Han'a iletildiğinde Abatay Noyan, durumun çözüme kavuşturulması için bölgeye gönderildi. Abatay Noyan Sargis'i hapisten kurtardıktan sonra Abaka Han'ın huzuruna getirdi. Bundan sonra yeniden Sargis ve ailesini eline bırakılan Samtskhe bölgesi, Gürcü krallığından ayrılarak doğrudan İlhanlı idaresine bağlandı.⁶⁷⁷

⁶⁷³ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1060.

⁶⁷⁴ *The Georgian Chronicles*, s. 360.

⁶⁷⁵ Çak ve Çikhis-Cuvar Samiçkhe hâkimi Çaklı Korkore'nin küçük oğlu olan ve "Yiğit" sanıyla anılan Sargis, 1243'teki Köseadağ Savaşı'ndaki varlığıyla Baycu Noyan'ın takdirini kazanmıştı. O zamandan beri Moğollarla yakın ilişkiler içerisinde olan babasını takip eden (Papa) Sargis de Hülâgû'ye sadakatle hizmet etti ve babasının yerine olmak üzere Ahıska-Ardahan kumandanı olarak tayin edildi. Berke Han Kür boylarında görüldüğünde Karnu-Kalak (Erzurum) çevresinde önlemler almak vazifesi ona verilmişti (Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 148-150).

⁶⁷⁶ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 150.

⁶⁷⁷ *The Georgian Chronicles*, s. 361; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 114.

İlhanlı Devleti'nin kuruluşunun öncesinde ve ertesinde Gürcistan'da pek çok Moğol askerî birliği bulunuyordu. Bunun sebebi yörenin doğal özellikleri dolayısıyla Moğol kabilelerinin ve askerî kuvvetlerinin yaşam şartlarına oldukça uygun vaziyette olmasıydı. Bunlardan biri olan Çağataylı şehzadesi Teküdar, erken dönem bazı İlhanlı askerî harekâtlarına katılarak Hülâgû ve Abaka Hanların takdirini kazanmış, bu sayede yanındaki askerlerle birlikte kendisine tahsis edilen bölgede yaşamaya başlamıştı. Teküdar, Ardahan (Artan) Dağları yaylak, Nahcivan'daki Aras Nehri kıyıları ise kışlak olmak üzere kuzey yörelerde oturmaktaydı.⁶⁷⁸

Talas yahut Katvân'da gerçekleşen kurultayda alınan karar doğrultusunda Horâsân'a yönelik istilâ seferine çıkan Çağataylı hükümdarı Barak Han, Teküdar'a Moğolların *togana* adı verdikleri bir ok göndererek İran'a yönelik sefere giriştiğini bildirdi ve onu İlhanlılara karşı isyana teşvik etti.⁶⁷⁹ Haberi aldıktan sonra Abaka Han'dan izin isteyerek ülkesine dönen Teküdar'ın durumundan haberdar olan ilhan, Şiremün Noyan'ı Teküdar'ı yakalayıp getirmekle görevlendirildi. Şiremün Noyan'ın komutasındaki orduyla karşılaşarak mağlubiyete uğrayan Teküdar Derbend'e doğru firar ettiyse de Gürcü kralı David tarafından yakalandı (Ramazan 668/Mayıs 1270) ve bir süre sonra Abaka Han'a teslim edildi.⁶⁸⁰ İsyân amacı taşımadığını söyleyerek af dileyen Teküdar'ı sürgüne yollamakla iktifa eden Abaka Han, onun bazı beylerini *yasaya* çaptırarak idam ettirdi.⁶⁸¹ Nitekim Teküdar, Abaka Han'ın emriyle elli İlhanlı askerinin gözetiminde olmak üzere Her ve Zanvand bölgeleri arasında yer alan Kebudân Gölü'nün ortasında bir yıl süreyle hapsedildi.⁶⁸² Abaka Han, Teküdar meselesinde kendisine sadakatle hizmet eden Ulu

⁶⁷⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 986, 1070; Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 330, Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 115.

⁶⁷⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1070; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522; Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 330-332; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910. Vassâf, Barak'ın Teküdar'a gönderdiği elçinin onun kardeşi Gürgân İlçi olduğunu yazmaktadır (Vassâf/Tahrîr, s. 41; Vassâf/Hammer, I, s. 136).

⁶⁸⁰ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1070-1071; Vassâf/Tahrîr, s. 42; Vassâf/Hammer, I, s. 136-137; "Piskopos Stepanos Vakayinamesi'nden Alıntı", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 68-69.

⁶⁸¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1070-1071; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 522-523; Zeryâb, "Abaka Han", s. 335; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, s. 30; Biran, "The Battle of Herat", s. 186-188; Spuler, *İran Moğolları*, s. 278; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 110-111; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 115-118.

⁶⁸² Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1071; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 523; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 910.

David'e birçok hediye ile birlikte Kartli ve At'eni bölgesinde bulunan pek çok köy vererek Gürcü kralını ödüllendirdi.⁶⁸³

Gürcü Kroniği'ne göre Abaka Han, Kral Ulu David'i de yanına alarak kışı geçirmek için *sibaya*⁶⁸⁴ gitti. Gürcü kralı geri dönüş yolu üzerinde mide rahatsızlığına yakalandı ve bir süre sonra öldü.⁶⁸⁵ Bu sırada Ghalghur ve Racha *eristavisi* K'akhaber aralarında anlaşarak Narin David'e karşı ayaklanmışlardı. O sırada Javakheti Dağları'nda bulunan Alinak, Gürcü reislerin Abaka Han'ın *ordosuna* varmak için yola çıktığını haber aldı ve bunu ilhana bildirdi. Ghalghur ve K'akhaber'in huzuruna gelmesiyle Abaka Han Şiremün Noyan'ı çağırdı ve ona Kral David'in bir asi, hatta bundan fazlası olduğunu, çünkü tüm asilere destek verdiğini, geçmişte Teküdar'a yardım ettiğini, şimdi ise diğer bir asiye yardımda bulunduğunu söyledi, Teküdar meselesinden dolayı ona pek çok hediye vererek onu takdir ettiğini ancak şimdi ondan intikam almak niyetinde olduğunu ifade etti. Bu sözler üzerine öne çıkan K'akhaber, tıpkı ilhan gibi kendisinin de ondan intikam almak istediğini, hatta bu yüzden onun huzurunda bulunduğunu belirtti, bölgenin nasıl istilâ edilmesi gerektiğini bildiğini ve birliklerini onun üzerine yollayacağını söyledi. Abaka Han, bunun üzerine Şiremün Noyan, Alinak, Taycu ve Abaçi'yi iki Gürcü reisle birlikte Kral David'in üzerine gönderdi. Büyük bir oduyla Trialeti'yi çiğneyerek Likhi Dağları'nı aşan İlhanlı kuvvetleri, Kutaisi'ye saldırdı. Bu sırada yıkanmakta olan Kral Narin David, *Gürcü Kroniği*'nin ifadesiyle “üzerine sadece gömleğini giymiş halde” atına binerek kaçtı ve zorlukla canını kurtardı. Bölgede tahribata yol açan bu sefer sonunda Kral Narin

⁶⁸³ *The Georgian Chronicles*, s. 367; *Histoire de la Géorgie*, s. 582-583.

⁶⁸⁴ Gürcü kaynaklarında adına sıkça rastlanan *siba*, Altın Orda Hanlığı'ndan gelmesi muhtemel bir saldırıyı önlemek amacıyla Şirvan taraflarında Aksu Çayı'nın şekillendirdiği bir kamp yerinin muhafazası için kullanılan duvarlar ile etrafı çevrili bölge veya tabyadır. Hülâgû Han döneminde yapımı gerçekleştirilen *sibada* Gürcüler ve Moğollar birlikte görev yapmışlar, Ekim ayından başlayarak Bahar mevsimine kadar burada nöbet tutulmuştur. Abaka Han, 663/1265-664/1266 yılında Kür Nehri ve Aksu boyunca *sibanın* tahkim edilmesini emretmiştir (Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 108, n. 100, s. 114).

⁶⁸⁵ *The Georgian Chronicles*, s. 367; *Histoire de la Géorgie*, s. 584. Sebastatsi Vakayinamesi'ne göre Gürcü kralı David 1271'de ölmüştür (“Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 49). Piskopos Stepanos ise onun 1270'te öldüğünü ifade etmektedir (“Piskopos Stepanos Vakayinamesi'nden Alıntı”, s. 69). Aknerli Grigor onun Kral Hetum'la aynı ay içerisinde öldüğünü söylemektedir (Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 79). Bu bilgiler ışığında Abaka Han'ın muhtemelen 1270-71 kışını ülkesinin kuzey sınırlarında, *sibada* geçirdiği sırada yanında bulunan ve geri dönüş yolunda hastalanan Gürcü kralının, kısa sürede vefat ettiğini söylemek mümkündür.

David'i yakalamayı başaramayan İlhanlı birlikleri zayıtsız bir şekilde Abaka Han'ın yanına döndüler.⁶⁸⁶

Kral Ulu David'in ölümü ve Narin David'in firari olduğu, bu sebeple Gürcistan'da kralsız geçen ve kargaşaya dönüşen bir sürecin ardından Abaka Han 1272'de bölgeye yeni bir kral tayin etti. Bu kişi Kral Ulu David'in oğlu II. Demetre idi.⁶⁸⁷ Gürcü prensler ve asilzâdeler toplanarak küçük yaştaki Demetre'ye ilhanın *ordosuna* kadar eşlik etmesi için onu Şehinşah oğlu Ivane'ye götürdüler. Ivane Gürcü şehzadesiyle birlikte Abaka Han'ın huzuruna kadar gitti. İlhan, Demetre'yi iyi karşıladı ve -Sargis'in mülkleri dışında- krallığın tamamını ona verdi. Ancak henüz 14 yaşında, genç bir çocuk olması sebebiyle Demetre'ye ülke işlerinde yardımcı olacak ve idarî tecrübesiyle kılavuzluk edecek birine ihtiyaç vardı. Bunun için ilhan, kendisi tarafından sevilen ve Gürcü idareciler arasında saygın bir isim olan Sadun Mankaberdeli'yi ⁶⁸⁸ görevlendirdi. Kral Dimitri'nin vâsiliğini üzerine alan Sadun'a *atabeg* unvanı verildi. Dimitri, kralsız geçen yaklaşık üç yıllık sürenin ardından Tiflis'e geldi; Samtskhe, Kartli, Javakheti, Tao ve Kakheti'den gelen asil kimseler ve piskoposların iştirakiyle düzenlenen görkemli bir törenle Gürcü Krallığı tahtına oturdu.⁶⁸⁹ Bu sırada bir süredir doğrudan İlhanlılara tâbi olan Samtskhe bölgesinin hâkimi Sargis ve oğlu Beka'nın gücü yükseliyordu. Sargis'in gerek Berke Han'ın İlhanlılar üzerine düzenlediği seferde, gerek *sibadaki* görevinde, gerekse Teküdar hadisesinde gösterdiği özen, ilhan Abaka tarafından takdirle karşılanıyordu. Sargis ve oğlu Beka, Kral II. Demetre'ye bırakılan topraklar dışındaki bölgeleri yönetiyorlardı. Şöhreti zamanla babasının şöhretini aşan Beka, Tasiskari'den Karnukalaki'ye kadar olan topraklarda söz sahibi oldu. Beka ve babası Sargis, Abaka Han'a hizmet, Kral Dimitri'ye ise itaat etmek suretiyle bahsedilen yörelerdeki hâkimiyetlerini devam ettirdiler.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ *The Georgian Chronicles*, s. 367-368.

⁶⁸⁷ "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 49; "Piskopos Stepanos Vakayinamesi'nden Alıntı", s. 69; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 123. Kral II. Demetre hakkında bk. Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Press, Lanham-Toronto-Plymouth 2007, s. 263.

⁶⁸⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 385. Gürcistan coğrafyasında halihazırda güçlü bir sima olan Sadun, Kral Demetre'nin atabegi olarak nüfuzunu yükseltmeyi bildi. Kral adına ülkenin idaresiyle ilgilenen Sadun büyük bir servete malik olarak 1282'deki ölümüne kadar II. Dimitri'nin en büyük destekçisi olarak Kars'ta yaşadı (*The Georgian Chronicles*, s. 369-370, 374; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 123-124).

⁶⁸⁹ *The Georgian Chronicles*, s. 368; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 123.

⁶⁹⁰ *The Georgian Chronicles*, s. 370; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 124; Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 150.

Gürcüler, Hülâgû Han döneminde İlhanlı ordusunun pek çok seferinde yer almışlardı. Onların İlhanlılara askerî destek vermeleri Abaka Han döneminde de devam etti. Öyle ki, Abaka Han tarafından atanan Gürcü Kral II. Demetre ve askerleri 1275'ten itibaren Yakın Doğu'ya yönelik tüm Moğol askerî girişimlerinde yer aldılar.⁶⁹¹ Abaka Han'ın hükümdarlık yıllarında Gürcülerin de yer aldığı mücadelelerden biri Elbistan Savaşı idi. İlhanlı ordusunun bozguna uğradığı bu savaşta Moğol saflarında 3.000 Gürcü askeri bulunmaktaydı. Gösterilen gayrete rağmen Memlûk ordusu karşısında tutunamayan İlhanlı ordusu içerisinde yer alan Gürcü askerlerden sadece 1.000 kadarı kurtularak yurduna dönme şansı bulabildi.⁶⁹²

Anonim Gürcü Kroniği'nde yer alan bir kayda göre, Abaka Han, Elbistan Muharebesi'nden bir süre sonra kontrolden çıkan ve vergi ödemeyi reddeden Gilân yöresine sefer düzenlemeye karar verdi. Moğol ve Gürcü askerlerin bulunduğu büyük bir orduyu Şiremün Noyan komutasında bölgeye gönderdi. Bir tarafından denizle, diğer taraftansa kayalık dağlar ve ormanlarla korunan Gilân kalesi, İlhanlı seferine karşı yöre halkı tarafından sağlamlaştırıldı ve daha muhkem hale getirildi. Kaleye çekilen Gilânlılar İlhanlı ordusuna oklarla saldırdılar. Ancak Şiremün Noyan'ın tecrübesi ve ordusuna komuta etmekteki ustalığı İlhanlı zaferini beraberinde getirdi. Bu savaşta İlhanlı emiri iki parmağını kaybetmişti, ancak Gürcü kuvvetleri de dâhil olmak üzere İlhanlı ordusunda kayıp yaşanmadı.⁶⁹³

Gürcülerin Abaka Han'a olan desteği bir sonraki İlhanlı-Memlûk mücadelesinde de sürdü. Zira İlhan, Memlûklere karşı girişeceği seferde yer alması için Kral II. Demetre ve askerlerinin kendisine eşlik etmelerini buyurmuş ve kardeşi Mengü Timur'u toplanan büyük ordunun başına getirmişti. Ayrıca İlhanlı ordusunun komutasını üstlenen Mengü Timur tarafından, Gürcistan bölgesinden Samtskhe yöresinin *mtavarisi* Beka'ya İlhanlı ordusuna katılması için haber gönderildi. Ancak daha önce Abaka Han tarafından

⁶⁹¹ Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, s. 263.

⁶⁹² Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 457; Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, s. 50.

⁶⁹³ *The Georgian Chronicles*, s. 371. *Gürcü Kroniği*'nden başka hiçbir kaynakta yer almayan bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

Samtskhe bölgesinin hâkimi olarak tayin edilen Sargis ve oğlu Beka ile İlhanlı idaresi arasında sebebi bilinmeyen bir soğukluk zuhur etmişti. Bu yüzden Beka, ilk etapta Mengü Timur'un emrine itaat etmeyerek hasımlarının iftiraları yüzünden Abaka Han'ın ona karşı ordu yolladığını, bu yüzden ilhandan korktuğunu bildirdi ve ancak kendisine, ülkesini ve mevkiini koruyacağını taahhüt eden bir yemin metni gönderilmesi halinde bu sefere katılacağını bildirdi. Mengü Timur, buna mukabil parmağındaki mühür yüzüğünü göndererek bir anlamda Beka'nın talep ettiği yemini gönderdi. Bunun üzerine Meskhilerden topladığı orduyla Mengü Timur'a katılan Beka, sadece onun tarafından değil, Abaka Han tarafından da hoş karşılandı, takdir ve tevcih gördü.⁶⁹⁴

Kilikya Ermenileri ile Gürcülerin de İlhanlılar safında yer almasıyla toplanan büyük ordu Derbsak havalisine geldiğinde, kasaba önlerinde çetin bir mücadele meydana geldi. Bu muharebede Beka ve beraberindeki Meskhiler diğer gruplara nazaran gayretleriyle öne çıktılar. Bu sebeple Mengü Timur, savaşın harareti dindiğinde, Beka'yı ve beraberindeki soyluları ve askerleri ödüllendirdi, onları kıymetli elbiseler ve atlarla onurlandırdı.⁶⁹⁵ Bunun ardından Gürcü kuvvetlerin de yer aldığı büyük ordusuyla Suriye'ye inen Mengü Timur Hıms kentine yakın bir bölgede konuşlandı. Bu sırada ordu düzenini kurmaya gayret eden Mengü Timur, ordunun merkezinde yer aldığı gibi, genç yaştaki Gürcü Kralı II. Demetre'yi Alinak, Hülaçü, Kara Buka, Taycu ve Kilikya Ermeni Kralı Leon'la birlikte İlhanlı ordusunun sağ kanadına yerleştirdi.⁶⁹⁶

Moğol ordusunun yaklaştığını haber alan Memlûk sultanı ise tüm kuvvetleriyle birlikte onlarla karşılaşmak üzere hızla yola koyuldu. Bu sırada genç yaştaki Kral Dimitri, savaş konusunda tecrübesiz olmasına rağmen Mengü Timur'dan kendisinin ve birliklerinin ön saflarda yer almasını istedi. Onun cesur davranışı İlhanlı kumandanı tarafından takdir gördü ve teklifi kabul edildi.⁶⁹⁷ 14 Receb 680/29 Ekim 1281 Çarşamba günü Hıms önlerinde iki ordu arasında meydana gelen çarpışmada Alinak'ın komutası altında

⁶⁹⁴ *The Georgian Chronicles*, s. 373.

⁶⁹⁵ *The Georgian Chronicles*, s. 373.

⁶⁹⁶ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 192; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 127-128.

⁶⁹⁷ *The Georgian Chronicles*, s. 373.

bulunan, Gürcü ve Ermeni askerlerin de yer aldığı İlhanlı sağ kanadı Memlûklerin sol kanat ordusunu bozarak geri çekilmeye zorladı, hatta onları Hıms kapılarına kadar kovaladı.⁶⁹⁸ Bu sırada Sultan Kalavun tarafından emrine verilen 12.000 kişilik seçkin birlikle Moğolların sağ kanadında bulunan Gürcü kralına saldırdı. Şiddetli geçen bu çarpışma esnasında Gürcü kralının atının Memlûk saflarından atılan bir mızrakla öldürülmesi üzerine II. Demetre savaşa bir süre yaya olarak devam etti. Bunu gören Şiktur Noyan'ın oğlu Abaş kendi atını Gürcü kralına verdi. Yüksek bir mevkie çıkararak kendini askerlerine göstermek ve onları mücadeleye devam etmeye sevk etmeye çalışan Gürcü kralının bu tavrı beyhude bir çaba olarak kaldı. Zira bu sırada İlhanlı ordusunun merkez kuvvetleriyle sol kanadı Memlûk ordusu tarafından bozguna uğramıştı. Bu sebeple Mengü Timur ve askerleri savaş alanından düzensiz şekilde geri çekilmekteydi. Krallarıyla birlikte hareket eden Gürcü askerler de Mengü Timur'un ricatına katıldılar. Gürcü ordusu çok sayıda zayıyat vermiş halde kaçarken Gürcü kralı da savaş meydanından ayrılmayı zorlukla başarabildi.⁶⁹⁹

Dönüş yolu üzerinde Moğollarla Gürcüler arasında bilinmeyen bir sebeple bir sürtüşme yaşandı ve her iki taraftan birçok asker hayatını kaybetti.⁷⁰⁰ Tıpkı Mengü Timur ve ordusu gibi Fırat Nehri'nin öte yakasına geçen Gürcü kralı ve askerleri, sonunda pek çok kayıp vermiş halde Abaka Han'ın huzuruna çıktılar. Abaka Han Gürcü kralına hürmet göstererek onu askerleriyle birlikte ülkesine yolladı. Gürcü kralının dönüşünden kısa bir süre sonra Kral II. Demetre'ye *atabeg* olarak ilhan tarafından tayin edilen Sadun öldü. Bunun üzerine Kral, Sadun'un oğlu Kutlu Buka'yı *başkumandan* unvanıyla onun yerine tayin etti.⁷⁰¹

Sonuç olarak İlhanlıların hâkimiyetleri altındaki diğer vasal yerel idareler gibi Gürcü Krallığı'nın askerî kuvvetlerinden de faydalandıkları görülmektedir. Gürcüler tıpkı Hülâgû Han döneminde olduğu gibi, umumiyetle Abaka Han'a sadakatle hizmet etmişler

⁶⁹⁸ Reşîdu'd-dîn/Musevî, s. 1116; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, 544; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 128.

⁶⁹⁹ Reşîdu'd-dîn/Musevî, s. 1116; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 544-545; *The Georgian Chronicles*, s. 373-374; *Histoire de la Géorgie*, I, 595-596; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 128-129.

⁷⁰⁰ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 129.

⁷⁰¹ *The Georgian Chronicles*, s. 374.

ve onun hükümdarlığında İlhanlı askerî birlikleri içerisinde yer almayı sürmüşlerdir. Bu kapsamda Gürcülerin 1277’de ve 1281’deki iki büyük mücadelede Memlûklere karşı İlhanlı ordusu içerisinde yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Diğer yandan Abaka Han’a asi olan Gürcü lider Narin David, bu süreçte İlhanlıların hasımları Memlûk Sultanlığı ve Altın Orda Hanlığı’yla iyi ilişkiler geliştirmiştir. Ancak elçi teatileri ve hediyeleşmelerle giderek gelişen ilişkilerden kapsamlı bir sonuç alınması mümkün olmamıştır.⁷⁰²

3.3. Mahallî Hâkimiyetlerle Münasebetler

İlhanlılar, tıpkı tâbi devletler konusunda olduğu gibi mahallî hâkimiyetler hususunda da Moğol idarî müktesebatına istinat etmekte idiler. Bu kapsamda İran coğrafyası ve çevresinde bulunan birtakım mahallî idareleri kendilerine tâbi olmaları ve bunun gerektirdiği belli başlı görev ve sorumlulukları yerine getirmeleri kaydıyla aynen koruma yoluna gitmişlerdi.

İlhanlılara tâbi durumdaki mahallî hâkimiyetlerin idarecileri merkezden değil, bizzat bölgeyi yöneten hanedanın içerisinde tayin edilmekteydi. Bu kimsenin seçimi konusundaki yetki ve tasarruf tamamıyla İlhanlı hükümdarına aitti. İlhan tarafından hâkimiyetlerinin tasdik edildiğine dair *yarlıg* ile hâkimiyet alâmetlerini almaya muvaffak olan mahallî hâkimler, idarelerine verilen yörelerin idarî ve mâlî işlerini tanzim etmekte idiler. Bu kapsamda bölgenin yönetimi için gerekli daha küçük derecedeki idarî kadroların tayini melik unvanlı bu kişiler tarafından yapılmaktaydı.⁷⁰³ Hülâgû Han’ın hükümdarlığında belli yörelerin idaresini sağlayan bazı mahallî hâkimler, onun ölümünün ardından tahta çıkan Abaka Han’ın idarî taksimatı kapsamında mevkilerini korudular. Bu kapsamda Abaka Han, Diyâr-ı Bekr idaresini Celâleddin Tarîr ve Melik Razieddin Baba’ya verdi, Diyar-ı Rebia bölgesinin yöneticisi olarak Artuklu Meliki Fahreddin Karaarslan’ı, Herat ve Sistân’ın yöneticisi olarak ise Melik Şemseddin Kert’i yeniden

⁷⁰² Abaka Han döneminde Gürcü-Memlûk ilişkileri hakkında bk. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 130-132. Bilhassa Memlûk hükümdarı Sultan Baybars ve Gürcüler arasındaki ilişkiler hususunda bk. Christian Müller-Johannes Pahlitzsch, “Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of Holy Cross in Jerusalem”, *Arabica*, LI/3 (2004), s. 258-290.

⁷⁰³ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 174.

görevlendirdi.⁷⁰⁴ İlhanlı hükümdarları tarafından yetki sahibi kılınan hâkimler, yine onlar tarafından verilmek üzere makamlarının sembolü olarak kılıç, sancak, tabl, hil'at ve arslan başlı altın bir *payza* alırlardı.⁷⁰⁵

Mahallî idarelerde askerî görevler Moğol emirlerinin komutasında bulunan birlikler tarafından icra edilmekteydi.⁷⁰⁶ Olağanüstü hâllerde söz konusu birlikler merkezden gönderilen müfrezelerle tahkim edilmekteydi.⁷⁰⁷ Mahallî hâkimler İlhanlı hükümdarlarının muayyen bir miktar vergi ödemek ve ihtiyaç halinde asker göndermekle mükellef idiler. Aynı zamanda onların bazı hususî meselelerin ortaya çıktığı yahut çağırıldıkları zamanlarda ilhanın *ordosuna* gitmek gibi bir zaruretleri bulunmaktaydı.⁷⁰⁸ Abaka Han döneminde Kirman hâkimi bulunan Kutluğ Terken Hatun'un gerek kendi isteğiyle, gerekse zarurî durumlardan ötürü pek çok kez Abaka Han'ın *ordosuna* gitmesi, bu duruma yönelik güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁷⁰⁹ Yine bu dönemde Herât hâkimi olan Melik Şemsu'd-dîn Kert'in çağırılmasına rağmen bir türlü Abaka Han'ın huzuruna gelmemesi ve bahaneler ileri sürmesi idarî mekanizma açısından bir kriz ortaya çıkarmıştır.

⁷⁰⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906-907.

⁷⁰⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 369. Bu konuda Spuler'in verdiği örneklere *çetri* (saltanat şemsiyesi) de eklemek gerekmektedir. Zira Abaka Han'ın hükümdarlığında Kirmân'ın batı kısmının idaresinden sorumlu bulunan Celâlu'd-dîn Suyurgatmış o günlerde Horâsân'da ikamet eden ilhanın huzuruna çıkarak onun gözüne girmeyi başarmış, bu sayede hâkimlik alâmetlerinden biri sayılan çetr taşıma hakkını elde etmiştir. Suyurgatmış ilhandan gördüğü teveccühle Kirmân'a döndüğünde idarî ve mâlî işlerde söz sahibi olmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 50-51; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 729; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 200; *Târîh-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, nşr. Muhammed İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 2535/1355/1976, s. 213).

⁷⁰⁶ Mesela, aynı görevlendirme kapsamında Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia'da askerî vazifeler için Durbay Noyan'ın tayin edildiğini ifade etmekte fayda vardır (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518).

⁷⁰⁷ Örneğin Fars'taki Neküderî harekâtıyla beraber bazı idarî problemlerin giderilmesi için Suğuncak Noyan'ın bölgeye gönderilmesi bu hususta öne çıkan uygulamalardan biridir (Vassâf/İsfahânî, II, s. 204-205; Zerküb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, nşr. İsmâ'il Vâ'iz Cevâdî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1350/1972, s. 92; Spuler, *İran Moğolları*, s. 371-372; Aigle, *Le Fârs*, s. 126-127).

⁷⁰⁸ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 174.

⁷⁰⁹ Kutluğ Terken Hâtun'un ilhassa kızı Pâdişâh Hâtun'un Abaka Han'la olan evliliğinin ardından sık sık İlhanlı hükümdarının ordosuna gitmiş ve burada iyi bir şekilde karşılanmıştır (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 109-110).

Mahallî hâkimiyetlerin idarî-mâlî işleri umumiyetle İlhanlı merkez teşkilâtında bulunan unsurların taşradaki daha küçük örnekleri tarafından ifa edilmekteydi. Bu kapsamda mahallî hâkimiyetler dâhilindeki idarî-mâlî maslahatın görülmesi için *vezîr* unvanlı kişilerin çevresinde bulunan bürokratik bir kadro ihdas edilmekteydi. *Vezîr*ler çoğunlukla ilhan tarafından, bazı durumlarda ise mahallî hâkimler tarafından tayin edilmekteydi.⁷¹⁰

3.3.1. Fârs (Salgurlu Atabegliği)

Güneyde İran Körfezi, kuzeyde İsfahân, doğuda Kirman ve batıda Hûzistan'la çevrili bir bölge olan Fârs, adını arkaik dönemde burada yaşayan Pars isimli kavimden almıştır. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru dağ silsileleriyle kaplı ve dağlar arasında bulunan dar geçitler ve vadilerle örülü bu bölge, öteden beri Türkmen aşiretlerinin İran coğrafyasındaki en önemli yerleşme sahalarından biri olarak bilinmektedir.⁷¹¹

Tarihsel süreçte önce İslâm, ardından Selçuklu fetihlerine konu olan Fârs eyaletinde Selçuklu iktidarının zayıflaması üzerine Fârs Atabegleri yahut diğer bir isimle Salgurlular (Salgurîler) söz sahibi oldular. Kökenleri Oğuz boylarından biri olan Salgur/Salur kabilesine dayanan⁷¹² Salgurlular, Şîrâzî'ye göre 539/1144-1145 yılında Fars'a yerleştiler.⁷¹³ XII. yüzyılın ortalarında hanedanın temellerini atan Selçuklu *atabegi* Muzafferü'd-dîn Sungur b. Mevdûd'dan (1148-1161) sonra Salgurlular önce Irak Selçuklularına, daha sonra Hârizmşahlara tâbi şekilde hüküm sürdüler.⁷¹⁴ Cengiz Han'ın

⁷¹⁰ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 175. Bu konuda bir misal olarak Fârs'taki idarî-mâlî teşkilatlanma için bkz. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, TTK, Ankara 1991, s. 125-130; Aigle, *Le Fârs*, m.y.

⁷¹¹ Cevad Hey'et, "Fârs", *DİA*, XII (1995), s. 174-175; L. Lockhart, "Fârs", *EF*², II (1991), s. 811. Fars bölgesinin coğrafî, ekonomik ve demografik yapısı hakkında tarihsel bir değerlendirme için bkz. Aigle, *Le Fârs*, s. 71-74, 77-80.

⁷¹² Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 402; Bertold Spuler, "Atâbakân-e Fârs", *Eİr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/atabakan-e-fars-princes-of-the-salghurid-dynasty-who-ruled-fars-in-the-6th-12th-and-7th-13th-centuries-initially-with-> (Erişim Tarihi: 08.01.2021) Oğuzların Üçok koluna bağlı Salur boyu hakkında bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, çev. B. Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1939, s. 56; Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, I, s. 60; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 126-127, 336-337. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-yi Terâkime*, haz. Z. Ölmez, TDK Yayınları, Ankara 2020, s. 140, 150, 230, 233.

⁷¹³ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 70; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 32; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri*, s. 170-171.

⁷¹⁴ C. E. Bosworth, "Salghurids", *EF*², VIII (1995), s. 978; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI (2009), s. 29-30; Joseph F. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane das ist Mongolen in Persien*,

Hârizmşahlara karşı giriştiği batı seferi sırasında Fârs atabegi olan Sa'd b. Zengî'nin (1198-1226) ölümünün ardından Salgurlu tahtına geçen oğlu Ebû Bekr, yaklaşan Moğol tehlikesi üzerine kardeşi Tehemten'i⁷¹⁵ Ögedey Kağan'a gönderdi ve ona itaatini bildirdi. Bu davranıştan memnuniyet duyan Moğol kağanı, her yıl gönderilecek haraç karşılığında Fârs'ın idaresini ona bıraktı.⁷¹⁶

Fârs atabegi Ebû Bekr, Moğollara bağlılığını sürdürerek buna ilişkin görev ve sorumluluklarını ihmal etmedi.⁷¹⁷ Ebû Bekr Moğollara itaati öngören tutumunu Hülâgû Han'ın İran'a gelişinden sonra da muhafaza etti. Nitekim Hülâgû Han'ın yolculuğu sırasında Kîş'te konakladığı esnada huzuruna gelip kendisine tâbi olmalarını bildirdiği İran ve çevresindeki mahallî hâkimlerden biri olan Ebû Bekr, bu çağrıya kayıtsız kalmayarak oğlu Atabeg Sa'd'ı onun yanına göndererek tâbiyet arz etti.⁷¹⁸

Ebû Bekr'in 658/1260 yılındaki ölümüyle Hülâgû Han tarafından *atabeg* ilan edilen oğlu II. Sa'd'ın oldukça kısa süreli⁷¹⁹ hükümlürlüğünün ardından ölümüyle çocuk yaştaki oğlu

Druck und Verlag von Carl Wilhelm Leske, Darmstadt 1842, s. 230-237; Aigle, *Le Fârs*, s. 98-99. Tafsilen bk. Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 171-189.

⁷¹⁵ Tehemten, Cüveynî'ye ve Mîrh'ând'a göre Atabeg Ebû Bekir'in kardeşi, Vassâf ve Hâfız-i Ebrû'ya göre ise kardeşinin oğludur (Cüveynî/Kazvinî, I, s. 292; Cüveynî/Boyle, I, 234; Cüveynî/Öztürk, s. 224; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 777; Vassâf/İsfahânî, s. 156; Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 171.

⁷¹⁶ İtaatine mukabil Moğol kağanı tarafından *Kutluğ Şah* yahut *Kutluğ Han* unvanı verilen Ebû Bekr, yıllık 30.000 Rükni dinar vergi ödemeyi ve bölgede bir Moğol şıhnesinin bulunmasını kabul etti (Vassâf/İsfahânî, I, s. 156; Aigle, *Le Fârs*, s. 103; Bosworth, "Salghurids", s. 978; Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 125; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 192-193). Şiraz, Körgüz'ün katlinin ardından, Töregene Hatun'un niyâbeti sırasında Argun Aka'nın idarî sorumluluğuna bırakılmıştır (Cüveynî/Boyle, II, s. 507; Cüveynî/Öztürk, s. 419) Bu gelişmeyle Şiraz yöresinin hâkimiyeti Ögedey Kağan tarafından Salgurlu atabeglerine verildi.

⁷¹⁷ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nasırî*, s. 113; Spuler, *İran Moğolları*, s. 157; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 87.

⁷¹⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 978-979; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 480; Cüveynî/Öztürk, s. 501-502; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 414-415; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 889; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 96-97; H'ândemîr/Thackston, s. 53; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 525-526; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 341; Spuler, *İran Moğolları*, s. 159; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 209. İlhanlılarla rabitası Hülâgû'nun Mâverâünnehir'e gelişiyi başlayan Atabeg Ebû Bekr, yeğeni Muhammed'le birlikte bir grup askeri Moğolların Bağdat kuşatmasına gönderdi ve kuşatmadan sonra oğlu Sa'd'ı Hülâgû Han'ın ordosuna rehin yolladı (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 777).

⁷¹⁹ Babası vefat ettiğinde Hülâgû Han'ın yanında bulunan II. Sa'd, hastalığı sebebiyle bölgeye ulaşıp Fars Atabegliği tahtına geçmeden vefat eden Sa'd'ın cenazesi Tebriz'den Şiraz'a taşınarak defnedildi. Onun hükümlürlüğü *Şiraz-nâme*'ye göre 18 gün, *Ravzatu's-safâ*'ya göre ise 12 gündür (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 777; Zerküb-i Şirâzî, *Şiraz-nâme*, s. 86).

Adudu'd-dîn Muhammed, annesi Terken Hatun'un⁷²⁰ niyâbetiyle hükümdar ilan edildi. İki yıl yedi ay hüküm süren Muhammed'in 660/1262 sonbaharındaki vefatının ardından, yerine devlet erkânı ve ordunun isteğiyle Muhammed Şah b. Salgur Şah geçti. Hızlı bir şekilde idareye hâkim olan Muhammed Şah'ın hazineyi ve orduyu kontrol altına alma girişimleri Terken Hatun tarafından tepkiyle karşılandı. Muhammed Şah, bu sebeple tahta çıkışından sekiz ay sonra emirlerle birlikte hareket eden Terken Hatun tarafından atabeglikten uzaklaştırılarak İlhanlı hükümdarı Hülâgû Han'ın yanına gönderildi. Onun ardından, 661/1263 yılında Fârs atabegi ilan edilen kardeşi Selçuk Şah ülke adına zararlı telâkki ettiği emirleri hızla ortadan kaldırdı; Terken Hatun'la evlendi ve çok geçmeden onu da öldürttü. İlhanlı ülkesindeki karışık halden faydalanmak isteyerek Moğollarla mücadeleye girişen Selçuk Şah, beş aylık atabegliğinin ardından Hülâgû Han'ın emriyle Emir Altacu ve Temür'ün harekâtı sonucunda Kâzerûn'da yakalanarak idam edildi (662/1264).⁷²¹

Selçuk Şah'ın idamıyla birlikte Salgurlu hanedan ailesi içerisinde hiçbir erkek varis kalmamıştı. Bu yüzden atabeg II. Sa'd'ın kızı Ebeş Hatun⁷²² aynı yıl içerisinde İlhanlılar tarafından atabeg ilan edilerek Fars tahtına geçirildi.⁷²³

⁷²⁰ Yezd atabegi Adudü'd-devle Salgur Şah'ın kız kardeşi ve Atabeg II. Sa'd'ın eşi Terken Hatun hakkında bk. Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 140-147; Bahriye Üçok, "İslâm Devletlerinde Bazı Nâibeler", *Belleten*, XXXI/122 (1967), s. 181-184.

⁷²¹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 86-89; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 778-779; Kâdı Nâsîru'd-dîn 'Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, nşr. B. M. Kerîmî, Kitâbhâne-yi İlmî, Tahran 1313/1934, s. 89-90; Hâfîz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfîz-i Ebrû*, II, s. 172-176; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, s. 241-243; Spuler, *İran Moğolları*, s. 161; Aigle, *Le Fârs*, s. 111-117; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 99, 127-130; Bosworth, "Salghurids", s. 979; Spuler, "Atâbakân-e Fârs", s. 895; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 99-108; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 2

⁷²² Son Salgurlu atabegi olan bu kadına *Câmiü't-tevârih*'te آبيش (Âbiş), *Nizâmü't-tevârih*'te آبش (Âbeş); *Târih-i Vassâf*, *Şîrâz-nâme* ve *Ravzatu's-safâ*'da ise ابش (Ebeş) adlarıyla tesadüf edilmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 969; Kâdı Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, s. 91 vd.; Vassâf/İsfahânî, II, s. 190 vd.; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 89 vd.; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 779 vd.). Bu çalışmada bütünlük açısından Ebeş Hatun adı kullanılmıştır.

⁷²³ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 936; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 459; Hâfîz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfîz-i Ebrû*, II, s. 176; Spuler, *İran Moğolları*, s. 161-162; Aigle, *Le Fârs*, s. 119; Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 131; Bosworth, "Salghurids", s. 979; Bertold Spuler, "Âbeş Kâtûn", *Elr*, I/2 (1982), s. 210, <https://www.iranicaonline.org/articles/abes-katun-salghurid-ruler-of-fars-1263-84-daughter-of-atabeg-sad-ii>, (Erişim Tarihi: 12.01.2021); Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 217-218. Pek çok kaynak yazarı bu durumu, Selçuk Şah'ın ölümünden sonra hanedan içerisinde onun yerine geçecek hiçbir erkek ferdin kalmamasına bağlamaktadır. Ancak o sırada Fars atabegleri sülalesinde en az bir erkek üyenin hayatta olduğu anlaşılmaktadır (krş. Vassâf/İsfahânî, II, s. 190, 211; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 779; Kâdı Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, s.

Ebeş Hatun'un *atabegliğe* tayini ile Fars'ta hutbe onun adına okundu ve sikke⁷²⁴ onun adına kesildi.⁷²⁵ Onun hükümranlığının ilk yılında yanındaki Türkmen destekçileriyle Horâsân'dan çıkararak Şîrâz'a yönelen Kâdı Seyyid Şerefeddin İbrahim'in isyanı şehirde bulunan Moğol askerlerinin desteğiyle bastırıldı.⁷²⁶ Muhtemelen bu hadiseden sonra kız kardeşi Salgom'la birlikte Hülâgû Han'ın huzuruna giden Ebeş Hatun, burada Hülâgû Han'ın oğlu Mönge Timur'la evlendirildi.⁷²⁷

Fârs yöresi, bilhassa bu evlilikten sonra Atabeg Ebeş Hatun'un hâkimiyetinde görünmekle beraber resmen Moğol ülkeleri arasında sayılmakta ve sıkı İlhanlı kontrolü altında bulunmakta idi. Bölgede kesin bir Moğol egemenliği sürmekte, ülke İlhanlı hükümdarlarının görevlendirdiği *şihneler* ve bunlara bağlı şekilde çalışan *baskaklar* tarafından idare edilmekteydi.⁷²⁸ Nitekim Hülâgû Han 661/1263'te yaptığı idarî taksimatta Fârs'taki Moğol sivil idaresi, Türk asıllı bir idareci olan Engyânu uhdesine bırakmıştı.⁷²⁹

91). Merçil, Ebeş Hatun'un Fars atabegliğine tayininde, Hülâgû'nun oğlu Mönge Timur'la nişanlı olmasının da etkili olduğunu yazmaktadır (Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 108-109).

⁷²⁴ Merçil'e göre, Ebeş Hatun adına darbedilen elde mevcut sekiz sikke bulunmakla beraber bunların yalnızca beş tanesi yayınlanmıştır. Neşredilenler içerisinde Londra'daki National Museum envanterinden bir bakır, iki gümüş ve bir altın sikke; İstanbul Arkeoloji Müzesi envanterinden ise bir altın sikke yer almaktadır. Altın sikkelerden British Museum'daki 676/1277, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki ise 672/1273-1274 tarihli. Şîrâz'da darbedildiği anlaşılan bu altın sikkelerde metbu hükümdar olarak Abaka Han'ın adı bulunmaktadır (Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 123). Ebeş Hatun adına darbedilen ve tâbi hükümdar olarak Abaka Han'ın adının yer aldığı sikkeler için bk. Diler, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*, s. 269-272.

⁷²⁵ Vassâf/İsfahânî, II, s. 190; Vassâf/Hammer, II, s. 99-100; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 89; Spuler, *İran Moğolları*, s. 161.

⁷²⁶ Vassâf/İsfahânî, II, s. 191-192; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 89-90; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 109-110; Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 132-133.

⁷²⁷ Bu sırada Ebeş Hatun'un kız kardeşi Salgom da Yezd Atabegi Yusuf Şah (1263-1291) ile evlendirilmiştir. Diğer yandan, Mönge Timur'un 2 Şevvâl 654/23 Ekim 1256 tarihinde doğduğu (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 969) ve bu sırada 10 yaşında dahi olmadığı hesaba katıldığında, söz konusu evliliğin bu aşamada formaliteden ya da güncel bir ifadeyle daha sonra gerçekleşecek bir izdivacın ilk aşamasından ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ileride görüleceği gibi Ebeş Hatun, 671/1272 yılında Suğuncak Noyan'la beraber yeniden geldiği Tebriz'de Mönge Timur'un ikinci eşi olacaktır (Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 110-111; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 149).

⁷²⁸ Henry H. Howorth, *History of the Mongols: from the 9th to 19th Century*, III, Longmans, Green, and Co., London 1888, s. 204; Merçil, "Salgurlular", s. 30; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, s. 243.

⁷²⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1049; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 513; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 904; Hâfîz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfîz-i Ebrû*, II, s. 177; Spuler, *İran Moğolları*, s. 377. Vassâf, Engyânû'yu, etkileyici, kıvrak zekâli, katı, ancak âdil bir Türk" olarak tanımlamaktadır (Vassâf/İsfahânî, II, s. 193).

Bölgedeki İlhanlı idaresinin askerî kanadında muhtemelen Hülâgû Han'ın son döneminden itibaren Suğuncak Aka söz sahibi idi. Abaka Han da tahta çıkar çıkmaz yaptığı görevlendirmede Bağdat ve Fârs'taki askerî vazifelere Suğuncak Aka'yı memur etti.⁷³⁰ Abaka Han aynı görevlendirmeler kapsamında Fârs eyaletinin mukâtaasını, Atabeg Ebu Bekir evladı olarak bilinen ve bir süredir bu bölgenin *iktasını* tanzim etmekle görevli olan Şemseddin Tazigû uhdesine bıraktı.⁷³¹ Abaka Han'ın hükümranlığının ilk yıllarında Fârs'taki İlhanlı sivil idaresi tek yetkili olarak atabegin vezirliğini ve naipliğini yapan (*Nâib-i Divân-ı Atabeg*) Engyânu tarafından sürdürüldü.⁷³²

Engyânu bu süreçte İlhanlıların Fârs *şihnesi* olan Kökçe'yi⁷³³ bilinmeyen bir sebeple tutukladı, sorguya çekti ve bir süre sonra ortadan kaldırdı. Kâdı Seyyid Şerefeddin İbrahim'in isyanını bastıran Moğol müfrezesinin başında bulunmasından⁷³⁴ hareketle İlhanlılar nezdinde muteber bir kimse olduğu anlaşılan Kökçe'nin katli, Fârs'ta birtakım değişiklikler getirmeye teşne idi. Esasen Engyânu, Gökçe'nin katlinden sonra sıkı bir idarî disiplin sağlamış; Fârs'ın emirlerini, vezirlerini, âyân ve eşrafını kendi otoritesi altına almış ve bu kişilerin sadece sorumlu oldukları işlerle ilgilenmelerini sağlamayı başarmıştı.⁷³⁵ Bununla beraber Kökçe'nin katli Ebeş Hatun'un ve destekçilerinin tepkisiyle karşılaştı. Ebeş Hatun onun katlinin sebebini sorduğunda Engyânu sadece Abaka Han'ın *yarlığında* bulunan hükmü uyguladığını bildirdi.⁷³⁶ Ebeş Hatun, *yarlığı* ondan istediye de bu talep karşılıksız kaldı. Kökçe'nin katledilmesi etrafında şekillenen

⁷³⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 517-518; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906; Spuler, *İran Moğolları*, s. 377; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 221.

⁷³¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 906-907.

⁷³² Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 222. Yukarıda bahsedildiği gibi pek çok kaynak Engyânu'nun Hülâgû Han tarafından 661/1263 yılında Fârs'taki Moğol sivil idaresiyle görevlendirildiğinden bahsetmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1049; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 513; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 425). Buna mukabil Vassâf, Şîrâzî ve Hâfiz-i Ebrû, onun Abâkâ Han tarafından 667/1268-1269 yılında aynı vazife için Fârs'a gönderildiğini yazmaktadır (Vassâf/İsfahânî, II, s. 193; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90; Hâfiz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfiz-i Ebrû*, II, s. 177).

⁷³³ Bu kişinin adı *Şîrâz-nâme*'de ككچه (Kökçe), *Târih-i Vassâf*'ta گلجه (Gülce) olarak geçmektedir (Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90; Vassâf/İsfahânî, 194).

⁷³⁴ Vassâf/İsfahânî, II, s. 193; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90.

⁷³⁵ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90. Merçil, Engyânu'nun Şîrâz'da iyi bir idare tarzı gösterdiğini, buna ek olarak topladığı mallarla zengin olduğunu ifade etmektedir (Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 112).

⁷³⁶ Vassâf/İsfahânî, II, s. 194.

süreçte Şîrâz'ın bazı ileri gelenleri Engyânu'nun Fârs'ta neden olduğu aksaklıkları ve sıkıntıları Abaka Han'a taşıdılar, ayrıca onun tek başına saltanat sürmek niyetiyle isyana hazırlandığını İlhan'a bildirdiler. Bu şikâyetlerin etkisiyle Abaka Han Engyânu'yu azletti ve daha sonra onun yerine Suğuncak Noyan'ı tayin etti (670/1271-1272).⁷³⁷ Engyânu, Abaka Han'ın huzuruna gelerek dil dökmesi ve af dilemesi sayesinde canını güçlükle kurtardı. Ancak yine de büyük bir cezaya duçar olmaktan kurtulamadı. Buna göre 10 Rebûlâhîr 669/26 Kasım 1270 Çarşamba günü Çağâtû mevkiinde icra edilen törende ikinci kez İlhanlı tahtına oturan Abaka Han, Engyânu'yu kağan tarafından gönderilen *yarlıg* ve ilhanlık alâmetlerini kendisine ulaştıran elçi taifesiyile beraber Kubilay Kağan'a gönderdi.⁷³⁸ Bu gelişme onun Fârs'ın yanı sıra idareci muhitinden de uzaklaştırılması anlamına geliyordu. Nitekim Vassâf'a göre gözden düşen bir emir kağanın huzuruna gönderilirdi ki bu yol oldukça zorlu, tehlikeli ve eşkıyalarla doluydu.⁷³⁹

Abaka Han tarafından yanında görevlendirilen Hâce Şemsu'd-dîn Muhammed 'Alkânî ile birlikte yola revan olan Suğuncak Noyan,⁷⁴⁰ Fârs'taki mülkî idare döneminin ilk yılını, bölgenin durumu hakkında bilgi edinmeye ve sükuneti sağlamaya hasretti. Bundan sonra, her bir bölgenin idaresine, yıllık haracı toplamak ve hazineye göndermekle yükümlü olarak doğrudan İlhanlı merkez idaresine karşı sorumlu bulunan *şihneleri* tayin etti. Bu kapsamda Şîrâz *şihneliğini* Muhammed Beg, Tutyâk ve Bulugân'a verdi.⁷⁴¹ 670-671/1272 yazında Hürmüz hâkimi Mahmud Kalhâtî'nin ansızın Kîş adasına saldırarak ele geçirmesi, Suğuncak Noyan'ı büyük bir ordu ve donanma için hazırlıklar yapmaya sevk etti. Bu kapsamda Suğuncak Noyan'ın Bahreyn, Hurşîf gibi yerlere elçiler göndererek yaptığı girişimlerle bir donanma meydana getirildi. Denizcilik ve deniz savaşları konusunda tecrübe sahibi olmayan İlhanlı kuvvetleri, bir sonraki bahar mevsiminde Hurşîf'te toplanan gemilerle yola çıktılar. Bu savaş sırasında İlhanlı ordusu pek çok kayıp

⁷³⁷ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90; Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 178; Aigle, *Le Fârs*, s. 121; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 100, 135; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 222-223.

⁷³⁸ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Vassâf/Hammer, II, s. 110; Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 177; Spuler, *İran Moğolları*, s. 290; Aigle, *Le Fârs*, s. 120-121.

⁷³⁹ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Vassâf/Hammer, II, s. 110.

⁷⁴⁰ Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 178.

⁷⁴¹ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Vassâf/Hammer, II, s. 110-111. *Şîrâz-nâme*'ye göre Tunyâk/Tonyâk (Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 90).

yaşadı. Öyle ki Fars ümerâsından Şâdî Bitikçi ve atabeg hassı naibi (*nâib-i hass-ı atabeg*) Şemseddin Muhammed b. Ali Lûr gibi kişiler dahi bu mücadele esnasında hayatını kaybetti. Savaş esnasında oldukça zorlanan Fârs askerleri nihayet Hürmüz donanmasını mağlup etmeyi başardı. Böylece KİŞ adası yeniden Fars'a bağlandı.⁷⁴² Bundan sonra Şîrâz'a dönen Suğuncak Noyan, yanında Ebeş Hatun olduğu halde, iki yıllık haraç ve hazineyle birlikte Abaka Han'ın yanına gitmek üzere Tebriz'e yöneldi. Ebeş Hatun'un bu kafilede yer alması şüphesiz tesadüfî değildi. Zira onun daha önce Abaka Han'ın kardeşi Mönğke Timur'la olan evliliği, şehzadenin o dönemde küçük yaşta olması sebebiyle formalite icabı yahut ileride tamamlanacak bir izdivacın ilk aşaması şeklinde gerçekleşmişti. Bu kez Suğuncak Noyan'ın nezaretiyle Tebriz'e gelen Ebeş Hatun ile Şehzade Mönğke Timur'un evlilik akdi tam anlamıyla gerçekleşti (671/1272). Ebeş Hatun'un getireceği çeyizin karşılığı olarak Şîrâz'daki gayrimenkullerden elde edilen gelirlere 70.000 dinarın her yıl İlhanlı hazinesine ödenmesi kararlaştırıldı.⁷⁴³

Suğuncak Noyan'ın merkeze dönüşüyle beraber Fârs, ikta sahiplerinin ve bölgede birbiri aleyhine entrikalar çeviren yöneticiler eliyle idare olundu. Bu yüzden Suğuncak Noyan'ın merkeze dönüşünün ardından Fârs'ta kuvvetli bir idare zemini oluşturulamadı. Diğer yandan, 676/1277-1278 yılında bölgenin ileri gelen ve zenginlerinden biri olan Melik Şemsu'd-dîn Muhammed b. Melik tek başına Fars'ın iktasına sahip olduysa⁷⁴⁴ da onun bu girişimi kendi mâli durumu açısından olumlu sonuçlar vermedi.⁷⁴⁵

Suğuncak Noyan'ın yokluğunda Fars'taki İlhanlı idarî ve askerî kuvveti zayıflamıştı. Bu durum kaynaklar tarafından Neküderîlar olarak anılan istilâcı bir Moğol topluluğu için önemli bir fırsat yarattı. 677/1279 yılında bir kısım Neküderî topluluğunun Sistân'dan Fârs'a yürümesi üzerine Şîrâz'da bulunan Moğol ve Fars emirlerinin topladığı ordu Neküderîler tarafından bozguna uğratıldı (17 Ramazan 677/1 Şubat 1279). Fars ordusunun mağlup olarak etrafa dağılmasıyla cesaret bulan Neküderîler, Şîrâz yakınlarına

⁷⁴² Vassâf/İsfahânî, II, s. 196; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 123; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, s. 223.

⁷⁴³ Vassâf/İsfahânî, 197; Vassâf/Hammer, II, 114; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 152.

⁷⁴⁴ Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 179.

⁷⁴⁵ Vassâf/İsfahânî, II, s. 197; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 91.

kadar ulaşmayı başardıysalar da şehri ele geçiremeyeceklerini anlayarak geri çekildiler ve Sistân'a döndüler.⁷⁴⁶

Fârs'a yönelik Neküderî müdahalesi bilhassa bu ülkede ve İlhanlı merkez idaresinde çok etkisi yarattı. Bu sebeple Suğuncak Noyan, bölgedeki idarî ve askerî durumun gözden geçirmesi ve muhtelif önlemler alması amacıyla Abaka Han tarafından Fârs'a gönderildi (678/1279-1280). Yaklaşık yedi yıl sonra yeniden Fârs'a gelen Suğuncak Noyan evvel emirde eyaletin mülkî meselelerini halletmeye koyuldu. Bu kapsamda hesapları gözden geçirdi, ikta sahiplerinden suçlu bulduklarını hapsedtirdi. Ayrıca zengin ve muteber ikta sahiplerinden Hâce Nizâmü'd-dîn'i vezir tayin etti (679/1280-1281).⁷⁴⁷ Fars kâdılığına dönemin meşhur âlimlerinden Şîrazlı Nâsîru'd-dîn 'Abdullah b. Ömer Beyzâvî'yi getirmeyi düşünmekteydi. Ancak bu göreve getirilecek kişinin seçimi amacıyla bölgenin önde gelen din adamlarının katılımıyla kurulan heyet, *kâdî'l-kudât* olarak Rüknü'd-dîn Ebû Yahyâ'yı uygun gördü. Bu sebeple her iki aday, Ebû Yahyâ'nın diğerinden daha üstün konumda bulunması koşuluyla müştereken bu vazifeye getirildi.⁷⁴⁸

Böylece Fârs'ın mülkî maslahatını yeniden düzene oturtan Suğuncak Noyan, yanına Ebeş Hatun'u da alarak Abaka Han'ın yanına döndü. Bu sırada Fârs'ın önemli ikta sahipleri de ona eşlik ediyorlardı. Bunlar arasında bulunan Seyyid İmâdü'd-dîn ile Vezir Hâce Nizâmü'd-dîn arasında bir gerginlik mevcuttu. Vezirin Abaka Han'la görüşmek suretiyle Suğuncak Noyan'ın yerini alacağı düşüncesiyle kafileden ayrılan ve Şîrâz'a dönen İmâdü'd-dîn, Suğuncak Noyan'ın emriyle yakalandı ve vezirin evinde hapsedildi. Bir süre sonra hapisten kurtulan İmâdü'd-dîn, yakın dostu Şemsu'd-dîn Melik'le birlikte Abaka Han'la görüşmek üzere yola çıktı. İlhanın hazinedarlarından ve yakın adamlarından biri olan Buka'nın yardımıyla gerçekleşen görüşme sonucunda Abaka Han,

⁷⁴⁶ Vassâf/İsfahânî, II, s. 199-202; Vassâf/Hammer, II, s. 118-127; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 540; Kazvîni/Öztürk, s. 480-481; Kazvîni/Browne, II, s. 143; *Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 206-208; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 91-92; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 114; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri*, s. 224-225.

⁷⁴⁷ Vassâf/İsfahânî, II, s. 204-205; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 92; Aigle, *Le Fârs*, s. 126-127; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 138-139.

⁷⁴⁸ Vassâf/İsfahânî, II, s. 205-206; Vassâf/Hammer, II, s. 134; Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri*, s. 226.

Fârs'ın mevcut yıllık haracını 200 tümen yükselterek eyaletin iktamı İmâdü'd-dîn'e verdi ve tahsilatın takibi için Tağâcâr Noyan'ı görevlendirdi. Bu kapsamda Tağâcâr Noyan tarafından İmâdü'd-dîn ve Şemsu'd-dîn Melik'le birlikte Şîrâz'a gönderilen Buğday İlçi, bir önceki hadiseye diyet olarak bu kez Vezir Hâce Nizâmü'd-dîn'i Seyyid İmâdü'd-dîn'in evinde hapsedirdi. Bunun ardından, Sadrü'd-dîn Ahmed el-Hâlidî'yle birlikte kente ulaşan Tağâcâr Noyan'ın himayesi altında ülkenin birkaç yıllık hesabını kontrol eden İmâdü'd-dîn ve Şemsu'd-dîn Melik, Vezir Hâce Nizâmü'd-dîn'den intikam alma yoluna gittiler. Bu sırada ülkedeki Moğol emir ve *şihneleri*, tahkikatı yapanlara hediyeler vererek dikkatlerini üzerlerinden uzak tutmaya ve onlardan kurtulmaya çalıştılar. Nihayet, birbiriyle ilintili pek çok hadisenin yaşandığı bir aylık sürecin sonunda Abaka Han'ın ölüm haberinin Fârs'a ulaşması, Vezir Hâce Nizâmü'd-dîn başta olmak üzere, tahkikat sonunda suçlu bulunması muhtemel kişiler için yeni bir süreci beraberinde getirdi. Zira Seyyid İmâdü'd-dîn ve Şemsu'd-dîn Melik'in Fars'taki görevinin bir hükmünün kalmadığını düşünen Şîrâz *şihnesi* Bulugân, şehrin diğer önde gelenleriyle birlikte bir ordu toplayarak Şemsu'd-dîn'in evini kuşattı. Bu gelişme, Şîrâz'da bulunan, Bulugân ve Emir Tağâcâr etrafında toplanan iki grubun sıcak çatışmaya girmesine yol açmak üzereydi. İki taraf arasında sert geçen müzakerelerden sonra Nizamü'd-dîn serbest bırakıldı. Tağâcâr Noyan o ana kadar Fars'tan topladıklarıyla yetinmeye mecbur kaldı; Fârs'tan Şemsu'd-dîn ve Nizâmü'd-dîn'in de dâhil olduğu bir grubu yanına alarak Abaka Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına oturan Ahmed Teküder'in huzuruna varmak üzere yola çıktı.⁷⁴⁹

Sonuç olarak İran'ın güneyinde öteden beri hüküm sürerek bölgenin siyaset ve idaresinin yanında imarına⁷⁵⁰ da katkıda bulunan Fârs Atabegliği, önce Ögedey Kağan döneminde Moğollara, Hülâgû Han'ın İran'a gelişiyle de İlhanlılara tâbi olmuştur. Abaka Han döneminde ise metbû-tâbi düzenine dayanan ilişkiler giderek gelişmiştir. İkinci ilhanın hükümdarlık sürecinde Fârs yöresi üzerindeki İlhanlı hâkimiyetinin tedricen yükseldiğini söylemek mümkündür. Son Salgurlu atabegi Ebeş ve Engyânu'nun Abaka Han'ın

⁷⁴⁹ Vassâf/İsfahânî, II, s. 206-208; Vassâf/Hammer, II, s. 135-141; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 115-116.

⁷⁵⁰ Fârs (Salgurlu) Atabegliği döneminde Güney İran'da gerçekleştirilen imar faaliyetleri için bk. Erdoğan Merçil, "Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabegliğinde İmar Faaliyetleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 8 (1979), s. 129-138; a.mlf., "Salgurlular", s. 30.

tensibiyle sivil idarede bulunduğu yıllarda ülkenin askerî ve mâlî yönetimi de yine İlhan'ın görevlendirdiği Suğuncak Noyan gibi valiler ve onlara bağlı *baskaklar* tarafından ifa edilmiştir. Ebeş Hatun'un Möngke Timur'la olan evliliğiyle başlayan süreçle birlikte Fârs Atabegliği sembolik bir hâl almıştır. Zira bu gelişmeden itibaren, Möngke Timur'un Fârs'taki fiilî idareyi -681/1282'deki ölümüne kadar- eline almasıyla Ebeş Hatun'un atabegliği önemsiz duruma düşmüştür.⁷⁵¹

3.3.2. *Yezd (Yezd Atabegliği)*

Orta İran'da yer alan Deşt-i Kevîr Çölü'nün komşusu durumdaki Yezd, kadim bir İran kenti olup bulunduğu eyalete ismini vermiştir. Emevî ve Abbasî hâkimiyetleri altında geçen yüzlerce yıllık sürecin ardından Selçuklular İran coğrafyasındaki pek çok bölge gibi burayı da ele geçirmişlerdi. Daha sonra Irak Selçuklularına bağlanan Yezd'de XII. yüzyılın sonlarına doğru Yezd atabegleri hüküm sürmeye başlamıştı.⁷⁵²

Moğolların İran'a hâkim oldukları sırada Yezd atabegi konumunda bulunan Alâû'd-devle Rüknu'd-dîn Salgur Şah (639-662/1241-1264), tahta geçer geçmez Ögedey Kağan'a hediyeler göndererek itaat arz etmiş, Moğol kağanı da ona padişahlık menşuru ve hil'at göndererek bölgenin idaresini ona vermişti.⁷⁵³ Bundan sonra Yezd'de çeşitli imar

⁷⁵¹ Bosworth, "Salghurids", s. 979; Spuler, "Ābeš Kātūn". Fârs atabeglerinin son temsilcisi olan Ebeş Hatun, Abâkâ Han'ın oğlu Argun Han döneminde bir meseleden ötürü yargılanarak suçlu bulunmuş; göz hapsinde bulunduğu Tebriz'de henüz 26 yaşında iken vefat etmiştir (11 Zilkade 685/29 Aralık 1286) (Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 94-96; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 117-122; Spuler, "Ābeš Kātūn"). Vassâf'a göre Moğol adetleri üzere, şarapla dolu altın ve gümüş kadehler ile beraber Tebriz yakınlarındaki Çerendâb'da defnedilmiştir (Vassâf/İsfahânî, II, s. 222). Mîrh'ând, onun naaşının, Möngke Timur'dan olma kızı Kerdûçin tarafından, ölümünden bir süre sonra Şîrâz'a götürüldüğünü aktarmaktadır (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 780). Onun Şîrâz'a götürülerek defnedildiğini Reşîdu'd-dîn ve Hâfız-i Ebrû da doğrulamaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 936-937; Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, II, s. 176; Osman G. Özgüdenli, "İlhânî Hükümdarı Ebû Sa'id Hân'a Ait Dört Yarlîg", *Belleten*, LXIX/254 (2005), s. 87). Onun ölümüyle halihazırda önemsiz duruma düşmüş bulunan Salgurlu hanedanı sona erdiği gibi Fars tamamen İlhanlı idaresi altına girmiştir (Bosworth, "Salghurids", s. 979; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 100; Merçil, "Salgurlular", s. 30; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 154-155).

⁷⁵² Erdoğan Merçil, "Yezd", *DİA*, XLIII (2013), s. 510; a.m.f., "Yezd Atabegleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-1982), s. 367-369. Spuler, Yezd Atabegliği'ni, Moğol hâkimiyeti altında bulunan, haklarında hükümdarlarının isimlerinden fazla bir şey bilinmeyen ve devlet olma açısından neredeyse hiçbir rol oynamamış hâkimiyetlerden biri telakki etmiştir (Spuler, *İran Moğolları*, s. 155-156).

⁷⁵³ Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 2537/1978, s. 72; Kâdı Ahmed Gaffârî-yi Kazvinî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, Kitâbforûşî-yi Hâfız, Tahran 1343/1964, s. 83; Ann K. S. Lambton, "Yazd", *EP*, XII (2002), s. 305-306; Merçil, "Yezd Atabegleri", s.

faaliyetlerinde bulunan⁷⁵⁴ Salgur Şah, Bağdat kuşatması için Hülâgû'nun isteği doğrultusunda, ileride bölgeye hâkim olacak Muzafferîlerin Yezd'deki ilk temsilcilerinden Ebû Bekr b. Hâcî idaresindeki 300 kişilik kuvveti ona yollamıştı.⁷⁵⁵ Salgur Şah aynı zamanda Kirmân hükümdarı Rüknu'd-dîn'in (633-650/1236-1252) kızı ile evlenerek⁷⁵⁶ etrafındaki mahallî hâkimlerden biriyle iyi ilişkiler geliştirmişti. İlhanlılarla ilk münasebetlerinde iyi bir seviye yakalayan Salgur Şah'ın kız kardeşi Terken Hatun, bu yıllarda Fârs'taki Salgurlu Atabegliği'nin idaresinde etkin bir rol oynamaktaydı. Terken Hatun'un niyâbetinde hüküm süren oğlu Muhammed'in ölümü üzerine sırasıyla Muhammed Şah (660-661/1262-1263) ve Selçuk Şah (661-663/1263-1264) Fârs atabegliği tahtına geçtiler.⁷⁵⁷ Selçuk Şah'ın Terken Hatun'u ve bazı Moğol şihnelerini ortadan kaldırması, Hülâgû Han'ın emriyle Emir Altacu ve Temür'ün Fârs'a yönelik harekâtına sebep oldu. Kız kardeşinin intikamını almak isteyen Salgur Şah da kendi kuvvetlerini yanına alarak Şebânkâre hâkimi Nizâmü'd-dîn Hasan'la birlikte Emir Altacu ve Temür'ün başında bulunduğu İlhanlı ordusunun saflarına katıldı. Sonunda Selçuk Şah Kâzerûn'da yakalanarak idam edildi.⁷⁵⁸ Ancak Yezd atabegi Salgur Şah, bu sırada 500 kişilik süvari birliğiyle birlikte Fârs atabegi Selçuk Şah'ın adamlarından Emir Beglik'i yakalamaya koyulduğu sırada karşı cenahtan atılan zehirli bir okla vurulması sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı, bundan bir süre sonra da aldığı yara sebebiyle hayatını kaybetti (662/1264).⁷⁵⁹

379; Aydan Okumuş, *Yezd Atabegliği (1141-1318)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 59.

⁷⁵⁴ Mesela, *Târih-i Cedîd-i Yezd* müellifi, onun Yezd'deki Ya'kûbî Mahallesi yakınlarında bir köy kurduğunu, burada sulama kanalları inşa ettiğini, burada ziraat yapan insanların onun bu hizmetinden çok fayda gördüklerini belirtmiş ve bu mahallin bânisine ithafla Salgurâbâd olarak isimlendirildiğini aktarmıştır (Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, s. 72).

⁷⁵⁵ Kazvîni/Browne, II, s. 152; Merçil, "Yezd Atabegleri", s. 379-380.

Mahmûd Kutûbî, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'i, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985, s. 30; Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 60.

⁷⁵⁶ Kirmânî, *Simtu'l-'ulâ li-hazreti'l-'ulyâ*, nşr. 'Abbas İkbâl, Şirket-i Sihâmî-yi Çâp, Tahran 1328/1949. s. 30; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 727.

⁷⁵⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 935-936; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 459.

⁷⁵⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, s. 86-89 Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, s. 241-243; Spuler, *İran Moğolları*, s. 160-161.

⁷⁵⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 936; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, s. 459; Vassâf/İsfahânî, II, s. 188-189; Vassâf/Hammer, II, s. 96; Kâdı Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, s. 89-90; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 778-779; Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, s. 103-107; Huseyn-kulî Sutûde, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, II, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1346/1967, s. 12-13; Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 60-61.

Atebeg Salgur Şah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Togan Şah (662-670/1264-1271) geçti. Togan Şah, Yezd atabegi olarak hüküm sürdüğü yıllarda bölgenin imarına katkıda bulunacak hamlelerde bulundu. Bu cümleden Aheristan'da güzel bir bahçe ve bu bahçenin ortasına 30 *kafiz*⁷⁶⁰ kapasiteli su havuzları yaptıran atebeg, Teft suyunun buraya akmasını da sağladı. Bundan başka, yine Aheristân'daki bağda büyük bir eyvan ve bağın yanına da namazgâh bina ettirdi. Atebegin detaylarıyla da ilgilenerek meydana getirdiği bu bağ, banisine atıfla Bağ-i Tuğî Şah adıyla anılmaktaydı.⁷⁶¹ Hakkında kaynaklarda siyasî tarih açısından pek fazla bilgi bulunmayan Togan Şah, sekiz yıllık atabegliğinin ardından 670/1272 yılında vefat etti.⁷⁶²

Togan Şah öldüğünde, geriye Alâü'd-devle ve Yûsuf Şah adlı iki erkek çocuk bırakmıştı.⁷⁶³ Bunlardan önce Alâü'd-devle, babasının yerine Yezd atabegi oldu. Onun idare sürecinde, 673/1275 baharında başlayan ve beş gün beş gece süren şiddetli yağmur, Yezd şehrinde büyük bir sel felaketinin ortaya çıkmasına yol açtı. Şehrin birçok mahallesi ve surlarının bir kısmı sel sebebiyle harap oldu. Rivayete göre Atabeg Alâü'd-devle, bu sel felaketinden ötürü çok üzülerken hastalandı, bir ay sonra da vefat etti⁷⁶⁴. Alâü'd-devle'nin ölümünün ardından kardeşi Yûsuf Şah Yezd Atabegliği'nin başına geçti. İlk olarak kardeşi Alâü'd-devle'nin atabegliği sırasında yaşanan sel sebebiyle şehrin yıkılan hisarının tamiriyle ilgilendi, ilave surlar ve kapılar inşa ettirdi.⁷⁶⁵ Şebânkâre'î, çok güçlü ve kudretli bir kimse olarak tasvir ettiği Yûsuf Şah'ın atabegliğinde, Yezd kentinin üstün bir konuma ulaştığından, dahası bu yılların Yezd Atabegliği'nin en parlak yıllarına tekabül ettiğinden söz etmektedir.⁷⁶⁶ Diğer yandan Ahmed b. Huseyn Kâtîb, onun içkiye

⁷⁶⁰ Bir Pers ölçü birimi olan *kafiz*, tarihsel süreçte yer, zaman ve ölçülen maddenin cinsine yahut vasfına göre farklı değerler almıştır. Bu sebeple *kafiz*'in günümüzdeki değerini tespit etmek oldukça zordur. Ancak yine de Hinz'in yaptığı araştırma çerçevesinde, al-İstâhrî ve İbn Havkâl'a göre Şîrâz'da 1 *kafiz*'in 8,44 litreye eşdeğer olduğunu söylemekte fayda vardır (Walter Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. A. Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1989), s. 60; Cengiz Kallek, "Kafiz", *DİA*, XXIV (2001), s. 155.

⁷⁶¹ Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtîb, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, s. 73; Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 62.

⁷⁶² Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtîb, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, s. 73; Merçil, "Yezd Atabegleri", s. 380-381; Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 62.

⁷⁶³ Kâdı Ahmed Gaffârî-yi Kazvinî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 83.

⁷⁶⁴ Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtîb, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, s. 73-74; Kâdı Ahmed Gaffârî-yi Kazvinî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 83; Sutûde, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, II, s. 13; S. C. Fairbanks, "Atâbakân-e Yazd", *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/atabakan-e-yazd-a-dynasty-which-governed-yazd-in-the-6th-12th-century>, (Erişim Tarihi: 25.01.2021); Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 63.

⁷⁶⁵ Lambton, "Yazd", s. 302; Erdoğan Merçil, "Yezd", s. 510.

⁷⁶⁶ Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 212.

oldukça düşkün olduğunu, hatta Yezd kentine ait gelirlerin onun içki masraflarını karşılamaya iktifa etmediğini, bu nedenle onun yardımcısı konumundaki -Muzafferîler hanedanının atası- Şerefü'd-dîn Muzaffer b. Mansûr'un bu konuda yaptığı nasihatlerin fayda vermediğini aktarmaktadır.⁷⁶⁷ Buna ek olarak, Yûsuf Şah'ın İlhanlı emirlerini ve onlara ödemesi gereken yıllık vergiyi ihmal ettiği ifade edilmiştir.⁷⁶⁸ Bu detaylar Yûsûf Şah'ın mülkî idarenin görev ve sorumluluklarından uzak bir yapıda olduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan Marco Polo'nun izlenimleri, bu dönemde Yezd'in sosyo-ekonomik durumu hakkında ipuçları sunmaktadır. Polo'ya göre büyük, güzel ve asil bir şehir olan Yezd, bu dönemde önemli bir ticaret kenti idi. Burada üretilmesi sebebiyle "Yezdî" adı verilen muhteşem ipekli ve sırmalı kumaşlar, tüccarlar tarafından doğuya götürülerek satılmakta ve bu faaliyetten büyük kâr elde edilmekteydi. Kirman'a yedi günlük uzaklıktaki bu kentte güzel ovalar ve hurma bahçeleri mevcuttu. Yezd ayrıca keklik ve bildircin başta olmak üzere çeşitli av ve pek çok kümes hayvanlarına ev sahipliği yapmakta idi. Öyle ki Yezd'e gelen tüccarlar ava çıkmaktan büyük keyif alırlardı.⁷⁶⁹

Sonuç olarak Yezd Atabegliği, Moğolların İran'a hâkim olma sürecinde onlara tâbi olmuş ve böylece varlığını devam ettirmiştir. Söz konusu ilişkinin İlhanlılar döneminin erken safhalarında korunduğu, hatta geliştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak Argun Han'ın İlhanlı tahtına henüz geçtiği yıllarda İlhanlılar ve Yezd Atabegliği arasındaki bağlantı bozulmuştur. Bu sürecin nihayetinde atabegliğe ait topraklar 1292 yılında İlhanlı divânının idare ve denetimine bırakılmış ve Yezd atabegleri, yerlerini alacak

⁷⁶⁷ Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, s. 74; Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 63.

⁷⁶⁸ Merçil, "Yezd Atabegleri", s. 381. Argun Han zamanında İlhanlı idaresi ile ters düşerek mücadeleye girişen ve yapılan takibatla yakalanan Yûsûf Şah yargılanmış ve affedilmiştir. Daha sonra yeniden Yezd atabegliğine tayin edildiği anlaşılan Yûsuf Şah, Suriye seferine katılmamasını fırsat bilen kişilerin şikâyetleri neticesinde, Gâzân Han'ın emriyle katledilmiştir (Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 213; Kâdı Ahmed Gaffârî-yi Kazvinî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, s. 83-84; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 177-178; Lambton, "Yazd", s. 306; Fairbanks, "Atâbakân-e Yazd").

⁷⁶⁹ Marco Polo, *The Description of the World*, I, s. 118.

Muzafferîlerin 718/1318 yılında iktidara gelişlerine kadar varlıklarını ismen devam ettirmişlerdir.⁷⁷⁰

3.3.3. *Kirmân (Kutluğhanlı Hanedanı)*

İran'ın orta-doğu kesiminde bulunan Deşt-i Lût Çölü'nün güneybatı kısmındaki dağlık kesimde, ismini bugün başşehri olan aynı ada sahip kentten alan Kirman eyaleti, kuzeyde Yezd ve Horâsân, doğuda ise Sistan ve Belucistan ile çevrilidir. Etrafındaki çöller ve dağlar sebebiyle oldukça korunaklı bir konumda bulunan bölge, Moğol istilâsına kadar sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Büveyhîler, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Kirman Selçukluları⁷⁷¹ ve Hârizmşâhlar gibi hâkimiyetlerin idaresinde kalmıştır.

Karahıtay asıllı Barak Hâcib, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Kirman bölgesinde idareyi ele geçirecek burada 1300'lü yılların başlarına kadar hüküm sürecektir olan Kutluğhanlılar⁷⁷² hanedanını kurmuştu.⁷⁷³ Güney İran'daki pek çok mahallî hâkim gibi Ögedey Kağan'a bağlılık bildiren Barak Hâcib, 15 yıllık hükümdarlığının ardından vefat etti (632/1235).⁷⁷⁴ Onun ölümünden sonra yeğeni Kutbu'd-dîn Muhammed, Kirmân hâkimi oldu, bundan yaklaşık dört ay sonra da Barak Hâcib'in kızı Kutluğ Terken

⁷⁷⁰ Okumuş, *Yezd Atabegliği*, s. 54.

⁷⁷¹ Kirman Selçukluları hakkında detaylı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989; a.m.f., "Kirman Selçukluları", *Türkler*, IV, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 760-763.

⁷⁷² Bu hanedan isminin Kirman'da hâkimiyet kuran Barak Hâcib'in *Kutluğ Han* unvanını almasından mühlhem olduğu bilinmektedir. Bununla beraber onun taşıdığı bu unvanın ve *Kutluğ Sultan* unvanının Cengiz Han, Sultan Celâlü'd-dîn Harezşâh, Ögedey Kağan, Abbasî halifesi el-Mustansır gibi büyük hükümdarlar tarafından verildiğine dair kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır (krş. Cüveynî/Boyle, s. 479-480; Cüveynî/Öztürk, s. 399-400; Vassâf/İsfahânî, III, s. 287; Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 24; Ahmed Ali Han Vezîrî-yi Kirmânî, *Târih-i Kirmân (Sâlâriyye)*, nşr. Muhammed İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî, İntişârât-ı İbn Sina, Tahran 1352/1973, s. 342-343; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 726; Hâfîz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfîz-i Ebrû*, III, s. 54).

⁷⁷³ Kirmânî, *Târih-i Kirmânî*, s. 338-339; Şehabud'd-dîn Muhammed H'orendezi Nesevî, *Sîret-i Celâlî'd-dîn Mengüberni*, Farsçaya çev. ve nşr. Müctebâ Minovî, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1344/1965, s. 40, 126-127; Ahmed b. Huseyn Ali Kâtib, *Târih-i Cedid-i Yezd*, s. 71; Hâfîz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfîz-i Ebrû*, III, s. 51-53; Spuler, *İran Moğolları*, s. 171; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 102-103; Merçil, "Yezd Atabegleri", s. 376.

⁷⁷⁴ Kirmânî, *Târih-i Kirmânî*, s. 344-345; Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 25; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 726; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 195-197; Abdülkerim Özyaydın, "Barak Hâcib", *DİA*, V (1992), s. 62-63; Cihan Gençtürk, *Kirmân Karahıtayları (Kutlug-hanlar)*, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015, s. 33-42.

Hatun'la⁷⁷⁵ evlendi.⁷⁷⁶ Eyalet valilerinden çok mahalli hâkim özelliğini taşıyan Kutluğhanlı hâkimlerinin üzerindeki Moğol baskısının Barak Hâcib'in ölümünden sonra arttığı görülmektedir. Kutbu'd-dîn Muhammed döneminde bazı Moğol emirlerinin *baskak* hüviyetiyle Kirman'da bulunuyor olmaları,⁷⁷⁷ bu durumu kanıtlar niteliktedir. İran'a geldiği sırada Tûs'ta Hülâgû Han'la görüşen Kutbu'd-dîn Muhammed, Moğolların Bağdat seferi için ordu toplamak üzere Kirmân'a döndüyse de kısa bir süre sonra hastalanarak Çupar Dağı'nda⁷⁷⁸ yaşamını yitirmiştir (656/1258).⁷⁷⁹

Kutbu'd-dîn Muhammed'in ölümü üzerine eşi Kutluğ Terken Hatun, Kirman'daki Moğol emirlerinin ve şehrin önde gelen kişilerinin ittifakıyla Kutluğhanlı tahtına çıktı. Küçük yaştaki oğulları adına Kirman'ı yönetmek üzere Hülâgû Han'dan⁷⁸⁰ *yarlıg* almaya

⁷⁷⁵ *Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*'da yer alan bir rivayete göre, Terken Hatun küçük yaşta iken, Sultan Muhammed Hârizmşah devrinde Mâverâünnehir ve Türkistan'a yapılan seferler sırasında esir edilip köleleştirilmiştir. Daha sonra Hacı Sâlih adında yaşlı bir tüccar onu İsfahan'da satın almış, eğitmiş ve kendi kızı gibi yetiştirmiştir (*Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 96). Kazvinî ise onu Sultan Muhammed Hârizmşah'ın hizmetinde bulunan Barak Hâcib'in cariyesi olarak anmaktadır (Kazvinî/Öztürk, s. 425; Kazvinî/Browne, II, s. 131-132). Terken Hatun'un soyu hakkında bir değerlendirme için bk. Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 102; 105-106; Gençtürk, *Kirmân Karahutayları*, s. 50-51. Terken'in şahıs ismi olmayıp bir unvan niteliği taşıması hakkında şu çalışmadan istifade edilebilir: Osman Turan, "Terken Unvanı", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1944), s. 67-73.

⁷⁷⁶ Kirmânî, *Simtu'l-ulâ li'l-hazreti'l-ulyâ*, s. 26. Ögedey Kağan, Kirmân hâkimi Barak Hâcib'in ölümü üzerine yerine oğlu Rüknu'd-dîn Mübârek'i (Hâcecük) atadı (632/1236). Rüknu'd-dîn'in ülkesine dönmek amacıyla Ceyhun'u geçmesiyle ailesiyle birlikte Kirmân'ı terk ederek Moğol *ordosuna* zorunda kalan Kutbu'd-dîn Muhammed, daha sonra kağan tarafından Mahmud Yalavaç'ın emrine verilmek üzere Kuzey Çin'e gönderilmiştir. 650/1252 yılına gelindiğinde, Moğol İmparatorluğu'nun yeni hâkimi Môngke Kağan tarafından Kirmân hâkimi tayin edilmiştir (Cüveynî/Boyle, s. 480-482; Cüveynî/Öztürk, s. 400-401; Vassâf/İsfahânî, III, s. 288-290; Kirmânî, *Simtu'l-ulâ li'l-hazreti'l-ulyâ*, s. 28, 31-32; Kazvinî, *Târih-i Cihân-ârâ*, s. 122-123; Kirmânî, *Târih-i Kirmân*, s. 346-348; Şebânkâre'i, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 197-198; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 726-727; Spuler, *İran Moğolları*, s. 171-172; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 104-105; Karin Quade-Reutter, "Qotloğ Tarkân Kâatun", *Eİr*, 2015, <https://www.iranicaonline.org/articles/qotlogh-tarkan-khatun>, (Erişim Tarihi: 01.03.2021); Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 102; Weischer, "Kirmân", s. 161-162; Gençtürk, *Kirmân Karahutayları*, s. 42-46).

⁷⁷⁷ Kirmânî, *Simtu'l-ulâ li'l-hazreti'l-ulyâ*, s. 38.

⁷⁷⁸ Çupar Dağı için bk. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhâne*, s. 141.

⁷⁷⁹ Cüveynî/Boyle, s. 482; Cüveynî/Öztürk, s. 401; Vassâf/İsfahânî, III, s. 290; Kirmânî, *Târih-i Kirmân*, s. 350; Weischer, "Kirmân", s. 161.

⁷⁸⁰ Hülâgû Han, Kirman'ın sivil idaresini Kutluğ Terken Hatun'a verirken bölgede askerî vazifeleri yerine getirmek üzere damadı Emir İzzü'd-dîn Hâcî'yi görevlendirdi (*Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 107-108). Ancak bu karar Kirman'ın önde gelenleri arasında hoşnutsuzluk yarattı. Zira Emir Hâcî, zalim tabiatı ve işrete düşkünlüğüyle bilinen, kötü şöhrete sahip biriydi. Bu yüzden Kutlu Terken Hatun Hülâgû Han'a başvurarak Kirman'ın sivil ve askerî idaresini uhdesine almasına imkân verecek *yarlıgı* almaya muvaffak oldu (Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 37-38).

muvaffak olan bu kadın, böylece uzun yıllar sürecek hâkimiyet devrine başladı.⁷⁸¹ Onun Kirmân hâkimliği Abaka Han tarafından da kabul gördü. Nitekim Reşîdu'd-dîn, Abaka Han'ın İlhanlı tahtına çıktığı sırada yaptığı tayinler çerçevesinde Kirman'ı Terken Hatun'un idaresine verdiğini aktarmaktadır.⁷⁸² Başından beri İlhanlı hanedanıyla münasebetlerinde yüksek bir seviye yakalayan Kutluğ Terken Hatun, kendisini Kirmân'ın idaresine getiren Abaka Han'la ilişkilerini daha da geliştirme niyetindeydi. Bu bağlamda Çağataylı Barak'ın Horâsân'a düzenlediği sefer sırasında Abaka Han'ı desteklemek üzere Kutbu'd-dîn Muhammed'in oğlu Haccâc'ı büyük bir orduyla gönderdi. Kirman hâkimi bu davranışıyla Abaka Han'a olan bağlılığını yinelemiş oluyordu. Buna ek olarak, bölgedeki gücünü ve ilhan nezdindeki itibarını artırmak amacıyla kızı Padişah Hatun'u Abaka Han'a vererek onunla akrabalık kurdu.⁷⁸³ Bu evlilikle birlikte Abaka Han tarafından daha fazla destek gördü ve konumunu güçlendirdi.⁷⁸⁴ Nitekim Reşîdu'd-dîn, Kutluğ Terken Hatun'un her iki üç yılda bir kızıyla görüşmek üzere *ordoya* geldiğini ve bu vesileyle Abaka Han'la görüştüğünü nakletmektedir.⁷⁸⁵

⁷⁸¹ Vassâf/İsfahânî, III, s. 291; Kirmânî, *Târih-i Kirmân*, s. 351; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 198; Karin Quade-Reutter, "Qotloğ Tarkân Kâtun"; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 103-104; Gençtürk, *Kirmân Karahıtayları*, s. 49-50. Diğer kaynak yazarlarının aksine Mîrh'ând, Kirman idaresinin ona bizzat Büyük Moğol kağanı tarafından verildiğini belirtmektedir. Buna göre, Kirman'ın önde gelenleri Kutbu'd-dîn'in ölümünden sonra Moğol kağanına başvurmuşlardır. Kronoloji bağlamında Möngke Kağan olması muhtemel olan Moğol imparatoru, Kutbu'd-dîn'in kendisine olan bağlılığını ömrü boyunca koruduğunu ve kulluk vazifesini iyi bir şekilde yerine getirdiğini söylemiş; bu sebeple Kirman'ı onun çocuklarına verdiğini bildirmiştir. Ancak çocukların küçük yaşta olmasına dayanarak Terken Hatun'u onlara naib nasbetmiş ve Kutbu'd-dîn'in çocukları adına Kirman'ın mülkî maslahatıyla meşgul olmasını emretmiştir (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 728).

⁷⁸² Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1060-1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 518. Aynı bilgi *Târih-i Benâketî*'de de yer almaktadır (Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 427). Abâkâ Han Kirman'ın idaresiyle birlikte bu eyaletin dört şehirden biri olan Sircân kentini de Kutluğ Terken Hatun'a bağışladı (Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 47 *Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 190-191). Kutluğ Terken Hatun adına darbedilen ve tâbi hükümdar olarak Abaka Han'ın adının yer aldığı sikkeler için bk. Diler, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*, s. 272.

⁷⁸³ Vassâf/İsfahânî, III, s. 291; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 98. Abâkâ Han'ın eşleri bahsinde bu evliliğe değinen ancak tarih vermeyen Reşîdu'd-dîn, İlhan'ın bu kadına kendi annesi Yesüncin Hatun'un mevkiini verdiğinden bahsetmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, C. II, s. 1055; Reşîdu'd-dîn/Thackston, C. III, s. 515). Yine Reşîdu'd-dîn'in Yesüncin Hatun'un ölümü için verdiği Cemâziyelâhir 669/Ocak-Şubat 1271 (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1098; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 536) tarihi doğru ise, bu evlilik akdi söz konusu tarihten sonraya tarihlenmelidir. Nitekim Şebânkâre'î, bu evliliğin Abâkâ Han'ın 680/1270 yılındaki Horâsân seferinden yakın bir süre sonra gerçekleştiğini yazmaktadır (Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 199). Bu tarih, söz konusu hadiseye yer veren bir diğer kaynakla da kronolojik bakımdan uyumludur (Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 47-48). Lane bu evliliğin 670/1271-1272 yılında gerçekleştiğini yazmaktadır (Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 246) Padişah Hatun'un Kirman'dan alınarak Abâkâ Han'ın yanına getirilmesi hakkında tafsilatlı ve sanatlı bir anlatımı için bk. *Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 227-238.

⁷⁸⁴ Vassâf, Pâdişâh Hâtun'un Abâkâ Han tarafından ayrı bir ilgi gördüğünü ve diğer hanımlarından üstün şekilde konumlandırıldığından bahsederken bu durumun kısmen de olsa Terken Hâtun'un tedricen 30 yıllık Kirmân idareciliğine olan etkisini vurgulamaktadır (Vassâf/İsfahânî, s. 291; Vassâf/Tahrîr, s. 177-178).

⁷⁸⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 109-110.

Kızı Padişah Hatun'un Abaka Han'la evlenmesiyle birlikte Kirman'daki güçlü konumunu pekiştiren Kutluğ Terken Hatun, zamanla Kutluğhanlı hanedanı ailesinden bazı rakiplerle karşı karşıya kaldı. Bunlardan biri olan Haccâc, Abaka Han'ın Horâsân seferine katılmasının ardından Kirman'a döndü ve Terken Hatun'un Kirman'daki gücünü sınırlandırmak için kolları sıvadı. Zira, Çağataylı Barak'la yapılan muharebede büyük yararlıklar göstermiş, cesareti ve sadakatiyle ilhanın dikkatini çekmiş ve teveccühüne nail olmuştu. Muharebenin sona ermesinin ardından, Haccâc'a Kirman idaresi *yarlığı* veren Abaka Han, onu ülkesine yolladı.⁷⁸⁶ İlhanlı hükümdarından aldığı *yarlığa* güvenerek hoyratça hareket eden Haccâc, mülkî meselelerde Terken Hatun'u dikkate almamaktaydı. Haccâc'ın saygısız tavırlarından ve otoritesini hiçe sayan davranışlarından hoşlanmayan Kutluğ Terken Hatun, öncelikle kızı ve Abaka Han'ın hanımlarından biri olan Padişah Hatun'a, bu konuda kendisine yardım etmesi için mektup yazdı. Ardından, o günlerde Azerbaycan'da bulunan Abaka Han'ın huzuruna bizzat giderek mevcut durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Onun başvurusu olumlu karşılanmış olacak ki, Haccâc, Kutluğ Terken Hatun'un Kirman'a dönüşüyle birlikte bölgeden uzaklaştı ve sonunda hayatının kayda değer bir bölümünü geçireceği Hindistan'a gitti.⁷⁸⁷

Kutluğ Terken Hatun'un Kirmân bölgesindeki rakipleri Haccâc'la sınırlı değildi. Kutbu'd-dîn Muhammed'in başka bir kadından doğmuş olması sebebiyle Kutluğ Terken Hatun'un üvey oğlu durumunda bulunan oğlu Celâlu'd-dîn Suyurgatmış da onun Kirmân'daki neredeyse sınırsız gücünden rahatsızlık duymaktaydı. Kirmân'ın batı kısmının idaresinden sorumlu bulunan Celâlu'd-dîn Suyurgatmış, Kutluğ Terken Hatun'un verdiği tavsiyeyle, o günlerde Horâsân'da bulunan Abaka Han'ın huzuruna çıktı. Bu bilgiyi nakleden kaynak yazarları, onun İlhanlı hükümdarının özel alâkasına mazhar olduğunu bildirmektedirler. Buna göre Abaka Han bu görüşme sırasında Suyurgatmış'a firari durumdaki kardeşi Haccâc'ın *incülerini* bağışlamaktan başka

⁷⁸⁶ Kirmânî, *Târîh-i Kirmân*, s. 351-352; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 728.

⁷⁸⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 934; Vassâf/İsfahânî, III, s. 291; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 728; Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 48-49; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 199; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 111; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 106-109; Gençtürk, *Kirmân Karahıtayları*, s. 51-52.

hükümdarlık alâmetlerinden biri sayılan *çetr* taşıma hakkı verdi (679/1280).⁷⁸⁸ Bu görüşme sonrasında yeniden Kirmân'a dönen Suyurgatmış, hutbede Kutluğ Terken Hatun'un ismiyle birlikte kendi isminin de anılmasını ve darbedilen sikkelere onun ismiyle kendi isminin nakşedilmesini sağladı.⁷⁸⁹ Suyurgatmış'ın tavır ve uygulamalarına şiddetle itiraz eden Kutluğ Terken Hatun, Abaka Han'ın hanımı olan kızı Padişah Hatun'a mektup yazdı ve onun yardımına başvurdu. Sonunda Kutluğ Terken Hatun, Abaka Han'dan Celâlu'd-dîn Suyurgatmış'ın Kirmân'ın mülkî meselelerine karışmamasını içeren bir *yarlıg* almayı başardı. Bu süreçte Suyurgatmış, bu kararın iptali için bizzat *ordoya* gittiyse de onun başvurusu Abaka Han tarafından kabul görmedi.⁷⁹⁰ Böylece Kirmân'da hükümdarlığına ve otoritesine yeniden kavuşan Kutluğ Terken Hatun, rakipsiz bir şekilde Kirmân'ı idare etmeyi sürdürdü.⁷⁹¹

Abaka Han'ın ölüm haberi Kirmân'a ulaşır ulaşmaz yeni ilhan Ahmed Teküder'e itaat arz etmek üzere Tebriz'e doğru yola çıkan Kutluğ Terken Hatun'u bu kez başka bir senaryo bekliyordu. Nitekim İlhanlı tahtına henüz çıkan Teküder, Kutluğ Terken Hatun'u azlederek yerine annesi Kutuy Hatun ve önde gelen İlhanlı emirlerinden Suğuncak Noyan tarafından destek gören Celâlü'd-dîn Suyurgatmış'ı Kirman hâkimi tayin etmişti (681/1282).⁷⁹² Bu kararı Siyekhûh'ta öğrenen Kutluğ Terken, Kirman hâkimliğini yeniden ele geçirebilmek için girişimlerde bulunmak üzere İlhanlı hükümdarının *ordosuna* gitti. Burada bazı emirlerden yardım almaya çalışan Kutluğ Terken Hatun, Sâhib-i Dîvân Şemseddin Muhammed Cüveynî'ye Kirmân'ın kendisi ile Suyurgatmış arasında taksim edilmesini teklif etti. Terken Hatun'un teşebbüsleri sürerken Ahmed Teküder'in huzuruna çıkan Suyurgatmış, Kirman'ın elinden alınmasından hoşnut olmayan Kutluğ Terken Hatun'un Horâsân'da bulunan şehzade Argun'un yanına giderek ilhana muhalif olanların tarafında yer alabileceğini dile getirdi. Taht kavgasının

⁷⁸⁸ Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 50-51; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 729; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 200.

⁷⁸⁹ *Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 213.

⁷⁹⁰ Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 51; Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 113-114.

⁷⁹¹ Saltanat ailesi içerisindeki rakiplerini birer birer bertaraf eden Kutluğ Terken Hâtun'un idaresindeki yıllar "Kirman'ın altın çağı" olarak anılmıştır (Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 98-99, 102).

⁷⁹² *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 729; Kirmânî, *Târih-i Kirmân*, s. 356; Weischer, "Kirmân", s. 162.

yükseldiği sırada onun Argun'un yanında yer alma ihtimalini göze alamayan İlhanlı emirleri, Kutluğ Terken Hatun'un bir süre zorunlu olarak *ordoda* ikamet etmesine hükmettiler.⁷⁹³ Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 682/1283'te Tebriz yakınlarındaki Çerendâb'da vefat eden Kutluğ Terken Hatun, Kirman'a nakledilerek defnedildi.⁷⁹⁴

Sonuç olarak Kirmân, Abaka Han'ın hükümdarlığı boyunca Kutluğ Terken Hatun tarafından idare edilmiştir. Bu döneme ilişkin bilgi veren kaynakların adaletli ve dirayetli bir hükümdar olarak tavsif ettikleri Kutluğ Terken Hatun devrinde İran coğrafyasının güvenli bir limanı olarak şair, edip ve ilim adamlarının sığındığı bir bölge durumundaki Kirmân, büyük gelişim göstermiştir. Hakeza, 1282 yılında bu diyardan geçen Marco Polo,⁷⁹⁵ Kirman'dan övgüyle bahsetmektedir. Polo'ya göre eskiden hükümdarlığı babadan oğlu geçecek şekilde idare edilen Kirmân, Moğollar tarafından ele geçirilmesinin ardından onlar tarafından gönderilen valiler eliyle yönetilmeye başlamıştı. Buradaki dağlarda bulunan kayalardan turkuvaz isimli kıymetli taşların çıkarıldığını söyleyen Polo, Kirman'ın at koşumu, gem, eye, mahmuz, kılıç, yay ve tirkeş gibi savaş malzemelerinin üretildiği bir silah üretim merkezi hüviyetinde olduğunu belirtmekte ve bölgeyi burada yetiştirilen şahinlerle ve kadınlar tarafından hazırlanan kumaş işlemleriyle övmektedir. Polo'nun anlatımları Terken Hatun devrinde Kirmân'da müreffeh, renkli ve canlı bir sosyal hayat olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁹⁶ En uzun süre hüküm süren Kutluğhanlı hükümdarı olan Terken Hatun'un saltanat yılları, Kirmân'ın altın çağı olarak bilinmektedir.

⁷⁹³ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 729; Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 52-54; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 200; Karin Quade-Reutter, "Qotloğ Tarkân Kâtun"; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 115-116; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 111-113.

⁷⁹⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 934-935.

⁷⁹⁵ Marco Polo'nun İran'ı kat ederek gerçekleştirdiği Çin yolculuğu, Abaka Han'ın hükümdarlık yıllarına rastlamaktadır (*The Monks of Kûblai Khân Emperor of China or The History of the Life and Travels of Rabban Şâvmâ, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khâns to the Kings of Europe, and Marqôs who as Mâr Yahbhallâhâ III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, çev. ve neşr. Sir E. A. W. Budge, The Religious Tract Society, London 1928, s. 88).

⁷⁹⁶ Marco Polo, *The Description of the World*, I, s. 118-120; Bazin, "Kirman", s. 162.

3.3.4. Herât (Kert Hanedanı)

Afganistan'ın batısında yer alan Herât kenti, İlhanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda başkent olarak Kert⁷⁹⁷ hanedanının idaresinde bulunmaktaydı. Kökenleri Gurlulara uzanan Şemsu'd-dîn Muhammed Kert, 643/1245 yılında *Melik* unvanıyla bölgeyi yönetmek üzere Moğollardan onay almış ve 791/1389'a kadar burada hüküm sürecek hanedanın temellerini atmıştı. Moğol tahtına oturduktan sonra idarî taksimata girişen Möngke Kağan, Ceyhun Nehri'nden itibaren Herât, Sistân, Nîmrûz, Belh gibi pek çok yöreyi Hindistan sınırına kadar olmak üzere onun idaresine vermişti.⁷⁹⁸

Cengiz Han dönemindeki Moğol saldırılarında büyük tahribata uğrayan Herât'ı yeniden mamur hale getiren Şemsu'd-dîn Muhammed Kert, 653/1255 yılına gelindiğinde, Hülâgû Han'dan da söz konusu yörelerin Moğollara tâbi idarecisi olarak onay almıştı.⁷⁹⁹ Moğol

⁷⁹⁷ Bu hanedanın adının kaynaklarda ve kaynakların çeşitli nüshalarında farklı şekillerde yazıldığına şahit olunmaktadır. Bundan hareketle, güncel literatürde hanedanın adına "Kert", "Kart", "Kurt" ve "Kürt" gibi yazımlarla tesadüf edilmektedir (Spuler, İran Moğolları, s. 174, n. 152. Bu konuda ayrıca bkz. Lawrence Goddard Potter, *The Kart Dynasty of Herat: Religion and Politics of Medieval Iran*, Doktora Tezi, Columbia University, New York 1992, s. 29-32). Bu araştırmada, Togan'ın ilgili makalesinde gösterdiği delillerden hareketle "Kert Hanedanı" ismini kullandık. Söz konusu makale için bk. Ahmed Zeki Velidî, "Kert mi - Kurt mu?", *Türkiyat Mecmuası*, II (1928), s. 392-396.

⁷⁹⁸ Cüveynî/Boyle, II, s. 518-519; Cüveynî/Öztürk, s. 426; Vassâf/İsfahânî, s. 81; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 202-203; Mu'înud-dîn Muhammed-i İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, nşr. Seyyid Muhammed Kâzîm İmâmî, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338/1959, s. 401, 409-411; Hâfiz-i Ebrû, *Târîh-i Selâtin-i Kert*, nşr. Mîr Hâşîm Muhaddis, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, 1389/2010, s. 2-12; T. W. Haig, "Kart", çev. B. Spuler, *EP*, IV (1997), s. 672; Clifford Edmund Bosworth, *The History of Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California-New York 1994, s. 411-414; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 154-155; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII (1998), s. 216 Shannon Caroline Stack, *Herat: A Political and Social Study*, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles 1975, s. 224-226; Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurhuların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2013, s. 138. Mîrh'ând ve H'ândemîr, bazı tarihçilere ve birtakım şairlerin dizelerine dayanarak Kert hanedanının soyunu Büyük Selçuklu sultanı Sencer'e (1118-1157) kadar götürmektedirler. Şemsu'd-dîn Muhammed'in dedesi Melik Rüknu'd-dîn, Horâsân'ı istilâ eden Cengiz Han'dan Kayser, Gur ve etrafındaki beldelerin yönetimine dair *yarlıg* almış ve onun *ordosuna* gittiği her seferde yanında torununu da götürmüştür. Böylece Moğol *yasa* ve *töresi* hakkında çokça bilgi sahibi olan Şemsu'd-dîn Kert, dedesinin ölümü üzerine Möngke Kağan tarafından Herât, Gur, Garcistân, İsfarayen, Ferâh ve Sistân bölgelerinin idaresine memur edilmiştir (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 800-801; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 368-369; H'ândemîr/Thackston, s. 213). Kert hanedanının menşei ve şeceresi hakkında bir değerlendirme için ayrıca bk. Potter, *The Kart Dynasty of Herat*, s. 25-29, 32-40.

⁷⁹⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 934, 978-979; Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 341; Stack, *Herat*, s. 228; Potter, *The Kart Dynasty of Herat*, s. 41-42; R. N. Frye, "Harât", *EP*, III (1986), s. 177; Bosworth, *The History of Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, s. 414-415; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 153-162. Reşîdu'd-dîn'in sitayişle andığı Şemsu'd-dîn Muhammed Kert, bu sırada Herât, Sebzevâr, Gur ve Garçe melikliğine tayin edilmiştir. Reşîdu'd-dîn, başka bir kaydında, bir süre sonra

nüfuzunun bölgede mevcut diğer melikler ve valiler arasında yayılması için ciddi gayret gösteren Şemsu'd-dîn Muhammed Kert, 1260'lı yılların başında vuku bulan İlhanlı-Altın Orda çatışması sırasında, esasen siyasî saiklerle hareket ederek, Hülâgû Han'ın yanında yer almış⁸⁰⁰ ve bu suretle onun gözüne girmeyi başarmıştı.⁸⁰¹

Herât ve çevresi, Hülâgû Han'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han tarafından da Şemsu'd-dîn Muhammed Kert'e verildi.⁸⁰² Kaynaklar onu Abaka Han döneminde ilk olarak Altın Orda hanı Berke'ye karşı girişilen sefer münasebetiyle anmaktadırlar. Bilindiği gibi, Abaka Han'ın tahta çıkmasını müteakip Altın Orda hanı Berke, yeğeni Nogay'ı kalabalık bir orduyla birlikte İlhanlılara karşı göndermişti. Nogay'ın Derbend'i geçerek taarruza başladığının haber alınması üzerine Abaka Han kardeşi Yoşmut'u bölgeye gönderdi. Bu sırada Abaka Han'ın yanında bulunan Herât meliki Şemsu'd-dîn Muhammed Kert de İlhanlı ordusuna katılarak kuzeye ilerledi.⁸⁰³ Herevî'nin naklettiği bilgiye göre, muharebe sırasında üzerine gönderilen bin kişilik kuvvete galebe çalan Şemsu'd-dîn, cesareti ve savaş sanatındaki maharetiyle Berke Han'ın dikkatini çekti. Bu hadiseyi babası bu muharebede yer alan bir râvîye dayandırarak anlatan Herevî, Berke Han'ın bu yiğitçe savaşan kişinin kim olduğunu sorduğunu; Torumtay adında, onu tanıyan bir Moğol'un Berke Han'a "Bu kişi Gur vilayetinden Möngke Kağan'a gelen meliktir ve Güyük Han'ın muharebesinde de tıpkı buradaki gibi savaşmıştır" dediğini nakletmektedir.⁸⁰⁴ Bu seferde İlhanlılar lehine oldukça yararlı faaliyetler icra ettiği anlaşılan Melik Şemsu'd-dîn, sadece Berke Han tarafından değil, Abaka Han tarafından da takdir gördü. Nitekim Herevî, Abaka Han'ın tabip ve cerrahlar arasından seçilen beş

Sistân'ın idaresinin Hülâgû Han tarafından onun elinden alınarak yeğeni Melik Nâsıru'd-dîn'e verildiğinden bahsetmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1105, 937).

⁸⁰⁰ İqtidar Husain Sıddıqui, "Kert", *DİA*, XXV (2002), s. 297.

⁸⁰¹ İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 402-403.

⁸⁰² Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1061. Herevî'ye göre Şemse'd-dîn Muhammed Kert, Rebûlâhir 665/Ocak 1267'de Abaka Han'ın Irak'taki *ordosuna* vardı ve 50 gün onun hizmetinde kaldı. Abaka Han'ın bu sırada Altın Orda Hanlığı'nın Kafkasya harekâtından haberdar edildiğini bildiren Herevî, eğer sadece konolojik olarak yanılıyorsa -ki onun eserinde zaman zaman kronoloji hatalarına rastlanmaktadır- Şemsu'd-dîn Muhammed Kert, Erâk kenti yakınlarında yapılan, Abaka Han'ın tahta çıktığı kurultaya katılmış olmalıdır (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 316). Diğer yandan Mîrh'ând, Melik Şemsu'd-dîn'in Hülâgû Han'ın ölümünden sonra Abaka Han'ın *ordosuna* gittiğini açıkça yazmaktadır (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 801).

⁸⁰³ Bosworth, *The History of Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, s. 415.

⁸⁰⁴ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 323; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 417-419; Hâfız-i Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 42.

kişiyi kendi hususî eczahânesinden (*daruhâne-yi hâs*) ilaçlarla birlikte Melik Şemsu'd-dîn'in yanına gönderdiğini ve onun yaralarının sarılmasını emrettiğini yazmaktadır. Yine ona göre Abaka Han, muharebeden üç ay sonra Melik Şemsu'd-dîn'e pek çok değerli hediye ve Mısır işi silahlarla birlikte *yarlıg*, *payza*, *tabl* (davul) ve alem göndererek onu ödüllendirdi.⁸⁰⁵

Abaka Han'ın 668/1270 yılında Çağatay hanı Barak'la karşılaşmak üzere Horâsân'a düzenlediği sefer, Herât meliki Şemsu'd-dîn Kert'in hikâyesi bağlamında büyük önem taşımaktadır. Malum olduğu üzere, Çağatay hanı Barak, pek çok Ögedeyli ve Çağataylı şehzadenin katıldığı kurultayda alınan karar gereği, 680/1270 baharında Horâsân'a girmiş, bölgeyi korumakla görevli Şehzade Tübşin'i Mâzenderân'a ricata zorlamış ve nihayet Mergavul'u görevlendirmek suretiyle 20.000 askerle Nişâbur'u ele geçirmiş ve burada yağma ve kıtalde bulunmuştu. Bundan sonra emirlerinden Satılmış'ı 10.000 askerle Herat'ı da ele geçirerek yağmalaması için görevlendirdi.⁸⁰⁶ Ancak ona yakın Çağataylı kumandanlardan biri olan Kutluğ Timur bu düşüncenin doğru olmadığını, zira eğer Herat'ı yağmalarlarsa, bölgenin hâkimi Şemsu'd-dîn Kert'in girişimiyle Horâsân'ın emir ve meliklerinin onlara karşı cephe alacağını söyledi ve Herât'a giderek Melik Şemsu'd-dîn'i getirmeyi teklif etti. Bu fikir Barak tarafından memnuniyetle karşılandı. Onun emriyle 500 süvariyle birlikte yola çıkan Kutluğ Timur, Herât'a ulaştıysa da Şemsu'd-dîn Kert'in bu sırada Haysâr Kalesi'nde olduğunu öğrendi. Bu kez Haysâr Kalesi'ne giderek Melik Şemsu'd-dîn'le görüşme imkânı bulan⁸⁰⁷ Kutluğ Timur, ona Barak'ın giriştiği Horâsân seferinden ve Irak ve Azerbaycan'ı alma hedeflerinden bahsetti; eğer kendilerine katılırsa bunun karşılığında tüm Horâsân eyaletinin idaresini ona verileceğini söyledi. Melik Şemsu'd-dîn, iki üç gün emir ve vezirleriyle durumu müşavere etmesinin ardından bu teklife olumlu karşılık verdi ve Kutluğ Timur'la birlikte Barak'ın yanına giderek ona itaat arz etti. Barak, onun itaatine karşılık Horâsân'ı

⁸⁰⁵ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 324; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 419; Hâfiz-i Ebrû, *Târîh-i Selâtin-i Kert*, s. 43; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 369; H'ândemîr/Thackston, s. 213; Stack, *Herat*, s. 230; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 167-168.

⁸⁰⁶ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, 333-334.

⁸⁰⁷ Reşîdu'd-dîn, Kutluğ Timur'un bu sırada Melik Şemsu'd-dîn tarafından hediyelerle karşılandığından bahsetmektedir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1077; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 526).

Şemsu'd-dîn Kert'e bağışladı.⁸⁰⁸ Böylece Barak Herât'ı yağmalamak yerine yörenin hâkimi Şemsû'd-dîn Kert'i yanına çekmeyi başardı.⁸⁰⁹

Sekiz gün Barak'ın yanında kalan, bu süre boyunca onunla müşavere etme ve ordusunu gözlemlene imkânı bulan Melik Şemsu'd-dîn, Çağataylıların İlhanlılar karşısında yenilgiye uğramasının olası olduğunu fark etti. Bu sebeple Herât'ın mallarını ve askerlerini kendilerine getireceğini bahane ederek Barak'tan izin aldı ve Herât'a döndü. Barak'ın Kepek, Hızır ve Mesud Bey'in kardeşi Emir Hüseyin'i ona eşlik etmeleri için görevlendirmesi⁸¹⁰, ikili arasındaki münasebetin boyutunu ve yoğunluğunu ortaya koyması açısından önemli bir detaydır. Büyük bir orduyla Horâsân'a ulaşmasının ardından Herât'a elçi gönderen Abaka Han'ın şehir kapılarının kilitlenerek Çağataylılara açılmaması yönündeki emri harfiyen uygulandı. Nitekim Herât'ın önde gelenleri, Mesud Bey, Mergavul ve Celâyirtay'ın şehre girişine izin vermediler.⁸¹¹ Sonunda Herât yakınlarında meydana gelen mücadelede İlhanlı kuvvetleri Çağataylı ordusunu mağlup etmeye muvaffak oldu. (1 Zilkade 668/22 Haziran 1270).⁸¹²

İlhanlı hükümdarı Abaka Han, muzaffer bir şekilde ayrıldığı muharebeden sonra Herât'ı yağma etmek ve şehir halkını Horâsân ve Irak çevrelerine sürmek istedi. Ancak Şehzade Tübşin ve Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin araya girmesiyle bundan

⁸⁰⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1077-1078; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 526.

⁸⁰⁹ Mîrh'ând'a göre, Melik Şemsu'd-dîn, Barak'ın yanına gittiyse de pişman olup geri dönmüş ancak yine de Abaka Han bölgeye ulaştığında onun huzuruna çıkmamıştır (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 801). H'ândemîr, ise Melik Şemsu'd-dîn'in Horâsân'a giren Barak'ın huzuruna giderek onu saygı ve iyilikle karşıladığını, ancak bir süre sonra onun yanında bulunan adamların davranışlarını beğenmediğinden Haysâr Kalesi'ne döndüğünü ifade etmektedir (H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 369; H'ândemîr/Thackston, s. 213). Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", s. 358. Spuler'in vurguladığı gibi, Şemsu'd-dîn'in Barak'la temasa geçerek itaat arz etmesi muhtemelen onun topraklarını koruma refleksinden neşet etmiştir (B. Spuler, "Âl-i Kart", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/al-e-kart-or-perhaps-al-e-kort-an-east-iranian-dynasty-643-791-1245-1389>, (Erişim Tarihi: 12.03.2021)).

⁸¹⁰ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 337.

⁸¹¹ Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, 333-334.

⁸¹² Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1084-1088; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 529-531; Vassâf/Tahrîr, s. 41-43; Vassâf/Hammer, I, s. 136-139; Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 348-351; Şebânkârê'i, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 264; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 430-433.

İkbal, *Târih-i Mogûl*, s. 206-207; Biran, "The Battle of Herat", s. 191-198.

vazgeçen⁸¹³ İlhanlı hükümdarı, Balabân adlı birine Herât'ı yönetmek üzere *yarlıg* verdi ve Urâd ve Tugay isimli iki kişiyi ona yardımcı olması için görevlendirerek bu şehre gönderdi. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Balabân'dan sonra ise Herât'a 670/1271-1272 yılında, yine hakkında çok fazla malumat bulunmayan Terk adlı birinin idareci olarak tayin edildiği görülmektedir.⁸¹⁴ 671/1272-1273 yılına gelindiğinde ise Abaka Han Melik Bahâu'd-dîn Mergiyânî'yi Akbukâ ve Necin Nâl isimli kişilerle birlikte Herât'a gönderdi. Tüm Herât halkı tarafından şehir önünde karşılanan Melik Bahâu'd-dîn, Abaka Han'ın yanına dönerken yerine Şahabu'd-dîn Rere'yi bıraktı. Onun naibi olarak tayin edilen Herât kâdısı Mevlânâ Fâhru'd-dîn, aynı zamanda Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin bölgedeki temsilcisi idi.⁸¹⁵

Abaka Han'ın 672/1273 yılında giriştiği Buhârâ seferindeki başarısı, Herât bölgesindeki İlhanlı hâkimiyeti açısından da önemli sonuçlar verdi. Spuler'in vurguladığı gibi, bu seferle birlikte Abaka Han, gücünü tekrar gösterdi ve Herât'ın İlhanlı tâbiyetinde olmasına dayanan statüsünü yeniden tesis etti. Melik Şemsu'd-dîn artık İlhanlılar nezdinde güvenilir bir müttefik idi.⁸¹⁶ Zira Abaka Han, öteden beri Herât Savaşı öncesinde giriştiği faaliyetlerden ötürü ona oldukça kırgın ve kızgındı. Nitekim Reşîdu'd-dîn, Barak Han Horâsân'a geldiğinde onunla anlaşıp Herât kapısını düşmana açması, Şehzade Tübşin tarafından birkaç kez çağırılmasına rağmen gitmemesi, ayrıca İlhan'ın huzuruna gelmekten de imtina etmesi gibi sebeplerden dolayı Abaka Han'ın ona karşı öfkeyle dolu olduğunu ifade etmektedir.⁸¹⁷ Hatta Abaka Han, bu yüzden 674/1275-1276 yılında onu alıp getirmeleri için asker göndermek istemişti. Ancak emirler ve Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, Horâsân'ın harap durumda olduğunu ve ordunun oraya gitmesinin zor olacağından bahsederek Melik Şemsu'd-dîn'i yumuşak bir

⁸¹³ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 352-353; Hâfız-i Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 59-60; H'ândemîr'in naklettiği bilgiye göre, Herât Savaşı sonrasında bazı fitne-engiz kişiler "Eğer Melik Şemsu'd-dîn Barak'a boğun eğmemiş olsaydı Çağatay ordusu burada uzun süre kalamazdı" diyerek Abaka Han'ı kıskırtmışlar ve onun Herât'ı yağmalanmasına ilişkin kararında etkili olmuşlardır. Ancak Şehzade Tübşin ve Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî "Bizim için en iyisi öncelikle Melik'i ele geçirmek ve bundan sonra Herât'a ne yapılacağını düşünmektir" diyerek onu kararından caydırmışlardır (H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 369; H'ândemîr/Thackston, s. 213-214).

⁸¹⁴ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 353-358.

⁸¹⁵ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 359.

⁸¹⁶ Spuler, "Âl-i Kart", s. 758-760.

⁸¹⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1105.

siyasetle yanlarına getirmeyi teklif ettiler. Bunun üzerine ilk etapta Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'nin Herât melikini getirmek için harekete geçmesi uygun görüldüyse de o, bu işin 'Irak-ı Acem eyaletinin idarecisi olarak İsfahân'da bulunan'⁸¹⁸ oğlu Bahau'd-dîn Muhammed tarafından yerine getirilmesini uygun gördü. Bu önemli hamle için görevlendirilen Bahau'd-dîn Muhammed, Herât kâdısı Mevlânâ Fahu'd-dîn ve Nizâmu'd-dîn Evbehî ile müşavere etmesinin ardından Herât melikine elçi göndererek onu davet etti. Buna karşılık Bahau'd-dîn Muhammed'e değerli hediyelerle birlikte elçi gönderen Melik Şemsu'd-dîn, yakında onun yanına geleceğini bildirdi.⁸¹⁹

Abaka Han, aynı yıl içerisinde (674/1275-1276) Herât ve çevresinin idaresini Şemsu'd-dîn Muhammed Kert'e verdiği dair yeni bir *yarlıg* gönderdi. Böylece Herât melikini yanına çağırın İlhanlı hükümdarı, ona zarar vermeyeceğine dair yemin etti, ayrıca ona uzlaştırıcı bir mesaj göndermeyi de ihmal etmedi.⁸²⁰ Böylece kendisini garantiye aldığını düşünen Melik Şemsu'd-dîn, emirleriyle müşavere ettikten sonra İsfahân'a doğru yola çıktı. Bahau'd-dîn Muhammed, sıcak bir şekilde karşıladığı Herât melikini Tebriz'e, Abaka Han'ın huzuruna götürmeyi başardı. Abaka Han, bir süredir öfkeli olduğu Herât meliki Şemsu'd-dîn Kert'e teveccüh ve iltifatta bulunmadı. Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, Herât melikinin İlhanlı hükümdarının gönlünü alması için gayret gösterdiyse onun çabası sonuçsuz kaldı. Nihayet Şemsu'd-dîn Kert, Abaka Han'ın emriyle Tebriz Kalesi'nde hapsedildi.⁸²¹ Oğlu Rüknu'd-dîn ve biraderi Çerik, Bakü derbendine⁸²² gönderilirken onun Tebriz'de kalmasına hükmedildi. Bundan sonra günlerini korku ve umut içerisinde geçiren⁸²³ Şemsu'd-dîn Muhammed Kert, Tebriz'de

⁸¹⁸ Durand-Guédy, "İsfahan during the Turko-Mongol Period", s. 260.

⁸¹⁹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1105-1106.

⁸²⁰ H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 369; H'ândemîr/Thackston, s. 214. Abaka Han'ın bu hamleyle 668/1270'teki Herât Savaşı sırasında Haysâr Kalesi'nde çekilmiş bulunan Şemsu'd-dîn Kert'in huzuruna gelmesini amaçladığı açıktır.

⁸²¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1106-1107; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 101, 169-174.

⁸²² Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 365-373; Hâfız-i Ebrû, *Târih-i Selâtîn-i Kert*, s. 70. H'ândemîr, bunların Şirvân Derbendi'ne; İsfizârî ise Bakü Derbendi'ne gönderildiklerini nakletmektedir (H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 369-370; H'ândemîr/Thackston, s. 214; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 420-421).

⁸²³ H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 370; H'ândemîr/Thackston, s. 214. Bazı tarih yazarları, bu sırada Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî başta olmak üzere ümeranın bazısının ve Abaka Han tarafından sevilen bir kişi olan Emir Tekne'nin Şemsu'd-dîn Kert'in durumunu düzeltmek için İlhan'a başvurduklarını ancak bu çabaların sonuçsuz kaldığını aktarmaktadırlar (Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 373, 377; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 421; Hâfız-i Ebrû, *Târih-i Selâtîn-i Kert*, s. 70-71).

mahpus durumda iken Abaka Han'ın emriyle zehirlenerek ortadan kaldırıldı (Şaban 676/Ocak 1278).⁸²⁴

Melik Şemsu'd-dîn Kert'in ölümünden sonra oğlu Rüknu'd-dîn, bir süre Abaka Han'ın *ordosunda* kalmaya mecbur edildi. Bu zaman zarfında Herât'ta otorite boşluğu sebebiyle bazı karışıklıklar vuku bulmuştu. Horâsân ve Mâzenderân'dan sorumlu İlhanlı şehzadesi Tübşin, bu sırada Herât'a giderek burayı tahrip edilmiş halde bularak gelişmeleri ilhana bildirdi. Bunu takiben, yine onun girişimiyle Rüknu'd-dîn, 677/1278-1279 yılında Abaka Han tarafından Herât meliki tayin edildi ve kendisine verilen meliklik alâmetleriyle birlikte bölgeye gönderildi. İlhanlı hükümdarı aynı zamanda ona babasının unvanını verdi; öyle ki Melik Rüknu'd-dîn bundan sonra "Melik Şemsu'd-dîn-i Kihîn" (Melik Genç Şemsu'd-dîn) adıyla anılmaya başlandı.⁸²⁵

II. Şemsu'd-dîn Kert, Herât melikliğine tayininden Abaka Han'ın ölümüne kadar olan süreçte Herât ve çevresinde hâkimiyetini güçlendirmek ve genişletmek için gayret gösterdi. Sorumluluğu altında bulunan kalelere güvendiği muhafızlar tayin etti. Haysâr Kalesi'nin tahkimine çalışan Melik Rüknu'd-dîn, Abaka Han'ın ölümünden sonra - muhtemelen yaşanacak gelişmeleri daha sağlıklı şekilde takip edebilmek amacıyla Herât'ın yönetimini oğlu Alâu'd-dîn'e bırakarak Haysâr Kalesi'ne çekildi.⁸²⁶

⁸²⁴ Bazı tarih yazarları onun zehirli bir iksirle öldürüldüğünü ifade etmişler; hatta zehrin o sırada hamamda bulunan Melik Şemsu'd-dîn'e sunulan bir karpuzla enjekte edildiğini eklemiştirler (Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 376-378; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 421-422; Hâfiz-i Ebrû, *Târih-i Selâtîn-i Kert*, s. 71-72; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 802; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 369; H'ândemîr/Thackston, s. 214). Reşîdu'd-dîn, Herât melikinin hizmetkârlarının dediğine göre, onun yüzüğünün taşı içerisinde bulunan zehri azığına katarak yemek suretiyle intihar ettiğini bildirmiştir. Yine Reşîdu'd-dîn'e göre, onun ölümü üzerine Abaka Han'ın "Şemsu'd-dîn Kert kurnaz bir adamdır. Kurtulmak için kendini ölmüş gibi göstermiş olması mümkündür" dediğini, bu yüzden Hulkutu Emir-i Misâs'ı görevlendirerek onun tabutunun çivilenerek mezara indirilmesini ve böylece gömülmesini sağladığını nakletmiştir (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1107). İsfizârî, Şemsu'd-dîn Kert'in Câm vilayetine nakledilerek defnedildiğini yazmıştır (İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 422).

⁸²⁵ H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 370; H'ândemîr/Thackston, s. 214; Herevî, *Târih-nâme-yi Herât*, s. 385-386; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I, s. 424-426; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 934; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 175.

⁸²⁶ H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 370; H'ândemîr/Thackston, s. 214.

Sonuç olarak Abaka Han döneminde Herât ve çevresi, kahir ekseriyetle Kert hanedanının kurucusu Melik Şemsu'd-dîn Kert tarafından idare edilmiştir. Esasen İlhanlı hükümdarıyla iyi ilişkiler kuran Herât meliki, Barak'ın 668/1270 yılındaki Horâsân seferi sırasında ve devamında giriştiği faaliyetleriyle İlhanlı merkezî idaresinin tepkisini çekmiş ve nihayet ortadan kaldırılmıştır. Yerine atanan oğlu Rüknu'd-dîn'in Abaka Han'ın ölümüne kadar İlhanlı merkeziyle ilişkilerine dair kaynaklarda olumsuz verilerin bulunmaması, onunla merkezî idare arasındaki münasebetlerin sağlıklı bir şekilde sürdüğünü düşündürmektedir. Öte yandan Herevî, 671/1272-1273 yılında Horâsân çevresindeki halkın gelerek Herât'a yerleştiğini, bu yıl hububat ve meyvenin bol olduğunu ve halkın huzur ve konfor içerisinde yaşadığını nakletmektedir.⁸²⁷ Hemen hemen aynı şeyleri 673/1274-1275 yılı için de söyleyen Herevî'nin aktarımları Herât'ın Abaka Han dönemindeki yapısını, sosyal ve ekonomik durumunu anlamak açısından da önem taşımaktadır. Bilhassa onun, Abaka Han'ın 663/1264-1265 yılında, yani tahta yeni çıktığı veya henüz genç bir şehzade olduğu sırada, Herât'ta bir işletme (*kâr-hâne*) kurulmasını sağladığını bildirmesi,⁸²⁸ bu İlhanlı hükümdarının Herât yöresine verdiği önemi ve değeri göstermesi bakımından dikkate şayandır.

3.4. Abaka Han'ın Haricî Siyaseti

3.4.1. Moğol Kağanlık Merkeziyle Münasebetler

1251 yılında Büyük Moğol İmparatorluğu tahtına çıkan Möngke Kağan, Cengizli hâkimiyetini genişletmek amacıyla kardeşlerinden Kubilay'ı Kuzey Çin'e Hülâgû'yu ise

⁸²⁷ Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 359-361.

⁸²⁸ Herevî'nin naklettiğine göre 663/1264-1265 yılı içerisinde Abaka Han'ın yanından gelen Bedlü ve Termağâ adlı iki kişi Herât'a ulaşarak İlhan'ın Herât'ta kendi adına büyük bir işletme/fabrika yapılmasını, bunun yanına da bir çarşı inşa edilmesini emrettiğini söylemiştir. Melik Şemsu'd-dîn bu yapıların şehrin iç kısmına yapılmasını istemiş, bu yolla şehrin daha bayındır olacağını ifade etmiştir. Ancak Merktây ve Bedlü Abaka Han'ın bu işe kendilerini memur ettiğini ve binaların şehrin dışına yapılmasını emrettiğini söylemiştir. Buna rağmen Herât meliki inşaatın şehrin içinde yapılmasını takdir etmiştir. Bunun üzerine Horâsân civarında bulunan mahir inşaat ustaları getirilerek kısa zamanda şehrin güney tarafına büyük bir işletme, karşısına da bir çarşı inşa edilmiştir. İnşaat tamamlandığı vakit Abaka Han Mâzenderân'dan Nişâbur'a gelmiş, burada geçirdiği iki aydan sonra Herât'a ulaşmıştır. Burada onu Melik Şemsu'd-dîn ve Merktây başta olmak üzere, şehrin tüm ileri gelenleri karşılamıştır. Yapımı tamamlanan işletmeyi inceleyen Abaka Han, Melik Şemsu'd-dîn'e övgü dolu sözlerle iltifatta bulunmuştur. Bir süre Herât'ta vakit geçiren Abaka Han, önce Badgis'e, burada geçirdiği on günün ardından da Serahs'a gitmiştir (Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 311-313). *Târîh-nâme-yi Herât* müellifi, maalesef söz konusu yapıların işleyişi ve fonksiyonları hakkında detaylı bilgi vermemektedir. 721/1321 yılında vefat ettiği tahmin edilen Herevî, en azından eserini kaleme aldığı sırada bu yapıların ayakta olduğunu bildirmektedir. Herevî'nin bu hususta verdiği bilgiler Hâfiz-i Ebrû'nun eserinde de muhtasaran mevcuttur: Hâfiz-i Ebrû, *Târîh-i Selâtîn-i Kert*, s. 37-38.

Yakın Doğu'ya göndermişti. Bu suretle kurulan İlhanlı Devleti, Moğol kağanlık merkeziyle bağlantısını sürdürmüştü. Büyük Han Mōngke'nin ölümüyle kardeşleri Arık Böke Karakorum'da, Kubilay ise Kuzey Çin'de bu makama talip olmuş; Altın Orda hanı Berke Arık Böke'ye destek olurken Hülâgû ise Kubilay'ın tarafını tutmuştu. Bu mücadeleden en nihayetinde zaferle ayrılan Kubilay herkes tarafından büyük han olarak tanındı.⁸²⁹

Hülâgû Hân, Kubilay'ın kağan olmasıyla beraber ağabeyiyle bağlantıda olmaya devam etmiş, 660/1262 yılında Çin'den gönderilen elçi vasıtasıyla İran ve çevresini Kubilay Kağan adına yönetme yetkisine sahip olmuştu. İlerleyen süreçte Hülâgû'nun kağanla iletişimini sürdürerek rakiplerine karşı onun sıkı bir müttefiki olması, İran ve Çin arasında yeni ve yakın bir münasebetin ortaya çıkmasını sağlamıştı.⁸³⁰ Hülâgû Han'ın ölümünden sonra İlhanlı şehzadeleri, hatunları ve emirleri bir araya gelerek yas töreni icra etmişler, bunun ardından yeni ilhanın kim olacağına ilişkin müzakere etmişlerdi. Bu sırada Hülâgû Hân'ın vasiyetini içeren *biligleri* muhafaza eden Şiktur Noyan başta olmak üzere tüm emirler, şehzadeler ve hatunlar, Hülâgû Hân'ın en büyük ve en muhtar oğlu Abaka'nın cülusunu uygun görmüşlerdi. Ancak o, tüm akraba ve emirlerinin ittifakına rağmen “Benim büyüğüm Kubilay Kağan'dır, onun fermanı olmadan nasıl tahta geçebilirim?” diyerek tereddüt etmeyi sürdürmüştü.⁸³¹ Nihayetinde onu ikna ederek ilhanlığa taşıyanlar arasında bulunan Argun Aka, Olcay Hatun ve diğer hatunlar ve şehzadeler vakit geçirmeksizin Büyük Moğol kağanına elçi göndermişler, yazdıkları mektupta Hülâgû Hân'ın ölümünden ve ondan sonra Abaka'yı ilhan olarak tanıdıklarından bahsetmişler ve ondan bu konuda fermanını talep etmişlerdi.⁸³² Bu itibarla Abaka ile Büyük Moğol

⁸²⁹ Vâsâry, “Cuçi Evladının Memleketi”, s. 147. Allsen'e göre 1259'da Mōngke Kağan'ın ölümüyle birlikte ortaya çıkan dâhilî çatışma ölçeğinde Tuluylular ya da bir başka deyişle Hülâgû ve Kubilay'ın temsil ettiği Moğol devletleri, Cuci, Çağatay ve Ögedey evlatlarının saldırılarını savuşturmak gayesiyle bir araya gelmek zorunda kaldılar. Zira Yuan ve İlhanlı saraylarının iletişiminde kalmak, ortak düşmanlarına karşı savunmalarını koordine etmek, bilgi ve personel alışverişine devam etmek için zorlayıcı bazı sebepleri mevcuttu. Ayrıca hem Yuan hem de İlhanlı hanedanı büyük ölçüde yerleşik tebaanın bulunduğu, benzer bölgeleri ele geçiren hükümlerlikler olarak benzer idari problemlere sahiplerdi; bu da deneyim ve personel paylaşımı için bir başka sebebi beraberinde getiriyordu (Allsen, “Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar”, s. 239).

⁸³⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 879- 880; Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, s. 22-23.

⁸³¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1059.

⁸³² Vassâf/Tahrîr, s. 31; Vassâf/Hammer, I, s. 98.

İmparatoru Kubilay Kağan arasındaki münasebetler, onun henüz ilhan olarak kabul gördüğü kurultayla başladı.

Büyük Moğol kağanın bir nevi mümessili sayılan ilk ilhanlar ona itaat etme mecburiyetinde idiler. İlhanlı hükümdarlarının Kubilay Kağan'ın 1294'teki ölümüne kadar büyük hanlar tarafından göreve uygun görülerek tasdik edildiler. Bunun yanı sıra yine İlhanlı hükümdarları adına kestirilen sikkelerde büyük hanın isminin metbuiyet bildirecek şekilde darbedilmesi icap etmekteydi.⁸³³ Diğer bir deyişle, kağan naibi/vekili olma özelliğindeki ilk İlhanlı hükümdarları, bu türden bir hiyerarşiyi bilhassa kestirdikleri sikkelerde göstermişlerdi. İlk ilhanlar kestirdikleri sikkelerde kağanı çeşitli unvanlarla anarak onun üstünlüğünü vurgulamışlardı.⁸³⁴

Abaka Han cülusundan sonra Kubilay Kâğan tarafından gönderilecek hükümdarlık fermanı ve alâmetler kendisine ulaşana kadar taht yerine bir sandalyede oturarak hükmetmeyi tercih etti.⁸³⁵ Hükümdarlığının ilk yıllarında Altın Orda Hanlığı ve Çağatay Hanlığı ile İlhanlılar arasındaki rekabetin ortaya çıkardığı sorunlara odaklandı. Öncelikle Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın Kafkasya seferini bertaraf etti. Bir süre sonra Ögedey, Çağatay ve Cuci uluslarının temsilcilerini bir araya getiren kurultayda alınan kararlar Çağataylı hükümdarı Barak Han, Horâsân üzerine yürümeye teşvik edildi. Onun 668/1270 baharında Ceyhun Nehri'nin geçerek İlhanlı topraklarına ilerlemesi üzerine Abaka Han, 4 Ramazan 668/27 Nisan 1270 günü büyük bir orduyla Orta Azerbaycan'dan harekete geçti. Moğolların Kongur Ölöng dedikleri Şerûyâz'a ulaştığında Kubilay Kağan'ın kendisine gönderdiği Tokaçak adlı elçiyle karşılaştı. Bu elçi yolculuğu sırasında Barak Han tarafından yakalanarak alıkonulmuş ancak bir fırsatını bularak kaçmayı başarmıştı. Şimdi huzuruna çıktığı Abaka Han'a Barak Han ve müttefik Çağataylı ordusu hakkındaki izlenimlerine dayanan önemli bilgiler verdi.⁸³⁶

⁸³³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 289-290.

⁸³⁴ Spuler, "İlkhâns", s. 1121; Spuler, *İran Moğolları*, s. 294-296; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 177.

⁸³⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1059-1060; Spuler, *İran Moğolları*, s. 290; Zeryâb, "Abâkâ Hân", s. 333; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 178.

⁸³⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1078-1079.

Öte yandan Herât Savaşı öncesinde Kıpçak, Barak'ın ordusundan firar etmiş ve Kaydu, Abaka Han'a mektup yazarak bu gelişmeyi ona bildirmişti. Bundan sonra Abaka Han ile Kaydu arasında dostluk ilişkisi gelişmiş ve birbirlerine "ortak" diye hitap etmişlerdi.⁸³⁷ Uzun bir süredir Moğol kağanlık merkezine muhalif faaliyetleriyle ön plana çıkan Kaydu, bu girişimiyle muhtemelen Kubilay Kağan'a karşı giriştiği saltanat davasında Abaka Han'ın desteğini kazanmayı ümit etmişti. Ancak kaynaklarda Abaka Han'ın bu hadise sonrasında Kubilay Kağan'a tâbîyeti hususunda tereddüt gösterdiğine veya ona karşı Kaydu'nun yanında yer aldığına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum onun saltanatı boyunca Moğol İmparatorluğu merkezine bağlı kaldığını ortaya koymaktadır.

1 Zilkade 668/22 Haziran 1270 günü gerçekleşen Herât Savaşı'nda Çağataylı ordusunu bozguna uğratan Abaka Han, 1 Rebiülevvel 669/18 Ekim 1270 günü Merâgâ'ya ulaştı. Daha önce bahsedildiği gibi, Barak Han, başlangıçta Ögedey ulusunun lideri Kaydu tarafından desteklenmekteydi. Bu yüzden Herât Savaşı'nın kendisine koşulsuz itaat bildiren Abaka Han tarafından kazanılmış olması, Kubilay Kağan için kendisine muhalif hizbin mağlubiyeti anlamına gelmekteydi. Bu yüzden Çağataylı ordusunu mağlup ederek bir anlamda rüşünü ispatlayan Abaka Han'a bir elçilik heyeti gönderdi. Bu sırada Abaka Han 668-669/1270-1271 kışını geçirmek üzere Çâğâtû mevkiinde bulunuyordu. Kubilay Kağan tarafından gönderilen elçiler buraya ulaşarak Abaka Han'ın babası yerine İlhanlı hükümdarı olduğunu tasdik ve tescil eden, Kubilay Kağan tarafından gönderilen *yarlıg* ile taç ve hil'at gibi hükümdarlık alâmetlerini sundular. Nihayet 10 Rebîülâhîr 669/26 Kasım 1270 günü aynı mevkide tertip edilen törenle Abaka Han ikinci kez İlhanlı tahtına çıktı.⁸³⁸ Abaka Han, Fârs'taki İlhanlı idaresini sürdüren Engyânû'yu kendisine gönderilen elçi taifesiyile beraber Kubilay Kağan'a gönderdi.⁸³⁹ İlhanın gözünden düşmesi nedeniyle onun çevresinden ve idareciler halkasından uzaklaştırılan Engyânû'nun durumu, Vassâf'ın İlhanlılarda gözden düşen bir emirin kağana gönderildiğine dair aktarımına⁸⁴⁰ güzel bir misal teşkil etmektedir.

⁸³⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1076.

⁸³⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1079; Spuler, *İran Moğolları*, s. 290.

⁸³⁹ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Vassâf/Hammer, II, s. 110; Spuler, *İran Moğolları*, s. 290; Aigle, *Le Fârs*, s. 120-121.

⁸⁴⁰ Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Vassâf/Hammer, II, s. 110.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Abaka Han'la Kubilay Kağan arasında çok sık olmamakla beraber elçi teatisi mevcuttu. İlhanlılarla Moğol kağanlık merkezi arasındaki iletişimin bu aşamada muntazam olmayışı, aradaki mesafe ve bunun barındırdığı tehlikelerle ilgilidir. Zira Herât Savaşı'na kadar Çağatay ve Ögedey ulusları mensuplarının Türkistan'da meydana getirdikleri karışıklıkların yolların emniyetini azalttığı ve büyük hanlıkla onun Yakın Doğu şubesi arasındaki bağlantıyı kesintiye uğrattığı muhakkaktır. Kubilay Kağan açısından Kaydu tehdidinin, İlhanlılar açısından ise Çağataylı rekabetinin yükselmesi, Türkistan sahasında siyasî istikrarın akametine sebep olmuştu. Taraflar arasındaki mücadeleler sırasında ticaret yolları tehlikeli bir hale bürünmüştü. Diğer yandan doğudaki Kubilay Kağan'la batıdaki Abaka Han arasında iletişimi sağlayan kara yolu bağlantısı bahsedilen problemlili bölge üzerinde yer almaktaydı.

Hülâgû Han ve halefleri döneminde Moğol kağanlık merkezi ile İlhanlılar arasındaki tek kara bağlantısı günümüz Afganistan'ında bulunan Vahan Koridoru idi.⁸⁴¹ İlhanlılarla büyük hanlık arasındaki iletişimi sağlayan yolun “oldukça zorlu, tehlikeli ve eşkıyalarla dolu” olduğunu yazan Vassâf'ın kaydı⁸⁴² bir yana, Abaka Han'la Kubilây Kağan arasında yakın bir münasebet kurulduğunu gösteren bazı deliller bulunmaktadır. Ancak bu konuya geçmeden önce söz konusu dönemde Kubilay Kağan'ın durumu hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

1260 yılında Moğol iç savaşını sona erdirerek büyük hanlık tahtına çıkan Kubilay, Çin'deki istilâ faaliyetlerine hız verdi. Türkistan ve çevresinde yükselen Kaydu tehlikesini, danışmanlarının katkısıyla görmezden gelmese de dikkatini büyük oranda Çin'e çevirmişti. Onun adına Çin'in tamamıyla fethinin önündeki en büyük engel, o dönemde teknolojik bakımdan dünyanın en gelişmiş ülkesi olan Song İmparatorluğu idi. Kubilay Kağan'ın yönetimi tek başına elde ettiği yıllarda Song İmparatorluğu, fasılalar halinde olsa da neredeyse otuz yıldır Moğollarla savaşıyor; dahası, bir süredir riyaset,

⁸⁴¹ May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 327.

⁸⁴² Vassâf/İsfahânî, II, s. 195; Vassâf/Hammer, II, s. 110.

idare ve ordu meseleleri ölçeğinde gelişen dâhilî hadiselerden dolayı pek çok sorunla boğuşuyordu.⁸⁴³ Kubilay Kağan 1264-1268 arasında Song İmparatorluğu'na karşı birkaç muharebe tertip etti. Bu kapsamda Hanlar ve Korelilerle donatılan bir donanma oluşturuldu. Donanmanın saldırılarında Moğollara Liu Zheng danışmanlık yaptıysa da saldırılara ait planlar Sübedey'in torunu Acu'ya aitti. Ancak saldırıya muhatap kentlerin düşmesini, dolayısıyla Moğol harekâtlarının başarıyla sonuçlanmasını sağlayan şey Moğolların yüksek kapasiteye sahip mühendisleri idi. Bu kapsamda Abaka Han'ın amcası Kubilay Kağan'a gönderdiği Talip, Ebu Bekir, İbrahim ve Muhammed⁸⁴⁴ isimli Müslüman mühendislerin yaptığı yedi mancınık, Şiangyang ve Façeng gibi kentlerin 1273 yılındaki düşüşünde önemli rol oynadı. Mancınıklar o dönemde Çin'de bilinmeyen, karşı-ağırlık ilçesiyle çalışıyor ve yüzlerce kilogramlık taşları fırlatabiliyordu.⁸⁴⁵

Abaka Han'ın Kubilay Kağan'a ihtiyaç duyduğu alanlarda yetişmiş kadroları göndermesi mühendislik alanıyla sınırlı kalmadı. Bilginlere iltifat etmesi ve her yöreden ilim adamlarını davet ederek onları himaye etmesiyle tanınan Kubilay Kağan'ın çevresinde pek çok âlim toplanmıştı. Geleneksel bozkır hükümdarı tipolojisine uygun olarak astronomiye büyük önem veren Kubilay Kağan'ın daveti üzerine, İranlı astronom Cemâlu'd-dîn 1267'de İlhanlı topraklarından Çin'e gönderildi. Burada aynı zamanda Yuan sarayının arşivi hüviyetindeki İmparatorluk Kütüphanesi Riyasetine (*Mishu jian*) bağlı bir rasathanenin başına getirilen⁸⁴⁶ Cemâlu'd-dîn, Meragâ Rasathânesi'nde dönemin modern araçlarıyla ortaya çıkarılan astronomik keşifleri Çin'e taşımakla kalmadı, aynı zamanda Çinlilerin Wannien li (*On Bin Yıllık Takvim*) dedikleri, yeni ve daha doğru bir takvim hazırlayarak bunu Kubilay Kağan'a sundu⁸⁴⁷. Bütün bunlara ek

⁸⁴³ May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 265-269.

⁸⁴⁴ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 917-918; Reşîdu'd-dîn/Thackston, II, 450.

⁸⁴⁵ Marco Polo Seyahatnamesi'nin bazı metinlerinde, onun babası ve amcasıyla bu mancınıkların yapımında görev aldığı belirtilmektedir. Fakat May'in vurguladığı gibi, bu aktarım hayal ürünüdür, zira Polo Şiangyang ve Façeng'in düşüşünden birkaç yıl sonra Çin'e ulaşmıştır. Mancınıkların yanı sıra Hülâgû'yla beraber İran'a gelen, daha sonra ise onun emriyle doğuya dönerek Kubilay'ın ordusunda yer alan bir komutan olan Bayan, başarılarıyla Kubilay Han tarafından takdir görmüştür (May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 270-272). 1271 yılında Kubilay Kağan tarafından istenen bu mancınık ustaları ve faaliyetleri hakkında bk. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 4-5.

⁸⁴⁶ Allsen, "Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar", s. 232.

⁸⁴⁷ Cemâlu'd-dîn gibi birçok Müslüman bilgin, Kubilay Kağan'ın patronajı altında yalnızca astronomi alanında değil -burada Kubilay Kağan'ın 1271'de İslâm Astronomi Enstitüsü'nü kurduğunu belirtmekte fayda vardır- ayrıca tıp ve coğrafya alanında pek çok çalışma yapma imkânı buldular (Morris Rossabi,

olarak, kağan ve halefleri için takvimler, astronomi aletleri ve yeryüzünü gösteren bir küre imal eden Cemâlu'd-dîn'in rasathanesinde matematik, astronomi, astroloji, takvimler, bilimsel araçlar, teknoloji, kronoloji ve haritacılık üzerine çalışmaları içeren önemli bir İslâmî ilimler kütüphanesi buluyordu⁸⁴⁸ ki bu durum Merâgâ Rasathanesi'nde bulunan astronomiye dair birikimin Çin'e taşındığını göstermektedir.

Diğer yandan Abaka Han'ın, Moğolların Satûrik⁸⁴⁹ dedikleri Irak-ı Acem'in Anjârûd yöresinde bulunan⁸⁵⁰ yazlık sarayı, İlhanlı-Moğol kağanlık merkezi münasebetleri hususunda önemli veriler sunmaktadır. Abaka Han'ın 1270'li yıllarda Sâsânîlere ait kompleksin kalıntılarını restore ettirerek yazlık saray olarak kullandığı Taht-ı Süleyman,⁸⁵¹ görece günümüze yakın tarihlerde kazı çalışmalarına konu olmuştur.⁸⁵² Bu kapsamda açığa çıkan çini materyallerde ejderha ve Zümrüdüanka motiflerinin yoğunluğu göze çarpmaktadır.⁸⁵³ Soucek'e göre bu motifler ve etraflarındaki süslemeler, aynı dönemde Çin'deki Yuan hanedanlığında ortaya çıkan örneklerle büyük benzerlikler barındırmaktadır. Aynı dönemde iki farklı coğrafya üretilen çinileri karşılaştıran Soucek,

Khubilai Kahn: His Life and Times, University of California Press, Berkeley 2009, s. 125-127; May, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 317).

⁸⁴⁸ Allsen, "Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar", s. 232.

⁸⁴⁹ İlhanlılardan önce Şiz adı verilen bu bölgenin Moğol hâkimiyetine kadarki tarihsel süreci için bk. Tomoko Masuya, *The Ilkhanid Phase of Takht-i Sulaimân*, Doktora Tezi, New York University, New York 1997, s. 41-71.

⁸⁵⁰ Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 69. Masuya, Müstevfi'nin "Satûrik" olarak andığı bu yerin kuşkusuz Reşîdu'd-dîn ve Vassâf'ın eserlerinde "Suğurluk" olarak anılan mevki olduğunu belirtmiştir (Masuya, *The Ilkhanid Phase of Takht-i Sulaimân*, s. 72-77).

⁸⁵¹ Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 69; Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhâne*, s. 267-268; Sheila S. Blair, "The Ilkhanid Palace", *Ars Orientalis*, XXIII (1993), s. 239-248. Taht-ı Süleyman'da tertip edilen Arkeoloji çalışmalarına iştirak eden bazı araştırmacılar, buranın Abaka Han'ın av sarayı olduğunu ifade etmişlerdir (Rudolf Naumann-Elisabeth Naumann, *Takht-i Suleiman: Ausgrabung des Deutschen Archäologischen Instituts in Iran*, Prähistorische Staatssammlung, München 1976, s. 39-42).

⁸⁵² 1958-1978 yılları arasında Alman arkeologlardan oluşan bir heyet tarafından yapılan Taht-ı Süleyman kazılarının sonuçları hakkında şu çalışmalardan istifade edilebilir: Ditrich Huff, "Survey of Excavations in Iran during 1965-66: Takht-i Suleiman", *Iran*, V (1967), s. 144; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran, 1967-68: Takht-i Suleiman", *Iran*, VII (1969), s. 192-193; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran, 1968-69: Takht-i Suleiman", *Iran*, VIII (1970), s. 194-197; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran, 1969-70: Takht-i Suleiman", *Iran*, IX (1971), s. 181-182; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran-1972-73: Takht-i Suleiman", *Iran*, XII (1974), s. 223-224; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran-1976: Takht-i Suleiman", *Iran*, XV (1977) s. 179-181; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran-1977: Takht-i Suleiman", *Iran*, XVI (1978), s. 194-195; a.mlf., "Survey of Excavations in Iran-1978: Takht-i Suleiman", *Iran*, XVII (1979), s. 153; Naumann-Naumann, *Takht-i Suleiman*, s. 19-67; Ditrich Huff, "The Ilkhanid Palace at Takht-i Sulayman: Excavation Results", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 94-110.

⁸⁵³ Taht-ı Süleyman'daki bulunan çinilerle bunlar üzerindeki ejderha ve Zümrüdüanka motiflerinin analizi için bk. Masuya, *The Ilkhanid Phase of Takht-i Sulaimân*, s. 223-561, 564-585.

seramik türlerinin fiziksel ve dekoratif benzerliklerinin İlhanlı Devleti ile Büyük Moğol Kağanlığı arasındaki kültürel alışverişten ileri geldiğini ifade etmektedir.⁸⁵⁴

Öte yandan Pelliot'nun Marco Polo'nun anlatısına ilişkin çalışması, Abaka Han'ın Kubilay Kağan'la ilişkileri ile tâbî ve metbû hanlar arasındaki bağlantılar hakkında ilginç detaylar sunmaktadır. Buna göre İlhanlı hükümdarını "A-pa-ha" ve "A-pu-ha" adlarıyla anan Çin kaynakları, onu evvelâ Hülâgû Han'ın oğlu olarak tanımlamışlardır.⁸⁵⁵ Kubilay Kağan'ın tahtta olduğu yıllarda kaleme alınan bir vesikaya göre Çinlilerin "Ch'üan-cho" dedikleri ZytonZaitun (günümüzde Quanzhou), "Ma'abar" adı verilen İlhanlı ülkesine 100.000 Çin mili uzaklıktaydı. Oradan ta-wang denilen şehre (muhtemelen Bağdat) deniz yoluyla elverişli bir rüzgârla 15 günde varılabildi. Yine 14 Şubat 1273 tarihli bir kayıta haklarında bilgi bulunmayan Cha-shu-k'o, Ya-shih-han ve Ts'ui Shao adlı görevlilerin Abaka Han'a 100.000 ons altın yahut gümüş götürmeleri için hazırlanan bir ferman bahsedilmektedir. 1275 yılında Abaka Han'ın, av köpeği ve kuşu beslemekle görevli, esasen Cengiz Han tarafından imparatorluğun her yerinden seçilmiş yedi bin aileden oluşarak Hülâgû Han'ın sorumluluğuna bırakılmış olan topluluğun statüsünü belirlemek adına Kubilay Kağan'a elçi gönderdiğine rastlanmaktadır. Son olarak 31 Mart 1280 tarihli bir vesikada Abaka Han'a tâbî bazı kimselere diğer pek çok şeyle birlikte ipek ve kâğıt para verildiği kaydedilmiştir.⁸⁵⁶

Sonuç olarak Büyük Moğol İmparatorluğu'na bağlı şekilde kurulan İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarı Abaka Han, tıpkı babası gibi Moğol kağanının yüksek otoritesini tanımış ve ömrünün sonuna kadar ona sadakatten ayrılmamıştır. Onun tahta çıkışı sırasında yaşanan hadiselerin ve hükümdarlık yıllarındaki siyaset tercihlerinin sunduğu detaylar bu yargıyı kanıtlar niteliktedir. İlhanın, tereddütte kaldığı bazı konularda kağana

⁸⁵⁴ Priscilla Soucek, "Ceramic Production as Exemplar of Yuan-Ilkhanid Relations", *Anthropology and Aesthetics*, XXXV (1999), s. 125-141. Bahsedilen kazılarda ortaya çıkarılan seramik malzemeler hakkında detaylı bilgi için bk. Naumann-Naumann, *Takht-i Suleiman*, s. 43-60. Söz konusu çiniler üzerindeki Farsça şiirler hakkında bk. 'Abdullah Kûçânî, *Eş'âr-ı Fârsî-yi Kâşihâ-yi Taht-ı Süleymân*, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1371/1992.

⁸⁵⁵ Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 4.

⁸⁵⁶ Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 5.

yolladığı elçilerle onun hükmüne başvurduğu, Kaydu gibi onunla rekabete girişen kişilerle ilişkilerini sınırlandırdığı, gönderdiği mühendis ve bilginlerle kağana destek verdiği ve onun istilâ hareketlerine katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Abaka Han'ın hükümdarlık yıllarında kağanlık merkezi ile İlhanlılar arasında gelişen münasebetlerin ortaya çıkardığı tablo, birbirine bağlı iki siyasî yapı arasındaki tâbî-metbû ilişkisinin karakteristik bir örneğidir.

3.4.2. Papalık ve Batı Dünyasıyla Münasebetler

Abaka Han döneminde Papalık ve Batı krallıkları ile kurulan münasebetler, onun politik düşünceleri ve hedefleri konusunda önemli ip uçları sunmaktadır. Ancak bunun öncesinde Moğollarla batılı halklar arasındaki ilk münasebetlerin temel basamaklarına ve bu münasebetler çerçevesinde günümüze ulaşan yazılı örneklerle kısaca değinmekte fayda vardır.

Batı dünyası, Moğol istilâsının ilk dönemlerinde doğudan gelen büyük tehlikeye bîgâne kalmamış, birdenbire geniş bir sahada fetihlere bulunan bu toplumu tanımak amacıyla girişimlerde bulunmuştu. Zira Moğollar onların nazarında haklarında çok sayıda soru işareti bulunan bir kavimdi.⁸⁵⁷ Bu yüzden öncelikle Papalık, dinî bir misyonla harekete geçmiş, Moğol hükümdarlarının Hıristiyanlığı kabul etmeleri için girişimlerde bulunmuş, bu hususta Fransisken ve Dominiken tarikatlarına mensup din adamlarından istifade etmişti.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ Moğolların ilk etapta Batılılar tarafından yeterince tanınmaması Cengiz Han'ın kişiliğinde Prester John efsanesinin ortaya çıkmışına yol açmıştır. Prester John efsanesi ve Cengiz Han'la ilişkilendirilmesi hakkında bk. Igor de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford University Press, California 1971, s. 29-40; a.mlf., *Prester John and Europe's Discovery of East Asia*, Australian National University Press, Canberra 1972; Charles E. Nowell, "The Historical Prester John", *Speculum*, XXVIII/3 (1953), s. 435-445; Danise Aigle, "The Mongols and the Legend of Prester John", *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 41-65; Jonathan M. T. Dixon, *The Prester John Legend and European conceptions of Eastern alterity before 1800*, Doktora Tezi, University of Cambridge, Cambridge 2019; Adil Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 13-26.

⁸⁵⁸ Gino Borghezio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, VII/42 (1936), s. 450; Resul Ay, "Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakınoğu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13.14. Yüzyıllar)", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 39-59.

Bu kapsamda evvelâ Papa IV. Innocentius'un emriyle yola çıkararak Güyük Han'ın 1246 yılındaki tahta çıkış merasiminde bulunan heyette yer alan Plano Carpinili Johannes,⁸⁵⁹ Fransız kralı IX. Louis'nin emriyle "Tatarları" Hıristiyanlığa davet amacıyla 1253'te yola çıkarak İstanbul-Deşt-i Kıpçak-Saray hattı üzerinden Karakorum'a ulaşarak Möngke Kağan ile görüşen Rubrucklu Wilhelm⁸⁶⁰ ve yine Papa'nın emriyle doğuya gönderilen bir diğer heyetin başındaki Lombarlı Ascelin'e eşlik eden Saint Quentinli Simon'dan⁸⁶¹ özellikle bahsedilmelidir. Batı dünyasının Moğolları tanımak üzere doğuya giden ve yazılı eser bırakan bu ilk elçilerinin temasları kapsamında ortaya çıkan geniş ve renkli izlenimler, Moğolların o günkü politik güçlerinin yanı sıra sosyal yaşamları açısından da son derece önemli veriler sunmaktadır.⁸⁶²

⁸⁵⁹ Plano Carpinili Johannes'in eserinin biri Almanca çevirisinden, diğeri ise Latince aslından olmak üzere iki Türkçe tercümesi bulunmaktadır: Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, terc. ve notl. E. Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018; Plano Carpinili Johannes, *Tatar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, çev. ve notl. A. T. Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022. Büyük oranda aynı elçilik heyeti içerisinde yer alan Polonyalı Benedict'in gözlemlerine dayanan ve *de Brida'nın Tatar Tarihi* olarak bilinen eser için bk. *Khristianskiy Mir i Velikaya Mongolskaya Imperiya Frantsiskanskoy Missii 1245 goda*, Rusçaya çev. S. V. Aksanova-A. G. Yurchenko. St. Petersburg, Evraziya 2002. Jackson, Plano Carpinili Johannes'in ardından, 1295 dolaylarında öncelikli olarak İncil'i yaymak amacıyla Hanbalık'taki Temür Kağan'ın sarayına ulaşan Fransiskan Giovanni di Marignolli'ye kadar hiçbir Katolik heyetinin Uzak Doğu'ya ulaştığına şahit olunmadığına dikkat çekmiştir (Jackson, "Doğu İç Asya'da Moğol Çağı", s. 97).

⁸⁶⁰ Achatius Batton, *Wilhelm von Rubruk: Ein Weltreisender aus dem Franziskanerorden und Seine Sendung in das Land der Tataren*, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster 1912; *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-55*, çev. notl. ve yay. haz. P. Jackson-D. Morgan, ed. P. Jackson, Routledge, Hakluyt Society, London 1990; Türkçe terc. Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, çev. Z. Kaya, Kitap Yayınevi 2010. Seyahatnamenin Hans D. Leicht tarafından yayınlanan Almanca çevirisi esas alınarak yapılan Türkçe tercümesi için bk. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. E. Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

⁸⁶¹ Saint-Quentinli Simon'un izlenimleri bir Doktora tezi kapsamında incelenmiştir: Gregory G. Guzman, *Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongols, 1245-1248*, Doktora Tezi, University of Cincinnati, Cincinnati 1968. Seyahatname Latince aslından Türkçeye tercüme edilmiştir: Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, yay. haz. T. Karasu, DAKTAV Yayınları, Antalya 2006. Saint-Quentin'li Simon'un Baycu Noyan'la kurduğu temas hakkında bk. Gregory G. Guzman, "Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal", *Speculum*, XLVI/2 (1971), s. 232-249. Her ikisi de Papalık tarafından gönderilen iki ayrı heyet içerisinde yer alan Plano Carpinili Johannes ve Saint Quentinli Simon'un anlatıları üzerine yapılan karşılaştırmalı bir analiz için bk. Sardelić Mirko, "John of Plano Carpini vs Simon of Saint-Quentin: 13th-Century Emotions in the Eurasian Steppe", *Golden Horde Review*, V/3 (2017), s. 494-508.

⁸⁶² İlhanlılara kadar Moğollarla Papalık ve batılı Hıristiyan krallıkları arasında gelişen diplomatik münasebetler hakkında için bk. Paul Pelliot, "Les Mongols et la papauté", *ROC*, IV/24 (1924), s. 29-139; a.mlf. "Les Mongols et la papauté", *ROC*, XXVII/28 (1931-1932), s. 141-222; Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 41-42, 84-93, 98-143; Jean Richard, "The Mongols and the Franks", *Journal of Asian History*, III/1 (1969), s. 46-52; Denis Sinor, "Mongols in the West", *Journal of Asian History*, XXXIII/1 (1999), s. 21-24; Peter Jackson, *The Mongol and the West, 1221-1410*, Routledge, London-New York, 2005, s. 87-112; Attila Bányai, "The Last Rex Crucesignatus, Edward I, and the Mongol Alliance", *Annual of Medieval Studies At CEU*, XVI (2010), s. 204-205; Ay, "Moğollar ve Katolik Misyonerlik", s. 39-47; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 64-98.

Hülâgû'nun İran'a gelişiyle Yakın Doğu'da başlayan İlhanlı hâkimiyeti bu bölgede olduğu gibi çevresinde de birtakım akisler yaratmıştır. İlhanlıların Batı dünyası ile karşılıklı iletişim kurmaya başlamaları da Hülâgû Han dönemine rastlamaktadır. Takip edilebildiği kadarıyla İlhanlıların Papa ve batı krallıklarıyla münasebetleri 1260'taki Ayn Câlût Savaşı'ndan sonra gelişmiş ve zamanla yoğunlaşmıştır. Söz konusu temasların ilk örneğini, bu yıllarda Suriye içlerine inen İlhanlılarla temasa geçen Ermeni Apostolik Kilisesi elçileri ve Kudüs naibinin elçilerinin 1260'ta onun huzuruna çıkmaları oluşturmaktadırlar.⁸⁶³ İngiliz bir Dominiken rahip olan Ashbyli David'in başkanlık ettiği elçilik heyeti oldukça iyi şekilde karşılandı. Öyle ki Hülâgû Han kendi elçilik heyetini Papa'ya yolladı ve bu heyet içerisinde John adlı bir Macar, Hülâgû Han'ın mektubunu Papa IV. Urban'a ulaştırdı.⁸⁶⁴ Papa, bu mektuba Mayıs 1263'te "Exultavit cor nostrum" (Kalplerimiz Sevindi) adıyla bilinen mektupla mukabele etti ve mektubunda Hülâgû Han'ın vaftiz olması halinde askerî ve diğer yardımları batıdan ona ulaştırılacağından bahsetti.⁸⁶⁵ İlhanlı hükümdarının bundan kısa bir süre sonra ölmesi, Papa'ya cevap vermesini engelledi.⁸⁶⁶

Abaka Han tahta çıktığında pek çok meselede olduğu gibi Batı dünyasıyla ilişkilerde de babasının yolunu takip etme niyetinde idi. Bu sebeple Hülâgû Han'ın başlattığı yazışmaları kendi döneminde de devam ettirme fikrini benimsedi. Zira İlhanlı hükümdarı güneydeki düşmanları Memlûklere karşı çeşitli güçlerle ittifak yapmaya ihtiyaç

⁸⁶³ İlhanlı-Kudüs Patrikliği ilişkileri Dımaşk'ın Hülâgû tarafından ele geçirilmesinden sonra başlamıştır (Sinor, "Mongols in the West", s. 26).

⁸⁶⁴ Bu mektup Meyvaert tarafından Viyana Milli Kütüphanesi'nde bulunan XIV. yüzyıla ait bir yazma eser içerisinde keşfedilerek yayımlanmıştır: Paul Meyvaert, "An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France", *Viator*, 11 (1980), s. 245-261.

⁸⁶⁵ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 210; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48. Söz konusu mektup için bk. Karl-Ernst Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikan 1981, s. 216-219.

⁸⁶⁶ John Andrew Boyle, "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", *Central Asiatic Journal*, XX/1-2 (1976), s. 28-29. Abaka Han dönemine kadar İlhanlılarla Papalık ve batı krallıkları arasındaki münasebetler hakkında şu eserlerden istifade edilebilir: Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 149-151; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 165-167; Richard, "The Mongols and the Franks", s. 52-53; Bárány, "The Last *Rex Crucesignatus*", s. 205-207; 'Alâ'u'd-dîn Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Mogül bâ-derbâr-ı Vâtîkân", *Berersihâ-yi Târihî*, 36 (1349/1970), s. 59-62; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 115-119; Kansu Ekici-Alican Kirişoğlu, "Hasımlıktan Hısmımlığa: Kutsal Topraklar Kudüs Ekseninde Memlûklara Karşı İlhanlı-Haçlı İttifakı", *Kare- Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13 (2022), s. 70-77.

duymaktaydı. Bu kapsamda kendisine tâbi durumdaki Türkiye Selçuklu Devleti, Gürcü Krallığı ve Kilikya Ermeni Krallığı'ndan sağladığı desteğin yanı sıra Papa'nın yanı sıra Avrupa'daki hükümdarlar ve Bizans imparatoruyla yapılacak iş birliğini bir gereklilik olarak görmekteydi.

Papalık ve batı krallarıyla temaslarındaki temel motivasyonu, Memlûk Sultanlığı'na karşı ittifak halinde ve organize bir mücadele gerçekleştirme düşüncesi idi. Bu yüzden hanlık tahtına çıkar çıkmaz, her ikisi de Hıristiyanlığa inanan üvey annesi Dokuz Hatun ve eşlerinden biri olan Bizans imparatorunun gayrimeşru kızı Mara'dan ötürü büyük saygı duyduğu Hıristiyanlık dininin Katolik merkeziyle diplomatik temas kurmaya girişti.⁸⁶⁷ Bu itibarla, Abaka Han'ın batı dünyasıyla münasebetleri, Papa IV. Clement'le 1267 ve 1268 yıllarında gelişen mektuplaşmasıyla başladı. Bu yazışmalar yeni İlhanlı hükümdarının gelecekte hem de Papalıkla hem de Avrupalı devletlerin hükümdarlarıyla gerçekleştireceği haberleşme ve bilgi alışverişi sürecinin ilk adımıydı.⁸⁶⁸

Abaka Han'ın elçiler vasıtasıyla Papa'ya gönderdiği bilinen ilk mektup henüz keşfedilmemiş olduğundan mektubun tarihi ve içeriği hakkında tafsilatlı bilgilere sahip olunamamaktadır. Ancak mektubun varlığından, Papa'nın Abaka Han'a gönderdiği cevaptan ve bunu takiben ilhan tarafından yazılan 1268 tarihli ikinci mektup haberdar olunmaktadır.⁸⁶⁹ Bahsedilen iki mektuptan yapılan çıkarımlara göre Abaka Han, 1267 yılına tarihlenen ilk mektubunda öncelikle Napoli Kralı Anjoulu Charles'ın Manfred'e

⁸⁶⁷ Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 151.

⁸⁶⁸ Alican Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2018, s. 43-44.

⁸⁶⁹ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 220-225; Borghesio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 451; Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Christian West", s. 556; Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 151; Felicitas Schmieder, *Europa und die Fremdem: Die Mongolen im Urteil des Abendlands vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1994, s. 98; Reuven Amitai-Preiss, "Mamluk Perceptions of the Mongol-Frankish Rapprochement", *Mediterranean Historical Review*, VII/1 (1992), s. 53; Denise Aigle, "De la 'non négociation' à l'alliance inaboite: Réflexions sur la diplomatie entre les Mongols et l'Occident latin", *Oriente Moderno*, LXXXVIII (1998), s. 420; a.mlf., "From 'Non-Negotiation' to an Abortive Alliance: Thoughts on the Diplomatic Exchanges between the Mongols and the Latin West", *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 182; a.mlf., "The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism", *Inner Asia*, VII/2 (2005), s. 152.

karşı kazandığı zaferden⁸⁷⁰ ötürü Papa'yı tebrik etmiştir. Memlûkleri kısıpca almak amacıyla Batılı ordularla kayınpederi Bizans İmparatorlu VIII. Mihael Palaologos'un kuvvetlerinin bir araya getirilmesini ve böylece Moğol ve Bizans toprakları arasında onların tuzağa düşürülmesini teklif etmiştir. Ayrıca Hıristiyan prenslerin Filistin'e ilerlemek için kullanmayı planladıkları güzergâhı öğrenmek istemiştir. Ancak Moğolca kaleme alınan bu mektup Papalık sarayında hiç kimse tarafından bilinmeyen bir dille yazıldığından Papa ve yanında bulunanlar tarafından okunamamış, hâliyle anlaşılammıştır. Ancak İlhanlı elçisinin, mektubun içeriğini Papa ve yanındakilere açıklama gayretinin işe yaradığı ve mektupta yer alan temel meseleleri makul ölçüde aktardığını söylemek mümkündür.⁸⁷¹ Nitekim Papa IV. Clement, 20 Ağustos 1267 tarihli cevâbî mektubunda İlhanlı elçisinin getirdiği, Latince olmayan, kendisinin ve emrindeki hiç kimsenin bilmediği bir dilde yazılmış bu mektubun okunamadığını ve anlaşılamadığını; bu yüzden mektubun muhtevasının ancak elçinin tarifleriyle idrak edildiğini bildirmiştir.⁸⁷²

Papa'nın Abaka Han'a gönderdiği elde mevcut ilk mektup, iki devlet arasındaki münasebetlerin başlangıç döneminin niteliklerini gözler önüne sermesi bakımından son derece önemlidir. IV. Clement, "Tatarların soylu ulusu arasında şanlı ve görkemli bir prens" olarak andığı Abaka Han'a yazdığı cevapta, Anjoulu Charles'ın zaferini tebrik etmesinden ötürü ona teşekkür etmiş, bunun ardından sözlerine İlhanlı hükümdarını kalbini aydınlatarak Hıristiyanlığa meyletmesini temin eden, böylece onun bu dinin

⁸⁷⁰ Sicilya kralı Alfred, 26 Şubat 1266 tarihinde Benevento'da gerçekleşen savaşta hayatını ve imparatorluğunu kaybetmiştir (Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 220).

⁸⁷¹ Boyle, "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 29.

⁸⁷² Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 221; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 278; Denis Sinor, "The Mongols and Western Europe", *A History of the Crusades*, III, ed. H. W. Hazard, gn. ed. K. M. Setton, Madison-Wisconsin 1975, s. 530; Aigle, "De la 'non négociation' à l'alliance inaboite", s. 420; a.mlf., "From 'Non-Negotiation' to an Abortive Alliance", s. 182; a.mlf., "The Letters of Eljigidei, Hülâgû, and Abaqa", s. 152; Thomas Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III: Croise ou Mission?", *Oriente Moderno*, LXXXVIII/2 [Les Relations Diplomatiques Entre le Monde Musulman et l'Occident Latin (XIIe-XVIe Siècle)] (2008), s. 335; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 121. Papa'nın, gönderdiği 20 Ağustos 1267 tarihli Latince mektubunda geçen "Daha önce yaptığın gibi bize Latince yazmadın" ifadesi, 1267 öncesinde Abaka Han tarafından gönderilen ve Latince olmayan bir başka mektubun varlığına işaret etmektedir (Borghesio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 451; Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III", a.y.).

yüceltilmesi için çalışmasını sağlayan Tanrı'ya şükrettiğini bildirmiştir. Fransa ve Navarra kralları başta olmak üzere pek çok Batılı Hıristiyan kralın ve buna bağlı baron ve askerlerin haç ve Hıristiyanlık için yapılması planlanan, kutsal topraklara yönelik seferin hazırlıkları içerisinde olduklarını bildiren Papa, İlhanlı hükümdarı ile kayınpederi Bizans imparatorunun, söz konusu Haçlı seferlerinde kendilerine yardımcı olacaklarını işitmekten duyduğu memnuniyeti de ifade etmiştir. Bununla birlikte doğu seferinin nasıl gerçekleşeceği ve kutsal topraklara ulaşmak için hangi güzergâhın izleneceği hususunda batılı krallarla henüz istişare etmediğini, sonraki prosedür hakkında krallarla yapılacak görüşmenin ardından İlhanlı hükümdarı ile Bizans imparatorunu bilgilendireceğini yazarak mektubuna son vermiştir.⁸⁷³

Papa IV. Clement'in İlhanlı hükümdarının mektubu üzerine harekete geçerek müttelikleri olan dinî lider ve Hıristiyan hâkimlerle iletişime geçtiği görülmektedir. Bu kapsamda Papa, Kudüs patriğine gönderdiği mektupta ondan İlhanlılarla birlikte Memlûklere karşı mücadele eden Kilikya Ermeni kralı ve Antakya kontuna yardımcı olmasını istedi. Kilikya Ermeni kralı Hetum'a yazdığı mektuptaysa IX. Lois'ye ait kuvvetlerin doğuya ulaşır ulaşmaz ona askerî destek sağlayacağını bildirdi. Aynı zamanda Bizans imparatoru VIII. Mihael Palaologos'la temasa geçerek ondan Katolik kilisenin emrine girmesinin yanı sıra damadı ve Haçlıların mütteliki Abaka Han'la iş birliği yapmasını talep etti. Papa'nın diğer yandan Aragon kralı I. Jacob ve Fransa kralı IX. Louis'ye yazdığı mektuplarda onların derhal kuvvetlerini toplayarak hazırlıklarına başlamalarını istedi. Böylece Papa'nın Abaka Han'ın mektubundan sonra batılı Hıristiyan kralları yeni bir Haçlı seferine bu kez daha istekli şekilde teşvik etti.⁸⁷⁴

⁸⁷³ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 220-222; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 278-279; Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Christian West", s. 556-557; Schmieder, *Europa und die Fremden*, s. 98; Borghezio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 451; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 164-165; Boyle, "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 29; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 44; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 121-122; Âzerî, "Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ-derbâr-ı Vâtikân", s. 64; Ekici-Kirişoğlu, "Hasımlıktan Hısmımlığa", s. 79. Lane, Papa'nın bu mektubu için "çoşkulu fakat muğlak" ifadesini kullanmıştır (Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48).

⁸⁷⁴ Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 165; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 122.

İlhanlı hükümdarı Abaka Han ve Papa IV. Celements arasında gerçekleşen ilk temaslar, bir sonraki sene İlhanlı hükümdarı tarafından gönderilen Latince bir mektupla⁸⁷⁵ devam etmiştir. İçeriğine bulunan tarihe göre Ejder yılının altıncı ayının 23. gününde, yani 3 Ağustos 1268⁸⁷⁶ günü Tebriz’de,⁸⁷⁷ ilhanın *yaylag* olarak kullandığı Azerbâycân’da kaleme alınmıştır.⁸⁷⁸ Mektubu götürmek üzere Perpignanlı James Alaric⁸⁷⁹ adlı elçi görevlendirilmiş ve ona Abaka Han’ın iki hususî elçisi⁸⁸⁰ eşlik etmiştir.⁸⁸¹

“Yaşayan (Ebedi) Tanrı’nın erdemi ve Kaan’ın gücü ile Abaka’dan Kutsal Roma Kilisesi’nin reisi Papa’ya” ifadesiyle başlayan mektup, bir önceki yıl gönderilen mektubun, ilhanın emrinde Latince bilen bir kâtip bulunmamasından ötürü Moğolca yazıldığına ilişkin izahla devam etmektedir.⁸⁸² Abaka Han, bu noktada Napoli Kralı

⁸⁷⁵ Abaka Han’ın Papa’ya gönderdiği günümüze sadece kopyaları ulaşan bu mektubun bir nüshası Tisserant tarafından 1922’de XIV. yüzyıldan kalma bir İncil içerisinde keşfedilmiş ve 1946 yılında bir makaleyle tanıtılmıştır (Boyle, “The Il-khans of Persia and the Princes of Europe”, s. 29; Paul Pelliot, “Les Mongols et la papauté”, *ROC*, III/23 (1922-1923), s. 2). Onun söz konusu mektubun keşif sürecini ve tam metnini ihtiva eden makalesi için bk. Eugène C. Tisserant, “Une Lettre de l’ilkhan de Perse Abaga adressée en 1268 au Pape Clément IV”, *Muséon*, LIX (1946), s. 547-556. Tisserant’ın neşrettiği, kayıp orijinal nüshanın kopyası olan mektup, Papa V. Urban’ın emriyle 1366-1367 yıllarında istinsah edilmiştir. Bundan başka henüz keşfedilmemiş olan orijinal mektubun Bratislava’da bulunan kopya ve ABD Kongre Kütüphanesi Yudin Koleksiyonu’nda bulunan kopya olmak üzere iki istinsah nüshası daha vardır. Bu üç kopya arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Bratislava kopyası, Shtal tarafından Rusçaya tercüme edilerek yayınlanmıştır: V. T. Pashuto-İ. V. Shtal, “Nekotoryye Dannyee ob İstochnikakh po İstorii Mongolskoy Politiki Papstva”, *Voprosy Sotsialno-Ekonomicheskoy İstorii i İstochnikovedeniya Perioda Feodalizma v Rossii Sbornik statey k 70-liteyu A. A. Novoselskogo*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961, s. 209-213. Bratislava kopyası, Latince metinde ufak revizyonlar ve A. V. Nazarenko tarafından yapılan yeni bir Rusça tercümeyle birlikte yayınlanmıştır: V. T. Pashuto, *Rus Pribaltika Papstvo (Drevneyshe Gosudarstva Vostochnoy Yevropy 2008 god)*, Institut Vseobschey İstorii RAN, Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, Moskva 2011, s. 587-590.

⁸⁷⁶ Melville, “Chinese-Uigur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period”, s. 94; Boyle, “The Il-khans of Persia and the Princes of Europe”, s. 29.

⁸⁷⁷ Lupprian bu mektubun Tebriz’de, Pashuto ve Shtal ise Mavi Tepe’de (*Siniy Khrebet*) yazıldığı bilgisini vermektedir (Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223; Pashuto-Shtal, “Nekotoryye Dannyee ob İstochnikakh po İstorii Mongolskoy Politiki Papstva”, s. 213).

⁸⁷⁸ Boyle, “The Il-Khans of Persia and the Christian West”, s. 557; a.mlf., “The Il-khans of Persia and the Princes of Europe”, s. 29; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 44-45.

⁸⁷⁹ Boyle, bu kişinin Papalık elçisi olduğu kanaatindedir (Boyle, “The Il-khans of Persia and the Princes of Europe”, s. 29).

⁸⁸⁰ İlhan adına Papa ile görüşmek üzere gönderilen heyete dâhil edilen iki kişi, kilise memurları Salomon Arkaoun ve Nekpei (Negübei?) idi (Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223; Schmieder, *Europa und die Fremden*, s. 329; Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 453. Bu İlhanlı elçilerine Bizans imparatorunun elçileri de eşlik etmiştir (Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 97; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 46).

⁸⁸¹ Hasan Cevâdî, “İrân ez-dîde-yi seyyâhân-ı Orûpâ der-devre-yi İlhanân”, *Berersihâ-yi Târihî*, 41 (1351/1972); Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, s. 97; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 45.

⁸⁸² Tisserant, “Une Lettre de l’ilkhan de Perse Abaga adressée en 1268 au Pape Clément IV”, s. 556; Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 224-225; Aigle, “The Letters

Anjoulu Charles'ın Manfred'i hezimete uğrattığını ve bilgisini kayınpederi Bizans imparatoru VIII. Mihael Palaologos'tan öğrendiğini ifade etmiştir.⁸⁸³ Birçok padişah, kral ve prensin kendilerine bağlı kalarak atalarının mülkü olan topraklarda huzur ve barış içinde yaşadıklarını ifade eden İlhanlı hükümdarı, bundan sonra kendi başarılarından ve düşmanı hezimete uğratmalarından bahsetmiş; Hıristiyanları ve onların kiliselerini destekleyerek koruduklarını vurgulamış, “saygıdeğer ve sevgili” kayınpederi Bizans imparatorunun sık sık gönderdiği mektuplarla Papalık kurumunun kutsallığına atıfta bulunduğunu yazmıştır.⁸⁸⁴ Bunun ardından Papalıkla kurulan münasebetlerde varılmak istenen asıl hedef hakkında bilgiler sunan bu mektup, Abaka Han'ın Memlûkleri mağlup etmek amacıyla tasarladığı stratejiyi ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Abaka Han, Müslümanları yenmek ve kutsal toprakları onların elinden almak için Aragon Kralı I. Jacob'un batıdan harekât başlatmasını talep etmiş, kendi kardeşi Acay'ın liderliğinde İlhanlı ordusunu onlara göndermeyi taahhüt etmiş, böylece Memlûklere müttefik bir saldırı çağrısında bulunmuştur.⁸⁸⁵

Abaka Han'ın bu planla Memlûkleri doğudan ve batıdan kısıpaca alarak mağlup etmeyi hedeflediği açıktır. Mektubun muhtevasına bakıldığında, İlhanlı hükümdarının kutsal toprakları elde etmenin Papa ve Bizans imparatoruyla birlikte batılı Hıristiyan krallar için ne kadar önemli olduğunun farkında olduğu görülmektedir. Abaka Han içinse Memlûkleri mağlup etmek ve İlhanlı hâkimiyetini Suriye ve Mısır'ın ileri noktalarına taşımak da bir o kadar önemlidir. Mektupta yer alan şu satırlar bunu kanıtlar niteliktedir:

of Eljigidei, Hülâgû, and Abaqa”, s. 152; Tanase, “Une Lettre en Latin Inédite de l’Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III”, s. 335.

⁸⁸³ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223, 224.

⁸⁸⁴ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223, 224; Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 452, Boyle, “The Il-Khans of Persia and the Christian West”, s. 557; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 167.

⁸⁸⁵ Tisserant, “Une Lettre de l’Ilkhan de Perse Abaga adressée en 1268 au Pape Clément IV”, s. 556; Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223, 225; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 279; Meyvaert, “An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France”, s. 250-251; Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 452-453; Richard, “The Mongols and the Franks”, s. 53, n. 33; Cevâdî, “İrân ez-dîde-yi seyyâhân-ı Orûpâ der-devre-yi İlhanân”, s. 19-20; Boyle, “The Il-khans of Persia and the Princes of Europe”, s. 29-30; Schmieder, *Europa und die Fremdem*, s. 98; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48-49; Âzerî, “Revâbit-i İlhanân-i Mogûl bâ-derbâr-ı Vâtîkân”, s. 64; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 124; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 45.

*“Arzu ediyorum ki müşterek hareketin haberi düşmanlarımıza süratle verilsin ve bu suretle rivayet ve fil aynı zamanda tesirlerini icra etsin ve Bâbil’in köpek soyundan olan kâfirler ortada tamamen mahvolsunlar”*⁸⁸⁶

İlhanlı hükümdarı Abaka Han’ın 1268 yazında Azerbâycân’dan Papa IV. Celement’e gönderdiği Latince mektubun ihtiva ettiği bilgiler açısından Papa’nın bir önceki yıl gönderdiği mesaja bir cevap niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Abaka Han, bu mektupta Papa’ya Avrupa’dan yola çıkması planlanan Haçlı ordusunun Aragon Krallığı, Bizans İmparatorluğu ve İlhanlı Devleti kuvvetleriyle birlikte, organize bir saldırı yürütmesine dair fikirlerini beyan etmiş, aynı zamanda Hıristiyanlar açısından kutsal addedilen toprakların geri alınması için hedeflenen, Memlûklere yönelik Haçlı saldırısına yönelik planının detayları ve son durumunun yanı sıra bu uğurda Haçlıların izlemeyi planladıkları güzergâh hakkında bilgi almak istemiştir.⁸⁸⁷ Abaka Han’ın söz konusu saldırıyla ilgili olarak oldukça iştahlı ve sabırsız hali mektubun satırlarına yansımıştır. Mektupta kullanılan dil ve üsluptan hareketle, Abaka Han’ın Papa ile son derece iyi ilişkiler geliştirme niyetinde olduğunu ve bu kapsamda muhatabına saygı ve dostlukla hitap ettiğini söylemek mümkündür.

Abaka Han’ın mesajını iletmek üzere Papa IV. Celement’le görüşen İlhanlı elçileri, görüşmenin ardından geri dönüş yoluna çıkmamışlar, bunu yerine beraberlerindeki Bizans elçileriyle birlikte İber Yarımadası’na ilerlemiş ve 1269 yılında Aragon kralı I. Jacob’la görüşmüşlerdir. Aragon kralı, bizzat yazdığı kronikte bu görüşmenin varlığından bizi haberdar etmekle kalmamış, aynı zamanda elçilerin ilettiği mesajların detaylarını da paylaşmıştır. Buna göre Valensiya’da bulunduğu sırada James Alaric’in Tatarlarla birlikte, yanında Bizans elçisi de bulunduğu halde kendisiyle görüşmeye geldiğini bildiren Aragon kralı, öncelikle İlhanlı hükümdarının mesajına değinmiştir. Onun kaydına göre, krala yardım etme arzu ve iradesine sahip olan Abaka Han, deniz yoluyla harekete geçerek Alanya’ya (metinde Alayas) veya başka bir yere ulaşması halinde onu

⁸⁸⁶ Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 452-453.

⁸⁸⁷ Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 46.

karşılacağı, ihtiyaç duyacağı erzak ve savaş aletlerini ona temin edeceğini, birlikte kutsal toprakları fethedebileceklerini ve bunun için tüm gereksinimleri sağlayacağını vadetmiştir. Kral I. James, Bizans elçisininse imparatorun kendisine Haçlı seferi için deniz yoluyla erzak ulaştıracağını bildirdiğini yazmıştır.⁸⁸⁸

Abaka Han'ın Batı dünyasıyla iletişimi, Papa'ya gönderilen ikinci mektuptan ve bunu takiben İlhanlı elçilerinin Bizans elçileriyle birlikte Aragon kralıyla görüşmesinden birkaç sene sonra Fransa Kralı IX. Louis'ye gönderdiği elçilik heyetiyle devam etmiştir. Bu süre zarfında Abaka Han'ın Herât meselesi dolayısıyla Çağataylılarla yaptığı mücadele, onu Papa'nın yanı sıra batı krallarıyla ittifak çabalarını bir süreliğine rafa kaldırmasına icbar etmiştir.

İlhanlı elçilerin Fransa Kralı IX. Louis'ye ulaştırdıkları mektup henüz ele geçmemiş olsa da bu konuda mektubun içeriği hakkında yapılan belli başlı tahmin ve değerlendirmeler ölçüğünde bilgi sahibi olmak mümkündür. Daha önce işaret edildiği gibi, ilk İlhanlı hükümdarlarının batılı hükümdarlara gönderdiği mektupların temel amacı, Memlûklere karşı müşterek bir saldırının planlanması ve hayata geçirilmesidir. Bu düşünceyi temel alan Runciman, Abaka Han'ın Fransız kralına gönderdiği mektupta Memlûklere karşı seferinde ona askerî yardımda bulunacağından bahsettiğini, Haçlılar Filistin'de görünür görünmez büyük bir orduyu onlara göndereceğini yazdığını belirtmektedir.⁸⁸⁹ Bu mektubun, Memlûk tahakkümü altında bulunan Akkâlı Franklara yardım etmek amacıyla yeni bir Haçlı seferine çıkmak isteyen⁸⁹⁰ Kral IX. Louis üzerinde etkili olduğunu

⁸⁸⁸ *The Chronicle of James I, King of the Aragon*, çev. J. Foster, II, Chapman and Hall Limited, London 1883, s. 599-600; Deno J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard University Press, Cambridge 1959, s. 220). Memlûk Sultanlığı'nın İlhanlı hükümdarı ve Aragon kralının ortak düşmanı olduğundan bahseden Ciocchetti, Memlûklere karşı stratejik ortaklık ilişkilerini pekiştirme ve bu ittifakın Doğu Akdeniz'deki konumunu güçlendirme niyetini taşıdığını belirtmektedir. Ona göre, Aragon kralı I. James'in muhtemelen kızını Abaka Han'a vererek onunla akrabalık bağı kurmak istemiştir (Ciocchetti, Marco, "Contacts between the Mongols and the Latin West from the Point of View of the Italian Chronicles in the Second Half of the Thirteenth Century", s. 255).

⁸⁸⁹ Steven Runciman, *A History of the Crusades*, III, Cambridge University Press, Cambridge 1951, s. 333. Bu konuda ayrıca bk. Borghezio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 453; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası ile Münasebetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/2 (1988), s. 275.

⁸⁹⁰ Kral IX. Louis, 1248-1250 yılları arasında bir kendisinin yönettiği bir orduyla Haçlı seferine girişmiş

söylemek mümkündür.⁸⁹¹ Zira Fransız kralı aynı sıralarda kendi ismiyle yahut “Sekizinci Haçlı Seferi” adıyla anılan saldırı için büyük bir donanma hazırlayarak yola koyulmuştur. Ne var ki planladığı Haçlı seferi kapsamında kutsal topraklara ulaşmak üzere hareket eden Fransız kralı, 18 Temmuz 1270 günü İlhanlıların kendisine yardım edemeyeceği bir bölgede, Tunus kıyılarında karaya çıkmıştır.⁸⁹² Abaka Han’ın Filistin’e yapılmasını arzu ettiği Haçlı seferinin Tunus’a yönelmesi, sadece vadedilen İlhanlı askerî yardımının ulaştırılmasını değil, bunun yanı sıra iki taraf arasındaki iletişimi de imkânsız kılmıştır. Coğrafi uzaklık bir tarafa, Abaka Han aynı günlerde doğu sınırlarıyla ilgili meseleye eğilmesi ve bu kapsamda Çağataylı hükümdarı Barak Han’la karşılaşmak üzere Horâsân’da bulunması, tasarlanan Haçlı-İlhanlı iş müttefik saldırısının önünde engel oluşturmaktaydı. Yine bu sırada Haçlıların Tunus saldırısını haber alan Memlûk sultanı Baybars’ın bölgeye takviye birlikler göndermesi⁸⁹³ de Fransız kralının ideallerinin gerçekleşmesinin önündeki bir başka engeldi.

Kral IX. Louis’in oldukça yaz mevsiminin ortasında Tunus kıyılarına ulaşması, ordusunun sıcak havanın yanı sıra veba ve dizanteri başta olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalık sebebiyle yaklaşık bir ay içerisinde eriyip gitmesine sebep oldu. Öyle ki Kral IX. Louis başta olmak üzere oğlu Jean Tristan, pek çok asilzâde ve şövalyeye birlikte binlerce asker planlananın aksine Müslümanlarla savaşmadan hayatını kaybetti. Haçlı ordusunun sağ kalan kısmı etrafa dağıldı. Sicilya kralı Anjoulu Charles 25 Ağustos bölgeye vardığında, artık her şey için çok geçti.⁸⁹⁴

ancak başarı elde edememişti. Kendisinin ve ordusunun Müslümanlara esir düştüğü bu küçük düşürücü, ağır yenilgiyi yeni bir seferle telafi etmeye kararlıydı (Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 211-218, 235; Joseph R. Strayer, “The Crusades of Louis IX”, *A History of the Crusades*, II, ed. R. L. Wolff, H. W. Hazard, gn. ed. K. M. Setton, Madison-Wisconsin 1969, s. 487-508.

⁸⁹¹ Lane, bir süredir hastalıkla mücadele eden Fransa kralının, Haçlı seferine çıkması için baskılandığını, sadık dostu ve danışmanı Joinville lordu Jean’ın dahi onu fikrinden vazgeçirmediğini belirtmiştir (Lane, *Early Mongol Rule*, s. 49).

⁸⁹² Michael Lower, “Tunis in 1270: A Case Study of Interfaith Relations in the Late Thirteenth Century”, *The International History Review*, XXVIII/3 (2006), s. 504-506.

⁸⁹³ Makrîzî, *Kitâbü’s-sülûk li-mâ’rifeti düveli’l-mülûk*, I/2, s. 294; Cevâdî, “İrân ez-dîde-yi seyyâhân-ı Orûpâ der-devre-yi İlhanân”, s. 20; Özbek, *el-Melikü’z-Zâhir Rükne’-d-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 53-54.

⁸⁹⁴ Strayer, “The Crusades of Louis IX”, s. 515-516; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 166; Amitai-Preiss, “Mamluk Perceptions of the Mongol-Frankish Rapprochement”, s. 54-55; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 238; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 124; Ekici- Kirişoğlu, “Hasımlıktan Hısmımlığa”, s. 80.

Kral IX. Louis'in İlhanlı-Haçlı fiili ittifakının gündeme dahi gelemediği seferi, Hıristiyanlar açısından büyük kayıplarla sona erdi.⁸⁹⁵ Tam da bu sırada, Memlûkler üzerine yapılması planlanan müşterek harekâttan bir yıl kadar önce, Barselona'dan yola çıkan Aragon Kralı Jakob, donanmasının ve kuvvetlerinin büyük kısmını fırtına sebebiyle kaybetti. Aragon kralının oğulları Fernando Sanchez ve Pedro Fernandez, sağ kalan askerlerle birlikte Akkâ'ya ulaşmayı başardıysalar da burada kaldıkları süre boyunca Memlûklerle mücadele edebilecek ciddi bir askerî varlığa sahip olamadılar.⁸⁹⁶

Aragon Krallığı'nın Akkâ'ya ulaşmayı başaran birlikleri burada büyük oranda Fransız birliklerine dayanan Haçlı ordusuyla bir araya gelmişti. Ancak yine de yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü müttefik Haçlı ordusunun asker sayısı oldukça azdı. Mısır ordusuyla kıyaslandığında durum onlar için daha da vahim hale geliyordu. Öyle ki Memlûklerin geniş çaplı bir saldırısında Haçlı kuvvetlerinin direnme şansı yoktu. İlhanlı veya başka bir devletin askerî desteğinin olmadığı bir ortamda Haçlı askerleri Memlûkler karşısında köşeye sıkışmış durumdaydılar. Haçlıların içinde buldukları bu kritik durum onları çareler aramaya sevk etti. Fransız kralı IX. Louis'nin ölümüyle yerine geçen oğlu Philippe, bu sırada amcası Anjoulu Charles'ın telkiniyle Memlûklerle barış yapmaya karar verdi⁸⁹⁷ ve sulh çağrısında bulunmak üzere Memlûk sultanı Baybars'a elçi göndermeye girişti. Yapılan müzakereler sonunda Haçlılarla Memlûkler arasında on yıl on ay on saat sürecek bir barış antlaşması yapıldı.⁸⁹⁸ Baybars'ın Haçlıların sulh teklifine olumlu yaklaşımıyla birlikte en azından bir süreliğine Akkâ'da Memlûk saldırılarından korunmayı başaran Haçlılar, en baştaki hedeflerinden oldukça farklı bir tabloyla karşı karşıya kaldılar. Akkâ ve civarındaki Hıristiyanları Memlûk tehdidinden kurtarmak, hatta

⁸⁹⁵ Rachewiltz, sonuçları dikkate alındığında Tunus'a yönelik Sekizinci Haçlı Seferi'nin İlhanlılar ve Hıristiyan müttefiklerinin isteksizliğini ortaya koyan bir örnek olduğunu ifade etmiştir (Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 152). Howorth ise vahim Tunus seferinin Abaka Han ile Batı dünyası arasında etkin bir ittifakı ötedediğini söylemektedir (Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 280).

⁸⁹⁶ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-mâ'rifeti düveli'l-mülûk*, I/2, s. 289; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 166; Amitai-Preiss, "Mamluk Perceptions of the Mongol-Frankish Rapprochement", s. 53; Spuler, *İran Moğolları*, s. 83; Thorau, *The Lion of Egypt*, s. 200; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 47-48; Aktan, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", s. 420; Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri", s. 40; Özbek, *el-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-dîn Baybars el-Bundukdârî*, s. 52.

⁸⁹⁷ Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", s. 23.

⁸⁹⁸ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-mâ'rifeti düveli'l-mülûk*, I/2, s. 304; Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri", s. 41; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 48.

İlhanlı ve Bizans devletlerinin göndereceği kuvvetlerle birleşerek Filistin'e ilerlemek ve sonunda kutsal toprakları düşmanlarının elinden almak amacıyla ortaya çıkan Haçlı seferinin Sultan Baybars'la imzalanan bir barış antlaşmasıyla sona ermesi, onları hedeflerinin epey gerisinde bırakmıştı.

Abaka Han döneminde batıyla olan ilişkileri Papa, Bizans imparatoru, Fransa ve Aragon kralları ile sınırlı kalmadı. Abaka Han'ın tasarladığı fikirleri hayata geçirebilmek adına bunlardan başka dönemin İngiltere Krallığı veliahdı Edward ile de temasa geçtiğine şahit olunmaktadır. Ancak daha önce bahsedildiği üzere, Prens Edward'la kurulan temaslar umulan sonucu vermemiş, iki taraf arasında koordinasyona dayanan, Memlûklere karşı müşterek bir saldırı meydana getirememişti. İlhanlılarla Haçlılar arasındaki iletişimin zayıf kalmasının yanı sıra coğrafi uzaklık ve arada Memlûk Sultanlığı'nın güçlü şekilde varlık göstermesi, onların bu seferde birlikte hareket etmesine imkân tanımamıştı.

Diğer yandan Abaka Han bu sırada kuzeyde Altın Orda ve doğrudan Çaçatay Hanlıklarıyla girdiği mücadeleleri kendi lehine sonuçlandırmış olarak yoğunlukla Memlûk Sultanlığı ile rekabetine odaklanmış durumdaydı. Abaka Han, bu sebeple öteden beri Memlûklerle giriştiği siyasî ve askerî rekabetin kendi lehine sonuçlanması amacını taşımaya devam etmekteydi. Bu sebeple Prens Edward'ın Eylül 1272'de ülkesine dönüşünün ardından, batılı hükümdarların desteğini almak için yeniden aksiyon alan İlhanlı hükümdarının, bu aşamada Papa ve İngiltere kralıyla yeniden iletişime geçtiği görülmektedir.

İngiltere kralı I. Edward'ın veliaht prens olduğu yıllarda Akkâ'ya yaptığı seferde yanında bulunanlardan biri olan X. Gregorius, seferin ardından döndüğü Roma'da Papa olarak seçilmiş (1271) ve çok geçmeden XIV. Ekümenik Konsil için kilise liderlerine çağrıda bulunmuştu. Doğu ve batı kiliseleri arasındaki meselelerin yanı sıra kutsal toprakları ele geçirmeye yönelik geniş katılımlı bir Haçlı seferinin detaylarının konuşulması amacıyla Mayıs 1274'te Lyon'da toplanan konsil⁸⁹⁹ konumuz açısından önemlidir. Zira Abaka Han

⁸⁹⁹ Papa X. Gregorius tarafından 1274 yılında Lyon'da tertip edilen konsil şu çalışmada enine boyuna

bu toplantıya 1260'ta diplomatik bir misyonla İran'a gelerek burada kalan Ashbyli David'in öncülük ettiği, on altı kişiden oluşan bir elçilik heyeti göndermişti. İlhanlı elçilik heyeti, konsilin açılış tarihi olan 7 Mayıs 1274'tan yaklaşık iki ay sonra, 4 Temmuz 1274 günü Lyon'a vâsıl oldular ve Abaka Han'ın mesajını Papa başta olmak üzere Hıristiyanların önde gelen dinî liderleriyle paylaştılar.⁹⁰⁰

Abaka Han, muhteva itibarıyla Hülâgû Han'ın Papalığa gönderdiği mektuplarla büyük benzerlik gösteren bu mektupla, Papa başta olmak üzere toplantıda hazır bulunan tüm Hıristiyan liderlere seslendi. Hülâgû Han'ın Ceyhun Nehri'ni geçerek doğudaki pek çok hâkimiyeti haraçgüzar kıldığına dair anlatıyla başlayan bu mektup, onun Müslümanların halifesinin ikâmetgâhını ele geçirerek halifeyi kılıçtan geçirdiğini, sonra Dicle ve Fırat'a kadar Müslümanları bertaraf ettiğini, Anadolu'ya hâkim olarak Akdeniz'e uzandığını, bundan sonra Şam ve Halep'i alarak Kudüs'e kadar ilerlediğini ifade ederek devam etmiştir. Mektupta Hülâgû Han'a gönderilen elçiler sayesinde Katolik Hıristiyanlık ve batılı Hıristiyan krallar hakkında pek çok malumat elde edildiğinden, bu sayede bir yakınlık kurulduğundan ve bundan hareketle ülkedeki kiliselere özgürlük verilerek himaye edildiğinden bahsedilmiştir. Bu noktada, Hülâgû Han'ın vaftiz edilme arzusunda olduğu ancak ölümünün buna engel teşkil ettiği belirtilmiştir. Hülâgû Han ve onun Hıristiyan eşi Dokuz Hatun'un ölümünden sonra Abaka Han'ın da Hıristiyanları sevdiğinden ve onları himaye etmeye devam ettiğinden bahsedilmiş, bununla birlikte

incelenmiştir: Burkhard Roberg, *Das Zweite Konzil von Lyon (1274)*, (Konziliengeschichte – Reihe A: Darstellungen), Ferdinand Schöningh, Paderborn 1990.

⁹⁰⁰ Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 153; Borghezio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 453; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 170; Boyle, "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 30; Schmieder, *Europa und die Fremdem*, s. 95-96; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 99-100; Aigle, "De la 'non négociation' à l'alliance inaboite", s. 420; a.mlf., "From 'Non-Negotiation' to an Abortive Alliance", s. 182; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 167-168; Âzerî, "Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ-derbâr-ı Vâtîkân", s. 64; Amitai-Preiss, "Mamluk Perception of the Mongol-Frankish Rapprochement", s. 50; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 116. Abaka Han tarafından Lyon Konsili'ne gönderilen İlhanlı elçilik heyeti hakkında tafsilen bk. Burkhard Roberg, "Die tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon 1274", *Annuaire historique conciliorum*, V/2 (1973), s. 241-302. Lockhart, Avrupa'ya giden bu İlhanlı elçilik heyetinin, ülkesi ciddi şekilde Memlük tehlikesi altında bulunan Kilikya Ermeni Kralı Leon'un girişimiyle gönderildiğini belirtmiştir (Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-khans of Persia", s. 24). 1274'teki Lyon Konsili'ne İlhanlı elçileriyle beraber Bizans elçileri de iştirak etmiştir (Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, s. 258-259; Bruce G. Lippard, *The Mongols and Byzantium, 1243-1341*, Doktora Tezi, Indiana University, Department of Uralic and Altaic Studies, Bloomington 1984, s. 200).

üzerine gelen düşmanlardan ötürü, Hıristiyanlık inancının düşmanlarına (Memlûkler) karşı mücadeleye girişemediğine dikkat çekilmiştir.⁹⁰¹

Ashbyli David'in dilinden ifade edildiği anlaşılan bu mesajda Abaka Han ve babası Hülâgû Han'ın Hıristiyan dostu olduğu özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca bu metinde iki İlhanlı hükümdarının da Memlûklere karşı batılı Hıristiyanların askerî desteğine ihtiyaç duydukları, bu kapsamda onlarla iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Aynı zamanda onların, öteden beri kendileriyle birlikte Haçlıların da katılacağı bir saldırıyla düşmanlarını mağlup etmeyi amaçladıkları anlaşılmaktadır.

Abaka Han tarafından Lyon konsiline gönderilen on altı elçinin üçü, 16 Temmuz 1274 günü, Tarentaiseli Pierre ve bir sonraki dönemde Papalık görevini yürütecek olan Ostia piskoposu Innocent tarafından düzenlenen bir törenle vaftiz edildi.⁹⁰² Konsil sırasında girilen bu eylemin amacı şüphesiz kilise liderlerini etkilemektir. Nitekim elçilerin ihtidası kuşku uyandırmış, hatta bir Latin kronik yazarı, eserinde bu hadiseyi “Bu konsile Tatar murahhasları geldi ve bunlar mukaddes kaplarla vaftiz edildiler; fakat bunu hangi maksatla yaptıklarını Tanrı bilir” şeklinde ifade etmişti.⁹⁰³ İtalyan vakayinâmelerinden birinde, o sıralar Batı Avrupa'da Abaka Han'ın bizzat Roma'ya gelerek Papa tarafından vaftiz edildiğine ve onun elinden taç giydiğine dair tamamen şayiaya dayandığı anlaşılan bir rivayet mevcuttur.⁹⁰⁴ Lyon konsili, yeni bir Haçlı seferi oluşturma ve buna girişirken

⁹⁰¹ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 226-230; Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 453-454. Aigle, bu mektubun içerik olarak Hülâgû Han'ın Papa IV. Urban'a gönderdiği mektupla önemli oranda benzerlik taşıdığını ifade etmiştir (Aigle, “The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism”, s. 152-154). Aigle bir diğer çalışmasında, bu mektupta Hülâgû Han'ın Müslüman topraklarında ilerleyişinin detaylı şekilde anlatıldığını; ancak bu anlatının, Halep istilâsı sonrasında yaşananlarla örtüşmediğini ifade etmiştir. Metinde geçen “İsrailoğullarının katettiği çölün girişinde olan çöl kayalığı” ifadesiyle anlatılmak istenen, Mısır'a giden antik yol üzerinde bulunan Petra kentidir. Bu itibarla mektupta Hülâgû Han'a Hz. Musa'ya telmihle kurtarıcı rolü biçilmiştir (Aigle, “De la ‘non négociation’ à l’alliance inaboite”, s. 421; a.mlf., “From ‘Non-Negotiation’ to an Abortive Alliance”, s. 183).

⁹⁰² Marco Ciocchetti, “Contacts between the Mongols and the Latin West from the Point of View of the Italian Chronicles in the Second Half of the Thirteenth Century”, *Eurasian Studies*, 17 (2019), s. 253.

⁹⁰³ Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 455; Paviot, “England and the Mongols”, s. 310; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 50; Schmieder, *Europa und die Fremden*, s. 96.

⁹⁰⁴ Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 455; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 127. XIII. yüzyıl Avrupalı kronik yazarlarının 1274'te toplanan II. Lyon konsiline Abaka Han tarafından gönderilen elçilik heyeti hakkındaki izlenimleri için bk. Giovanni di Bella, “Una Legazione di Abāqā İl-

İlhanlı hükümdarıyla koordineli bir şekilde çalışma kararıyla sona erdi. Papa X. Gregorius, Abaka Han'ın bu ittifakla Suriye sahasını yeniden elde etme amacıyla olduğunun farkındaydı. Yine de İlhanlıların Hıristiyanlığı kabul ederek vaftiz olmaları, dahası bu müttefikliğin kutsal toprakları Hıristiyanların hâkimiyetine açma olasılığı karşısında bu gerçekliği görmezden gelebilirdi.⁹⁰⁵

Papa X. Gregorius, 13 Mart 1275 tarihli mektubuyla Abaka Han'a cevap verdi. İlhanlı elçilerinin konsilde kabul edilerek getirdikleri mesajın kendileriyle paylaşıldığını ifade eden Papa, İlhanlı hükümdarının Hıristiyanlık dinine ve bu dine iman eden kişilere yönelik teveccühünden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, kutsal toprakların Müslümanlardan geri alınması için girişilmek istenen Haçlı seferinin detayları kesinleştiğinde bunları iletmek üzere elçiler eliyle kendisiyle iletişime geçileceğini yazmıştır.⁹⁰⁶ Ancak bu mektubun gönderilmesine müteakip Papa X. Gregorius'un vefat etmesi, bahsedilen Haçlı seferi planının suya düşmesine yol açmıştır.⁹⁰⁷

Abaka Han'ın Edward'la kurduğu münasebetler, İngiliz şehzadesinin prenslik dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Hatta Edward'ın İngiltere kralı olmasıyla beraber iki devlet arasındaki ilişkilerin yeniden gelişme sürecine girdiğine şahit olunmaktadır. Bunun bir göstergesi olarak, Abaka Han'ın Ekümenik konsile gönderdiği elçilik heyetine başkanlık eden Ashbyli David'in Lyon'dan yola devamla İngiltere'ye gittiğini, ilhanın ittifak çağrısını bu kez Kral Edward'a sunduğunu vurgulamak gerekir. Aslı henüz ele geçememiş bulunan mektubun içeriği ancak İngiltere kralının cevabından çıkarılabilmektedir. İlhanlı hükümdarının mesajını alan Kral Edward, onun Hıristiyanlara olan yakınlık ve muhabbetinden, dahası kutsal toprakları Müslümanlardan alma düşüncesindeki coşkusundan etkilenmişti. İlhanlı hükümdarının çağrısına 26 Ocak 1275 tarihli

khān al Seconde Consilio di Lione Alcune Considerazioni dei Cronisti de XIII Secolo”, *Peloro – rivista del dottorato in scienze umanistiche*, VII/1 (2022), s. 5-36.

⁹⁰⁵ Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 153-154; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 50.

⁹⁰⁶ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 231-232; Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 455; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 128.

⁹⁰⁷ Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, 455; Richard, “The Mongols and the Franks”, s. 54; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 100-101; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 168; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 53-54.

mektubuyla mukabele eden İngiltere kralı, Abaka Han'a iyi dileklerini gönderdi ancak Memlûkler meselesini çözmek üzerine tertip edilmesi umulan saldırıyla ilgili detaylı açıklamalarda bulunmadı.⁹⁰⁸

1276 yılı sonlarına gelindiğinde Abaka Han'ın yeni bir elçilik heyetini batıya gönderdiğine şahit olunmaktadır. Iohannes (John) ve Iacobus (Jacob)⁹⁰⁹ adındaki elçiler Papa XXI. John'un huzuruna çıkarak İlhanlı hükümdarının mesajını iletiler. Bahsedilen mesaj metin halinde elde bulunmuyorsa da o sırada kardinal olan, Papa XXI. John'un ölümünden sonra ise Papa seçilen III. Nicolaus'un cevabındaki detaylar Abaka Han'ın mektubunun içeriğine dair bilgi vermeyi olanaklı hale getirmektedir. Abaka Han Papa'ya yönelik mektubunda, kutsal topraklara yönelik bir Haçlı seferine sadece sağlayacağı geçiş hakkıyla değil, aynı zamanda ordunun iaşesi ve göndereceği hususî kuvvetlerle katkıda bulunmayı taahhüt etmişti. Bunun yanı sıra İlhanlı elçiler Abaka Han'ın amcası, Büyük Moğol imparatoru Kubilay Kağan'ın Hıristiyanlık dinini seçtiğini söylemişlerdi.⁹¹⁰

İlhanlı elçileri, Papa III. Nicolaus'un ardından Fransa kralı III. Philippe⁹¹¹ ve İngiltere Kralı I. Edward'la görüşmüştü.⁹¹² Bu temaslarda, Papa'ya gönderildiği örneğe oldukça benzeyen mesajların paylaşıldığı muhakkaktır. Ancak yine de bu görüşmelere dair İngiliz

⁹⁰⁸ Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 280; Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", s. 24; Paviot, "England and the Mongols", s. 310-311; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 50; Bárány, "The Last *Rex Crucesignatus*", s. 209; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 53.

⁹⁰⁹ Bu hadiseye yer veren kronikler söz konusu İlhanlı elçilerinin Yunan veya Gürcü asıllı olduğunu aktarmışlardır (Lockhart, "The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khâns of Persia", s. 24, n. 14; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 170; Paviot, "England and the Mongols", s. 311). Ancak elçilerin isimlerinin Gürcüce olmadığı ortada olduğundan bazı araştırmacılar onların Yunan olduklarını ifade etmişlerdir. (Boyle, *The Il-khans of Persia and the Princes of Europe*", s. 30; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 50).

⁹¹⁰ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 101.

⁹¹¹ Döneme ait bir Fransız vakayinâmesi olan *Nangisli William Kornîği*'nde, Fransız kralıyla görüşmek üzere gelen İlhanlı elçilerinin Parisliler tarafından casus telakki edildiğinden bahsedilmiştir (Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 280-281; Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 170; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 129). Diğer yandan İngiliz kronikleri, Kral Edward 1271'de Akkâ'da iken ona yeterli ve ciddi destekte bulunamadığından ötürü İlhanlı hükümdarının özürlerini ileten altı elçiden bahsetmektedirler (Paviot, "England and the Mongols", s. 311).

⁹¹² Boyle, *The Il-khans of Persia and the Princes of Europe*", s. 30-31; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 101.

kronik yazarlarının kaleme aldıkları küçük notlar dışında bilgi bulunmaması,⁹¹³ bu konu hakkında etraflıca bilgi yürütmeyi zorlaştırmaktadır. Fakat İngiltere kralının bu dönemde ülkesiyle ilgili problemlere eğilmesi dolayısıyla yeni bir Haçlı seferinin bir parçası olma şansına sahip bulunmadığını söylemek mümkündür. Öte yandan, Avrupalı diğer liderlerle Akdeniz kıyısındaki Hıristiyan önderlerin yeni bir sefere ayıracakları kaynak ve imkâna sahip bulunmayışının da iki taraf arasında fiilî ittifakın ortaya çıkmasına engel olduğunu belirtmekte fayda vardır.

İlhanlı elçilerinin getirdiği, Papa ve yanında bulunanların doğru olmasını umdukları, Kubilay Kağan'ın Hıristiyan olduğuna ilişkin haberler onları ziyadesiyle memnun etmişti. Bu yüzden Roma kilisesinden bazı din adamlarını “İlhanlı hükümdarına, oğullarına ve halkına” Hıristiyanlık dinini öğretmek ve onları vaftiz etmek üzere doğuya göndermeyi planlamışlar ancak Papa XXI. John'un ölümü buna engel olmuştu. Şimdi, yeni Papa III. Nicolaus, yazdığı mektupta borç telâkki ettiği bu görevlendirme kapsamında Fransisken rahiplerden Pradolu Gerard, Parmalı Antonio, Saint-Agathalı John, Floransalı Andrea ve Arezzolu Matheus'u elçilikle görevlendirdiğini yazmaktadır. Kuşkusuz bu elçilerin Abaka Han'a, oğulları ve tebaasına Hıristiyanlık dinini öğretmek gibi daha önemli bir misyonları da vardı.⁹¹⁴ Abaka Han tarafından iyi bir şekilde karşılanması kuvvetle muhtemel olan Papalık elçilerinin, İlhanlı merkezindeki misyonerlik faaliyetlerinin ne derece işe yaradığı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Papa'nın İlhanlı hükümdarı ve oğullarının vaftiz edilmesine ilişkin arzusunun gerçekleştiğine yönelik kaynaklarda herhangi bir verinin mevcut olmadığı ifade edilmelidir. Dolayısıyla Pradolu Gerard'ın başını çektiği, temelde dinî misyonerlik amacına dayanan elçilik faaliyetinin esas amacı bakımından etkili sonuçlar vermediği ortadadır.⁹¹⁵

Abaka Han, bu elçileri Çin'e göndermek yerine⁹¹⁶ yeni bir mektupla batıya göndermeyi tercih etmişti. Nitekim XIII. yüzyıl İtalyan kronik yazarlardan Salimbene de Adam,

⁹¹³ Lockhart, “The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol İl-khāns of Persia”, s. 24-25; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 168.

⁹¹⁴ Ay, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik”, s. 52.

⁹¹⁵ Tanase, “Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III”, s. 345.

⁹¹⁶ Richard, Papa II. Nicolas tarafından yollanan bu elçilik heyetinin aslında Abaka Han'dan sonra Kubilay

vakayinâmesinde elçilik heyetinin başında bulunan Pradolu Gerard'ın sağ salim döndüğünü teyit etmektedir.⁹¹⁷ Bu arada, Abaka Han tarafından, Papalık elçilerinin geri dönüşleri sırasında kullanacakları güzergâhta bulunan Samagar Noyan'a yönelik, elçilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması ve onlara at ve erzak temin edilmesi hususunda bir *yarlıg* tahsis edildiğini ve bu *yarlıg*ın yanlarında taşımaları için rahiplere verildiğini⁹¹⁸ özellikle vurgulamak gerekir.

Vatikan Gizli Arşivi'nde keşfedilen söz konusu *yarlıg* ilk olarak Mostaert ve Cleaves tarafından Fransızca çevirisiyle birlikte notlandırılarak yayınlanmıştır. *Yarlıg* metninin transkripsiyonu aşağıda sunulmaktadır:

1. [Abaγ-]a üge manu
2. Samayar-a jāyura
3. bükün balayad-
4. un daruyas-ta
5. noyad-ta
6. todqayula qarayul-a jamučina ongyača-
7. čina. Baba-ača iregsed Barakčirqun
8. terigüten marqasiyas-a dabariydaγsad
9. irgen ongyačačin todqayul. ulay-a
10. umda sigüsü ana ülü megüdegülün
11. ögüdkün. Yayud kedtür anu
12. kücü buu kürgetegi. kembei.
13. Bičig manu taulai jil öbül-ün
14. terigün sara-in arban
15. jirγuyan-a Aras-a bükü-i
16. dür bičibei.⁹¹⁹

Kağan'la görüşmek üzere gönderildiğini belirtmektedir (Richard, "The Mongols and the Franks", s. 56, n. 46).

⁹¹⁷ Salimbene de Adam, *Cronica*, I, neşr. Guiseppe Scalia, Guiseppe Laterza & Figli, Bari 1966, s. 453; Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III", s. 334.

⁹¹⁸ Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III", s. 333.

⁹¹⁹ Mostaert-Cleaves, "Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes", s. 434-445. Aynı *yarlıg* metni, bilahare diğer bazı araştırmacılar tarafından da yayınlanmıştır: Louis Ligeti, *Monuments*

Mostaert ve Cleaves tarafından Moğolcanın günümüze ulaşan en eski yazılı eserlerinden biri ve İlhanlı hükümdarlarının sarayında yazılarak onların resmi yazışmalarında kullandıkları dilin önemli örneklerinden biri olarak tavsif ettiği, Papalık elçilerine verilmek üzere hazırlanan geçiş belgesi hüviyetindeki⁹²⁰ bu *yarlığın* Türkçe tercümesi şöyledir:

Bizim sözüümüz, Abaka

Samagar'a, yol üzerinde bulunan şehirlerin vali ve komutanlarına, posta istasyonlarının komiserlerine, muhafızlara, posta menzillerine hizmet eden insanlara, kayıkçılara,

Dedik ki: "Papa adına gelen Baraçirkun (Baraçirqun) riyasetindeki piskoposlara [yolda] tesadüf eden insanlar, kayıkçılar ve posta istasyonlarının komiserleri yoksun bırakmadan, onlara hayvan, içecek ve erzak verilsin; onlara karşı şiddete başvurulmasın [kimse onları alıkoymasın ve eşyalarına el konulmasın]."

*Mektubumuzu tavşan yılında, kışın ilk ayının on altısında,⁹²¹ Aras'ta bulunduğumuz sırada yazdık.*⁹²²

Abaka Han'ın o sıralarda Anadolu'da bulunan Samagar Noyan başta olmak üzere Papalık elçilerinin dönüş yolu üzerinde karşılaşacakları kişilere hitaben yayınladığı bu *yarlığın*

Préclassiques I: XIIIe et XIVe Siecles, Akadémia Kiadó, Budapest 1972, s. 243-244; *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script*, s. 150-151.

⁹²⁰ Mostaert-Cleaves, "Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes", s. 422, 423, 424.

⁹²¹ Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III", s. 334-336. Abaka Han'ın hükümdarlık süresi içerisinde 1267 ve 1279 yılları olmak üzere iki tavşan yılı olmasından hareketle bu yılları esas alan Mostaert ve Cleaves, *yarlığın* veriliş tarihi olarak 1267 yılı için 3 Kasım, 1279 yılı içinse 21 Kasım gününü işaret etmiştir (Mostaert-Cleaves, "Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes", s. 420-421, 423, 432, 445, n. 32). Ligeti de söz konusu *yarlığı* 1267 veya 1279 yılına tarihlendirmiştir (Ligeti, *Monuments Préclassiques I: XIIIe et XIVe Siecles*, s. 243). Richard, Kasım 1279 tarihinin daha doğru olduğunu ve bunun tercih edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Richard, "The Mongols and the Franks", s. 56). Bu itibarla, içerikle de uyumlu olacak şekilde *yarlığın* 21 Kasım 1279 gününe tarihlendirilmesi uygun görünmektedir.

⁹²² *Yarlığın* Türkçe tercümesinde Mostaert ve Cleaves tarafından yayınlanan Fransızca çeviri esas alınmıştır.

söz konusu elçilerin can ve mal güvenliklerini teminat altına aldığı açıktır. Ayrıca İlhanlı hükümdarı, elçilerin ihtiyaç duyacağı iâşe ve binek hayvanının temin edilmesini ve kimsenin onlara zarar vermemesini emretmiştir. Böylece onların yollarına kolaylık ve selamete devam etmeleri amaçlandığı açıktır.

Diğer yandan Papalık elçilerinin dönüş yolunda iken yanlarında taşıdıkları, Abaka Han'ın Papa III. Nicolaus'a gönderdiği mektup günümüze ulaşmayı başarmıştır.⁹²³ İlhanlı hükümdarı, "Ebedi Tanrı'nın erdemi ve Abaka Han'ın lütfuyla egemen Papamıza" ifadesiyle başlayan mektup, onun bir önceki yıl Fransa'nın bütün krallarının kendisine, yanında Papalık elçilerinin bulunmadığı bir elçi gönderdiklerini ve ondan Memlûklere saldırmak üzere denizi geçmesini istediklerini belirtmesiyle devam etmektedir. İlhan, eğer şimdi, Haçlı ordusu o taraftan yelken açarsa, İlhanlı ordusunun bu taraftan yelken açacağından ve böylece Memlûklere karşı birlikte sefere çıkacaklarından bahsetmiş, bu durumda kendilerinin Haçlı ordusuna iâşe temin edeceğini belirtmiştir. Bundan sonra 1271'te yaşanan hadiselerle değinen Abaka Han, geçmişte Memlûklere kuşatmak üzere ordu gönderdiklerini ancak Haçlı ordusu gecikip gelmeyince kendi ordusunun da döndüğünü bildirmiş, şimdi Haçlı ordusu yola çıktığında bu bilgiyi kendileriyle paylaşmalarını istemiştir. Ayrıca mücadele kendi lehlerine sonuçlandığında Kudüs'ü onlara vereceğini daha önce taahhüt ettiğini hatırlatan İlhanlı hükümdarı, topraklarındaki Hıristiyanları himaye etmesinin Hıristiyan yasa ve emirlerine uyan büyükannesinden⁹²⁴ kaynaklandığını söylemiş ve kendileri tarafından iyice anlaşıldığını umduğu Hıristiyan hâmilliğini sürdüreceğini vurgulamıştır. Mektup, tavşan yılında, ilk kış ayının on beşinde Aras'a yakın bir mevkide kaleme alınmıştır.⁹²⁵

⁹²³ Tanase, Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde bulunan bu mektubu Latince aslı ve Fransızca tercümesiyle birlikte yayınlamıştır: Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III", s. 333-347.

⁹²⁴ Hülâgû Han'ın annesi Sorgaktani Beki kastedilmektedir.

⁹²⁵ İlk olarak Mostaert ve Cleaves'in yayınladığı, Pradolu Gerard'ın riyaset ettiği elçilik heyetine dönüş yoluna çıkmalarından evvel İlhanlı hükümdarı tarafından verilen *yarlıg*da tarih olarak "ilk kış ayının on altıncı günü" ibaresi geçmektedir. Bu tarih 21 Kasım 1279 gününe tekabül etmektedir. Diğer yandan "tavşan yılında, ilk kış ayının on beşinci günü" yazıldığı açıkça belirtilen ve Abaka Han tarafından Papa III. Nicolaus'a gönderilen eldeki bu son mektubun 20 Kasım 1279 Pazartesi günü kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Elde mevcut materyaller ölçüğünde, Abaka Han'ın Papalığa gönderdiği bilinen bu son mektup, onun batılı muhataplarına daha önce gönderdiği mektuplarla üslup ve içerik açısından büyük benzerlikler taşımaktadır. Papalığa yönelik bu mesajında, Memlûklere yönelik ortak bir seferi planlama ve hayata geçirme teklifini yineleyen Abaka Han, Haçlı ordusunun erzak ihtiyacını karşılayacağını belirtmiştir. 1271'de İngiltere Prens Edward'la arasında yapılan yazışmayı takiben Samagar Noyan'ın önderliğinde bir orduyu Kuzey Suriye'ye sevk etmesine atıfta bulunmuş, Haçlıların kendilerine ulaşmaması sebebiyle kendi ordusunu bölgeden çektiğini yazmıştır. Bundan sonra planlanan seferle ilgili her şey yolunda gittiğinde Kudüs'ü Haçlılara bırakacağına ilişkin vadini yinelemiş ve ülkesindeki Hıristiyanların hâmisî olduğunu tekraren vurgulamıştır.

Bu arada, Sultan Baybars'ın 676/1277'deki ölümü Memlûk Sultanlığında bir dizi çalkantılı hadisenin yaşandığı kaotik bir siyasî manzara ortaya çıkarmıştır. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın, bu durumun yarattığı fırsatlardan istifade etmek üzere kendisiyle iş birliğinde bulunabilecek batılı liderlerle temasa geçtiği görülmektedir. Mesela Akkâ piskoposu Jeffrey'in İngiltere kralı I. Edward'ı yakın zamanda İlhanlılarla Memlûklerin karşı karşıya geleceği bir mücadeleden haberdar etmesini bunun bir örneği olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Akkâ piskoposu bu bilgiyi askerî destek istemek üzere bölgeye gelen İlhanlı elçisinden almıştı.⁹²⁶ Yine bazı İngiliz kroniklerinde geçen kayıtlara göre Abaka Han 1280 yılında Memlûklere karşı müşterek mücadelede batılı müttefiklerine 100.000 askerle destek olacağını vadeden mektuplar gönderdi.⁹²⁷ Ancak bu sırada Akkâlı Hıristiyanların Memlûk sultanı Kâlâvûn'la yapmış oldukları sulh antlaşmasına sadık kalmaları ve ilhanın batılı müttefiklerinin kendi dâhili ve öncelikli meseleleriyle ilgilenmekte olmaları, Abaka Han'ın destek arayışını boşa çıkardı. Nitekim Abaka Han Hıms Savaşı'nda Memlûklerle yalnızca kendi birlikleriyle mücadele etmek durumunda kaldı. Bu yüzden Abaka Han, Papalık ve batı krallıklarıyla ittifak yapmak suretiyle hedeflediği, Sultan Baybars'ın ölümüyle Memlûk Sultanlığı dâhilinde başlayan karışıklık sürecinin yarattığı fırsatı değerlendirme şansı bulamadı.⁹²⁸

⁹²⁶ Connell, *Western Views of the Tartars*, s. 171; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 130.

⁹²⁷ Bány, "The Last *Rex Crucesignatus*", s. 211; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 168.

⁹²⁸ Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 154.

Sonuç olarak, takip edilebildiği kadarıyla Abaka Han'ın Papalık ve batı krallıklarıyla münasebetleri 1267 yılında başlamıştır. Elçi teatileri kapsamında gönderilen mektuplarda İlhanlı hükümdarının temel amacının Memlûklere karşı Papalık ve batılı Hıristiyan krallarının askerî desteğini almak ve müttefikleriyle birlikte iki taraflı ve organize bir saldırıyla ortak düşmanları olan Memlûk Sultanlığı'nı mağlup edebilmek, bu sayede hâkimiyetini Suriye ve Mısır'ın ileri noktalarına taşımak olduğu anlaşılmaktadır. Papalar ise gönderdikleri mektuplarda temel olarak İlhanlı hükümdarını ve tebaasını Hıristiyanlaştırmak, bunun aynı sıra kutsal toprakların yeniden Hıristiyanların eline geçmesini sağlamak gibi pragmatik sonuçlarla ilgilenmişlerdir. Diğer yandan, batılı Hıristiyan krallıkları hükümdarlarının Abaka Han'a yazdıkları ilk mektuplarda, temel olarak düzenlenmesi planlanan yeni bir Haçlı seferinde İlhanlı desteğinin alarak müşterek bir saldırı yapma istekleri açıkça görülmektedir. Ancak ne Fransa kralı IX. Louis'nin Sekizinci Haçlı Seferi, ne de İngiltere krallığı veliaht prensi Edward'ın Akkâ'ya gelişinden sonraki faaliyetleri, aslında benzer hedefler etrafında buluşan bu hükümdarların müşterek ve ciddi bir askerî faaliyet ortaya koymasına imkân vermemiştir. Abaka Han ile Papalık ve batı krallıkları arasında aynı saiklerle meydana gelen muahhar münasebetler de daha öncekiler gibi beyhude birer çabadan ibaret kalmıştır. Bu yüzden ne Papalık ve önde gelen Avrupa kralları, ne de Abaka Han birbirleriyle iletişime geçmelerine önayak olan hedeflerini gerçekleştirememişlerdir.

3.4.3. Bizans İmparatorluğuyla Münasebetler

İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın Bizans İmparatorluğu'yla münasebetleri, onun cülusuna kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun başında, VIII. Mikhael Palaiologos bulunmaktaydı. 1259'da başkenti İznik olan Bizans İmparatorluğu'nda iktidara gelen VIII. Mikhael, bundan yaklaşık iki buçuk yıl sonra Konstantinopolis'teki Latin işgalini sona erdirmeyi ve Laskaris hanedanı üyelerini şehirden çıkarmayı başarmıştı.⁹²⁹

⁹²⁹ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, II, The University of Wisconsin Press, Madison-Milwaukee-London 1952, s. 536-538; Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicea (1204-1261)*, Oxford University Press, London 1975, s. 80-93; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 413-416; Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge University Press, Cambridge-New York 1993, s. 19-37; a.mlf., *A Biographical Dictionary of the Byzantion Empire*, Seaby, London 1991, s. 89-90.

Konstantinopolis’i yeniden Bizans egemenliğine katarak halkı nezdinde hükümdarlığının meşruiyetini sağlamlaştıran VIII. Mikhael Palaiologos çevresindeki pek çok devlet gibi İlhanlılarla da temasa geçti.⁹³⁰ İlk olarak İznik imparatoru olduğu dönemde Moğolların olası bir saldırısından çekinmiş ve Hülâgû Hân’la temasa geçerek ittifak arayışına girmişti. Bölgede Bizans otoritesini yeniden tesis eden imparatorun bundan sonra, ülkesini Sicilya kralı Anjoulu Charles’ın iştiyakla teşvik ettiği yeni bir Latin saldırısından uzak tutmak ve Anadolu’daki Bizans topraklarını Türkmen, onlardan da önemlisi Moğol akınlarına karşı güvence altına almak gibi iki temel hedefi vardı. İmparatorun İlhanlılarla geliştireceği iyi ilişkiler, her iki hedefin de başarıyla tamamlanması için elzemdi. Hülâgû ve Abaka Hanlar içinse Bizans desteğine ve fiilî yardımına ulaşmak, Memlûkler meselesine yoğunlaşma yolunda önemli bir adımdı. VIII. Mikhael Palaiologos’un Konstantinopolis’e girmesinden bir yıl sonra yeni bir elçilik heyeti göndermesi çerçevesinde gelişen münasebetler, Bizans imparatoruyla İlhanlı hükümdarları arasında karşılıklı çıkarların ön planda olduğu bir uzlaşının ortaya çıkışını sağlayacaktı.⁹³¹

1265 yılında imparatorun kızlarından biri olan Maria’nın (Mara Despina)⁹³² Hülâgû Hân’la evlendirilmesi kararlaştırılmıştı.⁹³³ Maria, İlhanlı merkezine gitmek üzere yola çıkmış, ancak bu yolculuk sırasında Hülâgû Han ölmüştü. Maria Kayseri’de iken Hülâgû Han’ın ölümünü öğrendi ancak buna rağmen yola devam ederek Azerbâyçân’a geldi, burada Hülâgû Hân’ın oğlu ve varisi Abaka Han’la evlendi.⁹³⁴

⁹³⁰ Mehmet Tezcan, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 157-158.

⁹³¹ Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 196-198.

⁹³² Bizanslılar onu “Despina Mogulion” (Moğolların Hanımı) ismiyle, İlhanlı kaynakları ise “Despina Hatun” olarak anarlar (Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, s. 140; Judith Herrin, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013, s. 314; De Nicola, *The Kâtûns*, s. 215).

⁹³³ Ebu’l-Ferec, Bizans imparatoruna epey önce elçi gönderen Hülâgû Hân’ın bu prensesi istediğinden bahsetmektedir (Ebu’l-Ferec/Budge, I, s. 445). Bizans imparatoru Hülâgû Hân’dan çekindiği için ona sadakatini göstermek istemiş ve kızını zengin hediyelerle ona göndermiştir (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 516).

⁹³⁴ Ebu’l-Ferec/Budge, I, s. 445; Ebu’l-Ferec/Yaltkaya, s. 47; d’Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, s. 417-418; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, I, s. 253-254; Alexander van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, MacMillian and Co., London 1912, s. 273-274; Spuler, *İran Moğolları*, s. 78, 202; Sinor, “The Mongols and Western Europe”, 529; a.mlf., “Mongols in the West”, s. 27; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 369; Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 151; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 516; Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 159, 197; Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, s. 80; Beyânî, *Zen der-İrân*, s. 63; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, I, E. J. Brill, Leiden 1983, s. 102; Omeljan Pritsak-

Bizanslı tarih yazarı Pachymérés, eserinin İmparator VIII. Mikhael Palaiologos'un İlhanlılar ve Memlûklere elçiler göndermesini konu edindiği kısmında bu evliliğin oluşum sürecini şu cümlelerle ifade etmektedir:

İmparator, Deiplobatatzina'dan olan öz kızı Maria'yı, Pantokrator Manastırı'nın lideri olan Prinkips⁹³⁵ aracılığıyla evlendirdi. Daha sonra Prinkips genç kızı çok zengin ve şık bir araçla [İlhanlı ülkesine] götürdü. Yanlarında ipekten dokunmuş bezle yapılmış çadırdan bir şapel vardı. Azizlerin altından tasvirlerini taşıyan ve içinde kutsal kaplar bulunan bu çadırın saz kamışlarından imal edilmiş dirsekleri mevcuttu. (...) Hülâgû onlar varmadan evvel bu dünyadan ayrılmış olsa da kız yolculuğunu tamamlamıştı; bu yüzden onun halefi olan yeni hükümdar Abaka ile evlendi.⁹³⁶

Bu hadiseyi aktaran bazı Ermeni müverrihleri, kendisi de Hıristiyan olup dindaşlarını koruyup kollayan Dokuz Hatun'un ölümü üzerine Tanrı'nın Despina Hatun'u (Maria) ortaya çıkararak Abaka Han'a zevce olması için gönderdiğini; Abaka Han'ın Hıristiyanlığı kabul edip Antakya patriği tarafından vaftiz edildiğini ve bu haberin Hıristiyanlar tarafından duyularak sevinçle karşılandığını belirtirler.⁹³⁷

Anthony Cutler, "Mongols", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, Oxford University Press, New York-Oxford, 1991, s. 1395.

⁹³⁵ Asıl adı Thédose olan bu keşiş, günümüzde Molla Zeyrek Camii olarak bilinen Pantokrator Manastırı'nı idare etmekteydi. Soylu bir aileden geldiği için ona "Prinkips" denmekteydi. (İlcan Bihter Gül, *Georges Pachymérés'in Relations Historiques Adli Eserinde Yer Alan Türkler ile İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s. 21). Buna mukabil Ebu'l-Ferec Maria'nın Rumların Antakya patriği Afimius tarafından Azerbâycân'a götürüldüğünü yazmaktadır (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 445; Ebu'l-Ferec/Doğrul, II, s. 585). Korobeinikov, Maria'ya üç yüksek rütbeli piskoposun eşlik ettiğinden bahsetmektedir: Antakya Rum Ortodoks Patriği Euthymios (1258-1273), Erzincan Ermeni piskoposu Sarhis ve Pantokrator manastırı başpiskoposu Theodosios Villehardoin (Dimitri Korobeinikov, "The Ilkhans in Byzantine Sources", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. T. May-D. Bayarsaikhan-C. P. Atwood, Brill, Leiden-Boston 2021, s. 406-407).

⁹³⁶ Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, I/3, Fransızcaya çev. V. Laurent, notl. A. Failler, Société d'Édition "Les Belles Lettres", Paris 1984, s. 234; Gül, *Georges Pachymérés'in Relations Historiques Adli Eserinde Yer Alan Türkler ile İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi*, s. 21-22, 73.

⁹³⁷ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 119-120; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas*, s. 149.

Bu evlilikle birlikte Abaka Han Bizans imparatoru arasında yakınlık hatta ittifak hasıl oldu. Bunun bir göstergesi olarak, Maria'yı Tebriz'e getiren prinçips liderliğindeki heyetle bazı antlaşmalar yapıldı. Memlûk ve Altın Orda tehdidi altında bulunan İlhanlı hükümdarı için Bizans imparatoruyla yapılan antlaşmalar oldukça önemliydi. Bu ittifak, Altın Orda Hanlığı ile ilişkileri bozulan imparatorun ihtiyaçlarına da cevap verecek niteliğe sahipti. Kurulan akrabalık ilişkisiyle birlikte Abaka Han ile VIII. Mikhael Palaiologos arasındaki elçi teatileri de gelişim gösterdi. Nitekim 1267-1268 civarında bir İlhanlı elçilik heyeti Konstantinopolis'te görüldü.⁹³⁸

Bu arada, Maria'nın İlhanlı topraklarına gönderilmesinden ve yeni ilhanla evlendirilmesinden kısa bir süre sonra Bizans imparatorunun Memlûk ve Altın Orda elçilerinin topraklarından geçmesine izin vermişti. Bilindiği üzere, İlhanlıların siyasî çekişmelere girdiği bu iki devlet arasında bu yıllarda sıcak ilişkiler kurulmakta ve antlaşmalar yapılmaktaydı. Memlûk ve Altın Orda hükümdarlarının mesajlarını taşıyan elçiler doğal olarak iki devleti birbirine bağlayan deniz yolunu kullanmak zorunda olduklarından Bizans denizlerinden geçmek durumundaydılar. Bizans imparatorunun Memlûk ve Altın Orda elçilerine geçiş izni vermesi, Abaka Han nezdinde rahatsızlık yaratmıştı. Nitekim tam da bu sıralarda İlhanlıların İznik'e saldıracaklarına yönelik bir şayia ortaya çıktı ve şehir halkı arasında giderek yayıldı. Muhtemelen Abaka Han'ın casusları tarafından yayılan söylentiler bir süreliğine kenti sarstıysa da İlhanlı harekâtının gerçekleşmemesi zamanla tansiyonun düşmesini sağladı. Anlaşıldığına göre psikolojik savaşa ve söylentilerin yayılmasına, Cengiz Han'dan beri aşına olan Moğollar bu kez İznik özelinde imparatora mesaj vermek istemişlerdi. İlhan, Memlûk ve Altın Orda elçilerinin geçişine tanınan serbestiyete duyduğu öfkeyi kayınpederi Bizans imparatora gözdağı vererek gösterdi. İmparator uyarıyı ciddiye alarak en azından Berke Han'ın ölümüne kadar Müslüman diplomatların ülkesinden geçişini yasakladı. Bir süre sonra Sultan Baybars'a Abaka Han'la barış yapma çağrısında bulduysa da Memlûk hükümdarı buna kayıtsız kaldı ve yalnızca Bizans imparatoruyla antlaşmasını yenilemekle yetindi.⁹³⁹

⁹³⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 78-79.

⁹³⁹ Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 199.

Öte yandan Abaka Han'ın Papa başta olmak üzere batılı liderlere gönderdiği elçiler vasıtasıyla ulaştırdığı mesajlar, aynı zamanda onun Bizans imparatoruyla arasında gelişen münasebetleri de gözler önüne sermektedir. Bu cümleden, ilk olarak Papa IV. Clement, 20 Ağustos 1267 tarihli Abaka Han'ın mektubuna cevap olarak gönderdiği mektuptan bahsetmek gerekmektedir. Bu mektupta Papa, İlhanlı hükümdarı ile kayınpederi Bizans imparatorunun, planlanan Haçlı seferlerinde kendilerine yardımcı olacaklarını işitmekten duyduğu memnuniyeti de ifade etmiştir.⁹⁴⁰ Bu ifadeden İlhanlı hükümdarının Papa'ya daha önce gönderdiği meçhul mektupta kendisi ve kayınpederinin Papalık öncülüğünde girişilecek Haçlı seferine destek olacaklarından bahsettiği anlaşılmaktadır. Bundan hareketle İlhanlı ile imparatorun bu konuyu elçiler kanalıyla aralarında müzakere ettikleri sonucuna varmak mümkündür.

Abaka Han'ın Papa IV. Clements'e gönderdiği elde mevcut ilk Latince mektup da onun Bizans imparatoruyla olan münasebetleri açısından önemlidir. Bu mektup içeriğinde bulunan tarihe göre Ejder yılının altıncı ayının 23. gününde (3 Ağustos 1268)⁹⁴¹ günü kaleme alınmıştı.⁹⁴² Mektubu götürmek üzere Perpignanlı James Alaric adlı biri görevlendirilmiş ve onun yanına hükümdarın Salomon Arkaoun ve Nekpei/Negübei/Negbey⁹⁴³ adındaki iki hususî elçisi verilmişti.⁹⁴⁴ Papa ile görüşen

⁹⁴⁰ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 220-222; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 278-279; Borghezio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 451; Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Christian West", s. 556-557; Schmieder, *Europa und die Fremdem*, s. 98; Charles W. Connell, *Western View of the Tatars*, s. 164-165; Boyle, "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 29; Sinor, "The Mongols and Western Europe", s. 530; Aigle, "De la 'non négociation' à l'alliance inaboite", s. 410; a.mlf., "From 'Non-Negotiation' to an Abortive Alliance", s. 182; a.mlf., "The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa", s. 152; Tanase, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III", s. 335; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48; Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri*, s. 121-122; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 44; Âzerî, "Revâbit-i İlhânân-i Mogûl bâ-derbâr-ı Vâtikân", s. 64; Ekici-Kirişoğlu, "Hasımlıktan Hısımlığa", s. 79.

⁹⁴¹ Melville, "Chinese-Uigur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period", s. 94; Boyle, "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 29.

⁹⁴² Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223; Pashuto-Shtal, "Nekotoryye Dannyye ob İstochnikakh po İstorii Mongolskoy Politiki Papstva", s. 213; Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Christian West", s. 557; a.mlf., "The Il-khans of Persia and the Princes of Europe", s. 29; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 48; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 44-45.

⁹⁴³ Nekpei/Negübei'nin Cacaoğlu Nureddin'in vakfiyesinde şahit olarak geçen Negbey ile aynı kişi olması muhtemeldir (*Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, yay. haz. A. Temir, TTK, Ankara 1989, s. 200).

⁹⁴⁴ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223; Schmieder, *Europa und die Fremdem*, s. 329; Borghezio, "Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha", s. 453; Hasan Cevâdî, "İrân ez-dîde-yi seyyâhân-ı Orûpâ der-devre-yi İlhânân", *Berersîhâ-yi Târihî*, 41 (1351/1972); Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, s. 97; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 45.

İlhanlı elçilerinin yanında Bizans imparatorunun elçileri de bulunmaktaydı.⁹⁴⁵ Abaka Han mektubunda, Napoli Kralı Anjoulu Charles'ın Manfred'i hezimete uğrattığı bilgisini kayınpederi olan Bizans imparatoru VIII. Mihael Palaologos'tan öğrendiğini ifade etmişti.⁹⁴⁶ Bu durum, Abaka Han'la Bizans imparatoru arasında sıkı bir ilişki olduğunu ve bu kapsamda ikili arasında yazışmalar yaşandığını ortaya koymaktadır. Yine aynı mektupta birçok padişah, kral ve prensin kendilerine bağlı kalarak atalarının mülkü olan topraklarda huzur ve barış içinde yaşadıklarını ifade eden İlhanlı hükümdarı, Hıristiyanları ve onların kiliselerini destekleyerek koruduklarını, “saygıdeğer ve sevgili” kayınpederi Bizans imparatorunun sık sık kendisine gönderdiği mektuplarla Papalık kurumunun kutsallığını tasdik ettiğini vurgulamıştı.⁹⁴⁷ Abaka Han'ın kayınpederi için kullandığı ifadeler, İlhanlı-Bizans ilişkilerinin giderek geliştiğini ve gayet iyi bir noktada seyrettiğini göstermektedir.

1268 yılında Papa'yla görüşen İlhanlı elçilerinin yola devam ederek İber Yarımadası'na geçtikleri ve bir sonraki yıl Valensiya'da Aragon kralı I. Jacob'ın huzuruna çıktıkları görülmektedir. Elçilik heyetinin başında, ilhan tarafından papaya gönderilen, James Alaric adındaki aynı elçinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Aragon kralıyla görüşen İlhanlı elçilik heyetine Bizans imparatoru VIII. Mikhael Palaiologos'un elçilerinin de eşlik ettiğine şahit olunmaktadır. Görüşmede, Bizans imparatorunun, planlanan Haçlı seferi için krala deniz yoluyla yardım etme taahhüdü krala iletilmiştir.⁹⁴⁸ Bu itibarla gerek 1268'de Papa'ya gönderilen gerekse 1269'da Aragon kralıyla görüşmek üzere Valensiya'ya ulaşan heyetin İlhanlı ve Bizans elçilerinden oluştuğu görülmektedir. Bu durum Abaka Han'la kayınpederi arasındaki ilişkilerin boyutu ile iki lider arasındaki siyasi fikir birliğini ortaya koymasından bakımından önemlidir.

⁹⁴⁵ Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 97; Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 200; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 46

⁹⁴⁶ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223, 224.

⁹⁴⁷ Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen*, s. 223, 224; Borghezio, “Papalığın Moğollarla Münasebetinde Bir Safha”, s. 452, Boyle, “The Il-Khans of Persia and the Christian West”, s. 557; Jackson, *The Mongols and the West*, s. 167.

⁹⁴⁸ *The Chronicle of James I, King of the Aragon*, s. 599-600; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, s. 220; Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 200.

Bunu takiben 1274'te icra edilen Lyon Konsili'ne giden İlhanlı elçilik heyetine Bizans elçilerinin de katılığında şahit olunmaktadır.⁹⁴⁹ Bu durum, Abaka Han döneminde batıya gönderilen görevliler kanalıyla kurulan daha önceki temaslarda olduğu gibi, bu diplomatik misyonda da İlhanlı-Bizans iş birliğine işaret etmektedir. Diğer yandan 1276'da imparatorun mesajını ulaştırmak üzere batıya giden Bizans elçisi Metochites, Lozan'da görüştüğü Papa X. Gregory'e Balkanlar ve Anadolu'yu katederek Konya ve Kayseri gibi ikonik kentleri ele geçirmeyi, bunun ardından Haçlı ordusunu İlhanlı topraklarında dinlendirdikten sonra Suriye ve Filistin'e ilerleyerek kutsal toprakları ele geçirmeyi önermiş ve onu ikna etmiştir.⁹⁵⁰ Papa'nın ölümüyle önerilen sefer gerçekleşmemiş olsa da, söz konusu planın içeriğinde bulunan Haçlı ordusunun İlhanlı sahasındaki varlığına ilişkin düşünceler, İlhanlı Devleti ile Bizans İmparatorluğu ve Papalık arasındaki bağlantıları ve fikir birliğini vurgulamak bakımından önem arz etmektedir.

Bu arada Napoli ve Sicilya kralı Anjoulu Charles, Bizans imparatoru VIII. Mikhael Palaiologos'un Konstantinopolis'i geri alarak kentteki Venediklilerin ticarî varlığını sona erdirmesinden ve onların yerine Cenevizlileri desteklemesinden,⁹⁵¹ ayrıca İlhanlılarla yakınlık kurmasından oldukça rahatsızdı. Zira o birbirlerine düşman konumdaki Cenevizliler yerine Venediklilerin yanında yer almaktaydı. Hatta o kenti işgal ederek yeniden Latin egemenliğine alma yoluyla Bizans imparatorundan intikam alma niyetindeydi.⁹⁵² Ancak onun bu arzusu Kasım 1268'deki ölümüne kadar Katolik ve Ortodoks kiliselerini birleştirmeyi amaçlayan IV. Clement ve Fransız kralı IX. Louis'nin gayretleriyle dizginlenmişti. Kral Charles, Abaka Han'ın Bizans imparatoru VIII.

⁹⁴⁹ Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, s. 258-259.

⁹⁵⁰ Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 200.

⁹⁵¹ Konstantinopolis'in yeniden Bizans egemenliğine geçmesiyle birlikte imparator daha önce Venedik'in elinde bulunan imtiyazlar bu kez Cenevizlilere tanındı. Bilhassa 13 Mart 1261 tarihinde imzalanan Nymphaeus (Nif) Antlaşması'yla kentte yeni yerlere, Ege adalarında ticarî haklara sahip olan Cenevizliler Karadeniz'e çıkma şansını da yakaladılar. Cenevizlilere böylece Karadeniz'in güney kıyılarında üsler elde ederek koloniler kurma imkânını yakaladılar (Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", s. 158-159).

⁹⁵² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 418; Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 154-155; Morris Rossabi, *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West*, Kodansha International, Tokyo-New York-London 1992, s. 85; Işın Demirkent, "1082-1302 Yılları Arasında Bizans-Venedik İlişkilerine Kısa Bir Bakış", *İÜFTD*, 36 (2000), s. 149-150; Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 57, n. 374.

Mikhael Palaiologos'un kızı Maria'yla evlenmesinden ve bunun ardından Bizans İmparatorluğu ile İlhanlılar arasında gelişen iyi ilişkilerden hoşnut değildi. Papa'nın ölümü üzerine yeniden harekete geçen Kral Charles, Konstantinopolis'e yönelik yeni bir Latin işgalini gerçekleştirmek amacıyla 1269 yılında Sırbistan Kralı Stephan Uroš, Bulgar çarı Konstantin Tih ve Macar kralı IV. Béla ile ittifak yaptı, bununla yetinmeyerek İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a elçi gönderdi. Ancak onun bu rekabette Abaka Han'ı yanına çekme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.⁹⁵³

Görüldüğü üzere Abaka Han'ın Papa başta olmak üzere batılı liderlere gönderdiği mektuplardan kayınpederi için hürmet bildiren ifadeler kullanması, olası bir Haçlı seferinde imparatorun da destek olacağından bahsetmesi, ayrıca onun kendisine sık sık mektup gönderdiğini bildirmesi, bütün bunlara ek olarak İlhanlı elçilerinin batıda Bizans İmparatorluğu elçileriyle birlikte hareket etmiş olmaları Abaka Han'la VIII. Mikhael Palaiologos arasında sıkı bir iletişim olduğunu kanıtlamaktadır. Buna rağmen iki hükümdar arasında cereyan eden yazışmalardan günümüze ulaşan bir örnek bulunmaması, İlhanlı-Bizans ilişkilerinin bu dönemiyle alakalı detaylı bilgilere ulaşmayı güçleştirmektedir. Yine de elde mevcut dolaylı veriler, akrabalık ilişkisinin de katkısıyla ilhan ile imparator arasında sıcak bir havanın yakalandığını söylemeyi mümkün hâle getirmektedir.

Bilhassa Abaka Han Altın Orda ve Memlûklere karşı Bizans imparatorunu yanına çekmeyi, dahası onu yeni bir Haçlı seferinin bir parçası haline getirmeyi amaçlamaktaydı. Bizans imparatoru içinse, ilhanla akraba ve müttefik olmak, onunla aynı düşmanlara sahip olma anlamına gelmemekteydi. O, bir yanda İlhanlılar, diğer yanda ise Memlûkler ve Altın Orda Hanlığı arasındaki rekabette daha ziyade dengeli bir yol izlemeyi tercih etti.⁹⁵⁴ Bu cümleden bir yandan Abaka Han'la elçi teatisinde bulunarak İlhanlı elçilerinin yanına kattığı Bizans elçileriyle Papa ve batılı hükümdarlarla iletişimini sürdüren ve Konstantinopolis'in Latin tarafından işgali için gayret gösteren Fransız kralı Anjoulu

⁹⁵³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 420-421; Lippard, *The Mongols and Byzantium*, s. 201-202; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258*, s. 216-217.

⁹⁵⁴ Rossabi, *Voyager from Xanadu*, s. 108.

Charles'a karşı ittifak arayışına girişen Bizans imparatoru, diğer yandan Abaka Han'ın mücadele ettiği Memlûk ve Altın Orda hükümdarlarıyla iletişimini sürdürmüş, hatta iki devletin iletişimini sağlayan elçilerin Bizans denizlerini güzergâh edinmelerini umumiyetle engellememiştir. Dahası Sultan Baybars ve Sultan Kâlâvûn'la arasında gelişen elçi teatileri çerçevesinde yaptığı antlaşmalar⁹⁵⁵ çerçevesinde Memlûklerle iyi ilişkiler geliştirmiştir.

Sonuç olarak Abaka Han'ın Memlûklere galebe çalabilmek ve hâkimiyetini Suriye ve Mısır sahasına yayabilme adına Latinlerin ve Bizans İmparatorluğu'nun desteğini alma ümidiyle kayınpederi VIII. Mikhael Palaiologos'la sürekli iletişimde olduğu görülmektedir.⁹⁵⁶ Ancak Latinleri ve Türkmenleri sınırlarından uzak tutmak isteyen imparatorun, sadece Abaka Han'a değil kendisine de avantaj sağlayacak İlhanlı-Bizans ittifakından, uzak ve yakın komşularına karşı geliştirdiği politikalar ölçeğinde bir denge unsuru olarak istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, imparatorun İlhanlıları da yakından ilgilendiren Memlûk Sultanlığı, Altın Orda Hanlığı, Papalık ve batı krallıkları gibi siyasî yapılara yönelik yaklaşımlarının Abaka Han'ın politikalarıyla paralellik göstermemesinde açıkça görülmektedir. Diğer yandan Abaka Han, Bizans imparatoruyla kurduğu ittifak kanalıyla onu ve Latinleri, Memlûklere karşı giriştiği davada yanına çekmeyi bilmiş ancak onun gayretleri Bizans ve Latin kuvvetlerinin fiilî olarak yanında yer almalarına iktifa etmemiştir. Bu süreçte İlhanlı hükümdarı ve Bizans imparatorunun göttükleri siyasette varılmak istenen hedeflerin farklılıklar barındırması sebebiyle, iki devlet arasında gerçekleşen elçi teatilerini, kurulan akrabalık bağı ve yakın ilişkileri verimsiz, sonuç vermeyen faaliyetler olarak görmek mümkündür.

⁹⁵⁵ Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, s. 80. Sultan Baybars ve Sultan Kâlâvûn ile Bizans imparatoru VIII. Mikhael Palaiologos arasındaki elçilik faaliyetleri vasıtasıyla yapılan antlaşmalar hakkında detaylı bilgi için bk. M. Canard, "Le traité entre Byzance et l'egypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans Mamlûks Baibars er Qual'aün", *Mélanges Gauthier-Demombynes*, Imprimerie l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo 1937, s. 197-224; a.mlf. "Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qal'aün", *Byzantion*, X/2 (1935), s. 669-680.

⁹⁵⁶ Yukarıda bahsedildiği üzere bu durum, Abaka Han tarafından Papalık ve batı krallıklarına gönderilen elçi heyetlerine bazen Bizanslı elçilerin de iştirak etmelerinden ve İlhanlı elçilerinin taşıdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Buna rağmen, Abaka Han başta olmak üzere Moğol/İlhanlı hükümdarları tarafından yazılarak Bizans imparatoruna gönderilmiş, günümüze ulaşan herhangi bir mektup bulunmamaktadır (Jahn, "Tebriz", s. 60).

4. ABAKA HAN'IN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

4.1. Vefatı ve Defni

İlhanlı ordusunun Hıms Savaşı'nda aldığı yenilginin haberini Sincâr'da iken alan Abaka Han, Dicle Nehri'nin doğusuna geçerek 17 Receb 680/1 Kasım 1281 günü Keşâf'a çekilmişti. Buradan hareketle umumiyetle *kışlag* olarak ikamet ettiği Bağdâd'a ilerledi ve 2 Şâbân 680/16 Kasım 1281 tarihinde Muvâvvel yakınlarına ulaştı.⁹⁵⁷ 680/1281-1282 kışını bu kentte geçiren İlhanlı hükümdarı burada birtakım devlet meseleleriyle ilgilendi.

İlhan, 680/1281-1282 kışını idrak ettikten sonra, 3 Zilkade 680/13 Şubat 1282 günü Hemedân şehrine gitmek üzere Bağdâd'dan yola çıktı. Bir ayı aşkın yolculuğun ardından Hemedân'a girerek Melik Fahru'd-dîn Menuçehr'in sarayına yerleşti (6 Zilhicce 680/18 Mart 1282). Burada yeme-içmeye koyulan İlhanlı hükümdarı kentteki Hemedân'daki günlerini hayatın zevkleriyle meşgul olarak geçirdi.⁹⁵⁸

Kaynaklar tarafından aktarılan rivayete göre, Abaka Han burada bulunduğu sırada yeme-içmede aşırıya kaçmıştı.⁹⁵⁹ Vakit gece yarısına vardığında hâcet gidermek üzere bulunduğu yerden dışarı çıktı. Bu sırada bir ağacın dalında tünemiş siyah bir kuş gördü ve "O siyah kuş da nedir?" diye sordu, ardından muhafızlarına "Onu okla vur!" diye emretti. Muhafızlar ne kadar dikkatli bakarlarsa baksınlar ağacın dalında bir kuş göremediler. O an Abaka Han aniden fenalaşarak vefat etti (20 Zilhicce 680/1 Nisan 1282 Çarşamba).⁹⁶⁰ Reşîdu'd-dîn'in onun ölümünü "Hâlden hâle sokan ve ecelleri tayin eden,

⁹⁵⁷ Mîrh'ând, *Ravzatu 's-safâ*, V, s. 919; H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 114-115; H'ândemîr/Thackston, s. 64-65; Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1117; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 545; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 436.

⁹⁵⁸ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1117-1118; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 545; Mîrh'ând, *Ravzatu 's-safâ*, V, s. 919. Bu arada Ebu'l-Ferec, Hemedân'da iken onun Hıristiyanların bir bayramına iştirak ettiğini ve bu kapsamda şehirdeki kiliseye gittiğinden bahseder (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 466; Ebu'l-Ferec/Doğrul, II, s. 609).

⁹⁵⁹ Mesela Kazvînî, bu sırada Hemedân'da bulunan Abaka Han için her gün başka bir emirin ziyafet düzenlediğini, onun yiyip içmekten başka herhangi bir şeyle meşgul olmadığını; sonunda şarabın hükümdarın zihninde olumsuz etkilerini gösterdiğini yazmaktadır (Kazvînî, *Zafernâme*, II, s. 263-264).

⁹⁶⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1118; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 545; Mîrh'ând, *Ravzatu 's-safâ*, V, s. 919; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 436. H'ândemîr de buna benzer şekilde, Abaka Han'ın Hemedân'da devamlı alkol almaktan dolayı mecazının değiştiğini ve kuvvetten düşerek ciddi şekilde hastalandığını belirtmektedir. Ona göre 20 Zilhicce 680/1 Nisan 1282 gününe gelindiğinde kendini daha iyi hisseden İlhan bir sandalyeye oturarak dinlendiği sırada tam karşısına bir karga konmuş ve ötmeye başlamıştır;

İlhanlı hükümdarına ağaç dalının ucunda siyah bir kuş göstermişti” sözleriyle ifade etmektedir.⁹⁶¹ Ölümünün ardından ona en yakın emirlerden Şiktur Noyan aceleyle hareket ederek birkaç emirle birlikte cenaze töreni hazırlıklarını tamamladı.⁹⁶² Öldüğünde henüz 48 yaşında olan Abaka Han’ın naaşı, tıpkı babası Hülâgû Han’ın ölümünde olduğu gibi Şâhu Dağı’na götürüldü ve babasının mezarının yakınlıkta, gizli bir yere⁹⁶³ defnedildi.⁹⁶⁴

Resim 11: Abaka Han’ın cenaze töreni

(Reşîdu’-d-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi’u’-t-tevârih*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp.

Persan 1113, f. 198r)

hizmetçileri kargayı kovarken o birden bilincini kaybetmiş ve ölmüştür (H’ândemîr/Siyâkî, III, s. 115; H’ândemîr/Thackston, s. 65). Kâdı Ahmed Nigîdî, Abaka Han’ın ölümünün sabah vakti vuku bulduğunu zikretmektedir (Nigîdî, *El-Veledü’ş-Şefîk*, I, s. 422.

⁹⁶¹ Reşîdu’-d-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1118; Reşîdu’-d-dîn/Thackston, III, s. 545.

⁹⁶² Kazvîni, *Zafernâme*, II, s. 265.

⁹⁶³ Kazvîni, *Zafernâme*, II, s. 265.

⁹⁶⁴ Reşîdu’-d-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1118; Reşîdu’-d-dîn/Thackston, III, s. 545. Krawulsky, *Îrân - Das Reich der İlhâne*, s. 43. Hülâgû Hân, günümüzde Azerşehr denilmekte olan bu bölge, Tebriz’in mıntukalarından biri olan Dehhârgân’ın karşısında bulunan Şâhu Dağı’nda onun için yapılan, büyük ve korunaklı bir mevkie defnedilmiştir (Reşîdu’-d-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1051; Reşîdu’-d-dîn/Thackston, II, s. 514; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425).

Abaka Han'ın ölüm haberi duyulduğunda onun otağlarında matem töreni icra edildi. Bilhassa hatunlar, şehzadeler ve emirlerden oluşan bir grup kişi bu sırada Çâgâtû'da yasla meşgul oldu.⁹⁶⁵ Bu sırada Horâsân'dan yola çıkmış bulunan Şehzade Argun'u karşılamak üzere Tebriz şahnesi Narduy Ahtaçi ve onun arından Şiktur Noyan gönderildi. Bir süre sonra şehzade ile buluşan Şiktur Noyan onu ve yanında bulunan az sayıda kişiyi alarak Merâgâ'ya geldi. Burada bulunan hatun ve şehzadeler, şehzade Argun'a Abaka Han'ın yası sebebiyle kadeh kaldırdılar. Yas merasiminin ardından, yeni hükümdarın belirleneceği Çâgâtû'ya doğru hareket ettiler. Şehzade Argun bölgeye ulaşmadan önce burada hazır bulunan Acay, Kongurtay, Hülecü, Tağa Timur, Cuşkab, Kinşu, Baydu adlı şehzadeler, hatunlar ve önde gelen İlhanlı emirleri yeni hükümdarın kim olması gerektiği konusunda istişare etmekteydiler. Şehzadelerden Kongurtay, Hülâgû, Cuşkâb, Kinşu ve emirlerden Şiktur Noyan, Suncak Aka, Arap, Asık, Kara Buka gibi pek çok kişi Ahmed Teküder'in ilhan olması hususunda anlaştılar. Olcay Hatun ve bazı emirler ise Môngke Timur'un tarafında idiler. Diğer taraftan Kutuy Hatun, Buka, Aruk, Ak Buka ve Abaka Han'a yakın diğer bazı kimseler şehzade Argun taraftarı idiler. Bu sırada Môngke Timur'un öldüğü⁹⁶⁶ haberinin duyulması, İlhanlı tahtına çıkmaya aday şehzadelerin sayısını ikiye indirdiyse de kurultaydan henüz net bir karar ortaya çıkmamıştı. Bu yüzden Abaka Han tarafından da oldukça sevilen Şişî Bahşi, kurultayda bulunan emirlerin ekseriyetle Şehzade Ahmed'den yana olduklarını gördü ve Şehzade Argun'a kardeşinin hükümdarlığına karşı çıkmamasını telkin etti. Şehzade Argun, halihazırda yanında ordu bulunmamasının da etkisiyle ikna oldu. Böylece 26 Muharrem 681/6 Mayıs 1282 Çarşamba günü Ahmed Teküder'in İlhanlıların yeni hükümdarı olması ilişkin karar oluştu.⁹⁶⁷

Yapılan istişareler sonucunda Ahmed Teküdâr'ın ilhanlığı kurultayda bulunan kişilerce ortak kabul gördüğünden Kutuy Hatun'un otağ emiri Asık, o sırada şehzade Argun'un hizmetinde bulunan Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'yi Ahmed Teküder'in huzuruna

⁹⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1118, 1124; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 545, 548.

⁹⁶⁶ Môngke Timur 16 Muharrem 681/26 Nisan 1282 Pazar günü Musul civarında hayatını kaybetmiştir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1118; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 545; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 437; Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 466).

⁹⁶⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1124-1125; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 548-549; Şîrâzî/Afşâr, s. 53; Şîrâzî/Lane, s. 66.

getirtti. Nihayet 13 Rebülevvel 681/21 Haziran 1282 Pazar günü tertip edilen törenle Şehzade Ahmed hükümdar ilan edildi, Kongurtay ve Şiktur Noyan tarafından tahta oturtuldu ve adet olduğu üzere eğlenceler tertip edildi.⁹⁶⁸ Müslüman olmasından ötürü “Sultan Ahmed” tesmiye edilen Ahmed Teküder, bir süre sonra Argun’un muhalefeti ve taht davasıyla karşı karşıya kalacaktı.⁹⁶⁹

Kaynaklar, Abaka Han’ın ölümüyle ilgili olarak umumiyetle onun Hıms Savaşı’ndan sonra ümitsizliğe düşerek kendisini alkole ve eğlenceye verdiği, öldüğü gün ise yeme-içmede aşırıya gittiği bilgisini vermektedirler. Öte yandan bazı kaynak yazarları, onun zehirlenerek öldürüldüğünü kaydetmişlerdir. Mesela Kazvîni, onun Sâhib-i Divân tarafından düzenlenen bir eğlence sırasında öldüğünü yazmış, hatta bazı kişilerin İranlı bürokratı Mecdü’l-mülk Yezdî meselesinden doğan kırıngınlığından ötürü ilhana suikast düzenlemekle suçladıklarından bahsetmiştir.⁹⁷⁰

Sebastatsi ve Ebû’l-Fidâ da onun zehirlenerek suikasta uğradığından bahsetmiştir. Yine Sâhib-i Divân Şemsu’d-dîn Muhammed Cüveynî’ye atfedilen buna benzer bir rivayete göre Abaka Han Hıristiyanlarla olan dostluğundan ve onları himaye etmesinden ötürü zehirlenerek öldürülmüştür.⁹⁷¹ Ebu’l-Ferec de onun Cüveynî’nin verdiği zehirle öldürüldüğünü yazmaktadır. Hatta ona göre, bilahare bunu öğrenen şehzade Argun, onu amcası Ahmed Teküder’den istemiş, isteği kabul görmeyince bu suikastta onun da parmağının olduğunu düşünmüştür. Ebu’l-Ferec, Cüveynî’nin Argun’un hanlığı döneminde, onun emriyle idam edilmesinin bu meseleyle ilgili olduğunu belirtmektedir.⁹⁷²

⁹⁶⁸ Reşîdu’ d-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1126; Reşîdu’ d-dîn/Thackston, III, s. 549.

⁹⁶⁹ Şehzade Argun’u muhalefetiyle başlayan Ahmed Teküder’in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan süreç için bk. Reşîdu’ d-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1126-1154; Reşîdu’ d-dîn/Thackston, III, s. 548-563; Kazvîni/Nevâ’î, s. 593-595; Kazvîni/Browne, II, 144; Kazvîni/Öztürk, s. 481-483; Mîrh’ând, *Ravzatu’s-safâ*, V, s. 921-924; H’âdemîr/Siyâkî, III, s. 115-124; H’âdemîr/Thackston, s. 67-70; Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi*, s. 14-35; Judith Pfeiffer, *Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder*, Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 2003.

⁹⁷⁰ Kazvîni/Nevâ’î, s. 593; Kazvîni/Browne, II, 143; Kazvîni/Öztürk, s. 481. Abaka Han’ın Hemedân’da zehirlenerek öldürüldüğü şayiasından Ömerî de bahsetmektedir (Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, s. 406).

⁹⁷¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 88, n. 63.

⁹⁷² Ebu’l-Ferec/Budge, I, s. 472-473; Ebu’l-Ferec/Doğrul, II, s. 616-617; Mustafa Akkuş, “Abâkâ Han’ın

4.2. Hanımları, Çocukları, Damatları ve Torunları

Muasır ve muahhar kaynakların aktarımları Abaka Han'ın pek çok eşi ve cariyesi (*kûmâ'î/kumay*) olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlar arasında Moğol kabilelerine mensup, kendisine yakın kişilerin kızları veya kız kardeşleri olduğu gibi çevre hâkimiyetlerden kendisine eş olmak üzere gönderilen kadınlar da bulunmaktadır.

Resim 12: Abaka Han hatunlarından biriyle İlhanlı tahtında
(Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi 'u't-tevârih*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp.
Persan 1113, f. 194r)

Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40 (2016), s. 77, n. 8.

Abaka Han'ın hanımları bahsine, onun baş hatunu ile başlamak yerinde olacaktır. Moğollarda adet üzere hükümdarın bir hanımı baş hatun olarak diğerlerinden üstün sayılır ve bu kadın hükümdar kadınları arasındaki hiyerarşide en üstte konumlandırılırdı. İlhanlıların da aynı usulü takip etmeleri, ilk defa ilhan Hülâgû Han'ın eşi Dokuz Hatun'un şahsında görülmektedir. Aynı şekilde Abaka Han da Hülâgû Han'ın ölümünden sonra Moğol örfünde bulunan *leviratus* gereğince kendisine alarak başına *boğtağ* koymak suretiyle onu baş hatunu tayin etti ve Dokuz Hatun'un yerine oturttu.⁹⁷³ Bu kadın dışında daha önce Hülâgû Han'ın eşi olan Olcay Hatun, yine *leviratus* gereği babasının ölümü üzerine Abaka Han tarafından alındı.⁹⁷⁴ Aynı şekilde Hülâgû Han'ın babasının ölümünden sonra onun eşlerinden olup Kerayit kabilesine mensup bulunan Tuktay Hatun'la evlendi.⁹⁷⁵

Abaka Han'ın eşlerinden biri olan Dürcî Hatun'un diğer hanımlara önceliği mevcuttu.⁹⁷⁶ Gürci Hatun ölümünün ardından Nukdan Hatun'la evlendi ve müteveffa eşinin mevkiini ona bıraktı;⁹⁷⁷ onun ölümünden sonra ise Kongirat kabilesinden Kutlug Timur Gürgen'in kızı ve Tarakay Gürgen'in kız kardeşi olan İltüzmiş Hatun'la evlenerek söz konusu mevki ona verdi.⁹⁷⁸ Bundan başka 670/1271-1272 yılında Kirman hanı Sultan Kutbu'd-

⁹⁷³ Dokuz Hatun Abaka Han'ın tahta çıkışından üç gün önce, 29 Şaban 663/16 Haziran 1265 tarihinde vefat etmiştir. Bu yüzden Abaka Han'ın Dokuz Hatun'dan boşalan makamı baş hatunu ilan ettiği Tuktay Hatun'a verdiği anlaşılmaktadır (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1052,1055; Reşîdu'd-dîn/Thackston, I, s. 514, III, s. 515).

⁹⁷⁴ Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^a.

⁹⁷⁵ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, s. 1055; Reşîdu'd-dîn/Aka vd., s. 75; Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^a.

⁹⁷⁶ Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^a.

⁹⁷⁷ Reşîdu'd-dîn/'Alîzâde, s. 96; Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^a.

⁹⁷⁸ Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^a.

dîn Muhammed'in kızı olan Padişah Hatun'la⁹⁷⁹ evlenen⁹⁸⁰ Abaka Han, ona kendi annesi Yisüncin Hatun'un mevkiini verdi.⁹⁸¹

Kirman Karahıtay sarayında konfor içinde büyüyen Padişah Hatun'un Moğol *ordo* yaşamına uyum sağlayıp sağlayamayacağı, annesi Kutluğ Terken Hatun'un endişe etmesine neden olmuştu. Bu yüzden esasen daha evvel sözü verilmiş olmasına rağmen evlilik akdinin tam manasıyla gerçekleşmesi için Padişah Hatun'un reşit olması beklendi. Sonunda Padişah Hatun, Karahay adlı bir emirin elçi olarak Kirmân'a gönderilmesiyle düzenlenen görkemli bir törenle alındı ve Abaka Han'ın *ordosuna* getirildi.⁹⁸² Abaka Han'ın annesinin ölümüyle ile Padişah Hatun'un İlhanlı *ordosuna* gelişi hemen hemen aynı tarihlere rastladı.⁹⁸³ Bu yüzden Yesüncin Hatun'un mevkiini elde etme şansı bulan Padişah Hatun, karakter ve zekâsı ile ön plana çıkarak aynı zamanda onun *ordosunun* ve tacının yeni sahibi oldu. Zamanla Abaka Han'ın diğer eşleri ve emirlerinin yanı sıra dinî ekâbirden de saygı görme şansı buldu.⁹⁸⁴ Vassâf'ın aktardığına göre Abaka Han, Padişah Hatun'a özel bir ilgi duymakta ve onu diğer hanımlarından daha üstün konumda tutmaktaydı.⁹⁸⁵

⁹⁷⁹ Kirmân hâkimi Kutbu'd-dîn Muhammed ve Kutluğ Terken Hatun'un kızı olan Padişah Hatun'la ilgili *Ravzatu's-safâ* dışında hiçbir kaynakta geçmeyen bir rivayet oldukça ilginçtir: Moğol hükümdarlarının güzel yüzlü kızları talep ettikleri ve onlarla bir-iki gün geçirdikten sonra bu kızları emirlerine veya yardımcılara bağışladıkları bilinmekteydi. Bu yüzden Moğol hükümdarlarının dikkatinden uzak tutulmak istenen Padişah Hatun, erkeklerin arasında gizlendi ve bu zaman zarfında Sultan Hasan Şah olarak bilindi. Fakat bir süre sonra bu sırrın faş olması üzerine Abaka Han onu istedi. Böylece birkaç sene ilhanın annesinin yanında kalan Padişah Hatun, sonunda Geyhatu'nun hanımlarından biri oldu (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 728).

⁹⁸⁰ Esasen Padişah Hatun, Abaka Han tarafından henüz tahta çıkacağı sırada istenmiş ve bu istek kabul görmüş (Vassâf/Tahrîr, s. 177) ancak evlilik akdinin gerçekleşmesi için kızın erişkin yaşa gelmesi beklenmiştir (Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 246-247). *Simtu'l-ulâ*'daki bilgiye göre Padişah Hatun, 654/1256 yılında doğmuştur (Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 35). Bu itibarla onun Abaka Han'la evlendiği sırada 15-16 yaşlarında olduğunu söylemek mümkündür.

⁹⁸¹ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1055; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 515. Abaka Han'ın ölümünden sonra Geyhatu Han'la evlenen bu kadın, o sıradaki Kirmân idarecisi olan kardeşi Suyurgatmış'ı önce hapsederek eyaletin idaresini üzerine almış, sonra da onu ortadan kaldırmıştır. Baydu Han döneminde Suyurgatmış'ın eşi Kerdüçin'in teşvik ve girişimiyle derdest edilen Padişah Hatun, 694/1295 yılında kısas gereği Şîrâz ve İsfahân yöresinde idam edilmiştir (Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, s. 935; Vassâf/İsfahânî, 293-295; Kazvîni/Öztürk, s. 428-429; Üçok, *Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 122-133). Kerdüçin ile onun bu ve diğer faaliyetleri için bk. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'id Hân'a Ait Dört Yarlık", s. 87-88.

⁹⁸² Padişah Hatun'un Kirman'dan alınarak Abaka Han'ın yanına getirilmesi hakkında tafsilatlı ve sanatlı bir anlatımı için bk. *Târîh-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 227-238.

⁹⁸³ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1055; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 515.

⁹⁸⁴ *Târîh-i Şâhî-yi Karâhutâyân*, s. 139-140; Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 247.

⁹⁸⁵ Vassâf/Tahrîr, s. 177-178; Vassâf/İsfahânî, s. 291.

Abaka Han'ın eşlerinden bir diğeri olan Mirtay Hatun ise Kongirat kabilesinden olup Cengiz Han'a hizmet eden komutanlardan Kıtay Noyan'ın yeğenlerinden biri ve Musa Gürgân'ın kardeşi idi.⁹⁸⁶ İlhanın Mirtay Hatun'la evliliğinden sonra, onun dokuzuncu hatunu olarak sıralanan Bulugan Hatun, Bukay/Nugay Yarguçi'nin yakınlarından biri olarak tavsif edilmektedir. İlhanlı hükümdarının ölümünden sonra *leviratus* gereği onun oğlu Argun Han ile evlenen bu kadın ve 23 Safer 685/20 Nisan 1286 tarihinde Kür Nehri yakınlarında vefat etmiştir.⁹⁸⁷

Öte yandan, daha önce bahsedildiği üzere, Bizans imparatoru VII. Mikhail Paleologos, İlhanlılarla yakınlık kurabilmek amacıyla gayrimeşru kızı⁹⁸⁸ Maria'yı Hülâgû'ya eş olması için Azerbaycan'a göndermişti.⁹⁸⁹ Böylece Azerbaycan'a kadar gelen Despina Abaka Han'la evlenerek onun eşlerinden biri oldu. Bu hadiseyi aktaran bazı Ermeni müverrihleri, Tanrı'nın kendisi de Hıristiyan olup dindaşlarını koruyup kollayan Dokuz Hatun'un ölümü üzerine Despina Hatun'u ortaya çıkararak Abaka Han'a zevce olması için gönderdiğini; Abaka Han'ın Hıristiyanlığı kabul edip Antakya patriği tarafından vaftiz edildiğini ve bu haberin Hıristiyanlar tarafından duyularak sevinçle karşılandığını belirtirler.⁹⁹⁰ Bu çalışmanın ilgili kısımlarında vurgulandığı üzere, ilk İlhanlı hükümdarlarının Budizm'e yakın bir dinî inanca sahip oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla Ermeni kaynaklarının Abaka'nın Hıristiyan olduğuna yönelik aktarımlarının gerçeği yansıtmadığı ortadadır. Bu aktarımların, dönemin Ermeni tarih yazarlarının ekserinde görülen Hülâgû ve/veya Abaka Hanların Hıristiyanlığı kabul ettiklerine ilişkin

⁹⁸⁶ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1055-1056.

⁹⁸⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1056,1162; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 515, 566; Melville, "Boloğân Kâtûn". Reşîdu'd-dîn, Bulugan Hatun'u zengin hazinesiyle anmakta; onun hazisindeki mücevherâtın zenginliğini, Abaka Han'ın hazineye gittiği vakitlerin her birinde gösterişli ve kıymetli bir mücevheri alarak Bulugan Hatun'a hediye etmesine bağlamaktadır. Abaka Han, Bulugan Hatun'un ölümünün ardından onun hazinesinin şehzade Gazan'a bırakılmasını vasiyet etmiş, Argun Han da babasının vasiyetine uyarak birkaç küçük parça müstesna olmak üzere hazinenin mühürlenerek söz konusu şehzadeye bırakılmasını buyurmuştur (Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 450; Özgüdenli, *Gâzan Hân ve Reformları*, s. 61). Ancak daha sonra hazinenin bir kısmı -mühürlü olmasına rağmen- hazinedarlar tarafından soyulmuştur (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1213-1214; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 593).

⁹⁸⁸ İmparator VII. Mikhail diğer gayrimeşru kızını ise 1272 yılı civarında Saray'a göndererek Altın Orda Hanı Berke Han'la evlendirmiş, böylece İlhanlı hanedanıyla olduğu gibi Altın Orda Hanlığı hanedanıyla da akrabalık bağı kurmuş ve yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır (Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, s. s. 81; Herrin, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, s. 314-315).

⁹⁸⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 78, 202.

⁹⁹⁰ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 119-120; Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 149.

hayalî anlayışın örnekleri oldukları görülmektedir. Bununla beraber Abaka Han'la evlenen Maria'nın İlhanlılar arasında Hıristiyanlık inancını sürdürdüğü gibi, tıpkı Hülâgû Hân'ın eşlerinden Dokuz Hatun'un yaptığı şekilde, bu dini teşvik ve dindaşlarını himaye ettiği bilinmektedir.⁹⁹¹

Bu kadının adına Reşîdüddîn'in eseri *Câmi'ü't-tevârih*'te, Abaka Han'ın hanımları bahsinde, listenin sonunda ve kumalarının (*kûmâ'î/kumay*) isimlerinin hemen yanında yer almaktadır.⁹⁹² Togan'a göre bu durum Türk ve Moğol kökenli olmayanların; yani Ermeni, Gürcü, Rumi Rus, Süryani ve sair zümrelerin Moğollar nezdinde değersiz olmasıyla ilintilidir.⁹⁹³ Bizanslılar onu “Despina Mogulion” (Moğolların Hanımı) ismiyle, İlhanlı kaynakları ise “Despine Hatun” adıyla anmaktadırlar. Maria, Abaka Han'ın ölümünün ardından Konstantinopolis'e dönmüş ve burada bir rahibe manastırı kurmuştur.⁹⁹⁴

İlhanlı tarihi kaynakları Abaka Han'ın Despina Hatun'dan olan herhangi bir çocuğunun varlığıyla ilgili bilgi vermemektedirler. Ancak Korobeinokov muhtemelen Maria'nın Abaka Han'dan olma Theodora Arakhantloun isimli bir kızından bahsetmektedir. Ona göre, muhtemelen annesiyle birlikte Konstantinopolis'e dönen bu kadın, daha sonra burada Bulgaristan çarı III. John Asen'in oğlu Isaac Palaiologos'la evlenmiştir.⁹⁹⁵ Daha

⁹⁹¹ Herrin, *Unrivalled Influence*, s. 314.

⁹⁹² Reşîdü'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1056; Reşîdü'd-dîn/Thackston, III, s. 515-516. Diğer yandan Reşîdü'd-dîn'in bir diğer eseri Şu'ab-i pençgâne'de böyle bir durum söz konusu değildir (Reşîdü'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^a).

⁹⁹³ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 362-363.

⁹⁹⁴ Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, s. 140; De Nicola, *The Kātūns*, s. 215. Herrin, *Unrivalled Influence* s. 315; Korobeinikov, “The Ilkhans in Byzantine Sources”, s. 386-387. Bizanslılar tarafından Panaghia Mouchliotissa” olarak adlandırılan, günümüzde ise Moğolların Azize Meryem Kilisesi yahut Kanlı Kilise olarak bilinen ve 1282 veya 1285 yılında yapıldığı tahmin edilen bu eser için ayrıca bk. John Freely-Ahmet S. Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2004, s. 256-258; Ken Parry, “Pierre Giles’ Constantinople: A 16th-Century Frenchman in the City of Suleyman the Magnificent”, *Byzantium to China: Religion, History and Culture on the Silk Roads – Studies in Honour of Samuel N.C. Lieu*, Brill, Leiden-Boston 2022, s. 413.

⁹⁹⁵ Korobeinikov'a göre Theodora'nın “Arakhantloun” ismi muhtemelen “dindar hanımefendi” anlamına gelen “ari'un khātūn” ifadesinin kısaltmasıdır (Korobeinikov, “The Ilkhans in Byzantine Sources”, s. 409, n. 97). Geleneksel olarak Maria'nın Abaka Han'ın 1282 yılındaki vefatından sonra Konstantinopolis'e döndüğünün düşünüldüğünü belirten Korobeinikov, bu konuda Baydu ve Gazan arasında taht kavgasının yaşandığı Mart-Eylül 1295 aralığına tarihlenen bir kayda dikkat çekmektedir. Ona göre, Orbelian'ın ifadesiyle “Baydu'yu kendi oğlu gibi yetiştiren Maria'nın, şehzadenin 4 Ekim 1295'teki idamından önce

sonra Kariye Camii'ne tebdil edilecek olan Kutsal Kurtarıcı Kilisesi'nde bulunan ve Hz. İsa ile annesi Hz. Meryem'i betimleyen mozaikte Hz. İsa'nın ayağının dibinde diz çökmüş şekilde tasvir edilen "Moğolların Hanımı" olarak tanımlanan yaşlı rahibenin muhtemelen Abaka Han'ın eşi Mara Despina'yı sembolize etmektedir.⁹⁹⁶

Abaka Han eşlerinden başka pek çok cariyeye (*kûmâ'i/kumay*) sahipti. Reşîdu'd-dîn, onun Kaymış İgaçi, Kukatay, Bulugaçin İgaçi, Buvulçin İgaçi, Şirin İgaçi, Altay İgaçi adındaki kadınların dışında ismi bilinmeyen pek çok cariyeye sahip olduğunu aktarmaktadır.⁹⁹⁷

Döneme ilişkin kaynaklar Abaka Han'ın çeşitli eşlerinden ve cariyelerinden iki erkek ve yedi kız olmak üzere dokuz çocuğu olduğundan bahsetmektedirler. Onun erkek çocukları, Kaymış Hatun'dan doğma Argun ve Nukdan Hatun'dan doğma Geyhatu, Abaka Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına çıkmış;⁹⁹⁸ Argun 1284-1291 yılları arasında, Geyhatu ise 1291-1295 yılları arasında hüküm sürmüştür. Abaka Han'ın kız çocukları bahsine gelince, bunlar Tudan Hatun, Tagay, Melike, Kukatay'dan doğma Togançuk, Buvulçin'den doğma İl Kutlug⁹⁹⁹, Olcaytay ve Mirtay'dan doğma Nuçin olarak sıralanabilir.¹⁰⁰⁰

Tebri'z'i terk ederek Konstantinopolis'e döndüğü" neredeyse kesindir (Korobeinikov, "The Ilkhans in Byzantine Sources", s. 409).

⁹⁹⁶ Freely-Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul*, s. 275; Korobeinikov, "The Ilkhans in Byzantine Sources", s. 385-387; Parry, "Pierre Giles' Constantinople", s. 413.

⁹⁹⁷ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1056; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 516; Reşîdu'd-dîn, *Şu'ab-i pençgâne*, v. 143^b.

⁹⁹⁸ Geyhatu Han hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bk. Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamânı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.

⁹⁹⁹ İl Kutlug Hatun hakkında bk. Yoni Brack, "A Mongol Princess Making *hâjj*: The Biography of El Qutlugh Daughter of Abagha Ilkhan (r. 1265-82)", *JRAS*, XXI/3 (2011), s. 331-359.

¹⁰⁰⁰ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1056-1057; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 516.

Resim 13: Abaka Han şehzadesi Argun'la birlikte (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi' u't-tevârih*, Bibliothèque Nationale de France, MS. Supp. Persan 1113, f. 198v)

Abaka Han'ın damatları, yani kızlarının ve kız torunlarının eşleri olan kişiler konusunda kaynakların verdiği bilgiler tatmin edici olmaktan uzaktır. Moğolların, dolayısıyla İlhanlıların hanedan ailesine mensup kız çocuklarını yine Moğol/İlhanlı elit zümresi içerisinde yer alan kimselerle evlendirdikleri bilinmektedir. Bu kapsamda Abaka Han'ın kızlarından Tagay'ın Emir Duladay İdaçi'yle; annesi Bulugan Hatun olan üçüncü kızı Melike'nin Bayavut kabilesine mensup Nogay Yarguçi oğlu Togan Buka'yla, 690/1291 yılında ölen dördüncü kızı Togançuk'un Uyrat kabilesinden Argun Aka oğlu Emir Novruz'la; beşinci kızı İl Kutlug'un Huşin kabilesinden Arabtay'la ve altıncı kızı Olcaytay'ın Gürcistan Meliki David'in oğluyla evlendiği bilinmektedir. Yine onun kız

torunları arasında yer alan, Tudan Hatun'dan doğan Yol Kutlug'un önce İlçitay Kuşçi'yle, ondan sonra ise İl Basmış'la evlendiği kaynaklara yansımıştır.¹⁰⁰¹

4.4. Dinî Yönü

İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın dinî yönünden bahsetmeden önce Moğol dini hakkında kısa bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han liderliğinde Moğol istilâsını başlatan kitleler umumiyetle çok uzun zamandan beri Türk tefekkürünün tesiri altında Şamanizm inancına meyletmiş bulunuyorlardı. Moğol inancı Şamanist batıl akideler, kehanetler ve büyü gibi bazı inançlara dayanmaktaydı.¹⁰⁰² İmparatorluğun tebaası ve idarecileri arasında Şamanizm, Budizm ve Taoizm gibi inançların yanı sıra İslâm ve Hıristiyanlık gibi semavî dinlere inanan kişiler de bulunmaktaydı. Moğol hanları, yüksek otoritelerini tanınmaları kaydıyla farklı dinlere inanan gruplara hoşgörüyü yaklaşmışlar ve kişi ve gruplara dinlerini yaşamaları hususunda devrin diğer devletlerinde görülmeyen bir serbestiyet tanımışlardı.

İlhanlı Devleti'ni kuran Moğol topluluğu ise kahir ekseriyetle Şamanizm ve Budizm inancına sahipti. Budist olan Hülâgû Han tarafından kurulan İlhanlı Devleti, Budizm'e İran sahasında ikinci kez etkin bir yayılma şansı sunmuştu.¹⁰⁰³ İtikâdî açıdan Uygur, Tangut, Çin ve Tibet kökenli Budist din adamlarından oldukça etkilenen Moğollar, Budizm'i İlhanlılarda bilhassa ilk hükümdarlarının destek ve himayesiyle üstün bir konuma taşıdılar. Umumiyetle Tibet lamalarının öncülük ettiği Budizm'in Tantrik ekolü ile Uygur Budizmi, ilk İlhanlı hükümdarları üzerinde yoğun etkide bulundu.¹⁰⁰⁴ Devleti

¹⁰⁰¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1056-1057; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 516.

¹⁰⁰² Moğolların kadim diniyle ilgili detaylı bilgi için bk. Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020, s. 39-113.

¹⁰⁰³ Budizm İran sahasının doğusunda ilk kez M.Ö. III. yüzyıldan itibaren İslâm dininin bu topraklarda yaygınlaşmasına kadar varlık göstermiştir. Bu itibarla İlhanlı Devleti'nin kuruluşu Budizm'in bu bölgede yeniden temsilciler kazanmasını ve gelişmesini sağlamıştır (David A. Scott, "The Iranian Face of Buddhism", *East and West*, XL/1-4 (1990), s. 43; Mes'ûd Feryâmeneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", çev. S. Derin, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VII/2 (2020), s. 486, n. 2).

¹⁰⁰⁴ Klaus Sagaster, "The History of Buddhism among the Mongols", *The Spread of Buddhism*, ed. A. Heirman-S. P. Bumbacher, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 379-388; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford, Philadelphia 2010, s. 149; Feryâmeneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 492-493. Budizmin İlhanlı tarih yazımının güzide eserlerinden *Camîu't-Tevârih*'teki yansımaları hakkında ayrıca bk. Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s.

teşekkül ettiği yıllarda Uygur Budistleri İlhanlı sarayında yer aldılar. Hatta bunlardan bazıları Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan gibi yerlerde manastır toplulukları ihdas etme şansı buldular.¹⁰⁰⁵

Spuler, İlhanlı tarihinin en karanlık noktalarından birinin idarecilerin Budistliği meselesi olduğu tespitini yapmış, bunu kaynakların mevzubahis konuda yeterli malzeme vermemesine bağlamıştır.¹⁰⁰⁶ Hakikaten devletin ilk yıllarında baskın bir seviyede bulunan Budizm, İlhanlı tarih kaynaklarında aynı oranda yer edinmemiştir. Bu durum Müslüman İlhanlı tarih yazarlarının devletin yaklaşık çeyrek asırlık ilk döneminde bu dinin etki ve nüfuzunu tanımlama konusundaki çekincelerinden ileri gelmektedir. Bir başka deyişle İlhanlı tarih yazarlarının Müslüman olması, bu konuda sessiz kalmayı sessiz kalmayı tercih etmelerine neden olmuştur.¹⁰⁰⁷

Ağabeyi Kubilay Kağan'la birlikte Hülâgû'nun da Budizme meyiletmesiyle, Şamanizm Moğollar ve İlhanlılar arasındaki resmi önemini kendiliğinden kaybetti.¹⁰⁰⁸ Aynı zamanlarda Budist kitleleri erken dönem İlhanlı idarecilerinin destek ve himayesi altında İran'a yerleşmişler ve burada birçok dinî cemaat ve türbelerin oluşumunu sağlamışlardı.¹⁰⁰⁹ Bilhassa Hülâgû ve Abaka Hanlar Budist papazları ve Tibet lamaları ile temas kurarak onlara mabet inşa ettirmekle kalmayıp bunları zengin hazinelerle tezyin ettirmekle bu dine açık destek vermişlerdi. Öyle ki İlhanlı ülkesinin her yerinde pek çok

145-162; Roxann Prazniak, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, LVI/3 (2014), s. 667-672.

¹⁰⁰⁵ Feryâmeneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 489; Prazniak, "Ilkhanid Buddhism", s. 663-664. Keşmir ve Tibetli Budistlerin Hülâgû'ye siyasi konularda müşavirlik ettikleri Uygur din adamlarınınsa bununla yetinmeyerek bizzat onun ordusunda yer aldıkları görülmektedir (Prazniak, "Ilkhanid Buddhism", s. 653, 663).

¹⁰⁰⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 200.

¹⁰⁰⁷ Bausani, "Religion under the Mongols", s. 541; Feryâmeneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 486.

¹⁰⁰⁸ Bausani, "Religion under the Mongols", s. 540; Spuler, *İran Moğolları*, s. 199.

¹⁰⁰⁹ Hatta Gâzân Hân'ın İslâm dinine girişiyle birlikte ülkeden sürülmelerine rağmen, bunlardan biri olan Keşmirli bir rahip Reşîdu'd-dîn'e eserinin Budizm hakkında bilgiye veren Hindistan tarihi kısmının hazırlanmasında yardımcı olmuştur (Allsen, "Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar", s. 242). Bu konuda ayrıca bk. Karl Jahn, "Kamâlâshraî – Rashîd al-Dîn's 'Life and Teaching of Buddha': A Source for the Buddhism of the Mongol Period", *CAJ*, II/2 (1956), s. 81-128; Wonhee Cho, *Beyond Tolerance: The Mongols' Religious Policies in Yuan-dynasty China and Ilkhanate Iran, 1200-1368*, Doktora Tezi, Yale University, New Haven 2014, s. 151-152.

Budist mabedi kurulmuştu.¹⁰¹⁰ Abaka Han da tıpkı babasının yaptığı gibi, Budizm'in yayılması ve bu din adına yeni mabetler yapılması konusunda teşviklerde bulundu, hatta yardımdan geri durmadı.¹⁰¹¹

Bu dönemde Horâsân'dan Azerbâyçân'a kadar tüm İlhanlı sahasında pek çok Budist mabedi inşa edildi.¹⁰¹² Bunların içerisinde en önde gelen Budist mabedi, şüphesiz şöhret, büyüklük ve içinde barındırdığı zenginlikle anılan Merâgâ puthanesi idi. Bu mabedin duvarlarına Abaka Han'ın tasviri nakşedilmişti. Muhtemelen İran'daki Budist mabetleri arasında merkez konumda bulunan Merâgâ puthanesi, aynı zamanda hanedan üyelerinin ibadetgâhı olarak dikkat çekmektedir. Burası Abaka Han zamanda sadece dinî işlerin değil siyasî maslahatın da görüldüğü bir mekândı. Bu yüzden Müslüman emirlerin de zaman zaman bu "küfr-âmiz mekânda" bulunmak zorunda kaldıkları görülmektedir.¹⁰¹³ Mesela Reşîdu'd-dîn, 679/1281 baharında meydana gelen hadiseleri anlatırken Abaka Han'ın tüm hatunları, şehzadeleri, emirleri, âyânları ve devletin diğer ileri gelenleriyle birlikte Merâgâ puthanesinde bulunduğu sırada bir *yarlîg* yayınlattığından söz etmektedir.¹⁰¹⁴ Bu kayıt, onun Budistliği hususunda şüphe bırakmayan, en net aktarım olarak dikkat çekmekle birlikte İslâm veya başka bir dine mensup kişilerin de devlet işleri sebebiyle Merâgâ'daki Budist mabedinde bulunmak durumunda kalmaları hususunda önemli bir misaldir.

Diğer yandan Urmiye gölü ile Hemedân arasında bulunan, Abaka Han tarafından *yaylag* olarak kullanmak üzere Sâsânîlere ait kompleksin kalıntılarının¹⁰¹⁵ restore edilmesiyle ortaya çıkarılan Taht-ı Süleyman'da yapılan kazı çalışmalarında keşfedilen geniş ve dört sütunlu yapı, araştırmacılar tarafından bir Budist tapınağının kalıntısı olarak

¹⁰¹⁰ Cho, *Beyond Tolerance*, s. 152-158.

¹⁰¹¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 201; Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân 'ahd-i Mogûl*, II, s. 376-377; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 119-120, 132.

¹⁰¹² Prazniak, "Ilkhanid Buddhism", s. 661-666.

¹⁰¹³ Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân 'ahd-i Mogûl*, II, s. 377.

¹⁰¹⁴ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1114.

¹⁰¹⁵ Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün burada yaptığı kazı çalışmaları, bu mevkiin tarihinin Ahameniş İmparatorluğu'na kadar uzandığına işaret etmektedir. Ancak buranın asıl önemini Sâsânîler döneminde inşa edilen Âdur Guşnasp adlı tapınaktan itibaren kazandığı anlaşılmaktadır (Masuya, *The Ilkhanid Phase of Takht-i Sulaimân*, s. 114-115).

tanımlanmıştır. Hükümdarların mevsimlik saraylarında dinî ritüelleri gerçekleştirmek amacıyla mabetlerin de bulunduğu gerçeğinin yanı sıra Taht-ı Süleyman'da bulunan Kâşân usulü çinilerin Budist motiflerle bezeli olması, buranın bir Budist mabedi olmasını muhtemel kılmaktadır.¹⁰¹⁶

Tıpkı babası gibi Budist olan Abaka Han'ın hükümdarlığında bu din İlhanlılarda gücünü artırdı ve Moğol idarecileri arasında üstün konuma geldi. Abaka Han'ın danışmanlarından bir kısmı Tibet Budistleri arasından seçilmişti. Devrin etkin ve nüfuz sahibi kişileri arasında, unvanlarından Budist din adamı oldukları anlaşılan bazı kişiler mevcuttu. Bunlardan Çenglaun Bahşi, Hülâgû ve Abaka Hanlar tarafından büyük saygı gösterilen bir kimse olarak anılmıştır.¹⁰¹⁷ Büyük emirlerden biri olan Şişi Bahşi'nin, Abaka Han'ın hususî adamları arasında yer aldığından bahsedilmiştir.¹⁰¹⁸ Beyânî, sadece onun değil o dönemki hanedan üyelerinin çoğunun Budist olduğunu savunmaktadır.¹⁰¹⁹

İlk İlhanlı hükümdarlarının Budizm inancına sahip olmakla beraber atalarından tevarüs eden Şamanî akide ve uygulamaları benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu Hülâgû'nun defninde olduğu gibi Abaka Han'ın şaman ve sihirbazlara olan ilgisinde de görülmektedir. Şamanist inancın bir parçası olarak şamanların geleceği görme yeteneğine inanan Abaka Han, 1269-1270 yılında kâhinlere başvurmuş, bu kapsamda üç koyunun köprücük kemiği ile yapılan kehanet ayini icra edilmişti. Şamanist inanca sahip toplumlar arasında yaygınca bulunan bir ritüele göre, elçiler iki ateş arasından geçirildikten sonra hükümdarın huzuruna kabul edilirdi. Bu uygulamayla elçilerin ve yanlarında getirdikleri hediyelerin temizlendiğine inanılırdı.¹⁰²⁰ Abaka Han devrinde de bu Şamanî adete uyularak 1270-1271 yılında Memlûk sultanı adına gelen elçiler iki ateş arasından geçirilmişti.¹⁰²¹ İlhanlı toplumunda içerisinde yer alan pek çok büyücü Budist İlhanlı

¹⁰¹⁶ Prazniak, "Ilkhanid Buddhism", s. 666.

¹⁰¹⁷ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1101.

¹⁰¹⁸ Reşîdu'd-dîn/Rüşen-Müsevî, II, s. 1124; Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân 'ahd-i Mogûl*, II, s. 376; Feryâmeneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 494.

¹⁰¹⁹ Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân 'ahd-i Mogûl*, II, s. 376.

¹⁰²⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 194.

¹⁰²¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 191, 193-194; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 133

hanedan üyeleri tarafından oldukça saygı görmekteydi. Abaka Han da Barak isimli bir sihirbazı 1278’de büyük bir memnuniyetle ağırlamıştı.¹⁰²²

Abaka Han’ın Hıristiyanlık dinine yaklaşımı ve bu dine iman eden kişilere karşı tutumu, onun dinî yönü konusunda önemli ip uçları sunmaktadır. Bilindiği gibi Kerayit, Nayman ve Öngüt gibi Moğol kabileleri istilâ devrinden çok önce Nestûrî Hıristiyanlık inancını benimsemişlerdi. İlhanlıları toplumunda bahsedilen Hıristiyan Moğol kabilelerinin unsurları da bulunmaktaydı. Bu cümleden Abaka Han ve onun Hıristiyanlık dinine bakış açısı hususunda öncelikle Hülâgû Han’ın baş hatunu Dokuz Hatun’dan bahsedilmelidir. Hülâgû Han, oğlu Abaka’nın eğitimi için onu Hıristiyanları himaye etmesiyle bilinen ve dönemin Hıristiyan tarih yazarları tarafından sitayişle andığı bu kadına emanet etmişti. Abaka Han Hıristiyanlıkla ilgili temel bilgileri ve kültürü bu kadından almıştı.¹⁰²³ Onun ölümünden sonra Hıristiyanlık İlhanlı sarayında yeni hâmileler bulmayı sürdürdü. Özellikle Abaka Han’ın eşlerinden Bizans imparatorunun gayrimeşru kızı olup Ortodoks mezhebine mensup bulunan Maria ve Nestûrîliğe mensup bulunan Kutay Hatun¹⁰²⁴ bu dönemde Hıristiyanlığın İlhanlı sarayındaki destekçileri olarak öne çıkmaktadır. Bu kadınların Hıristiyanlık ve Hıristiyanlara bakış açısı konusunda İlhanlı hükümdarını etkiledikleri şüphe götürmez bir gerçektir. Bu dine inanan eşlerinden başka onun saygı gösterdiği Hıristiyan kimseler de bulunmaktaydı. Mesela Abaka Han tarafından oldukça sevilen Hıristiyan Kıpçak Sargis, onun emriyle Kars, Ağrı, Artvin ve Erzincan yöresinin *ilbeyiliğine* getirilmişti.¹⁰²⁵ Yine Gürcüler ve Kilikya Ermenileri gibi Hıristiyanların İlhanlı yanlısı tutumları, Abaka Han’ın bu dine inanan kişilere bakışını önemli ölçüde

¹⁰²² Bausani, “Religion Under the Mongols”, s. 540.

¹⁰²³ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 131; a.mlf., “Abâkâ Han’ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, s. 75.

¹⁰²⁴ Ebu’l-Ferec, 1278-1279 kışının oldukça sert geçmesi sebebiyle Azerbâyecân ve civarında atların ve küçükbaş hayvanların telef olduğunu, çadırda halkının hava koşullarından oldukça zarar gördüğünü, gıda maddelerinin nadir ve ulaşılması zor hâle geldiğinden bahsetmektedir. Ona göre bu yıllarda Memlûklerle yapılan savaşların yoğunluğu sebebiyle Hıristiyanlar nehir sularını takdis etmek amacıyla ayinler gerçekleştirememeleri ile şiddetli soğuklar dolayısıyla Kutay Hatun bizzat Merâgâ’ya geldi ve onun öncülüğünde burada bir Hıristiyan ayini tertip edildi (Ebu’l-Ferec/Budge, I, s. 460; Ebu’l-Ferec/Doğrul, II, s. 602; Spuler, *İran Moğolları*, s. 202).

¹⁰²⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Ahıska Bölgesi ve Türklük”, *Türk Kültürü Dergisi*, LXXXVII (1970), s. 87; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 143; a.mlf., “Abâkâ Han’ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, s. 81.

etkilemiştir. Dönemin Hıristiyan kaynakları onu Hıristiyan dostu olarak anmaktadırlar.¹⁰²⁶

Memlûklere karşı mücadelesinde Papalık, Bizans imparatorluğu ve batılı Hıristiyan krallarının desteğini almak isteyen Abaka Han, bazı mektuplarında hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan Hıristiyanları memnuniyetle himaye ettiğini ve onları desteklediğini ifade etmiştir. Onun bu dine inanan insanlara ve Hıristiyan din adamlarına yönelik tutumuna ilişkin bir başka örnek, Kubilay Kağan'ın izniyle hac ibadeti için Kudüs'e ulaşmak üzere İlhanlı sahasına gelen Çinli Nesturi rahipleri Mar Yahballaha ve Rabban Sauma'nın hikâyesinde¹⁰²⁷ yatmaktadır. Bu iki rahip Yakın Doğu'ya geldiklerinde muhtemelen Musul'la Erbil arasında bulunan Tar'il'de ikamet ettikleri sırada Katolikos II. Denha tarafından Bağdâd'a davet edilmişlerdi. Böylece Bağdâd'da onun koruması altında yaşamaya başlayan rahipler, katolikos tarafından, kendisinin yeniden Doğu patriği olarak tesciline dair Abaka Han'ın buyruğunu almak üzere İlhanlı hükümdarının *ordosuna* gönderilmişlerdi. Moğol kültür ve geleneğine hâkim olan, Çince ve Farsça konuşabilen rahiplerin Kubilay Kağan tarafından bölgeye yollanmış olmaları, katolikosun elçi seçiminde önemli rol oynamıştı. Rahiplerse Abaka Han'la görüştüktan sonra yola devamlı kutsal topraklara ilerleme niyetindeydiler; bu yüzden katolikostan İlhanlı hükümdarının buyruğunu alıp kendisine ulaştırmak üzere bir görevli istediler. Böylece yola çıkan rahipler Abaka Han'ın huzurunda patriğin isteğini dile getirdiler. İlhanlı hükümdarı katolikos tarafından talep edilen *pukdânenin* (buyruk/ferman) hazırlanarak onlara verilmesini emretti. Bunu kendileriyle birlikte gelen elçiye vererek Kudüs'e gitmek üzere yola çıkan rahipler, Suriye'deki yolların tehlikeli olmasından dolayı kuzeye yöneldiler. Kutsal topraklara deniz yoluyla ulaşmayı tasarladysalar da

¹⁰²⁶ Mesela Ebu'l-Ferec, 1277'deki Elbistan Savaşı'nın ardından İlhanlılar tarafından düzenlenen harekâta, Abaka Han'ın Hıristiyanlara dokunulmamasına dair emrine rağmen, Moğol askerlerinin aşırıya kaçarak pek çok Hıristiyan'ı öldürerek esir aldıklarını; bunun üzerine ilhan tarafından yaşlı bir rahibe verilen bir *yarlıg* sayesinde yöredeki Hıristiyan esirlerin kurtarıldığını aktarmaktadır (Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 458; Mustafa Akkuş, "Ermenilerin İlhanlı Dinî Siyasetindeki Rollerini", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXXI/205 (2012), s. 214).

¹⁰²⁷ Pier Giorgio Borbone, "A 13th-Century Journey from China to Europe: The 'Story of Mar Yahballaha and Rabban Sauma'", *Egitto e Vicino Oriente*, XXXI (2008), s. 221-242.

daha sonra yine yolculuğun tehlikeleri konusunda uyarılmaları sebebiyle Bağdâd'a, Katolikos II. Denha'nın yanına döndüler ve yeniden onun hizmetine girdiler.¹⁰²⁸

Bir süre sonra II. Denha'nın ölümü üzerine bölgedeki yüksek din adamları yeni katolikosu belirlemek amacıyla toplandılar. Mar Yahballaha, hükümler Moğolların dil ve gelenekleri konusundaki vukufiyeti sebebiyle ittifakla katolikos seçildi. Büyük ısrarlar üzerine, Rabban Sauma'yla görüşmesinin ardından bu görevi kabul eden Mar Yahballaha, bu kez kendisinin katolikosluğunun onaylanması için Abaka Han'ın *ordosuna* gitmek mecburiyetindeydi. Büyük rahipler ve keşişlerden oluşan heyet ilhanın *yaylag* olarak kullandığı Azerbâyçân'a ulaştılar ve Siyâh-kûh¹⁰²⁹ yakınlarında İlhanlı hükümdarının *ordosuna* vardılar. Temmuz 1281'de emirler tarafından karşılanarak ilhanın huzuruna çıkan heyet, katolikos II. Denha'nın öldüğünü, onun yerine ittifakla Mar Yahballaha'nın seçildiğini söylediler ve hükümdarın bu konudaki emrini sordular. Mar Yahballaha'yı bu makama uygun gördüğünü söyleyen ilhan, onurlandırmak için sırtındaki pelerini ve orada bulunan tahtını ona verdi, bir de *çetr* (şemsiye) bağışladı. Aynı zamanda ona bir *payza* ve eski katolikoslara ait mührü verdi, Bağdâd'da yapılacak törenler için harcanmak üzere bir miktar para bağışladı.¹⁰³⁰ Hatta veda vaktinde Moğolların oldukça kıymet verdikleri bir davranışla, elini uzatarak yeni katolikosa muvaffakiyetler diledi.¹⁰³¹

¹⁰²⁸ *The Monks of Kûblai Khân Emperor of China*, s. 54-57; *The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma Mongol Ambassador to the Frabkish Courts at the End of the Thirteenth Century*, çev. ve notl. J. A. Montgomery, Octagon Books, New York 1966, s. 36-41; Rossabi, *Voyager from Xanadu*, s. 58-72; *History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*, ed. çev. ve notl. Pier G. Borbone, İtalyancadan çev. L. E. Parodi, verlag tredition, Hamburg 2020, s. 75-81; Spuler, *İran Moğolları*, s. 236-237; Cho, *Beyond Tolerance*, s. 159-160.

¹⁰²⁹ Sefid Rûd ve Zerrîne Rûd nehirlerinin arasında bulunan bu yöre (Hamd-allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 187; Dorothea Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlhâne*, s. 557; le Strange, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 222-223; John Masson Smith Jr., "Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar", çev. M. Keçiş-S. Kaya, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/64 (2018), s. 402) ilk defa Abaka Han zamanında devletin yazlık karargâhı olarak belirlenmiş ve kullanılmıştır (Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 254).

¹⁰³⁰ *The Monks of Kûblai Khân Emperor of China*, s. 58-61; *The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma*, s. 43-46; Rossabi, *Voyager from Xanadu*, s. 74-76; *History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*, s. 83-89. Mar Yahballaha ve Rabban Sauma, Abaka Han ve oğlu Argun Han tarafından büyük saygı görmüşlerdir. Argun Han, Papa ve batı krallarına elçilik heyeti göndermeye karar verdiğinde Mar Yahballaha'ya danışmıştır. Katolikos, onun dışında dil bilen kimse bulunmadığından Rabban Sauma'nın gönderilmesini teklif etmiş ve neticede onun elçiliği kabul edilmiştir (Borbone, "A 13th-Century Journey from China to Europe", s. 226).

¹⁰³¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 237-238; Cho, *Beyond Tolerance*, s. 160-161.

Diğer yandan, yine Mar Yahballaha ve Rabban Sauma'nın anlatısına göre Abaka Han Kasım 1281'de geldiği Bağdâd'da Mar Yabhallaha'yı ziyaret etti ve ona manastırların bakım ve onarımı için yıllık 30.000 dinar vergi koyma yetkisi verdi. Ancak ilhanın ölümüyle bu yetki rafa kalktığından yeni katolikosun bu meblağı toplaması mümkün olmadı.¹⁰³² Bağdâd'dan hareket eden Abaka Han, ömrünün son günlerini geçireceği Hemedân'a ulaştığında Hıristiyanların bir bayramına iştirak üzere buradaki kiliseye giderek tertip edilen ayine katıldı.¹⁰³³ Tüm bu örnekler aslen Budist olan Abaka Han'ın Hıristiyanlık dinine ve bu dine inanlara karşı gösterdiği ilgi ve teveccühü ortaya koymaktadır. Onun Hıristiyan yanlısı politikasının tüm hükümlerlik dönemi boyunca sürdüğü anlaşılmaktadır.

Kaynakların aktarımlarından oluşan muhtelif örnekler bağlamında Hıristiyanları himaye ettiği açıkça görülen Abaka Han'ın İslâm dinine ve Müslümanlara bakış açısı, onun dinî yönünün bir başka veçhesini oluşturmaktadır. Burada evvelâ İlhanlıların kuruluş devrinde Yakın Doğu'daki en önemli rakiplerinin sırasıyla İsmâîlîler, Bağdat merkezli Abbâsî halifeliği ve Memlûk Sultanlığı gibi İslâm hâkimiyetleri olduğunu hatırlatmak gerekir. İlhanlıların özellikle Memlûklerle Hülâgû Han dönemine uzanan rekabetlerinin onların İslâm'a ve Müslümanlara yönelik bakış açılarının olumsuz bir nitelik taşıması sonucunu doğurduğunu söylemek mümkündür. Abaka Han da tıpkı babası gibi,¹⁰³⁴ Hıristiyanları destekleyerek himaye eden, buna karşın Müslümanlara karşı olumsuz bakış açısına sahip bir hükümdar portresi çizmektedir. Bu konudaki örneklerden bahsetmek gerekirse öncelikle 671/1273 yılındaki Mâverâünnehir ve Hârizm seferine değinmek icap etmektedir. Göçebe kavimlerin Horâsân yöresine yönelik istilâ hareketlerini engellemeye yönelik bu seferde Gürgeç, Hive ve karakaş gibi Hârizm kentleri ile Ceyhun Nehri'nin ötesindeki Buhâra yağmalandı ve bu kentlerde yaşayan Müslümanlar yaklaşık bir haftalık süre boyunca büyük zarara uğratıldı. İkinci olarak Vassâf'ın kaydına göre Abaka Han

¹⁰³² *The Monks of Kūblai Khān Emperor of China*, s. 61; *The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma*, s. 46; Rossabi, *Voyager from Xanadu*, s. 76-77; *History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*, s. 89; Spuler, *İran Moğolları*, s. 238; Cho, *Beyond Tolerance*, s. 162-163.

¹⁰³³ Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 466; Ebu'l-Ferec/Doğrul, II, s. 609.

¹⁰³⁴ İslâm'a ve Müslümanlara karşı son derece katı bir tutum takınmasına rağmen Hülâgû Han'ın bazı İlhanlı ve Memlûk kaynakları tarafından mühtedi olarak anılması hakkında bk. Michal Biran, "The Islamization of Hülegü: Imaginary Conversion in the Ilkhanate", *JRAS*, XXVI/1-2 (2016), s. 79-88.

Müslümanlara olan nefretinden ötürü veziri Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'yi domuz eti yemeye dahi zorlamıştı.¹⁰³⁵ Ayrıca o İlhanlı sahasında bulunan bazı cami ve medreseleri kapattırarak Müslüman vakıfların gelirleri ile Hıristiyan ve Yahudi tabiplerin ücretlerinin ödenmesini karar altına almıştı.¹⁰³⁶

Diğer yandan Müslümanlara karşı sert politika ve uygulamalara sahip bir hükümdar olan Abaka Han'ın siyasî hedeflerle bilhassa Güney İran'daki Müslüman mahallî hanedanlarla evlilik bağları kurduğuna şahit olunmaktadır. Bu cümleden Kirmân'daki Kutluğhanlı hanedandan Kutluğ Terken Hatun'un kızı Pâdişâh Hâtun'la evlenmiş, kardeşi Mönğke Timur'un Fars *atabeği* Ebeş Hâtun'la olan evliliği de onun döneminde vuku bulmuştur. Yine, eldeki veriler Abaka Han'ın İslâm'a ve Müslümanlara yönelik politikasının olumsuz bir nitelik taşıdığını gösteriyorsa da onun siyasî işlerini çoğunlukla sahip olduğu Müslüman bürokratlar yoluyla gördüğünü bilhassa belirtmek gerekmektedir. Bu cümleden Sâhib-i Divân Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî ile kardeşi Alâu'd-dîn Ata-Melik Cüveynî ve oğlu Bahau'd-dîn Muhammed Cüveynî başta olmak üzere onun hizmetindeki pek çok idareci İslâm dinine mensuptur. Son olarak bilhassa Ahmed b. Tavus el-Husnî, Necmeddin Ca'fer el-Hillî ve Nâsıru'd-dîn Tûsî gibi Şîî Müslüman âlimlerin Abaka Han'ın teşvik ve himayesinde pek çok eser kaleme aldıkları ve Şîîliğin bu dönemde İran topraklarında yayılma süreci yaşadığı vurgulanmalıdır.¹⁰³⁷

4.5. İlmî Yönü ve Etrafındaki İlim Adamları

Moğol istilâsının tahripkâr yönü dolayısıyla özelde İran, genelde ise Yakın Doğu coğrafyasında ilmî çalışmalar büyük oranda sekteye uğramıştır. Ancak XIII. yüzyılın ortalarından itibaren İran ve Güney Azerbaycan'ı merkez edinen müstakil bir Moğol idaresinin tesis edilmesi, bu sahada görece huzur ve sükûn ortamı yaratmıştır. Bu yüzden İlhanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren bu bölgede ilmî çalışmaların sayısı ve niteliği hususunda kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

¹⁰³⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 263.

¹⁰³⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 162; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 141; a.mlf., "Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", s. 80; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 314.

¹⁰³⁷ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 142; a.mlf., "Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", s. 80.

Erken dönem Moğol hükümdarlarının entelektüel açıdan çok zengin birikime sahip olmadıkları ortadadır. XII. yüzyılda yaşayan Nizâmî-yi Arûzî'nin *Çehâr Makâle*'sinde saray için gerekli dört meslek olarak saydığı kâtiplik, şairlik, müneccimlik ve tabiplik,¹⁰³⁸ bir dönem Avrasya steplerinin hâkimleri olan Moğol hükümdarlarının sarayları için de geçerliydi. Pratik faydaları düşünüldüğünde Moğol hükümdarların bu meslekleri icra eden kişiler arasında en çok tabipler ve astronomlara değer vermeleri gayet doğaldı.¹⁰³⁹ Erken dönem İlhanlı hükümdarlarının da astronomlara ve tabiplere büyük ilgi duyduklarını ve patronaj ilişkisi çerçevesinde onları desteklediklerini, hatta istihdam ettiklerini söylemek mümkündür.¹⁰⁴⁰

İlhanlılarda ilmi çalışmaların başlangıç noktasını Hülâgû Han dönemi teşkil etmektedir. Uzak Doğu ve Ön Asya manasıyla yüksek terbiye görmüş bir hükümdar olan Hülâgû Han'ın¹⁰⁴¹ pragmatik bir yaklaşımla bazı ilim adamlarını desteklediği bilinmektedir. Vassâf, Abaka Han'la muasır dört fazilet sahibi meşhur kimseden bahsetmektedir. Vassâf'ın bunlar arasında bahsettiği ilk kişi olan Şîî âlim Nasîru'd-dîn Tûsî, riyazî ve ahlâkî ilimlerde gösterdiği yüksek hikmetle bu listede yer almayı başarmıştı.¹⁰⁴² Hülâgû Han döneminde İlhanlı hizmetine girerek daha yetkin bilimsel eserler verme imkânı bulan Tûsî, Bu sayede yalnızca İlhanlı döneminin değil, İslâm dünyasının da önemli şahsiyetleri

¹⁰³⁸ Yakup Şafak, "Nizâmî-i Arûzî", *DİA*, XXXIII (2007), s. 182-183.

¹⁰³⁹ S. Frederick Starr, *Lost Enlightenment: Central Asian Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013, s. 451-452. Moğol hükümdarları için astronom/astrologlar, kendi kültürlerinde kutsiyet arz eden şamanların muadili idi. Gökbilimcilerin, gök tutulmalarını ve hareketlerini hatırı sayılır doğrulukla tahmin etme yetenekleri Cengizlilere yeryüzünde evrensel hâkimiyet için bir yetki veren, dini Gök kültü olup Tengri'ye odaklanan bir halk için güçlü bir cazibeye sahipti. Tüm modern öncesi imparatorluklarda dikkatle yönetilen kehanet, ihtişamı artıran, politikayı onaylayan, moral oluşturan, halkın dikkatini ve fikrini belli bir noktaya odaklayan temel bir siyasî araçtı. Cengizliler bunun bir istisnası değildi, her türden "fütüroloğu" istihdam ettiler ve bu en değerli keşiflerini, yani Çin ve İran'ın astronomlarını/astrologlarını, imparatorluğun her yerinde öne çıkardılar. Gökbilimciler bilimsel fikirlerini veya bilgilerini uzaktaki meslektaşlarıyla paylaşmak istedikleri için değil, Moğol hanlarının çeşitli politik nedenlerden dolayı hizmetlerine ihtiyaç duyduklarından Çin ve İran arasında değiş-tokuş edildiler (Allsen, "Kültürel Aktarımın Taşınıcısı Olarak Moğollar", s. 247).

¹⁰⁴⁰ Erken dönem Moğol İran'ında astronomların merkezi idare, hatta bizzat hükümdarlar tarafından desteklendiği pek çok örnekle sabittir. Aşağıda detaylarıyla işlenecek olan Merâgâ Rasathânesi ve burada çalışan ilim adamları, bu husus açısından örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda tabiplerin de ilk İlhanlı hükümdarları tarafından destek görmesi söz konusudur. Hülâgû Han'la birlikte İran'a gelen Çinli tabipler ile Abaka'nın hususî tabiplerini burada hatırlatmak gerekmektedir.

¹⁰⁴¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 310.

¹⁰⁴² Vassâf'ın Abaka Han'la muasır olarak saydığı diğer üç fâzıl kimse ise idarede *Sâhib-i Divân* Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî, mûsikîde Safîu'd-dîn Abdu'l-mü'min Urmevî ve hattatlıkta Cemâlu'd-dîn Yâkut'tur (Vassâf/Tahrîr, s. 32).

arasında yer almayı başarmıştır. Hatta onun için İlhanlı döneminin fikrî kurucusu yakıştırmaları yapılmıştır.¹⁰⁴³ İlhanlıların erken dönem devlet düzeninin tesisinde Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî'nin önemli bir yeri olduğu muhakkaktır.¹⁰⁴⁴ Âlim bir ailenin evlâdı olarak dünyaya gelen Nasîru'd-dîn Tûsî, ilme yönelik ilgisi ve mahareti ile dikkat çeken bir kişi olarak devrin en birikimli hocalarının yanında yetişmiştir. Bu sayede iyi bir dinî eğitim alan Tûsî'nin, İran'a ulaşan Hülâgû Han'ı etkileyen iki önemli ilim adamından biri olduğu malumdur.¹⁰⁴⁵

Yetişme çağından başlayarak ilim çevrelerinde şöhret bulan ve devrin mühim âlimlerinden biri olan Tûsî, dönemin Kûhistân hâkimi Nâsîru'd-dîn Muhteşem'in daveti üzerine 1257 yılında buraya giderek onun hizmetinde bulunmuştur. Şîî ve İsmailî zümreye mensup bir âlim olmasına rağmen fikrî açıdan Sünnî dünyaya uzak olmayan Tûsî, burada bulunduğu sırada devrin Abbasî halifesi Musta'sım-billâh'a yazdığı bir mektupta Kûhistân'dan ayrılarak Bağdat'a gelmek isteğinde olduğunu belirtmiştir. Ancak bu mektuplaşmanın farkına varan Kûhistân hâkimi, kendi hizmetinde ve egemenliğinde olan bu âlimin Sünnî halifeye sığınma talebinden haberdar olarak onu önce zindana attırarak, bir süre sonra ise Alamut kalesine göndermiştir.¹⁰⁴⁶ Hülâgû'nun Alamut kalesini kuşattığı 1256 yılı sonlarında Nasîru'd-dîn Tûsî başta olmak üzere halen bu kalede İsmailîlerin hizmetinde bulunmakta olan bazı âlimler, Rükneddin Hürşah'ı kaleyi teslim etmeye ve Hülâgû'ya itaat etmeye teşvik etmişlerdir. Bu tavsiyeyi dinleyen Hürşah'ın kaleyi tesliminden sonra, bu işte katkısı bulunan Tûsî, Hülâgû tarafından taltif görmüştür. Böylece önceki dönemlere nazaran daha güçlü bir hâmi ile karşılaşan Tûsî, bu hadiseden sonra Hülâgû'nun baş danışmanı olmakla kalmamış, ömrünün sonuna kadar İlhanlıların hizmetinde olmaya devam etmiştir.¹⁰⁴⁷ Bağdat'ın zaptından evvel Hülâgû Han tarafından

¹⁰⁴³ İlhan Erdem, "Olçaytû Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s. 7; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu: İlhanlı Hâkimiyeti Altında İran, Azerbaycan ve Türkiye'de Dini, İlmî, Fikri Edebi ve Mimari Hayat*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 147, 155.

¹⁰⁴⁴ Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 76-77.

¹⁰⁴⁵ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 147-148.

¹⁰⁴⁶ Daiber'e göre Tûsî'nin Alamut'a gidiş sebebi yeterince açık değilse de onun 1246'da bu ünlü İsmailî kalesinde bulunduğu kesindir (s. 746.) Nasîru'd-dîn Tûsî'nin Alamut kalesinde bulunma sebebi tartışmalıdır. Bu konu hakkındaki görüşler için bkz. Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 92.

¹⁰⁴⁷ Tûsî Moğolların Bağdat muhasarasına katkıda bulunmuştur. Hülâgû'yü, müneccimi Hüsâmu'd-dîn'in aksine Bağdat kuşatmasına teşvik eden Tûsî (Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 1006-1007; Reşîdu'd-

ayrıca İslâmî vakıflardan sorumlu görevli olarak tayin edilen Tûsî, bu sayede vakıflar aracılığıyla mevcut medreselerdeki ilim faaliyetlerinin devamını sağlamanın yanı sıra yeni medreseler inşa edilmesini sağlamıştır.¹⁰⁴⁸ Abaka Han döneminde devletin resmî filozofu, veziri, tabibi, astronomu ve muvakkiti olan Tûsî, ölümünden yaklaşık otuz yıl sonra Reşîdu'd-dîn tarafından “dünyanın en mükemmel ve bilge kişisi” olarak anılmıştır.¹⁰⁴⁹

Onun İlhanlı ilim ve kültürüne en mühim katkısı Merâgâ Rasathânesi'dir. Bağdat, Musul ve Diyâr-ı Bekr gibi kentleri istila etmesinin ardından Merâgâ'ya yerleşen Hülâgû Han'ın teşvik ve desteğiyle¹⁰⁵⁰ inşasına başlanan yapı kompleksi kapsamında bir tepe üzerinde

dîn/Thackston, II, s. 492-493), bu sayede hükümdarın gözüne girmeyi başarmıştır. Bu hadise çerçevesinde bir anlamda sadakati test edilen Tûsî, muhasara neticesindeki Moğol zaferiyle hem İlhanlı aristokrasisi içerisindeki konumunu pekiştirmiş, hem de ileride yapacağı faaliyetler için Hülâgû Han'ın desteğini kazanmıştır. (George E. Lane, “Tusi, Nasir-Al-Din”, (i. Biography), *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/tusi-nasir-al-din-bio>, Erişim Tarihi 12.03.2021); George Saliba, “Horoscopes and Planetary Theory: Ilkhanid Patronage of Astronomers”, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 359-360; A. Bausani, “Religion Under the Mongols”, *CHIr*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 538-539; Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 202; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 149-150; Lane, *Daily Life in the Mongol Empire*, s. 86). Bu yüzden bilhassa Sünnî ve bazı Şiî müellifler Bağdat'ın düşüşü hususunda Tûsî'yi suçlamaktan geri durmamışlardır (Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, s. 93-99). Möngke Kağan'ın kardeşi Hülâgû'yü İran'a gitmekle görevlendirdiği sırada, daha önce methini duyduğu Nasîru'd-dîn Tûsî'yi bularak kendisine göndermesini istediğini, ancak Hülâgû'nun onu Karakorum'a göndermeyerek kendi hizmetinde tuttuğunu kaydedilmiştir (Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 896-897; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 310; Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 188, 190-191). Möngke Kağan'ın Tûsî'nin kendisine gönderilmesini istemesinin sebebi, hizmetinde bulunan astrolog/astronom Cemâlu'd-dîn Muhammed b. Tâhir b. Muhammed Zeydî Buhârî'den memnun olmaması idi. Ancak kendisini astronom olarak adlandıran Tûsî (Lane, “Tusi, Nasir-Al-Din”), sonunda Hülâgû Han'ın himayesinde kalarak astronomi çalışmalarını sürdürmüştür (Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 311; Saliba, “Horoscopes and Planetary Theory: Ilkhanid Patronage of Astronomers”, s. 358-361). Cemâlu'd-dîn Buhârî'nin astronomi çalışmaları hakkında bk. Starr, *Lost Enlightenment*, s. 452-453.

¹⁰⁴⁸ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 150. İslâmî vakıflardan elde edilen gelirler, medreselerdeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra Merâgâ Rasathânesi'ndeki ilmî faaliyetlerin yapılmasına da olanak tanımış olmalıdır. Tûsî'nin 662/1263-1264 yılındaki Bağdat seyahati vakıfları teftiş, rasathane için ihtiyaç duyulan kitap ve aletlerden başka belki de paranın bir kısmını tedarik etmek içindi (Köprülü, “XIII. Asırda Marâgâ Rasathânesi Hakkında Bazı Notlar”, s. 215, n. 9, 10). Tûsî'nin vakıfların başına getirilmesinin, en büyük projesinin hayata geçirilmesi bakımından Tûsî için, İlhanlı hazinesinden para harcanmadan hayata geçirilerek söz konusu bilim adamının sadakatinin garanti altına alınması bakımından da Hülâgû Han için olmak üzere, tam bir kazan-kazan uygulaması olduğunu belirten Saliba'nın tespiti oldukça yerindedir (Saliba, “Horoscopes and Planetary Theory”, s. 361).

¹⁰⁴⁹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, II, s. 985; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 483; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 213.

¹⁰⁵⁰ Reşîdu'd-dîn, rasathânenin Hülâgû'nun emriyle inşa edilmeye başlandığını bildirmektedir. Buna mukabil Vassâf, Tûsî'nin Hülâgû'yu rasathânenin inşasına ikna etmek için hükümdarın astrolojiye olan ilgisini göz önünde bulundurarak “Gelecekteki hadiseleri evvelden öğrenerek ona göre tedbirler alma mecburiyetinin bilhassa hükümdarlar için önemli olduğunu, bunun için de münecimlerin kullandıkları cetvellerin yeterli gelmediğini ve bunların her zaman kontrole ve tashihe muhtaç olduğunu” söyleyerek

büyük bir rasathâne, medrese ve kütüphane kurmaya muvaffak olan Tûsî, talebelerinin yanı sıra Moğol istilâsı sebebiyle etrafa dağılmış pek çok âlimin İlhanlı hanlarının himayesinde ilmî çalışmalar yapmasına olanak tanımıştır. Bu cümleden Nâsîru'd-dîn Tûsî'nin talebi ve Hülâgû Han'ın emriyle Şam'dan Mü'eyyedu'-dîn 'Urzî, Kazvin'den Necmu'd-dîn Kâtib, Musul'dan Fahru'd-dîn Meragî ve Tiflis'ten Fahru'd-dîn Ahlatî gibi pek çok bilgin Merâgâ'ya getirildi.¹⁰⁵¹ 657/1259 yılında şehrin batısında bulunan bir tepe üzerinde rasathane inşasına başlandı ve bu yapı dâhilinde ihtiyaç duyulabilecek tüm cetvellerin, kitapların ve aletlerin teminine çalışıldı. Bilhassa Bağdat, Suriye, Musul ve Horâsân'dan rasat için gereken pek çok kitap getirildi. Tüm gayretlere rağmen Hülâgû Han'ın vefat ettiği 663/1265 yılında rasathânenin yapımı henüz tamamlanmamıştı.¹⁰⁵² Abaka Han da babasının Tûsî'ye ve rasathaneye yönelik himaye ve iltifatını sürdürerek *Tezkîre-i Devletşâh*'taki kayda göre yapının tamamlanabilmesi için 30 tümen bağışlamış,¹⁰⁵³ bu sayede rasathane inşası 12 yılda tamamlanmıştır. Ayrıca Abaka Han, tahta çıkışı için en uğurlu gün ve saatin hangisi olduğunu belirleyen Nâsîru'd-dîn Tûsî'yi taltif etmek için onun talebelerinden olan sayısı yüze yakın âlime ihsanlarda bulunmuştur.¹⁰⁵⁴

Merâgâ Rasathânesi'nde dönemin en gelişmiş rasat aletleri ile astronomiye ait her türlü araçlar, zicler, takvimler, usturlaplar, irtifa alma aletleri, yıldızların ve burçların durumlarını gösteren aletler, bütün arz ve tul daireleriyle beraber bütün şehirleri gösteren

onun hükümdara meselenin daha ziyade astrolojik boyutundan bahsettiğini belirtmekte; bu sayede Tûsî'nin teklifi ve Hülâgû'nun onayıyla rasathanenin inşasına başlandığını aktarmaktadır. (Vassâf/Tahrîr, s. 29; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 896-897; Köprülü, "XIII. Asırda Marâga Rasathanesi Hakkında Bâzi Notlar", s. 213-214; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 189, 190-191).

¹⁰⁵¹ Vassâf/Tahrîr, s. 29; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 897. Merâgâ Rasathânesi'nde adı geçen âlimlerin yanı sıra etnik ve dinî ayrımı gözetmeksizin pek çok bilgin görev almıştır. Bu durum, rasathanenin idarecisi konumundaki Tûsî'nin İslâm dünyasının ve Çin dâhil Doğu medeniyetinin astronomiye dair o güne kadarki tüm müktesebatına erişmesini sağlamıştır. Mesela Reşîdu'd-dîn'in Möngke Kağan tarafından Hülâgû'yla birlikte batıya gönderildiklerini belirttiği bazı Çinli astronomi uzmanlarının şüphesiz Nâsîru'd-dîn Tûsî'ye ve Merâgâ Rasathanesi'nin gelişimine önemli katkıları olmuştur (J. A. Boyle, "The Longer Introduction to the "Zij-i Ilkhani" of Nasir-ad-din Tusi", *Journal of Semitic Studies*, VIII/2 (1963), s. 253). Isahaya, bunlardan biri olan Fu Mengchi'nin astronomi birikimini Nâsîru'd-dîn Tûsî'ye aktarması dolayısıyla bu âlimin eseri *Zic-i İlhanî*'yi hazırlarken "Çin" takviminden oldukça etkilendiğini iddia etmektedir (Yoichi Isahaya, "History and Provenance of the "Chinese" Calendar in the *Zij-i İlkhânî*", *Tarikh-e Elm*, 8 (2009), s. 19-44).

¹⁰⁵² Vassâf/Tahrîr, s. 29-30; Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 897; Boyle, "The Longer Introduction to the "Zij-i Ilkhani" of Nasir-ad-din Tusi", s. 247.

¹⁰⁵³ Semerkandî, *Tezkîretü's-Şu'arâ*, s. 170.

¹⁰⁵⁴ Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, V, s. 907.

bir küre bulunmaktaydı. Tûsî, bu aletlerin büyük bir kısmını Bağdâd'dan temin etmiş, bir kısmını çevredeki diğer ilim mevkilerinden toplamış; bununla kalmayarak bazı yeni aletler icat etmişti.¹⁰⁵⁵ Diğer yandan Godard, yaptığı araştırma kapsamında Merâgâ Rasathânesi kalıntılarını gezmiş, bu sırada incelediği bir mağaranın yukarıdaki kabataslak planını da çizmiştir. Köprülü, Godard'ın mihrap olarak mütalaa ettiği, toprak seviyesinin altında bulunan mağara biçimindeki mahallin, rasathânenin tesisatından bir parça olmadığını, bilakis buranın rasat yapılan esas kısım olduğunu savunmuş ve görüşünü Takıyü'd-dîn'in İstanbul Tophane'de yaptırdığı rasathanedeki benzer yapıyı misal vererek desteklemiştir.¹⁰⁵⁶

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni'nin kaydına göre XIV. yüzyılın ortalarına doğru harap halde olan¹⁰⁵⁷ rasathâne Abaka Han döneminde astronomi alanında önemli ilmî faaliyetler yapıldığı muhakkaktır. Bu rasathâne vesilesiyle İlhanlı hâkimiyetinin ilk merkezi konumundaki Merâgâ şehri, Yakın Doğu'nun en mühim ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹⁰⁵⁸ Merâgâ Rasathânesi'nde yapılan gözlemlerin sadece o döneme değil, Rönesans'a kadar olan süreçte yapılan astronomi araştırmalarına önemli katkılarda bulunduğu özellikle belirtilmelidir.¹⁰⁵⁹ Ünlü Moğol ve Avrasya tarihçisi Allsen bu rasathanenin önemini şöyle açıklamaktadır:

Merâgâ Rasathânesi birçok konuda ve dilde yazılmış bilimsel kitapların büyük bir hazinesi durumundaydı. Yuan hanedanlığındaki İmparatorluk Kütüphanesi Riyaseti'ne (Mishu jian) benzer şekilde burada da çok uluslu bir ekip işbaşındaydı.

¹⁰⁵⁵ Köprülü, "XIII. Asırda Marâgâ Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar", s. 216. Merâgâ Rasathânesi ile burada bulunan rasat aletleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sayılı, *Observatory in Islam*, s. 193-201; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 215-217.

¹⁰⁵⁶ Köprülü, "XIII. Asırda Marâgâ Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar", s. 208-211, 224. Godard'ın Merâgâ Rasathânesi hakkındaki tetkiki için bk. André Godard, *Les monuments de Merâgâ*, Ernest Leroux, Paris 1934.

¹⁰⁵⁷ Hamd-allâh Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, s. 88.

¹⁰⁵⁸ Beyânî, *Din ve Devlet der-İrân 'ahd-i Mogül*, I, s. 347. Bunda, bu şehirde inşa edilen rasathanenin Hülâgü, Abaka, Ahmed Teküder, Argun, Geyhatu, Baydu, Gazan Mahmud, Olcaytu gibi İlhanlı hükümdarları zamanında faaliyette olmasının büyük payı vardır. Tûsî'nin 672/1274'teki ölümünün ardından rasathânenin idaresi sırasıyla oğulları Sadru'd-dîn ve Asîlu'd-dîn'e tevdi edilmiştir (Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 211, 218, 223). Bilhassa Gazan Mahmud Han'ın rasathaneyi pek çok kez ziyaret ederek yapıya büyük ilgi gösterdiği ifade edilmelidir (Reşîdu'd-dîn/Jahn, s. 104, 131, 173-174).

¹⁰⁵⁹ Saliba, "Horoscopes and Planetary Theory", s. 367-368.

*Tûsî en az bir Çinli gökbilimciye sahip bir ekiple çalışarak 1270'lerin başında Zic-i İlhanî'yi hazırladı. Zic içerisindeki takvimler Yunanlar, Araplar, Farslar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Çinliler ve Moğollar arasında tarihleri dönüştürmek için bir dizi çizelgeyi içeriyordu. İlk başta idarî gerekçelerle ihtiyaç duyulan bu çizelgelerden farklı zaman hesaplama yöntemlerini kullanan Reşîdu'd-dîn gibi tarihçiler için de büyük değer taşıyordu.*¹⁰⁶⁰

Reşîdu'd-dîn, Abaka Han'ın tahta çıktığı sırada *üstadü'l-beşer* (insanlığın hocası) olarak andığı Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî'nin talebelerinden yüze yakın kişinin onun tarafından tüm nimetlerden faydalandırıldığını aktarmaktadır.¹⁰⁶¹ Onun bu ifadelerinden, Tûsî'nin pek çok talebesinin Abaka Han'ın himayesi ve patronajı altında ilmî çalışmalar yaparak astronomi başta olmak üzere pek çok ilmî sahada gelişmeler meydana getirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Tûsî'nin Hülâgû Han döneminde İslâmî vakıfların sorumlusu olmasına ilişkin görevini Abaka Han döneminde de sürdürdüğünü ifade etmek gerekmektedir. Onun Hülâgû Han döneminde 662/1263-1264'te; Abaka Han zamanında ise 672/1273-1274'te bu vakıfları denetlemek amacıyla Bağdat'a gitmesi, bu konuda önemli bir delildir.¹⁰⁶²

Diğer yandan Reşîdu'd-dîn'in aktardığı bir hadise, müellif tarafından “Dünya hâcesi” telâkki edilen Nasîru'd-dîn Tûsî'nin Tıp ilmine olan ilgisini¹⁰⁶³ ve etrafındaki insanlarda yarattığı saygınlık ve güven duygusunun boyutunu ortaya koyması bakımından önemli bir misaldir. Buna göre Abaka Han, Herât Savaşı'nda Çağataylıların mağlup edilmesinin ardından Merâgâ'ya dönmüş ve burada Kubilay Kağan'ın elçileri tarafından gönderilen *yarlıg* ve hükümdarlık alâmetlerini alarak Çağatû'da ikinci kez İlhanlı tahtına çıkmıştı. Cülus merasiminden bir süre sonra ise avla meşgul olmuş¹⁰⁶⁴ ve 23 Safer 669/11 Ekim

¹⁰⁶⁰ Allsen, “Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar”, s. 233.

¹⁰⁶¹ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Müsevî, C. II, s. 1061; Reşîdu'd-dîn/Thackston, C. III, s. 518; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 148-149.

¹⁰⁶² Söz konusu vazife Tûsî'nin çocuklarına intikal etmiştir (Köprülü, “XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar”, s. 215, n. 9).

¹⁰⁶³ Tûsî'nin Tıbbâ olan ilgisi hakkında bk. Muhammed Muderrisî, *Sergozeşt ve 'Akâid-i Felsefî-yi Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî*, s. 144-146.

¹⁰⁶⁴ Av, tarihin en eski dönemlerinden beri yalnızca halktan kişiler tarafından değil, hükümdarlar ve onlara yakın kişiler tarafından da vazgeçilmez bir eylem olmuştur. Moğol/İlhanlı hükümdarlarının da ava meraklı

1270 günü Çağâtu'da yabani boğa avında iken tesadüfen av hayvanının boynuzundan dolayı gırtlığından yaralanmıştı. Hatta gırtlığında oluşan tahribattan ötürü damarın açılması sebebiyle epey kan kaybetmişti. Bu durumda, adından yaşça büyük, ulu bir kimse olarak tanındığı anlaşılan Kurçan Aka, bir yay alarak ilaç sürdü ve kan duruncaya ve yara şişinceye kadar yayın kirişini Abaka Han'ın gırtlığına sardı. Bu ilk tedavi sonrasında Kurçan Aka'yı ödüllendirdiği anlaşılan İlhanlı hükümdarı, bir süre sonra yaranın şişerek kan toplaması sebebiyle güçten düşerek bitkin hâle geldi. Onun yanında bulunarak sıhhatiyle ilgilenen tecrübeli hekimlerin hiçbiri yarayı deşmeye cesaret edemiyordu. Zira yaranın deşilmesi sonrasında ilhanın sağlığı açısından daha kötü bir senaryoya karşılaşılabildi. Bu sırada yine onun yakınında bulunan Nasîru'd-dîn Tûsî, yaranın deşilmesi halinde Abaka Han'ın sağlığının daha iyi bir noktaya geleceğini söyledi. Dahası bu konuda tüm emirleri teskin ve ikna ettikten sonra Cerrah Ebu'l-İzz'den yarayı deşmesini ve temizlemesini istedi. Hakikaten Abaka Han yaranın adı geçen cerrah tarafından deşilip temizlenmesinden sonra tedricen iyileşti. İlhanlı hükümdarı bu operasyondan takriben bir hafta sonra eski sağlığına kavuştu.¹⁰⁶⁵ Bu misalde görüldüğü üzere Nasîru'd-dîn Tûsî, sadece İlhanlı hükümdarının emrinde bulunan hekimler tarafından değil, bunun yanı sıra önde gelen emirler tarafından da saygı ve teveccüh duyulan bir karakterdi.

Sadece İlhanlı döneminin değil bütün İslâm medeniyetinin en önemli âlimlerinden biri olan Nasîru'd-dîn Tûsî, matematik, geometri, astronomi, felsefe ve teoloji gibi alanlarda önemli çalışmalar yapmıştır. Bununla beraber bilhassa astronomi alanında yaptığı ilmi faaliyetlerinin onu günümüze kadar ulaşan şöhrete kavuşturduğunu söylemek

oldukları pek çok örnekle sabittir. Bilhassa Türkler ve Moğollar gibi göçebe ve yarı göçebe kavimlerin liderlerinin av merakı, tüm Avrasya stepleri boyunca gelenek haline gelerek kurumsallaşmış ve tarihte önemli eserler bırakmıştır. Avrasya steplerinin hâkimlerinin av merakı ve bunun tarihteki yeri hakkında şu önemli eserden istifade edilebilir: Thomas T. Allsen, *Royal Hunt in Eurasian History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2006. Moğollarda avlanma eyleminin aynı zamanda bir savaş pratiği olması hakkında bk. Mustafa Uyar, "Vaşî Hayvanlar Üzerinde Savaş Pratiği: Ortaçağ Moğol Ordularının Sürek Avları", *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür: 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, ed. M. Ş. Yüksel, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 77-83.

¹⁰⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1097-1098; Reşîdu'd-dîn/Abâğa, s. 28-29; Reşîdu'd-dîn/Thackston, III, s. 535; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî*, s. 58; Muderrisî, *Sergozeşt ve 'Akâid-i Felsefî-yi Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî*, s. 144.

mümkündür.¹⁰⁶⁶ Onun astronomiye dair en mühim çalışması şüphesiz Hülâgû Han'ın emriyle hazırlamaya başladığı¹⁰⁶⁷ ancak onun ölümünden sonra halefi Abaka Han'a sunduğu¹⁰⁶⁸ rasat cetveli hüviyetindeki *Zic-i Hânî* yahut bir diğer ismiyle *Zic-i İlhanî*'dir. Eserine Kûşîyâr, Fâhir, 'Âlâ-yi Şâhî ve Battânî gibi muhtelif *zic*lerde bulunmayan birtakım cetveller de ilave eden Tûsî, bunların tashihine de çalışmıştır.¹⁰⁶⁹ Muasır pek çok astronomi bilgininin hazırladığı *zic*leri ihtiva etmesinin ötesinde, Nâsîru'd-dîn Tûsî başta olmak üzere Muhyî'u'd-dîn-i Mağribî, 'Ali b. Ömer-i Kazvînî, Fahru'd-dîn-i Ahlâtî, Kutbu'd-dîn Şîrâzî ve diğer pek çok astronomi âliminin emeğiyle meydana gelen *Zic-i İlhanî*, Merâgâ Rasathanesi'nin ortaya koyduğu en mühim eser olarak dikkat çekmektedir.¹⁰⁷⁰

Nâsîru'd-dîn Tûsî, geçmişte olduğu gibi bugün de önemli İslâm âlimleri arasında yer almasını muhtelif sahalarda telif ettiği eserlere borçludur. Bunlar arasında yukarıda anılan *Zic-i İlhanî*'den başka Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî'ye ithaf ettiği *Ahlâk-ı Nasîrî* olarak da anılan *Evsâfî'l-eşrâf*, İlhanlı yönetim anlayışına katkı sunmak amacıyla kaleme aldığı *Risâle-yi der-resm-i 'ayn-i İlhanî* başta olmak üzere pek çok eser bulunmaktadır.¹⁰⁷¹ Zilhicce 672/1274'e kadar Merâgâ'da kalan ve ilmî faaliyetlerine devam eden Tûsî, bilinmeyen bir sebeple pek çok talebesi ve takipçisiyle birlikte buradan ayrılarak Bağdâd'a gitmiş ve bundan kısa bir süre sonra vefat etmiştir (18 Zilhicce 672/25 Haziran 1274). Vasiyeti gereği Bağdâd'daki İmam Musa Kâzım'ın türbesinin yanına, daha önce Abbasî halifesi Nasır li-dinillah için yapılan ancak halifenin çeşitli sebeplerle

¹⁰⁶⁶ Moğolların/İlhanlıların astronomiye olan ilgisi göz önüne alınırsa, astronominin İlhanlı hâkimiyetiyle birlikte Yakın Doğu'da en çok ivme kaydeden bilim dalı olması gayet doğal bir sonuçtur. Aynı şekilde Nasîru'd-dîn Tûsî'nin günümüzde dahi en çok astronomi alanındaki eserleriyle tanınması ve bu eserleri İlhanlı himayesi ve desteği altında telif etmiş olması bu gerçekle doğrudan alakalıdır.

¹⁰⁶⁷ Vassâf/Tahrîr, s. 30; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 218.

¹⁰⁶⁸ Tûsî, *Zic-i İlhanî* mukaddimesinde bunu şu sözlerle anlatmaktadır: "Hülâgû Han'ın yerine geçen oğlu Abaka Han'ın muktedir idaresinde, onun talimatları sayesinde yıldızları gözleme işi tamamlandı. Yapılan gözlemlerin temelinde ben, kölelerin en hakiri Nasîru'd-dîn Tûsî, bu *Zic-i İlhanî*'yi hazırladım ve şimdi onu cihan hükümdarı Abaka Kağan'ın hizmetine, onun tasdik ile tanışmayı umarak sunuyorum, ki böylece bundan sonra onun himayesindeki astronomlar almanaklarını bu *zic*'den faydalanarak hazırlayabilecekler ve onun [Abaka Han] ismi binlerce yıl boyunca bu dünyada kalacak [anılacak]" (Boyle, *The Longer Introduction to the "Zij-i Ilkhani" of Nasir-ad-din Tusi*, s. 247).

¹⁰⁶⁹ Köprülü, "XIII. Asırda Marâgâ Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar", s. 216.

¹⁰⁷⁰ Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 204-207.

¹⁰⁷¹ En üretken Müslüman âlimlerden biri olan Tûsî'nin tüm ilmî sahalarda verdiği eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Hâce Nasîru'd-dîn Tûsî*, s. 339-557.

gömülmediği kabre defnedilmiştir.¹⁰⁷² Astronomi başta olmak üzere aklî ilimlerde ve yine bilhassa kelâm ve fıkıh sahalarındaki ilmî çalışmaları dolayısıyla dinî ilimlerde yetkinliğini kanıtlayan Tûsî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi âlimlerden sonra aklî ilimlerin zirve isimlerinden biri olmakla kalmamış, aynı zamanda XIII. yüzyılda oluşmaya başlayan İmâmîye'nin felsefî kelâm geleneğinin de kurucusu olmuştur.¹⁰⁷³ Tûsî, eserleri ve ilmî sahalardaki maharetiyle, İslâm coğrafyasının muhtelif medreselerinde kitapları okutulan bir âlidir. Tûsî'nin ilmî etkileri aynı coğrafyanın farklı bölgelerinde uzun bir süre devam etmiştir. Bu kapsamda onun matematik, geometri, astronomi, felsefe ve teoloji gibi alanlarda en önemli ve etkili Şîî bilim adamı olarak kabul edildiği, hatta kendi çağından sonra Aristo ve Fârâbî'nin ardından “üçüncü muallim” olarak isimlendirildiği bilinmektedir.¹⁰⁷⁴

Nasîru'd-dîn Tûsî'nin çağdaşı olan, tarihçiliği¹⁰⁷⁵ dışında Merâgâ'da geometri ve astronomi dersleri vermesiyle de tanınan¹⁰⁷⁶ Ebu'l-Ferec, onun hakkında şu satırları kaydetmiştir:

“Bu yıl [1274] içinde İranlı filozof Hâce Nâsır vefat etti. Şanlı ve şöhretli, ilmin her sahasında mümtaz ve bilhassa Matematikte bilgin bir adamdı. Yıldızları gözlemlemek için aletler yaptı, İskenderiye'de Batlamyus tarafından yapılan büyük pirinç küreden daha harika küreler imal etti, yıldızların rotalarını gözlemledi ve tanımladı. Azerbaycan şehirlerinden olan Merâgâ'da muhtelif ülkelerden akıllı adamlar onun yanında toplandı. Bağdâd ve Asur'daki medreselere ve eğitim binalarına ait bütün vakıflar onun yönetiminde olduğu için, onunla birlikte olan hocalara ve öğrencilere ücretler tahsis ederdi. Bu sıralarda birçok yeri ziyaret etmek üzere yol çıktığı Bağdâd'da öldü. Bazı kimseler onun kör olduğunu bildirmişlerdir. O, retorik, tabîî ve ilâhî ilimler üzerine pek çok açıklama (yahut şerh) yazmıştı. Öklid ve Magistî'yi [?] büyük bir titizlikle aranje etmişti. Ayrıca, ona [atfedilen] Platon ve

¹⁰⁷² H. Daiber, “Al-Tusi, Nasir al-Din”, (Life; As theologian and philosopher), *ET*, X (2000), s. 747.

¹⁰⁷³ Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 152-156.

¹⁰⁷⁴ Daiber, “Al-Tusi, Nasir al-Din”, (Life; As theologian and philosopher), s. 746-750. Tûsî'nin ilmî karakterinin gelişimi ve etkileri hususunda bk. F. J. Ragep, a.y., (As scientist), s. 750-752.

¹⁰⁷⁵ Denise Aigle, “The Historiographical Works of Barhebraeus on the Mongol Period”, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 66-89.

¹⁰⁷⁶ Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 219-222.

Aristo'nun pratik felsefede kullandıkları kelimelerin anlamlarını öğrettiği Farsça sözlükbilimsel bir eser vardır. Zira o ilk filozofların düşüncelerine sıkıca bağlıydı ve yazılarında onlarla çelişenlere karşı şiddetle savaşıyordu."¹⁰⁷⁷

Nasîru'd-dîn Tûsî'nin devlet idaresi ve bilhassa malî idare hakkında, Abaka Han'a sunmuş olması kuvvetle muhtemel,¹⁰⁷⁸ bir nevi siyasetnâme olan küçük bir risâlesi konumuz açısından oldukça önemlidir.¹⁰⁷⁹ Tûsî risâlesine "cihan padişahı, emniyet ve

¹⁰⁷⁷ Ebu'l-Ferec/Budge, I, s. 451-452; Ebu'l-Ferec/Doğrul, II, s. 592-593.

¹⁰⁷⁸ Köprülü, "XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar", s. 219, n. 15. Tûsî'nin bu risalesinin günümüze ulaşan örneklerinin başlangıç kısmında yer alan "Emn ü emânın dayanağı olan cihan padişahı, büyük efendimiz, yeryüzündeki tüm insanların üstadı, geçmişte yaşayan ve sonradan yetişen tüm âlimlerin âlimi, İslâm'ın ve Müslümanların hücceti [Nasîru'd-dîn] Muhammed b. Muhammed et-Tûsî'den, bu vilayetlerde asker ve ahaliyi huzurlu, âlemi ise mamur ve bayındır kılmak için eski padişahların hangi yol ve usûl üzere ilerlediklerini yazarak kendilerine takdim eylesin istemiş idi. Üstat bu emir ve işaret doğrultusunda bu risaleyi yazmış idi" ifadesinden anlaşıldığına göre, risalenin hangi hükümdara sunulduğu açıkça belirtilmemiştir. (Müctebâ Minovi-Vladimir Minorsky, "Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V/3 (1940), s. 755-756; Şerefeddin Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 1939, s. 8). Minorsky tarafından "Moğolistan'dan gelerek İran ülkesinin idaresini eline alan Hülâgû Han için çok yararlı" olabileceği belirtilen bu risalenin pekâlâ onun emriyle yazılmış olması ihtimal dâhilindedir. Ancak yine ona göre, Tûsî'nin bu risaleyi tahta yeni çıkan ve idare hakkında ilim sahiplerinin desteğine ihtiyaç duyan Abaka Han'a sunması daha yüksek bir ihtimaldir (Minovi-Minorsky, Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance", s. 767) İlhanlı aristokrasisiyle yakın ilişkiler içerisinde olan ve İslâmî vâkıfların denetimi vazifesini uhdesinde bulundurarak malî idare konusunda birikimli durumda bulunan Tûsî, bu küçük risalesine geçmiş zaman hükümdarlarının uygulamalarını esas alarak devlet idaresindeki ve özellikle malî idaredeki usuller ve doğru uygulamalar hakkında hükümdarın kendisinden istediği önemli bilgileri ve bu hususlardaki görüşlerini kaleme almıştır. Bu sebeple Abaka Han'ın, Hülâgû Han'a nazaran, tam da bu meselelerde profesyonel görüşlere ihtiyaç duymuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yüzden bizim kanaatimiz de eserin Abaka Han'a sunulmuş olduğu yönündedir.

¹⁰⁷⁹ Özel bir başlık taşımayan söz konusu risalenin üç farklı elyazması nüshasının bulunduğunu belirten Bayrakdar'a göre, Yaltkaya'nın İstanbul Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunan Veliyüddin nüshasına dayanarak yaptığı tercüme (Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri", s. 7-19) hatalı ve anlaşılabilir durumdadır. Yine o, "Şemsü'l-ulemâ" lakabıyla anılan Muhammed Hüseyin-i Garakanî'nin kişisel kütüphanesinde bulunan IX/XV. yüzyıla tarihlenen nüshayı ve Garakanî'nin buna dayanarak kendi el yazısıyla meydana getirdiği nüshayı esas alan M. Minovi ve V. Minorsky'nin çalışmasının [Minovi- Minorsky, "Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance", 755-789] bazı hatalar ihtiva ettiğini ifade etmiş ve yeri geldiğinde bu çalışmaları tashih etmiştir (Nâsiru'd-dîn et-Tûsî, *Risâle der Resm ve Âyîn-e İlkhanî: Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, çev. ve yay. haz. M. Bayrakdar, y.y., t. yok, s. 10). Bahsedilen risale, ayrıca Nasîru'd-dîn Tûsî'nin risalelerinin toplandığı bir çalışmanın üçüncü kısmı olarak "Risâle der-resm ve a'yîn-i padişâhân-ı kadîm râci' be ahz-i mâliyyât ve herâc ve mesârif-i ân" (Eski hükümdarların vergi ve haraç toplamalarına ve masraflarına ilişkin usûl ve âdet[ler]i üzerine risâle) başlığıyla nesredilmiştir: Hâce Nasîrû'd-dîn (Muhammed b. Muhammed b. el-Hasenü't-Tûsî), *Mecmua '-i resâil – Şâmil-i Risâlat-ı Zeyl*, Tahrân: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1335/1956, 28-35. Bu neşir aslında eserin bir başka nüshasına istinat etmektedir. Buna göre eserin, Nizâmeddîn Yahya b. Sâid b. Ahmed tarafından Şevvâl 757/Ekim 1356'da istinsah edildiği anlaşılan, aynı müellifin Kitâbhâne-yi Medrese-i Âli-yi Sipeşâlâr'da bulunan *Kitâb-ı Hadâiki 's-siyer fi Âdâbi 'l-mülûk* adlı eserine derç edilmiş bir nüshası daha mevcuttur. Bu yüzden bu neşirdeki Farsça metnin son kısmı, söz konusu risaleyle ilgili yapılan, Minovi-Minorsky'nin esas aldığı nüshadan farklılık arz etmekle birlikte Yaltkaya'nın esas aldığı nüshayla, istinsah tarihinin yazılı olması müstesna, aynıdır. Öte yandan, risaleye göre bu dönemde İlhanlı gelirlerinin türleri hakkında bir değerlendirme için bk. Arsenio Peter Martinez, "Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret", çev.

huzurun dayanağı” İlhanlı hükümdarının kendisinden eski hükümdarların âlemi mâmur, asker ve ahâliyi ise memnun kılma konusunda uyguladıkları metotları yazıp sunmasını istediğini, eseri bunun üzerine kaleme aldığını yazmakla başlamaktadır. Acem vilâyeti padişahlarının Hitay (Çin) hükümdarlarına kıyasla sıkça değiştiğinden bahseden Tûsî, bunu Acem’in küçük vilâyetlerden oluştuğuna ve bunlardan her birinin ayrı adetlere sahip olduğuna bağlamaktadır. Bölgenin eski hükümdarlarının, devletin temelini birini askerlere, diğerini ise yazıcılara, yani kılıç ve kalem ehline dayandırıldığının rivayet edildiğini söylemesinin ardından, ideal askerin özelliklerini, askere karşı hükümdarın vazifelerini, askerlerin faydalarını anlatmış; hükümdarın hasımlarına karşı hangi durumda hangi politikayı uygulaması gerektiğinin altını çizmiştir. Kalem ehline karşılık gelen taifeleri sıralayan Tûsî, devletin dayanaklarından biri olarak gördüğü bu topluluğun faydalarını aktarmayı da ihmal etmemiştir. Bunun ardından hükümdarın, dolayısıyla devletin gelirleri konusuna eğilmiş; ziraat ehlinden alınması gereken verginin arazinin ve çiftçinin durumuna göre adaletli bir şekilde alınmasını öngören bir ziraî vergi sistemi önermiştir. Tâbi vilayetlerden alınacak haracın vilayetin şartlarına uygun biçimde alınması gerektiğini ifade etmiş, sermaye sahipleri ve tüccarlardan alınacak vergiler konusunda görüşler bildirdikten sonra hayvanlar üzerinden alınan vergilerin dışında eyalet valilerinin, idareleri altındaki bölgeler halkından alacakları hâsılat türlerini yazmıştır. Bu çerçevede hükümdarın vergi toplama alanlarını tek tek sıralayan Tûsî, Cengiz Han’a ve dönemine telmihte bulunmaktadır ki bu durum Cengiz Han yasası ve uygulamalarının Moğollar için olduğu kadar İlhanlı devlet ricâli için de ne kadar kıymetli olduğunu ve idarede esas alınması gereken kaynak olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. *Tamga* ve *kobcur* gibi vergiler hakkında da kanaatlerini ve bunlara dair geçmiş dönemlerdeki uygulamaları sıralayan Tûsî, *tarhanlar*, *ihtiyarlar*, *hastalar*, *dervişler* ve *çocuklar* olmak üzere beş farklı grubun o dönemde İlhanlı idarecileri tarafından vergiden muaf tutulduğundan bahsetmektedir. Tebaanın muhtelif iş kollarında istihdam edilmesi gerektiğini söyledikten sonra hükümdarın giderlerinden bahsetmeye koyulmuştur. Ona göre padişahın biri hususî, diğeryse devletle ilgili harcaması mevcuttur ki hükümdar hususî harcamalarını yaptığı kişisel malları ile devletin malını birbirine karıştırmaması gerekmektedir. Tûsî, risalesinin son kısmında vakıflara ve

M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 175.

gayelerine, yani vakıflar yoluyla hâsıl olan hayır işlerine özellikle vurgu yapmakta, eski hükümdarların döneminde bu husustaki uygulamalara atıfta bulunmaktadır. Eğer ihtiyaç duyulursa masraflar konusunda ayrıca detaylı bir izahat yapabileceğini belirten âlim, daha önceki padişahların uygulamalarını özetlemesinin ardından risalesini İlhanlı hükümdarına dua ederek sonlandırmaktadır.¹⁰⁸⁰

Abaka Han ve babası Hülâgû Han'ın yakınlarında bulunan ilim adamlarından bir diğeri Kutbu'd-dîn Şîrâzî'dir. 634/1236 yılında Şîrâz'da hekimleriyle meşhur bir ailede dünyaya gelen Kutbu'd-dîn, iyi bir din, tıp ve tasavvuf eğitimi aldı. 658/1260 yılında Merâgâ Rasathânesi'ne giderek Nâsîru'd-dîn Tûsî'nin talebesi oldu¹⁰⁸¹ ve *Zic-i İlhanî*'nin hazırlanmasına katkıda bulundu. Bir süre Horâsân ve Bağdâd'da bulunan Şîrâzî, daha sonra Anadolu'ya geçerek burada Mevlânâ Celâlu'd-dîn-i Rûmî ile tanıştı ve Sadru'd-dîn Konevî'nin hadis derslerine iştirak etti. Burada bulunduğu zaman zarfında Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman'nin takdiriyle sırasıyla Sivas ve Malatya kâdılığı görevini yürüten Şîrâzî, bir süre yaşadığı Mısır ve Şâm'ın ardından Tebriz'e gelerek 710/1311 yılında burada vefat etti. Felsefe, tıp, astronomi, matematik ve bazı dinî ilimlerde varlık gösteren Kutbu'd-dîn-i Şîrâzî, *Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk, Şerh 'alâ Tezkiretü'n-Nâsiriyye, et-Tuhfetu's-Sa'diyye* başta olmak üzere pek çok eserin müellifidir.¹⁰⁸²

Abaka Han döneminde ilmî sahalarda boy gösteren bir diğer isim meşhur Şîî tefsir, kelâm ve fıkıh âlimi Kâdı Nâsîru'd-dîn Abdullah b. Ömer Beyzâvî'dir. Şîrâz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında dünyaya gelen, babasının Şîrâz kâdı'l-kudâtlığına tayininden sonra ailesiyle birlikte bu şehre yerleşen ve iyi bir eğitim hayatı geçiren müellif, babasının

¹⁰⁸⁰ Hâce Nasîrî'd-dîn, *Mecmua '-i resâil – Şâmil-i Risâlât-ı Zeyl*, 28-35; Minovi- Minorsky, “Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance”, 755-766, 769-778, Yaltkaya, “İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri”, 8-16; Nâsîru'd-dîn et-Tûsî, *Risâle der Resm vo Ayîn-e İlkhânî: Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, s. 19-25.

¹⁰⁸¹ Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 205-206.

¹⁰⁸² Kutbu'd-dîn-i Şîrâzî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, *DİA*, XXVI (2002), s. 487-489; E. Wiedemann, “Kuṭb al-dīn Shīrāzī”, *EI²*, V/2 (1986), s. 547-548; Sayyed 'Abd-Allāh Anwār, “Qoṭb-al-dīn Shīrāzī”, *EI*, 2005, <https://www.iranicaonline.org/articles/qotb-al-din-sirazi>, (Erişim Tarihi: 20.07.2022); Kaveh Niazi, *Qoṭb al-Dīn Shīrāzī and the Configuration of the Heavens: A Configuration of the Heavens: A Comparioson of Texts and Models*, Springer, Dordrecht 2014, s. 7-9, 61-84; Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 216-218.

ölümünden sonra Suğuncak Noyan'ın himayesiyle Fars kâdılığı görevine getirilmiştir. Umumiyetle 685/1286 yılında Tebriz'de vefat ettiği kabul edilen müellif *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilm'l-usûl* ve *Havâssü'l-Kur'an* gibi pek çok eser kaleme almıştır. Daha çok tefsir, kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü ve gramer sahalarda eser vermişse de münhasıran tarihçiliğine de değinmek gerekir. Tarafından yazılan, Hz. Âdem'den başlayarak müellifin zamanına kadar gelen önemli olayları ihtiva eden *Nizâmu't-tevârih*, özellikle peygamberler tarihi; Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular ve Moğollar hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.¹⁰⁸³

Eserinde Abaka Han'la çağdaş bazı âlim ve fazıl kimselere ve eserlerine yer veren H'ândemîr, ünlü sûfî Mevlânâ Celâlu'd-dîn Rûmî'yi bu listenin başına yazmıştır.¹⁰⁸⁴ *Sultânü'l-ulemâ* unvanı ile şöhret bulan Bahâu'd-dîn Veled gibi ünlü bir mutasavvıfın oğlu olarak dünyaya gelen Mevlânâ Celâlu'd-dîn Rumî, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli simalarından biridir. Bahâu'd-dîn Veled, bölgenin Moğol istilasından evvel Horâsân'ı terk edip¹⁰⁸⁵ beş yıl kadar ailesiyle birlikte önemli tasavvuf merkezlerinde zamanın ünlü mutasavvıflarıyla görüşüp konuşarak dolaştıktan sonra Anadolu'ya gelerek Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'ya yerleşmiştir. Henüz çocuk yaşta iken yola çıkarak Anadolu'ya gelen Celâlu'd-dîn, yeni vatanında bir yandan tahsilini sürdürürken diğer yandan evvela babası, sonra onun halifesi Burhânu'd-dîn Muhakkık-i Tirmîzî'den ilk tasavvuf eğitimini almıştır. Yüksek tahsilini Halep'te, dönemin en ünlü medreselerinde ve en meşhur hocalarının rahle-i tedrisinde tamamlamış, İslâm hukuku sahasının genç bir uzmanı olarak Konya'ya dönerek Karatay medresesinde eğitim

¹⁰⁸³ Kâdı Nâsîru'd-dîn Beyzâvî'nin hayatı ve *Nizamu't-tevârih* başta olmak üzere eserleri hakkında bk. Yavuz, "Beyzâvî", s. 100-103; J. Robson, "Al-Baydâwî", s. 1129; Melville, "From Adam to Abaqa", s. 67-86; Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s. 204.

¹⁰⁸⁴ H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 115; H'ândemîr/Thackston, s. 65.

¹⁰⁸⁵ Bahâu'd-dîn Veled ve ailesinin Moğol istilası sebebiyle Horâsân'dan ayrıldıklarını ileri süren tüm kurgulamalar oldukça zorlama görünmektedir. Zira Eflâkî'nin Bahaeddin Veled ve ailesinin göç yoluyla ilgili anlatılarında verdiği tarihler, onların Moğol istilasından önce Horâsân'dan ayrıldıklarına işaret etmektedir. Nitekim Mevlânâ'nın 603-604/1207 yılında doğduğu ve beş yaşındayken babasıyla birlikte yola çıktığı dikkate alındığında bu hadisenin 609/1212 sonrasına tarihlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Cengiz Han, Belh'i 1221'de ele geçirdiğine göre Bahâu'd-dîn Veled Horâsân'ı bölgeye yönelik Moğol tehdidinden çok daha önce terk etmiştir. Bu hususta bkz. Franklin Lewis, *Mevlânâ – Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, çev. G. Ç. Güven-H. Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010, s. 79-98; B. Fûrûzanfer, *Mevlâna Celâleddin*, çev. F. N. Uzluk, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 78-91.

faaliyetlerine başlamıştır.¹⁰⁸⁶ Mevlânâ Celâlu'd-dîn Rumî, 1273'teki ölümüne kadar yaşadığı Konya şehrinde, daha sonraki dönemlerde “Mevlevîyye” olarak anılacak olan tasavvufî ekolün temelini atmıştır.

Konya'da yaşadığı dönemde çevresinde toplanan kitlelerle oluşan önemli bir toplumsal gruba liderlik eden, bunun yanında Selçuklu saray çevresiyle ve Moğol idarecilerle yakın ilişkiler kuran Mevlânâ Celâlu'd-dîn-i Rumî'nin Moğollarla ilişkileri devrin siyasî ve sosyal ortamı açısından da önem taşımaktadır. Zira Rumî'nin ilişkiler ağı sebebiyle Moğol yanlısı olma sorunsalı ve bunun ilgili sürece etkileri uzun süredir tartışılmalı bir meseledir. Bu husustaki birinci görüş Moğol idarecilerle kurduğu yakın ilişkiler sebebiyle onun Moğol idaresini Anadolu'da hâkim kılmaya hizmet eden bir mutasavvıf olduğu yönündedir. Buna göre Mevlânâ sürekli Moğol yöneticilerini desteklemiş, onlarla birlikte hareket etmese yahut onlarla bir araya gelmese bile Moğol otoritesinin Anadolu'da yerleşmesine çalışmıştır. Mevlânâ bu sayede bölgede henüz tanzim edilen Moğol hâkimiyeti karşısında halkı teskin etmeye gayret etmiştir. Bu görüşün temel argümanı Mevlânâ'nın eserlerinde ve Ahmed Eflâkî'nin *Menakibü'l-Arifin* adlı eserinde bulunan, Mevlânâ'nın Moğollara ilişkin düşüncelerini içeren pasajlardır.¹⁰⁸⁷

Mevlânâ'nın Moğol yanlısı olduğu görüşünün bir diğer yönü ise dönemin önde gelen Kalenderî şeyhi Şems-i Tebrizî'nin Moğollar tarafından siyasî amaçlarla Anadolu'ya gönderildiği teoridir. Mikâil Bayram'a göre Moğollar tarafından iş başına getirilen Pervâne Muînu'd-dîn Süleyman, Tacu'd-dîn Mu'tez, Nure'd-dîn Caca, Atabeg Mecdu'd-dîn ve Fahru'd-dîn 'Ali gibi devrin önde gelen devlet adamlarının Mevlânâ ile yakın ilişkiler geliştirdikleri, Mevlânâ'nın bu kişilere yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Buna göre o, Moğol destekli devlet adamlarıyla ortak bir siyasî anlayış içerisinde olmuş, onlar da Mevlânâ'yı muteber olarak telakki etmişlerdir.¹⁰⁸⁸ Bir diğer görüş Mevlana'nın

¹⁰⁸⁶ Ahmet Yaşar Ocak, “Mevlânâ Önce Kendi Zaman ve Zemininin İnsanıdır Yahut Mevlânâ'yı Doğru Anlamak Üzerine”, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 195.

¹⁰⁸⁷ Söz konusu örnekler hakkında bkz. Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar ve Mevlana*, Sentez Yayınları, İstanbul 2015, s. 126-146.

¹⁰⁸⁸ Mikâil Bayram, *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren - Mevlânâ Mücadelesi*, Konya 2006, s. 204-

elden geldiğince Moğol yönetim çevrelerine yaklaşarak onların yumuşak bir tutum içine girmelerini sağlamaya çalıştığı yönündedir.¹⁰⁸⁹ Buna göre Mevlânâ'nın Moğol otoritelerine yakınlık göstermesi, onun Moğol zulmünü durdurarak bölgede huzur ve sükûn ortamını temin etmek ve Moğolları İslâmlaştırmak amacıyla geliştirdiği bir politikadan ibarettir.¹⁰⁹⁰ Ardında *Dîvân-ı Kebîr*, *Mesnevî*, *Fîhî Mâ Fîh*, *Mecâlis-i Seb'a* ve *Mektûbât* gibi eserler bırakan Mevlânâ'nın ölümünden sonra, Moğolların Anadolu'da hâkim güç olduğu dönemde, "Celâlîlik" olarak anılan Mevlevîliğin Moğol idaresine yakın tavrı devam etmiştir. Mevlânâ'nın ölümünün ardından Mevlevîliğe önderlik eden şahsiyetlerden Hüsâmu'd-dîn Çelebi, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled ve yine Mevlânâ'nın torunu Ulu Arif Çelebi, Moğol idarecileriyle iyi ilişkiler geliştirmişlerdir.¹⁰⁹¹

Öte yandan H'ândemîr, Abaka Han'la muasır tasavvuf erbâbı bahsinde, Mevlânâ Celâlu'd-dîn'den sonra Şeyh Sadru'd-dîn Konevî, Şeyh Muhammed Kacûcânî, Şeyh Evhâdu'd-dîn Kirmânî ve İzzu'd-dîn Nazari'yi saymakta; Hâfız 'Ali b. Ebheb b. Osman el-Bağdâdî'nin (ö. 674/1275-1276) dönemin tarihçilerinden biri olarak anmaktadır. Ayrıca onunla muasır şairler arasında Kâdı Nizâmu'd-dîn İsfahânî, Cemâlu'd-dîn Reşike'l-kutnî, Seyyid Cemâlu'd-dîn-i Kâşî, Melik Razîu'd-dîn, İmâdu'd-dîn-i Fuzûlî, Mecd-i Hamgâr, ve İmâmî-yi Herevî gibi şahsiyetlerden bahsetmektedir.¹⁰⁹²

Bununla beraber, Abaka Han'la muasır olmak üzere özellikle şiir alanında öne çıkan en büyük edip Sa'dî-yi Şîrâzî'dir. Eğitimine dönemin Fars atabegi Sa'd b. Zengî'nin mülazımı olan babasının gözetiminde başlayan Sa'dî-yi Şîrâzî, Bağdâd'daki Nizâmiye Medresesi'nde ders gördü. Buradaki tahsilinden sonra 655/1257 yılında Şîrâz'a döndü ve Fars Atabegliği hanedan ailesine hizmetlerde bulundu. Tüm zamanların en büyük şairlerinden biri olarak anılan Sâ'dî, bilhassa Atabeg Ebû Bekir b. Sâ'd adına kaleme aldığı *Bostân* ve onun oğlu Sa'd b. Ebû Bekir'e adadığı *Gülistân* adlı eserleriyle şöhret

205.

¹⁰⁸⁹ Ocak, "Mevlânâ Önce Kendi Zaman ve Zemininin İnsanıdır", s. 198.

¹⁰⁹⁰ Haykıran, *Moğollar ve Mevlana*, ss. 137-138.

¹⁰⁹¹ Bayram, *Ahi Evren - Mevlânâ Mücadelesi*, s. 205-206; Haykıran, *Moğollar ve Mevlana*, s. 170-174.

¹⁰⁹² H'ândemîr/Siyâkî, III, s. 116-118; H'ândemîr/Thackston, s. 65-67.

buldu.¹⁰⁹³ Fars Atabegliği hanedan ailesi fertlerinin yanı sıra Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî ve kardeşi Alâu'd-dîn Ata Melik Cüveynî gibi dönemin önde gelen İlhanlı devlet adamlarını öven şiirler yazdı. Hac vazifesini ifa etmesinin ardından geri dönüş yolu üzerinde uğradığı Tebriz'de İlhanlı hükümdarı Abaka Han ile görüştü ve ondan büyük saygı gördü.¹⁰⁹⁴

Manzum ve mensur olarak kaleme aldığı eserler arasında, yakınlarından birinin isteği üzerine mevcut ve müstakbel hükümdarlara öğüt vermek amacıyla yazdığı *Nasihâtü'l-mülûk*¹⁰⁹⁵ ve Hülâgû ve Abaka Hanlar devrinde bir dönem Fârs idareciliği yapan Engyânû'ya verdiği öğütleri içeren *Risâle-yi Engyânû* bulunmaktadır. Onun yazdığı risaleler arasında *Risâle-yi Sultan Abaka* adıyla bilinen, yazmalarda *Risâle-yi Melik Abâkâ* veya *Risâle-yi Sultan Abâkâ* isimleriyle anılan¹⁰⁹⁶ risâle konumuz açısından önemlidir. Bazı yazmalarda ise *der-Nasihât-i Engyânû* veya *Risâle-yi Engyânû* olarak yer almakta olan bu risâle, *Nasihât'l-Mülûk* ile hemen hemen aynı konulardan bahsetmektedir.¹⁰⁹⁷ Hatta bazen *Nasihâtü'l-Mülûk*'ta yer alan ibareler aynen bu risalede de yer almaktadır.¹⁰⁹⁸ Sâ'dî bu eserinde “eğitilebilir ve nasihat dinleme hususunda istidat sahibi olduğu bilinen adil sultan” olarak andığı hükümdara devlet ve kamu idaresinin incelikleri ve iyi hükümdarın özellikleri hakkında nasihatlerde bulunmuştur.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹³ R. Davis, “Sa'dî”, *EP*, VIII (1995), s. 719-720; Mustafa Çiçekler, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, XXXV (2008), s. 405-406.

¹⁰⁹⁴ Kendi anlatisına göre, hac yolculuğundan dönüşünde Tebriz'e varan Sâ'dî, aralarında hukuk bulunan Şemsu'd-dîn Muhammed Cüveynî ve kardeşi Alâu'd-dîn Ata Melik Cüveynî'yi ziyaret etmek üzere yanlarına gittiğinde onlarla birlikte Abaka Han'ı at üzerinde görmüştür. Ona gösterilen teveccühe şaşırarak Sâ'dî'yi huzuruna çağırarak Abaka Han, ondan kendisine nasihat etmesini istemiş ve şairin manzum olarak söylediği sözlerden oldukça etkilenmiştir (Muslihu'd-dîn Sâ'dî-yi Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, nşr. Muhammed 'Ali Furuğî, İntişârât-ı Hermes, Tahran 1385/2006, s. 1209-1211; Türkçe terc. Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler - Nasihatü'l-Mülûk*, çev. ve yay. haz. Y. Şafak, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016, s. 95-98).

¹⁰⁹⁵ Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 1157-1176; Nasihatü'l-Mülûk'un Türkçe tercüme için bk. “Nasihâtü'l-Mülûk”, çev. A. Hatip, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/20 (2018), s. 496-511; Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler*, s. 39-78; Alireza Shomali-Mehrads Boroujerdi, “Sadi'nin Hükümdarlara Öğütler Risalesi Hakkında”, *Siyasetname: İslami Bir Devlet İdaresi Teorisi*, ed. M. Boroujerdi, çev. Salim Korkmaz, Albaraka Yayınları, İstanbul 2021, s. 61-76.

¹⁰⁹⁶ Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler*, s. 81, n. 2.

¹⁰⁹⁷ Shomali-Boroujerdi, “Sadi'nin Hükümdarlara Öğütler Risalesi Hakkında”, s. 60.

¹⁰⁹⁸ Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler*, “Giriş”, s. 12.

¹⁰⁹⁹ Şîrâzî, *Hükümdarlara Öğütler*, s. 81-86.

SONUÇ

XIII. yüzyıl ortalarında Yakın Doğu'ya tekrar, ancak bu kez belki de kalıcı olmak amacıyla gelen Moğollar, Hülâgû'nun önderliği ve yüksek disipline sahip orduları vasıtasıyla hâkimiyetlerini bölgenin geneline yaymaya çalışmışlardır. İran ve çevresine yerleşen Hülâgû, aynı yıllarda devletin teşekkülünü sağlamaya da gayret etmiştir. Dokuz yılı bulan hükümdarlığında hızlı bir istilâ harekâtına girişen ilk ilhan Hülâgû, tasarladıklarının bir kısmını hayata geçiremeden vefat etmiş ve yerini oğlu Abaka'ya bırakmıştır.

Kaynaklarda ilk defa Hülâgû Han'ın en büyük ve en mümtaz oğlu olarak isminden söz edilen Abaka, çocukluğundan itibaren Moğol örfü ve yaşayış tarzı çerçevesinde şehzadelerin öğrenmesi gereken birtakım bilgilerle donatılmıştır. Abaka'nın Moğolistan'da geçen çocukluk ve ilk gençlik yıllarında bu tür esaslara dayanan bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. İlhan Hülâgû'nun hayli fırtınalı ve hararetle geçen saltanat yıllarında oğlu Abaka, bir yandan devletin kuruluşuna ve idarî organizasyonun işleyişine şahit olmuş, diğer yandan atalarının kahramanlık hikâyelerini dinleyerek ve harp sanatının inceliklerini öğrenerek yetişmiştir. Gençlik yıllarında Altın Orda Hanlığı'na karşı girişilen seferde ona verilen görev, babası ve çevresindeki İlhanlı emirlerinin onda gördükleri askerî yeteneği ortaya koymaktadır. Bundan bir süre sonra şehzadelerin yetişmesine uygun ortamı sağlama adına yapılan görevlendirmeye ülkenin doğu sınırını oluşturması bakımından önem taşıyan Horâsân'a gönderilmiştir. Buradaki faaliyetleri kaynaklar tarafından çok sarîh şekilde açıklanmamış olsa da onun burada beraberindeki Argun Aka'nın engin tecrübesinin de katkısıyla hükümdarlığa namzet bir şehzade olarak yetiştiği anlaşılmaktadır.

Çok geçmeden babasının ölümüyle tahta geçen Abaka Han'ın hükümdarlığı kendisine yönelik dâhilî ve haricî tehditlerle uğraşmakla geçmiştir. İlk olarak kendisine miras kalan sorunların bir parçası olarak Altın Orda Hanlığı ile gerginlikler yaşamıştır. Bu kapsamda henüz genç bir hükümdarken Berke Han'ın seferine karşı zorlu bir sınav veren Abaka Han, bu kez karşısında daha sıkı bir rakip bulmuştur. İlhanlıların Fırat Nehri kenarından

ilerleyerek Mısır topraklarına ulaşma idealleri, her seferinde Memlûk askerî yapısının sağlamlığı ve tedbirliliği karşısında suya düşmüştür. Diğer yandan, İlhanlılarla Altın Orda Hanlığı arasında gerilen ilişkilerden de anlaşılacağı gibi, bu yıllarda Moğol saltanat ailesi içerisinde duyulan aykırı seslerin ve anlaşmazlıkların artışı söz konusudur. Çağataylı hükümdarı Barak'ın Horâsân'da hak talep etmesi ve bu yöreyi çiğnemesi üzerine harekete geçen Abaka Han'ın Herât civarındaki zaferiyle, devletin doğu sınırlarını nispeten emniyet altına aldığı görülmektedir. Bu arada çevresiyle diplomatik ilişkiler geliştirmeyi de ihmal etmeyen Abaka Han'ın, gönderdiği mektuplarda bilhassa Memlûk sultanına karşı klasik bir Moğol hükümdarı portresi çizdiğini ifade etmek gerekmektedir.

Doğudaki Moğol kağanlık merkezine tâbî şekilde kurulan İlhanlı Devleti, bu dönemde Kubilay Kağan'a bağlı ve onunla etkileşimli bir görüntü arz etmektedir. Öte yandan Abaka Han'ın temelde Memlûklere karşı müşterek organizasyonlar tasarlamak ve bunları hayata geçirmek amacıyla Papa başta olmak üzere batı dünyasıyla, aynı zamanda damadı olduğu Bizans imparatoruyla gittikçe daha sık elçi teatisinde bulunduğu gözlemlenmektedir. Memlûklere karşı ancak Hıristiyan dünyasının yardımıyla yapılacak topyekûn bir saldırıyla galip gelinebileceğini düşünen İlhanlı hükümdarının tasarladığı fikirlerin gerçekleşmesi mümkün olmamıştır. Aradaki coğrafi uzaklıkların boyutu ve her batılı hükümdarın öncelikli meselelerine odaklı olması, ilhanın gayretlerinden bir sonuç alamamasına yol açmıştır. Buna mukabil Abaka Han'ın gönderdiği mektupların batı dünyasının Moğol algısı üzerinde müspet etkilerde bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Hâkimiyeti altında bulunan yörelerde sıkı bir idare disiplini gözettiği anlaşılan Abaka Han, Moğolların uzun süreden beri uyguladıkları şekilde kendi otoritesini tanıdıkları sürece tâbî devletlere ve mahallî hâkimiyetlere müdahalede bulunmamıştır. Hatta onlarla iyi ilişkiler geliştirmiş, evlilik bağları kurmuş ve zaman zaman ziyaretlerde bulunmuştur. Ancak yerel idarelerde zafiyetlerin ortaya çıktığı zamanlarda oldukça gaddar bir tavır sergilemesi, yine onun tipik bir Moğol hükümdarı olduğunu ortaya koymaktadır. Elbette sert önlem ve fiilleri, onun korumacı yapısını ve atalarından ona miras kalan toprakları

muhafaza etme dürtüsüyle ilintilidir. Her ne kadar genç yaşta Yakın Doğu'ya gelmiş olsa da Moğol gelenek ve görenekleriyle saltanat ailesi şemsiyesi altında yetişmiş olan Abaka Han'ın göçebe hükümdarlara has karakter özellikleri gösterdiğini söylemek gerekmektedir. Hayatının her aşamasındaki detaylarda bu durumu müşahede etmek mümkündür. Bu durum bilhassa onun dinî ve ilmî yönünde kendini ele vermektedir. Moğollar öteden beri tebaalarına dinî serbestiyet tanımış olsalar da Abaka Han'ın Moğolların eski dinine uyacak şekilde Budist eğilimde bir hükümdar olduğu; ayrıca idareci sıfatıyla yakın ilişkiler kurduğu Hıristiyanları koruyup kolladığı, buna karşın Müslümanlara karşı pek de olumlu düşünceler beslemediği anlaşılmaktadır. Bozkır geleneğine uygun bir hükümdar gibi ilme de ancak yararı ölçüğünde değer vererek hizmet eden Abaka Han'ın saltanat yıllarının yine de ilmî çalışmalar anlamında mümbit bir sürece karşılık geldiği ifade edilmelidir. Nitekim bu dönemde Abaka Han'ın hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan âlim, şair, edip ve zanaatkârların ortaya koyduğu eserler günümüzde dahi sitayişle anılmaktadır.

Abaka Han, XIII. yüzyılın ikinci yarısında hem İlhanlıların Yakın Doğu'daki siyasî faaliyetleri, hem de çevresiyle kurduğu diplomasi trafiği bağlamında bir dönemi ve bölgeyi anlamak açısından mümtaz bir yaşamöyküsüne sahiptir. Onun idaresinde nisbî sükûnet dönemi geçiren İlhanlılar, ölümüyle beraber büyük bir kargaşa içine düşmüştür. Bu durum onun uyguladığı sıkı idarî disiplinin yanı sıra ülkesini koruma içgüdüsünün dayanaklarını ve gerekçelerini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Vesikalar ve Nümizmatik Kaynaklar

- Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri: Yapı Kredi Para Koleksiyonları-1*, yay. haz. T. Aykut-Ş. Aydın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- Ender, Celil, *Abaka Han'ın Darp Ayları Yazılı Gümüş Sikkeleri*, Türk Nümismatik Derneği, İstanbul 1989.
- Diler, Ömer, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*, yay. haz. E. N. Diler-G. Kürkman, J. C. Hinrichs, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.
- Doerfer, Gerhard, "Mongolica aus Ardabīl", *Zentralasiatische Studien*, 9 (1975), s. 187-243.
- _____, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen: Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischer Geschichtsquellen vor Allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, I (Mongolische Elemente im Neupersischen), Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1963.
- İran Moğolları ve Altın Paraları*, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., Numismatik Yayınları no. 4, İstanbul 1973.
- Karl-Ernst Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikan 1981.
- Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, yay. haz. A. Temir, TTK, Ankara 1989.
- Ligeti, Louis, *Monuments Préclassiques I: XIIIe et XIVe Siècles*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
- Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XII-XVI Centuries): Introduction, Transcription and Bibliography*, ed. D. Tumurtogoo - G. Cecegdari, Institute of Linguistics, Academia Sinica, Taipei 2006.
- Mostaert, Antoine - Cleaves, Francis Woodman, "Trois Documents Mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *HJAS*, XV/3-4 (1952), s. 419-506.
- Özgüdenli, Osman G., "İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Hân'a Ait Dört Yarlık", *Belleten*, LXIX/254 (2005), s. 65-115.

Vakâyinameler ve Birinci Elden Kaynaklar

- Ahmed Ali Han Vezîrî-yi Kirmânî, *Târîh-i Kirmân (Sâlâriyye)*, nşr. Muhammed İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî, İntişârât-i İbn Sina, Tahran 1352/1973.
- Ahmed b. Huseyn b. 'Alî el-Kâtîb, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1345/1966.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2000.
- Amulî, Mevlânâ Evliyâ'-ullâh, *Târîh-i Rûyân*, nşr. Menûçehr Sutûde, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1348/1969.
- Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, yay. haz. D. S. Richards, Das Arabische Buch, Beyrut 1998.
- Benâketî, Fahru'd-dîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Tâcu'd-dîn, *Ravzât üli'l-elbâb fî ma'rifeti't-tevârîh ve'l-ensâb (Târîh-i Benâketi)*, nşr. Ca'fer Şî'âr, Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1348/1969.

- Beyzâvî, Kâdî Nâsîru'd-dîn 'Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-tevârih*, nşr. Behmen Mîrzâ Kerîmî, Kitâbhâne-i 'İlmî, Tahran 1313/1934.
- _____, *Nizâmu't-tevârih*, Türkçe trc. Haşim Karakoç, *Kâdî Beyzâvî ve Nizâmu't-tevârih'inin Edisyon Kritiği ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı), Kırıkkale 1998.
- Ca'ferî, Ca'fer b. Muhammed b. Hasan, *Târîh-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1343/1965.
- Cüveynî, 'Alâu'd-dîn 'Ata Melik b. Bahâu'd-dîn Muhammed, *Târîh-i Cihân-guşâ*, nşr. Muhammed b. 'Abdu'l-vahhâb Kazvîni, I-III, Tahran: İntişârât-i Hermes, 1387/2008.
- _____, *The History of the World-Conqueror*, İngilizce terc. J. A. Boyle, I-II, Harvard University Press, Cambridge 1958.
- _____, *Tarih-i Cihan Güşa*, Türkçe çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2013
- The Chronicle of James I, King of the Aragon*, çev. J. Foster, I-II, Chapman and Hall Limited, London 1883.
- el-Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakât-ı Nasrî*, çev. ve notl. M. Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Devletşâh b. Bahtîşâh Semerkandî, *Tezkîretü's-Şu'arâ*, nşr. E. Browne, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1382/2003.
- El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım – Mesâlikü'l-Ebsâr*, çev. ve notl. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Ebu'l-Ferec, *The Chronography of Gregory Abûl-Faraj: 1225-1286*, çev. Ernest A. Wallis Budge, I, Oxford University Press, London 1932; *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, İngilizce trc. E. A. W. Budge, Türkçe trc. Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- _____, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Ş. Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, I-XII, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. A. Ağırakça vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1985.
- Eflâkî, Ahmed, *Âriflerin Menkibeleri*, I-II, çev. T. Yazıcı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 221.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, Fransızcaya çev. E. Dulaurier, Türkçeye çev. M. Kemal Bey, notl. F. Hacısalihoğlu-İ. Aslan, ed. A. Pul, Post Yayınları, İstanbul 2018; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Fransızcaya çev. E. Dulaurier, Türkçeye çev. G. Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.
- Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, I/3, Fransızcaya çev. V. Laurent, notl. A. Failler, Société d'Édition "Les Belles Lettres", Paris 1984.
- The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, İngilizceye çev. D. Gamq'relidze vd., Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi Hâfız-i Ebrû*, I-III, nşr. Sâdik Seccâdî, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1375/1999.
- Hâfız-i Ebrû, *Târîh-i Selâtin-i Kert*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, İntişârât-ı Mirâs-ı Mektûb, 1389/2010.
- Hâfız-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih*, nşr. Hanbabâ Beyânî, Şirket-i Tezâmuni-yi 'İlmî, Tahran 1317/1938.
- H'âfî, Fasîh Ahmed b. Celâlu'd-dîn Muhammed, *Mücmel-i Fasîhî*, I-III, nşr. Mahmûd Ferruh, Kitâbfurûşî-yi Bâstân, Meşhed 1339-1341/1960-1962.

- Hamd-allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, (Coğrafya kısmı) İngilizce çev. G. Le Strange, *The Geographical Part of Nuzhat-al-Qulûb Composed by Hamd-allâh Mustawfî of Kazwîn in 740 (1340)*, E. J. Brill, Leiden 1919.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî [L. J. Ward], *The Zafar-nâmah of Hamdallâh Mustawfî and the Il-khân Dynasty of Iran*, I-III, Doktora Tezi, University of Manchester, Manchester 1983.
- Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, nşr. ‘Abdu’l-Huseyn Nevâ’î, Müesseseyi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1387/2008; Hamdu’llâh Mustawfî-i Qazvînî, *Ta’rîkh-i-Guzîda*, I-II, İngilizceye çev. ve yay. haz. E. G. Browne, E. J. Brill, 1913; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, Türkçe çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- H’ândemîr, Giyâsu’d-dîn b. Hümâmu’d-dîn, *Destûrû’l-vüzerâ*, nşr. Sa’id Nefisî, İntişârât-i İkbâl, Tahran 2535/1355/1976.
- _____, *Târîh-i Habîbu’s-siyer fî ahhâr-i efrâdi’l-beşer*, I-IV, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-i Hayyâm, Tahran 1380/2001.
- _____, *Habîbu’s-siyar: The Reign of the Mongols and Turk*, I-II, İngilizce çev. W. M. Thackston, Cambridge-Massachusetes 1994.
- Hayton, *Fleur des histoires de la terre d’Orient*, Bibliothèque Nationale de France, NAF 886.
- Herevî, Seyf b. Muhammed b. Yâkub, *Târîh-nâme-yi Herât*, nşr. Gulâm-rızâ Tabâtabâi Mecd, İntişârât-i Esâfîr, Tahran 1383/2004.
- Histoire de la Géorgie - Depuis l’Antiquité Jusqu’au XIXe Siècle*, Fransızca çev. ve notl. M. Brousset, I, Imprimerie de l’Académie Impériale des Sciences, S. - Pétersboug 1849.
- The History of Yaballaha III Nestorian Patriarch and of his Vicar Bar Sauma Mongol Ambassador to the Frabkish Courts at the End of the Thirteenth Century*, çev. ve notl. J. A. Montgomery, Octagon Books, New York 1966.
- History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*, ed. çev. ve notl. Pier G. Borbone, İtalyancadan çev. L. E. Parodi, verlag tredition, Hamburg 2020.
- İbn Abdü’z-zâhîr, Muhyî’-d-dîn, *er-Ravzü’z-Zâhîr fî Sîret-i Melikü’z-Zâhîr*, nşr. Abdü’l-azîz el-Huveytîr, Riyad 1986.
- _____, *el-Ravzü’z-zâhîr fî Sîret el-Melikü’z-Zâhîr Kâtibinin Gözünden Sultân Baybars*, çev. A. Usta, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- İbn Bibi, *El-evâmirü’l-Alâ’iyye fî’l-umûri’l-Alâ’iyye*, çev. M. Öztürk, TTK, Ankara 2020.
- İbn Şeddâd, Ebû ‘Abdullah İzzü’-d-dîn Muhammed el-Halebî, *Târîhu’l-meliki’z-Zâhîr (Die Geschichte Des Sultans Baibars)*, yay. haz. A. Hutayt, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1403/1983.
- _____, *Baypars Tarihi: Al-melik-al-zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev. M. Ş. Yalçın, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- İsfizârî, Mu’înud-dîn Muhammed, *Ravzâtu’l-cennât fî evsâfi medîneti’l-Herât*, I, nşr. Seyyid Muhammed Kâzîm İmâmî, İntişârât-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1338/1959.
- Kâdî Ahmed Nigidî, *El-Veledü’s-şefîk ve’l-Hâfidü’l-Halîk*, I-II, terc. ve yay. haz. A. Ertuğrul, TTK, Ankara 2015.
- Kâşânî, Ebu’l-Kâsım ‘Abdullâh, *Târîh-i Olcâyû Sultân*, nşr. Mehîn Hamblî, Bengâh-ı Tercume ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1348/1969.

- _____, *Târîh-i Olcâyâtü Sultân*, Türkçe trc. Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Fars Dili ve Edebiyatı), Ankara 1992.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I-IV, çev. B. Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1939-1943.
- Kirmânî, Nâsiru'd-dîn Münşî, *Simtu'l-'ulâ li-hazreti'l-'ulyâ*, nşr. 'Abbas İkbâl, Şirket-i Sihâmî-yi Çâp, Tahran 1328/1949.
- Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. T. Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Kutûbî, Mahmûd, *Târîh-i Âl-i Muzaffer*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Müessesesi-yi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985.
- Makrîzî, Takîyü'd-dîn Ahmed b. Ali, *Kitâbü's-Sülûk li-Mâ'rifeti düvelü'l-Mülûk*, I-II, nşr. Muhammed Mustafâ Ziyâde, Matba'a-yı Dârü'l-kutûbü'l-Mısriyye, Kahire 1936.
- Marco Polo, *The Description of the World*, I-II, yay. haz. A. C. Moule-P. Pelliot, George Routledge & Sons Limited, London 1938.
- Mîr Seyyid Zahîru'd-dîn b. Nasîru'd-dîn-i Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, nşr. Muhammed Huseyn Tesbîhî, Müessesesi-yi Matbuâtî-yi Şark, 1345/1966.
- Mîrh^vând (Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh), *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, nşr. 'Abbâs Zeryâb, I-VI, İntişârât-i 'İlmî, Tahran 1373/1994.
- The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-55*, çev. notl. ve yay. haz. P. Jackson-D. Morgan, ed. P. Jackson, Routledge, Hakluyt Society, London 1990; Türkçe terc. Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, çev. Z. Kaya, Kitap Yayınevi 2010.
- Moğolların Gizli Tarihi*, I, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- The Monks of Kûblai Khân Emperor of China or The History of the Life and Travels of Rabban Şâvmâ, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khâns to the Kings of Europe, and Marhôs who as Mâr Yahbhallâhâ III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, çev. ve neşr. Sir E. A. W. Budge, The Religious Tract Society, London 1928.
- Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, yay. haz. İ. Aslan, ed. F. Hacısalihoğlu, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017.
- Odoric de Pordenone, *Itinerarium de mirabilibus orientalium Tartarorum*, Bibliothèque Nationale de France, Français 2810.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İ. Kemalöğlü, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Plano Carpinili Johannes, *Tatar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi: Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri 1245-1247*, çev. ve notl. A. T. Özcan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârîh*, Nationale de France, MS. Supp. Persan 1113.
- _____, *Câmi'u't-tevârîh*, nşr. 'Abdu'l-kerîm 'Alî-oglu 'Alîzâde, Neşriyyât-ı Ferhengistân-i 'Ulûm-i Cumhûrî-yi Şûrevî-yi Sosyalistî-yi Âzerbâyecân, III, Baku 1957.
- _____, *Câmi'u't-tevârîh*, nşr. Behmen Kerîmî, I-II, İntişârât-i İkbâl, Tahran 1362/1983.

- _____, *Câmi'ü't-tevârih*, nşr. Muhammed Rûşen-Mustafâ Musevî, I-IV, Neşr-i Elbruz, Tahran 1373/1994.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan, A. Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- _____, *Jami'ü't-Tawarikh - Compendium of Chronicles – A History of the Mongols*, İngilizceye çev. ve notl. W. M. Thackston, I-III, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetes 1999.
- _____, *Şu'ab-i pençgâne*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 2937.
- _____, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî - Dâstân-ı Gâzân Hân (Geschichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rîh-i Mubârak-i Gâzânî des Raşîd al-Dîn Faḍlallâh b. 'Imâd al-Daula Abûl-Hâir)*, nşr. K. Jahn, Messrs Luzac&Co, Londra 1358/1940.
- _____, *Ta'rîh-i Mubârak-i-Gâzânî, Geschichte der İlḥâne Abağa bis Gaiḥâtü (1265-1295)*, çev. ve yay. haz. Karl Jahn, Mouton & Co, 's-Gravenhage 1957.
- Salimbene de Adam, *Cronica*, I, neşr. Guiseppe Scalia, Guiseppe Laterza & Figli, Bari 1966.
- “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İ. Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 35-59.
- The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I-III, çev. I. de Rachewiltz, Brill, Leiden 2006.
- “Simbat Sparapet'in Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İ. Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 90-111.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. E. Özbayoğlu, yay. haz. T. Karasu, DAKTAV Yayınları, Antalya 2006.
- Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî, *Mecma'u'l-ensâb*, kısmî Türkçe trc. Nurullah Soylar, *Şebânkâreî'nin Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârih Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2018.
- _____, *Mecma'u'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müesseseyi İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1363/1984.
- _____, *Mecma'u'l-ensâb*, tam metin Türkçe trc. Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, terc. F. Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Şemsu'd-dîn Kâşânî, *Şehnâme-i Cengizî*, Bibliothèque Nationale de France, Supplément Persan 1443.
- Şîrâzî (?), Kutbu'd-dîn, *Ahbâr-i Mogûlân der enbâne-yi Mollâ Kutb*, nşr. İ. Afşar, Kitâbhâne-yi Bozorg-i Hazret-i Âyetullâhü'l-uzmâ Mar'aşî Necefî, Kûm 1389/2010.
- _____, *The Mongols in Iran: Qutb Al-Din Şirazi's Akhbar-i Moghulan*, İngilizce çev. G. Lane, Routledge, London-New York, 2018.
- Şîrâzî, Muslihu'd-dîn Sâ'dî, *Külliyât-ı Sa'dî*, nşr. Muhammed 'Ali Furuğî, İntişârât-i Hermes, Tahran 1385/2006.
- _____, Muslihu'd-dîn Sâ'dî, *Hükümdarlara Öğütler - Nasihatü'l-Mülûk*, çev. ve yay. haz. Y. Şafak, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016;
- _____, “Nasihatü'l-Mülûk”, Türkçe terc. A. Hatip, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/20 (2018), s. 496-511.
- Târîh-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, çev. ve notl. H. İ. Gök-F. Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- Târîh-i Sîstân*, nşr. Meliku's-şu'arâ' Bahâr, İntişârât-ı Golâle-yi Hâver, Tahran

1352/1973.

Târih-i Şâhî-yi Karâhutâyân, nşr. Muhammed İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 2535/1355/1976.

Tebrizî, Muhammed Hüseyin b. Hâlef, *Burhân-ı Kâti'*, I, nşr. Muhammed Mu'în, Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, Tahran 1342/1963.

Tûsî, Nâsiru'd-dîn, *Risâle der Resm vo Âyîn-e İlkhani: Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, çev. ve yay. haz. M. Bayrakdar, y.y., t. yok.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. H.D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2019.

Urfalı Vahram, *Kilikya Ermeni Kralları*, çev. H.D. Andreasyan, TTK, Yayınlanmamış Tercüme.

Vassâf (Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî), *Kitâb-ı Mustetâb-ı Vassâfî'l-hazre*, I-V, nşr. M. M. İsfahânî, Kitâbhâne-yi İbn Sînâ-Kitâbhâne-yi Ca'ferî Tebrizî, Tahran 1338/1959.

_____, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, nşr. 'Abdu'l-Muhammed Âyefî, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1346/1967.

_____, *Geschichte Wassaf's, Persisch Herausgegeben und Deutsch Übersetzt von Hammer-Purgstall*, Neu Herausgegeben von Sibylle Wentker nach Vorarbeiten von Klaus Wundsam, I-IV, çev. J. von Hammer-Purgstall, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010-2016.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]*, haz. A. Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

Yûnînî, *Zeylû Mir'ati'z-zamân*, I-III, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1380/1960.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. E. Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâz-nâme*, nşr. İsmâ'il Vâ'iz Cevâdî, İntişârât-i Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran 1350/1972.

Telif Eserler

'Abbas İkbâl, *Târih-i Mogûl -ez hamle-yi Çingizta teşkil-i devlet-i Tîmurî*, Müessesesi-İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1388/2009.

_____, *Târih-i Mogûl*, İntişârât-i Sepehr Edeb, Tahran 1389/2010.

'Abbâs Zeryâb, "Abâkâ Hân", *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I (1368/1990), s. 333-342.

'Abdullah Kûçânî, *Eş'âr-ı Fârsî-yi Kâşihâ-yi Taht-ı Süleymân*, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran 1371/1992.

Aigle, Denise, "De la 'non négociation' à l'alliance inaboite: Réflexions sur la diplomatie entre les Mongols et l'Occident latin", *Oriente Moderno*, LXXXVIII (1998), s. 395-434.

_____, "From 'Non-Negotiation' to an Abortive Alliance: Thoughts on the Diplomatic Exchanges between the Mongols and the Latin West", *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 159-198.

_____, *Le Fârs sous la domination Mongole: Politique et fiscalité (XIIIe-XIVe S.)*, Association pour l'avancement des études Iraniennes, Paris 2005.

- _____, “Legitimizing a Low-Born, Regidice Monarc: Baybars and the Ilkhans”, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 221-243.
- _____, “Persia under Mongol domination: The effectiveness and failings of a dual administrative system, *Bulletin d’Etudes Orientales*, 57 (2006), s. 65-78.
- _____, “The Historiographical Works of Barhebraeus on the Mongol Period”, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 66-88.
- _____, “The Mongols and the Legend of Prester John”, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Brill, Leiden-Boston 2015, s. 41-65.
- _____, “The Letters of Eljigidei, Hülegü, and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism”, *Inner Asia*, VII/2 (2005), s. 143-162.
- Ağır, A. Mesut, *Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.
- _____, “Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H. 679/M. 1281”, *Akademik Bakış*, 15 (2008), s. 1-10.
- Aka İsmail, “Hândmîr”, *DİA*, XV (1997), s. 550-552.
- _____, “Mîrhând”, *DİA*, XXX (2020), s. 156-157.
- Akkuş, Mustafa, “Abâkâ Han’ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40 (2016), s. 73-85.
- _____, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *Turkish Studies*, XI (2016), s. 1-12.
- _____, “Ermenilerin İlhanlı Dinî Siyasetindeki Rollerini”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXXI/205 (2012), s. 205-221.
- _____, *Moğollarda Din ve Siyaset*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020.
- Akkuş Yiğit, Fatma “Memlûk-Ermeni Münâsebetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, VIII/16 (2015), s. 171-206.
- _____, *Memlûkler Döneminde Çukurova*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Aktan, Ali, “Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı”, *Bellekten*, LIX/226 (1995), s. 605-620.
- _____, “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”, *Bellekten*, LXIII/237 (1999), s. 411-452.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, “Derbend”, *DİA*, IX (1994), s. 164-166.
- Allsen, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- _____, “Guard and Government in the Reign of the Great Qan Möngke, 1251-59”, *HJAS*, XXVI/2 (1986), s. 495-521.
- _____, “Kültürel Aktarımın Taşıyıcısı Olarak Moğollar”, çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 228-253.
- _____, *Mongol Imperialism – The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London 1987.
- _____, *Royal Hunt in Eurasian History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2006.
- _____, “Saray”, *EF*, IX (1997), s. 41-44.
- Alptekin, Cokşun, “Atabeg”, *DİA*, IV (1991), s. 38-40.

- Amitai (-Preiss), Reuven, “Edward of England and Abagha Ilkhan: A Reexamination of a Failed Attempt at Mongol-Frankish Cooperation”, *Tolerance and Intolerance: Social Conflict in the Age of the Crusades*, ed. M. Gervers-J. M. Powell, Syracuse University Press, New York 2001, s. 75-82.
- _____, “Evidence for the Early Use of the Title *ilkhān* among the Mongols”, *JRAS*, I/3 (1991), s. 353-361
- _____, “Hülegü and the Ayyūbid Lord of Transjordan”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, ed. T. T. Allsen-P. B. Golden vd., IX (1995-1997), s. 5-17.
- _____, “İlhān Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler”, çev. M. Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2 (2014), s. 645-656.
- _____, “Mamluk Perceptions of the Mongol-Frankish Rapprochement”, *Mediterranean Historical Review*, VII/1 (1992), s. 51-65.
- _____, *Mongols and Mamluks - The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- _____, “Toluy”, *EF²*, X (2000), s. 564.
- Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicea (1204-1261)*, Oxford University Press, London 1975.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Arslantaş, Yüksel, “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”, *Belleten*, LXVI/250, s. 781-800.
- Atlas Tartarica*, haz. Rafail Hakimov, çev. İ. Kemalöglü, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2017.
- Atwood, Christopher, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, New York 2004.
- Ay, Resul, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakınoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 39-59.
- Ayçiçek, Ayşe, “Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, I/1 (2018), s. 61-82.
- Aydoğmuşoğlu Cihat, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- Aykut, Nezih, “Türkiye Selçuklu Sultanı Siyavuş (Cimri)’un Sikkeleri”, *Belleten*, LII/203 (1988), s. 475-484.
- Aylar, Mustafa, *İlhānlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- Âzerî, ‘Alâ’u’-d-dîn, “Revâbit-i İlhānân-i Mogûl bâ-derbâr-ı Vâtîkân”, *Berersihâ-yi Târîhî*, 36 (1349/1970), s. 59-102.
- Bárány, Attila, “The Last *Rex Crucesignatus*, Edward I, and the Mongol Alliance”, *Annual of Medieval Studies At CEU*, XVI (2010), s. 202-223.
- Barthold, W., *An Historical Geography of Iran*, trc. S. Soucek, Princeton University Press, Princeton 1984.
- _____, [J. A. Boyle], “Hülâgü”, *EF²*, III (1986), s. 569.
- _____, “İlhānlılar Devrinde Malî Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 135-159.
- _____, *İslâm’da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan*, çev. İ. Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- _____, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990.

- _____, [J. A. Boyle], “Djuvaynī”, *EF*², II (1991), s. 606-607.
- _____, [H. Massé], “Banākīṭī”, *EF*², I (1986), s. 1011.
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. H. Özdem, yay. haz. K. Y. Koprıman-İ. Aka, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Batton, Achatius, *Wilhelm von Rubruk: Ein Weltreisender aus dem Franziskanerorden und Seine Sendung in das Land der Tataren*, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, Münster 1912.
- Bausani, A., “Religion Under the Mongols”, *CHIR*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 538-549.
- Bayram, Mikâil, *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren - Mevlânâ Mücadelesi*, Konya 2006.
- Beveridge, A. [B. F. Manz], “Mīrkḥ^wānd”, *EF*², VII (1993), s. 126-127.
- _____, [J. T. P. de Bruijn], “Kh^wāndamīr”, *EF*², IV (1997), s. 1020-1022.
- Bilgin, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, VIII (1993), s. 140-141.
- Bingöl, Rüya, *İlhanlı Devleti’nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2020.
- Biran, Michal, “Cengiz Han’ın İstilasından Timur’un Yükselişine Orta Asya’da Moğollar: Ögedey ve Çağatay Soyunun İdareleri”, çev. A. T. Özcan, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 100-132.
- _____, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State*, Curzon Press, Surrey 1997.
- _____, “The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-1334)”, *Journal of the American Oriental Society*, CXXII/4 (2002), s. 742-752.
- _____, “The Islamization of Hülegü: Imaginary Conversion in the Ilkhanate”, *JRAS*, XXVI/1-2 (2016), s. 79-88.
- Beyânî Şîrîn, *Din ve Devlet der-İrân ahd-i Mogûl*, I-III, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, Tahran, 1394/2015.
- _____, *Mogûlân ve Hukûmet-i İlhânî der-İrân*, Sâzmân-ı Mutâle’e ve Tedvîn-i Kutûb-i Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâhhâ (Semt), Merkez-i Tahkîk ve Tovse’e-yi Ulûm-i İnsânî, Tahran 1394/2016.
- _____, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, Türkçe çev. Mustafa Uyar, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *Zen der İrân asr-ı Mogûl*, Tahrân: Müessesesi-yi İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-i Tahrân, Tahran 1388/2009;
- Blair, Sheila S., “The Ilkhanid Palace”, *Ars Orientalis*, XXIII (1993), s. 239-248.
- Blessing, Patricia, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslami Mimari, 1240-1330*, çev. M. Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.
- Borbone, Pier Giorgio, “A 13th-Century Journey from China to Europe: The ‘Story of Mar Yahballaha and Rabban Sauma’”, *Egitto e Vicino Oriente*, XXXI (2008), s. 221-242.
- Bosworth, C. E., “Zahîr al-Dîn Mar’ashî”, *EF*², XI (2002), s. 393-394.
- _____, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Mazda Publishers, California-New York 1994.
- Bostancı, Fatih, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021.
- Bosworth, C. E.-P. Jackson, “Shabānkāra’ī”, *EF*², IX (1997), s. 158-159.

- Boyle, J. A., “Dynastic and Political History of the Il-khans”, *CHIr*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 303-421.
- _____, “Juwaynī and Rashīd al-Dīn as Sources on the History of the Mongols”, *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis-P. M. Holt, Oxford University Press, London 1962, s. 133-137.
- _____, “Rashīd al-Dīn: The First World Historian”, *Iran*, IX (1971), s. 19-26.
- _____, “The Il-Khans of Persia and the Christian West”, *History Today*, XXIII/8 (1973), s. 554-563.
- _____, “The Il-khans of Persia and the Princes of Europe”, *CAJ*, XX/1-2 (1976), s. 25-40.
- _____, “The Journey of Het‘um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Möngke”, *CAJ*, IX/3 (1964), s. 175-189.
- “The Longer Introduction to the “Zij-i Ilkhani” of Nasır-ad-din Tusi”, *Journal of Semitic Studies*, 8/2 (1963), s. 244-254.
- Brack, Yoni, “A Mongol Princess Making *hajj*: The Biography of El Qutluğ Daughter of Abagha Ilkhan (r. 1265-82)”, *JRAS*, XXI/3 (2011), s. 331-359.
- Broadbridge, Anne F., *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge University Press, New York 2008.
- Browne, Edward G., *A History of Persian Literature*, I-III, Cambridge University Press, Cambridge 1920.
- Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland-Oxford 2003.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. E. Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Caine, Barbara, *Biyografi ve Tarih*, çev. M. Sözen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Canard, M., “Le traité entre Byzance et l’egypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans Mamlûks Baibars er Qual’aün”, *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, Imprimerie l’Institut Français d’Archéologie Orientale, Cairo 1937, s. 197-224.
- Canard, M., “Cilicia”, *Et*², II, 1991, s. 34-39.
- Canard, M., “Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le Sultan Qal’aün”, *Byzantion*, X/2 (1935), s. 669-680.
- Cevâdî, Hasan, “İrân ez-dîde-yi seyyâhân-ı Orûpâ der-devre-yi İlhânân”, *Berersihâ-yi Târîhî*, 41 (1351/1972), s. 13-42.
- Cho, Wonhee, *Beyond Tolerance: The Mongols’ Religious Policies in Yuan-dynasty China and Ilkhanate Iran, 1200-1368*, Doktora Tezi, Yale University, New Haven 2014, s. 151-152.
- Ciocchetti, Marco, “Contacts between the Mongols and the Latin West from the Point of View of the Italian Chronicles in the Second Half of the Thirteenth Century”, *Eurasian Studies*, 17 (2019), s. 244-270.
- Cleaves, Francis Woodman, “The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XII/3/4 (1949), s. 400-443.
- Coene, Frederik, *The Caucasus: An Introduction*, Routledge, London-New York 2010.
- Connell, Charles W., *Western Views of the Tartars, 1240-1340*, Doktora Tezi, Rutgers University, New Jersey 1969.

- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayınları, İstanbul 2007.
- Çetin, Osman, “Horâsân”, *DİA*, XVIII (1998), s. 234-241.
- Çiçekler, Mustafa, “Sa‘dî-i Şîrâzî”, *DİA*, XXXV (2008), s. 405-407.
- Dadoyan, Seta B., *The Armenians in the Medieval Islamic World*, I-III, Transaction Publishers, New Jersey, 2013.
- Daftary, Farhad, “Gerdkûh”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/gerdkuh>, (Erişim Tarihi: 20.08.2022).
- _____, *İsmâ‘îlîs: Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, New York 2007.
- _____, *İsmailis in Medieval Muslim Society*, I.B.Tauris, London-New York 2005.
- Dursun, Davut, “Lezgiler”, *DİA*, XXVII (2003), s. 169-170.
- Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti’nde Vezâret*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden-Boston 2011.
- Davis, R., “Sa‘dî”, *El²*, VIII (1995), s. 719-723.
- Dayı, Özkan, “İlhanlı Tarihinde Mecdü’l-Mülk Yezdî Hadisesi”, *Current Researches in Social Sciences*, II/3 (2016), s. 107-122.
- _____, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi: İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.
- De Guignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, I-III, çev. Hüseyin Cahit [Yalçın], yay. haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- d’Encausse, H. Carrère, “Derbend”, *El²*, II (1991), s. 206.
- de Nicola, Bruno, *Women in Mongol Iran: The Khātūns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.
- de Rachewiltz, Igor de, *Papal Envoys to the Great Khans*, Stanford University Press, California 1971.
- de Rachewiltz, Igor, *Prester John and Europe’s Discovery of East Asia*, Australian National University Press, Canberra 1972.
- Demirkent, Işın, “1082-1302 Yılları Arasında Bizans-Venedik İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, *İÜFTD*, 36 (2000), s. 148-158.
- _____, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Demiroğlu, Ayla, “Burhân-ı Kâtî”, *DİA*, VI (1992), s. 432-433.
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1994.
- _____, “Moğol İmparatorluğu’nda İslamlaşma”, çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 207-227.
- di Bella, Giovanni, “Una Legazione di Abāqā Īl-khān al Seconde Consiglio di Lione Alcune Considerazioni dei Cronisti de XIII Secolo”, *Peloro – rivista del dottorato in scienze umanistiche*, VII/1 (2022), s. 5-36.
- Dixton, Jonathan M. T., *The Prester John Legend and European conceptions of Eastern alterity before 1800*, Doktora Tezi, University of Cambridge, Cambridge 2019.
- Durand-Guédy, David, “Isfahan during the Turko-Mongol Period (11th-15th Centuries)”, *Eurasian Studies*, 16 (2018), s. 253-312.

- Durmuşoğlu, Kurban, “Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılar’da Dış Siyaset”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65 (2019), s. 221-244.
- Edbury, Peter W., *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Elverskog, Johan, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia-Oxford, Philadelphia 2010.
- Ekici, Kansu – Kirişoğlu, Alican, “Hasımlıktan Hısmımlığa: Kutsal Topraklar Kudüs Ekseninde Memlûklara Karşı İlhanlı-Haçlı İttifakı”, *Kare- Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13 (2022), s. 66-97.
- Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.
- Erdem, İlhan, “Olcaytu Han Devrinde Horâsân’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (1997), s. 106-112.
- _____, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Erdem Ayşe Dudu, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK, Ankara 2019.
- Feryâmeneş, Mes’ûd, “İlhanlı Sarayında Budizm”, çev. S. Derin, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VII/2 (2020), s. 485-506.
- Freely, John-Çakmak, Ahmet S., *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2004.
- Fürüzanfer, B., *Mevlâna Celâleddin*, çev. F. N. Uzluk, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- Garsoïan, Nina G., “The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire”, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler-A. E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1998, s. 53-124.
- Geanakoplos, Deno J., *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard University Press, Cambridge 1959.
- Geiger, Bernard- Halasi-Kun, Tibor-Kuipers, Aert H. Menges, Karl H., *Peoples and Languages of the Caucasus: A Synopsis*, Mouton & Co.-’s-Gravenhage, The Hauge 1959.
- Godard, André, *Les monuments de Merâgha*, Ernest Leroux, Paris 1934.
- Golden, Peter B., “Göçler, Etnogenez”, çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 191-206.
- _____, “Tusi: The Turkic Name of Joci”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LV/1-3 (2002), s. 143-151.
- Gökhan, İlyas, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2012, s. 70-108.
- Grousset, René, *Stepler İmparatorluğu – Attilâ, Cengiz Han, Timur*, çev. H. İnalçık, yay. haz. E. Tokdemir-M. Dönmez, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Guzman, Gregory G., *Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongols, 1245-1248*, Doktora Tezi, University of Cincinnati, Cincinnati 1968.
- _____, “Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal”, *Speculum*, XLVI/2 (1971), s. 232-249.

- Gül, İlcın Bihter, *Georges Pachymérés'in Relations Historiques Adlı Eserinde Yer Alan Türkler ile İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.
- Güler, Hatice, *Memlükler: Siyasetten Medeniyete Seçmeler*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2020.
- Günaltay, M. Şemseddin, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Belleten*, I/1 (1937), s. 165-179.
- Günaltay, M. Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, haz. Y. Kanar, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Güneş, İbrahim, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2021.
- Haenish, Erich, *Moğolların Gizli Tarihi – Sözlük*, çev. M. S. Kaçalın, TDK Yayınları, Ankara 2020.
- Haykıran, Kemal Ramazan, *Moğollar ve Mevlana*, Sentez Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu: İlhanlı Hâkimiyeti Altında İran, Azerbaycan ve Türkiye'de Dini, İlmî, Fikri Edebi ve Mimari Hayat*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Herrin, Judith, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013.
- Heywood, C. J., "Yarlıg", *EF*, XI (2002), s. 288-290.
- Hilal, Adil, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Hodous, Florence, "The *Qurultai* as a Legal Institution in the Mongol Empire", *CAJ*, LVI (2012/2013), s. 87-102.
- Holt, P. M., "Mamluks", *EI2*, VI (1991), s. 321-331.
- Hope, Michael, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhānate of Iran*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- _____, "The "Nawrüz King": the rebellion of Amir Nawrüz in Khurasan (688-694/1289-94) and its implications for the Ilkhan polity at the end of the thirteenth century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXXVIII/3 (2015), s. 451-473.
- _____, "The Atābaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran (602-736/1206-1335)", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. T. May-D. Bayarsaikhan-C. P. Atwood, Brill, Leiden-Boston 2021, s. 321-345.
- _____, "The Transmission of Authority through the Qurultais of the Early Mongol Empire and the İlkhānate of Iran (1227-1335)", *Mongolian Studies*, XXXIV (2012), s. 87-115.
- Hourcade, B., "Alamüt", *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/alamut-valley-alborz-northeast-of-qazvin->, (Erişim Tarihi: 20.08.2022).
- Huff, Ditrich, "The Ilkhanid Palace at Takht-i Sulayman: Excavation Results", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 94-110.
- _____, "Survey of Excavations in Iran during 1965-66: Takht-i Suleiman", *Iran*, V (1967), s. 144-147.
- _____, "Survey of Excavations in Iran, 1967-68: Takht-i Suleiman", *Iran*, VII (1969), s. 192-193.

- _____, “Survey of Excavations in Iran, 1968-69: Takht-i Suleiman”, *Iran*, VIII (1970), s. 194-197.
- _____, “Survey of Excavations in Iran, 1969-70: Takht-i Suleiman”, *Iran*, IX (1971), s. 181-182.
- Huff, Ditrich, “Survey of Excavations in Iran-1972-73: Takht-i Suleiman”, *Iran*, XII (1974), s. 223-224.
- _____, “Survey of Excavations in Iran-1976: Takht-i Suleiman”, *Iran*, XV (1977) s. 179-181.
- Huff, Ditrich, “Survey of Excavations in Iran-1977: Takht-i Suleiman”, *Iran*, XVI (1978), s. 194-195.
- _____, “Survey of Excavations in Iran-1978: Takht-i Suleiman”, *Iran*, XVII (1979), s. 153.
- Isahaya, Yoichi, “History and Provenance of the “Chinese” Calendar in the *Zij-i İlkhānī*”, *Tarikh-e Elm*, 8 (2009), s. 19-44.
- Jackson, Peter, “Abaqa”, *EIr*, I/1, <https://www.iranicaonline.org/articles/abaqa>, (Erişim Tarihi: 08.07.2020).
- _____, “Argun Aqa”, *EIr*, II/4, s. 401-402, <https://www.iranicaonline.org/articles/argun-aqa-a-mongol-administrator-in-iran-d-1275>, (Erişim Tarihi: 02.04.2020).
- _____, “From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290”, *The Mongol Empire & its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss-David O. Morgan, Brill, Leiden 1999, s. 229-248
- _____, “The Dissolution of the Mongol Empire”, *CAJ*, XXII/3/4 (1978), s. 186-244.
- _____, “Doğu İç Asya’da Moğol Çağı”, çev. A. T. Özcan, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 70-99.
- _____, *The Mongol and the West, 1221-1410*, Routledge, London-New York, 2005.
- _____, “Waşşāf”, *EF*, XI (2002), s. 174.
- Jahn, Karl, “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4 (1966), s. 227-236.
- _____, “Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi”, çev. İ. Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, 1980, s. 59-77.
- _____, “Kamālāshraī – Rashīd al-Dīn’s ‘Life and Teaching of Buddha’: A Source for the Buddhism of the Mongol Period”, *CAJ*, II/2 (1956), s. 81-128.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.
- _____, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınları, Ankara 2005.
- _____, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İÜEFTD*, 25 (1971), s. 179-188.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-616/1092-1221)*, TTK, Ankara 2000.
- _____, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Kanat, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), s. 31-45.
- Karāng, ‘A. ‘A., “Ahar”, *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/ahar> (Erişim Tarihi: 29.07.2022).
- _____, “Ahar River”, <https://www.iranicaonline.org/articles/ahar-rud-the-ahar-river> (Erişim Tarihi: 29.07.2022).

- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- _____, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara 1970.
- Kemaloğlu, İlyas, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, yay. haz. H. Alan-İ. Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 98-149.
- _____, *Altın Orda ve Rusya – Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Khowaiter, Abdul-aziz, *Baibars the First: His Endeavours and Achievements*, The Green Mountain Press, London 1978.
- Khristianskiy Mir i Velikaya Mongolskaya İmperiya Frantsiskanskoy Missii 1245 goda*, Rusçaya çev. S. V. Aksenova-A. G. Yurchenko. St. Petersburg, Evraziya 2002.
- Khomushova, Farishtamo, *Gıyasüddîn Hândmîr'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020,
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Ahıska Bölgesi ve Türklük”, *Türk Kültürü Dergisi*, LXXXVII (1970), s. 203-206.
- _____, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992.
- Kirişoğlu, Alican, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2018.
- Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, Routledge, New York 2006.
- Konukçu, Enver, “Berke Han”, *DİA*, V (1992), s. 506-507.
- Koprman, Kâzım Yaşar, “Baybars I”, *DİA*, V (1992), s. 221-223.
- Korobeinikov, Dimitri, “The Ilkhans in Byzantine Sources”, *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. T. May-D. Bayarsaikhan-C. P. Atwood, Brill, Leiden-Boston 2021, s. 385-424.
- Köprülü, M. Fuad, “XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar”, *Belleten*, VI/23 (1942), s. 207-227.
- Krawulsky, Dorothea, *İrân - Das Reich der İlhâne: Eine topograpisch-historische Studie*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1978.
- _____, *The Mongol İlkhans and their Vizier Rashîd al-Dîn*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2011.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Kurtuluş, Rıza, “Şebânkâreî”, *DİA*, XXXVIII (2010), s. 390-391.
- Lane, George, *Daily Life in the Mongol Empire*, Greenwood Press, London 2006.
- _____, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, RoutledgeCurzon, London-New York 2003.
- _____, “Tusi, Naşır-Al-Din”, (i. Biography), *Eİr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/tusi-nasir-al-din-bio>, Erişim Tarihi 12.03.2021).
- Lászlo, F., “Kağan ve Ailesi”, çev. Ş. Baştav, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1944), s. 37-50.
- Lessing, Ferdinand D., *Mongolian-English Dictionary*, I-II, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1960; Türkçe trc. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, çev. G. Karaağaç, I-II, TDK Yayınları, Ankara 2003.

- le Strange, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. ve yay. haz. A. Eskikurt-C. Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Lewis, Franklin, *Mevlânâ – Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı*, çev. G. Ç. Güven-H. Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010.
- Limper, Bernhard, *Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukasus: Eine Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasiens im 13. und beginnenden 14. Jahrhundert*, Köln 1980.
- Lippard, Bruce G., *The Mongols and Byzantium, 1243-1341*, Doktora Tezi, Indiana University, Department of Uralic and Altaic Studies, Bloomington 1984.
- Lockhart, Laurence, “Alamüt (i. The Fortress)”, *EI²*, I (1986), s. 352-353.
- _____, “The Relation Between Edward I and Edward II of England and the Mongol Īl-khāns of Persia”, *Iran (JPBIPS)*, VI (1968), s. 23-31.
- Lower, Michael, “Tunis in 1270: A Case Study of Interfaith Relations in the Late Thirteenth Century”, *The International History Review*, XXVIII/3 (2006), s. 504-514.
- Martinez, Arsenio Peter, “Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret”, çev. M. Uyar, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 163-190.
- _____, “Some Notes on Īl-Xānid Army”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VI (1986-1988), s. 129-242.
- Masuya, Tomoko, *The Ilkhanid Phase of Takht-i Sulaimān*, Doktora Tezi, New York University, New York 1997.
- May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ü. E. Uysal, Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- Mehîn Fehîmî, “Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân”, *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, VI (1381/2002), s. 228-229.
- Mehrâb Dervîş el-Bekrî, “Irak Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, Türkçe trc. E. Buharalı, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28 (1996), s. 269, 270, 267-293.
- _____, “İlhanlılar Zamanına Ait İslâmî Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaga Han Devri)”, Türkçe trc. E. Buharalı, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28 (1996), s. 253-265.
- Melville, Charles, “Anatolia under the Mongols”, *The Cambridge History of Turkey*, I, ed. K. Fleet, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 51-101.
- _____, “Boloğān Kātūn”, *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/bologan-katun-the-name-of-three-of-the-royal-wives-of-the-mongol-il-khans-in-iran>, (Erişim Tarihi: 07.04.2022).
- _____, “Chinese-Uigur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period”, *Iran (JBIPS)*, XXXII (1994), s. 83-98.
- _____, “Dokuz Kātūn”, *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/dokuz-doquz-katun>, (Erişim Tarihi: 10.02.2021).
- _____, “From Adam to Abaq: Kādī Baydāwī’s Rearrangement of History”, *Studia Iranica*, XXX (2001), s. 67-86.
- _____, “Jāme‘ al-Tawārik”, *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/jame-al-tawarik>, (Erişim Tarihi: 14.01.2021).
- Menûçehr Sutûde, *Kalâ‘-yi İsmâ‘iliyye der-rişte-yi Kūhhâ-yi Elbruz*, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1345/1967.

- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, TTK, Ankara 1991.
- _____, “Salgurlular”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 29-31.
- _____, “Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliğinde İmar Faaliyetleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 8 (1979), 129-138.
- _____, “Yezd”, *DİA*, XLIII (2013), s. 510-512.
- _____, “Yezd Atabegleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-1982), s. 367-386.
- Meyvaert, Paul, “An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France”, *Viator*, 11 (1980), s. 245-261.
- Minovi, Müctebâ-Minorsky, Vladimir, “Naşir al-Dîn Tūsî on Finance”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V/3 (1940), s. 755-789.
- Mikaberidze, Alexander, *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Press, Lanham-Toronto-Plymouth 2007.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, I, E. J. Brill, Leiden 1983.
- Morgan, D. O., “Rashîd al-Dîn Tabîb”, *EP*, VIII (1986), s. 443-444.
- Muhammed Muderrisî (Zencânî), *Sergoşeşt ve ‘Akâid-i Felsefî-yi Hâce Nasîru’-d-dîn-i Tûsî*, Müessesese-yi İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1379/2000.
- Müller, Christian – Pahlitzsch, Johannes, “Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of Holy Cross in Jerusalem”, *Arabica*, LI/3 (2004), s. 258-290.
- Naumann Rudolf-Naumann, Elisabeth, *Takht-i Suleiman: Ausgrabung des Deutschen Archaologischen Instituts in Iran*, Prähistorische Staatssammlung, München 1976.
- Niazi, Kaveh, *Quṭb al-Dîn Shîrâzî and the Configuration of the Heavens: A Configuration of the Heavens: A Comparioson of Texts and Models*, Springer, Dordrecht 2014.
- Nicol, Donald M., *A Biographical Dictionary of the Byzantion Empire*, Seaby, London 1991.
- _____, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge University Press, Cambridge-New York 1993.
- Northup, Linda S., “The Bahrî Mamlûk sultanate, 1250-1390”, *The Cambridge History of Egypt*, ed. C. L. Petry, I, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 242-289.
- Nowell, Charles E., “The Historical Prester John”, *Speculum*, XXVIII/3 (1953), s. 435-445.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Mevlânâ Önce Kendi Zaman ve Zemininin İnsanıdır Yahut Mevlânâ’yı Doğru Anlamak Üzerine”, *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 194-214.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işiltan, TTK, Ankara, 2015.
- Örs, Derya, “Kâşânî, Abdullah b. Ali”, *DİA*, XXV (2002), s. 4-5.
- Özaydın, Abdülkerim, “Aynicâlût Savaşı”, *DİA*, IV (1991), s. 275-276.
- _____, “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, XV (1997), s. 454-455.
- Özbek, Süleyman, *el-Melikü’z-Zâhir Rükne’-d-dîn Baybars el-Bundukdârî (?-1277)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988.
- Özcan, Altay Tayfun, *Moğollar Avrupa’da – Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- _____, *Moğol-Rus İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2017.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı – Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.

- Özgüdenli, Osman G., “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab‘-i Reşîdî’de Meslekler, Görevler ve Ücretler”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 207-233.
- _____, *Gâzân Hân ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf’ın Müellif Nüshası”, *Bellekten*, LXX/258 (2006), s. 501-522.
- _____, “İlhanlılar’da Hükümlerlik Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, V/1 (2018), s. 73-91.
- _____, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, “Moğollar”, *DİA*, XXX (2005), s. 225-229.
- _____, “Orta Çağ İnan Tarihi Yazıcılığına Kısa Bir Bakış”, *İnan’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. S. Afacan-Ş. Deniz-A. Macit, İlem Yayınları, İstanbul 2021, s. 371-401.
- _____, *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İnanlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- _____, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV (2008), s. 19-21.
- _____, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, XL (2011), s. 77-79.
- _____, “Türk Ad Verme Geleneklerine Kısa Bir Bakış”, *Bozkırdan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman’a Armağan*, Ed. G. Yarcı, Epsilon Yayınları, İstanbul 2017, s. 75-94.
- _____, “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VII/2 (2017), s. 463-512.
- _____, “Vassâf”, *DİA*, XLII (2012), s. 558-559.
- Özkan, Selim Hilmi, *El-Melik El-Mansur Seyfeddin Kalavun el-Elfi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (678-689/1280-1290)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1999.
- Özyetgin, A. Melek, *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Ankara 2004.
- Parry, Ken, “Pierre Giles’ Constantinople: A 16th-Century Frenchman in the City of Suleyman the Magnificent”, *Byzantium to China: Religion, History and Culture on the Silk Roads – Studies in Honour of Samuel N.C. Lieu*, Brill, Leiden-Boston 2022, s. 402-429.
- Pashuto, V. T. -İ. Shtal, V., “Nekotoryye Dannyye ob İstochnikakh po İstorii Mongolskoy Politiki Papstva”, *Voprosy Sotsialno-Ekonomicheskoy İstorii i İstochnikovedeniya Perioda Feodalizma v Rossii Sbornik statey k 70-letiyu A. A. Novoselskogo*, Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961, s. 209-213.
- Pashuto, V. T., *Rus Pribaltika Papstvo (Drevneyshe Gosudarstva Vostochnoy Yevropy 2008 god)*, Institut Vseobschey İstorii RAN, Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, Moskva 2011.
- Paviot, Jacques, “England and the Mongols (c.1260-1330)”, *JRAS*, X/3 (2000), s. 308-332.
- Payaslian Simon, *The History of Armenia – From the Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- Peacock, A. C. S., “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, *Anatolian Studies*, LXI (2006), s. 127-146.
- Pelliot, Paul, “Les Mongols et la papauté”, *Revue de l’Orient Chrétien*, III/23 (1922-1923), s. 1-28; IV/24 (1924), s. 29-139; XXVII/28 (1931-1932), s. 141-222.

- _____, *Notes on Marco Polo*, I-II, Imprimere Nationale Libraire Adrien-Maisonneuve, Paris 1959.
- Petruşevkiy, I. P., “The Socio-Economic Conditions of Iran Under the Īl-khāns”, *CHIr*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, V, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 483-537.
- Pfeiffer, Judith, *Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder*, Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 2003.
- _____, “In the Folds of Time: Rashīd al-Dīn on Theories of Historicity”, *History and Theory*, LVII (2019), s. 20-42.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu ve İsmâilî Kalesi Girdkûh”, *Türkiyat Mecmuası*, XXVII/1 (2017), s. 249-257.
- Prazniak, Roxann, “Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History”, *Comparative Studies in Society and History*, LVI/3 (2014), s. 650-680.
- Pritsak, Omeljan-Cutler, Anthony, “Mongols”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, Oxford University Press, New York-Oxford, 1991, s. 1395.
- Rabino, H. L. “Rulers of Gilan: Rulers of Gaskar, Tul and Naw, Persian Talish, Tulam, Shaft, Rasht, Kuhdum, Kuchisfahan, Daylaman, Ranikuh, and Ashkavar, in Gilan, Persia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3 (1920), s. 277-296.
- Rezevî, Muhammed Takî Muderris, *Ahvâl ve Âsâr-ı Hâce Nasîru’-d-dîn Tûsî, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân*, Tahran 1354/1975.
- Richard, Jean, “The Mongols and the Franks”, *Journal of Asian History*, III/1 (1969), s. 45-57.
- Roberg, Burkhard, *Das Zweite Konzil von Lyon (1274)*, (Konziliengeschichte – Reihe A: Darstellungen), Ferdinand Schöningh, Paderborn 1990.
- _____, “Die tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon 1274”, *Annuaire historique conciliorum*, V/2 (1973), s. 241-302.
- Robson, J., “Al-Bayḍāwī, *El*”, I (1986), s. 1129.
- Rossabi, Morris, *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West*, Kodansha International, Tokyo-New York-London 1992.
- Roudik, Peter L., *Culture and Customs of the Caucasus*, Greenwood Press, London 2009.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- Runciman, Steven, *A History of the Crusades*, I-III, Cambridge University Press, Cambridge 1951.
- _____, “The Crusader States, 1243-1291”, *A History of the Crusades*, II, ed. R. L. Wolff, H. W. Hazard, gn. ed. K. M. Setton, Madison-Wisconsin 1969, s. 572-598.
- Rypka, J., “Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods”, *CHIr*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 550-625.
- Sabitov Z. M., “Politicheskaya Istoriya Ulusa Dzhuchi v 1256-1263 Godakh”, *Zolotoordynckoye Obozpeniye*, 2 (2015), s. 51-64.
- Sagaster Klaus, “The History of Buddhism among the Mongols”, *The*, ed. A. Heirman-S. P. Bumbacher, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 379-432.
- Sağlam, Ahmet, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII/293 (2018), s. 83-158.

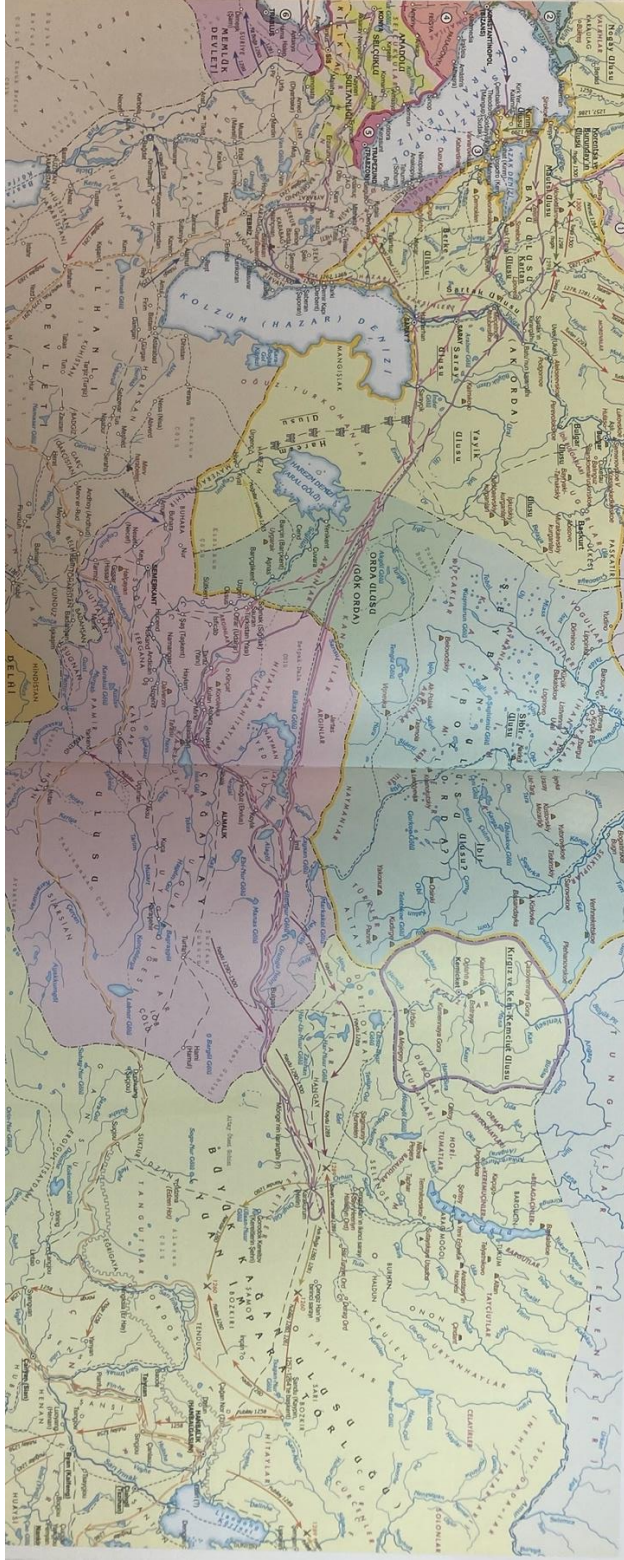
- Sağlam, O. Ferit, “Şimdiye Kadar Görilmeyen Cimri Sikkesi”, *Bellekten*, IX/35, (1945), s. 299-303.
- Saliba, George, “Horoscopes and Planetary Theory: Ilkhanid Patronage of Astronomers”, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 357-368.
- Sardelić, Mirko, “John of Plano Carpini vs Simon of Saint-Quentin: 13th-Century Emotions in the Eurasian Steppe”, *Golden Horde Review*, V/3 (2017), s. 494-508.
- Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, TTK, Ankara 1988.
- Sayyed ‘Abd-Allāh Anwār, “Qoṭb-al-din Şirāzi”, *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/qotb-al-din-sirazi>, (Erişim Tarihi: 20.07.2022).
- Schmieder, Felicitas, *Europa und die Fremden: Die Mongolen im Urteil des Abendlands vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1994.
- Scott, David A., “The Iranian Face of Buddhism”, *East and West*, XL/1-4 (1990), s. 35-47.
- Sela, Ron, *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan’s Inauguration Ceremony*, Indiana University Research Institute for Inner Asian History, Indiana 2003.
- Shomali Alireza – Boroujerdi, Mehrzad, “Sadi’nin Hükümdarlara Öğütler Risalesi Hakkında”, *Siyasetname: İslami Bir Devlet İdaresi Teorisi*, ed. M. Boroujerdi, çev. Salim Korkmaz, Albaraka Yayınları, İstanbul 2021, s. 61-76.
- Thomas Sinclair, *Eastern Trade and the Mediterranean in the Middle Ages: Pergolotti’s Ayas-Tabriz Itinerary and its Commercial Context*, Routledge, Oxon-New York 2020.
- Sinor, Denis, “Mongols in the West”, *Journal of Asian History*, XXXIII/1 (1999), s. 1-44.
- _____, “The Mongols and Western Europe”, *A History of the Crusades*, III, ed. H. W. Hazard, gn. ed. K. M. Setton, Madison-Wisconsin 1975, s. 513-544.
- Smith Jr., John M., “Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?”, *HJAS*, XLIV/2 (1984), s. 307-345.
- _____, John Masson, “Hülâgû Moves West: High Living and Hearthbreak on the Road to Baghdad”, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Brill, Leiden 2006, s. 111-134.
- _____, “Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar”, çev. M. Keçiş-S. Kaya, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/64 (2018), s. 394-412.
- Soucek, Priscilla, “Ceramic Production as Exemplar of Yuan-Ilkhanid Relations”, *Anthropology and Aesthetics*, XXXV (1999), s. 125-141.
- Spuler, Bertold, “Atābakān-e Fārs”, *EIr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/atabakan-e-fars-princes-of-the-salghurid-dynasty-who-ruled-fars-in-the-6th-12th-and-7th-13th-centuries-initially-with-> (Erişim Tarihi: 08.01.2021).
- _____, “Ḥamd Allāh al-Mustawfī al-Kazvīnī”, *EF²*, III (1986), s. 122.
- _____, “Īlkhāns”, *EF²*, III (1986), s. 1120-1123.
- _____, *İran Moğolları – Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. C. Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Starr, S. Frederick, *Lost Enlightenment: Central Asian Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013.
- Storey, C. A., *Persian Literature: A Bibliographic Survey*, I/2, Luzac & Co., London 1936.

- Storm Across Asia*, haz. H. Wienczek-G. D. Lowry-A. Heller, HBJ Press, New York 1980.
- Strayer, Joseph R., "The Crusades of Louis IX", *A History of the Crusades*, II, ed. R. L. Wolff, H. W. Hazard, gn. ed. K. M. Setton, Madison-Wisconsin 1969, s. 487-521.
- Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, "Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, LXXXIII/298 (2019), s. 853-886.
- Sümer, Faruk, "Abaka", *DİA*, I (1988), s. 8.
- _____, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1 (1970), s. 1-147.
- _____, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, LIII/206 (1989), s. 175-197.
- Şafak, Yakup, "Nizâmî-i Arûzî", *DİA*, XXXIII (2007), s. 182-183.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-ı Mogûl*, Ferhengistân-ı Edeb ve Honer-i İrân, Tahran 1357/1979.
- Şeşen, Ramazan, "Câmiu't-Tevârîh", *DİA*, VII (1993), s. 132-134.
- _____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Şerbetçi, Azmi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *DİA*, XXVI (2002), s. 487-489.
- Tanase, Thomas, "Une Lettre en Latin Inédite de l'Ilkhan Abaqa au Pape Nicolas III: Croise ou Mission?", *Oriente Moderno*, LXXXVIII/2 [Les Relations Diplomatiques Entre le Monde Musulman et l'Occident Latin (XIIe-XVIe Siècle)] (2008), s. 333-347.
- Taşagıl, Ahmet, "Keş", *DİA*, XXV (2002) s. 314-315.
- Tezcan, Mehmet, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1 (2009), s. 151-194.
- Thorau P., *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, trc. P. M. Holt, Longman, London-New York 1992.
- Tisserant, Eugène C., "Une Lettre de l'ilkhan de Perse Abaga adressée en 1268 au Pape Clément IV", *Muséon*, LIX (1946), s. 547-556.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, "The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn", *CAJ*, VII/1 (1962), s. 60-72.
- _____, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, I, TDK Yayınları, 1939.
- Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası: 1243 Köse Dağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. A. Kaya, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018.
- Uludağ, Süleyman, "Bâharzî, Seyfeddin", *DİA*, IV (1991), s. 475.
- Uyar, Mustafa, "Buqa Chîngsâng: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty", *Belleten*, LXXXII/291, s. 373-386;
- _____, "Kubilai Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buqa Çîngsâng", Türkçe çev. E. Ateş, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, VII/1 (2020), s. 217-227.
- _____, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

- _____, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı – Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm*, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- _____, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. E. Uyumaz-M. Kesik-A. Usta-C. Piyadeoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 243-257.
- _____, “Moğolların İslam'a Girme Süreçlerinde Türk Katalizör Şahsiyetlerin Rolü”, *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, ed. İ. Şahin-G. K. Ercilasun, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021, s. 244-256.
- _____, “Patronaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı”, *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, s. 121-145.
- _____, “Vahşi Hayvanlar Üzerinde Savaş Pratiği: Ortaçağ Moğol Ordularının Sürek Avları”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür: 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, ed. M. Ş. Yüksel, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 77-83.
- Uygur, Türker, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)*, Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2019.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- van Millingen, Alexander, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, MacMillian and Co., London 1912.
- Vásáry, István, “Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa”, çev. A. T. Özcan, *İç Asya Tarihi: Cengizliler Çağı*, haz. N. di Cosmo-A. J. Frank-P. B. Golden, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 133-159.
- _____, “‘History and Legend’ in Berke Khan’s Conversion to Islam”, *Aspects of Altaic Civilization III*, ed. D. Sinor, Indiana University Press, Bloomington 1990.
- Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, I-II, The University of Wisconsin Press, Madison-Milwaukee-London 1952.
- Vernadsky, George, “Cengiz Han Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1 (1944), s. 107-132.
- Virani, Shafiqe N., “The Eagle Returns: Evidence of Continued İsmâ‘îlî Activity at Alamüt and in the South Caspian Region following the Mongol Conquest”, *Journal of the American Oriental Society*, CXXIII/2 (2003), s. 351-370.
- Vreeland, Herbert H., *Mongol Community and Kinship Structure*, Harf Press, New Heaven 1962.
- Wiedemann, E., “Kuṭb al-dīn Shīrāzī”, *EF*, V/2 (1986), s. 547-548.
- Wiet, G., “Baybars I”, *EF*, I (1986), s. 1124-1126.
- Wing, Patrick, *The Jalayirids – Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.
- Wixman, R., *Lezgh*, *EF*, V (1986), s. 729-730.
- Yakubovskiy, A. Y., *Altın Ordu ve İnhitatu (Zolotaya Orda)*, çev. H. Eren, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1955.
- Yaltırık, Mehmet Berk, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014.
- Yaltkaya, Şerefeddin, “İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr-ed-dini Tûsî'nin Bir Eseri”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 1939, s. 7-19.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Beyzâvî”, *DİA*, VI (1992), s. 100-103.

- Yazıcı, Tahsin, “Mar‘aşî, Zahîrüddin”, *DİA*, XXVIII (2003), s. 36-37.
- Yıldırım, M. İbrahim, “Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Eser: Zahîr-i Mar‘aşî’nin *Müntahabü’t-Tevârih’i*”, *Bellekten*, LXXX/288 (2016), s. 371-394.
- Yıldız, Sara Nur, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 2006.
- Yılmaz, Bilen, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara 2020.
- Yılmaz, Harun “Dimaşk’ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 37 (2017), s. 71-99.
- Yiğit, İsmail, “Kalavun”, *DİA*, XXIV (2001), s. 227-228.
- _____, “Memlükler”, *DİA*, XXIX (2004), s. 90-97.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Altın Orda-İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu*, yay. haz. İ. Baba, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 443-450.
- _____, “Çağatay Han”, *DİA*, VIII (1993), s. 176-177.
- _____, “Hülâgû”, *DİA*, XVIII (1998), s. 473-475.
- _____, “İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası ile Münasebetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/2 (1988), s. 267-278.
- _____, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

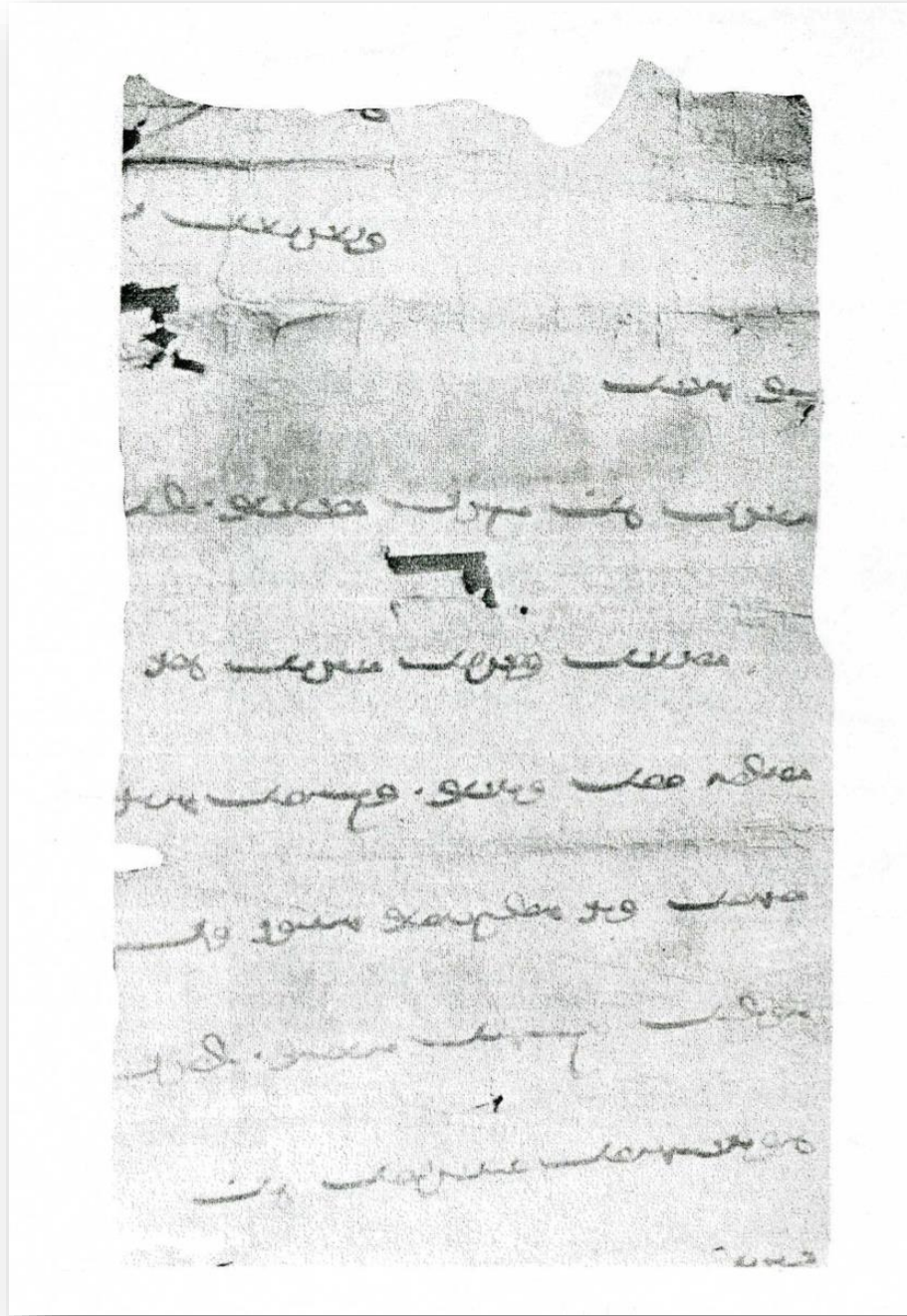
EKLER

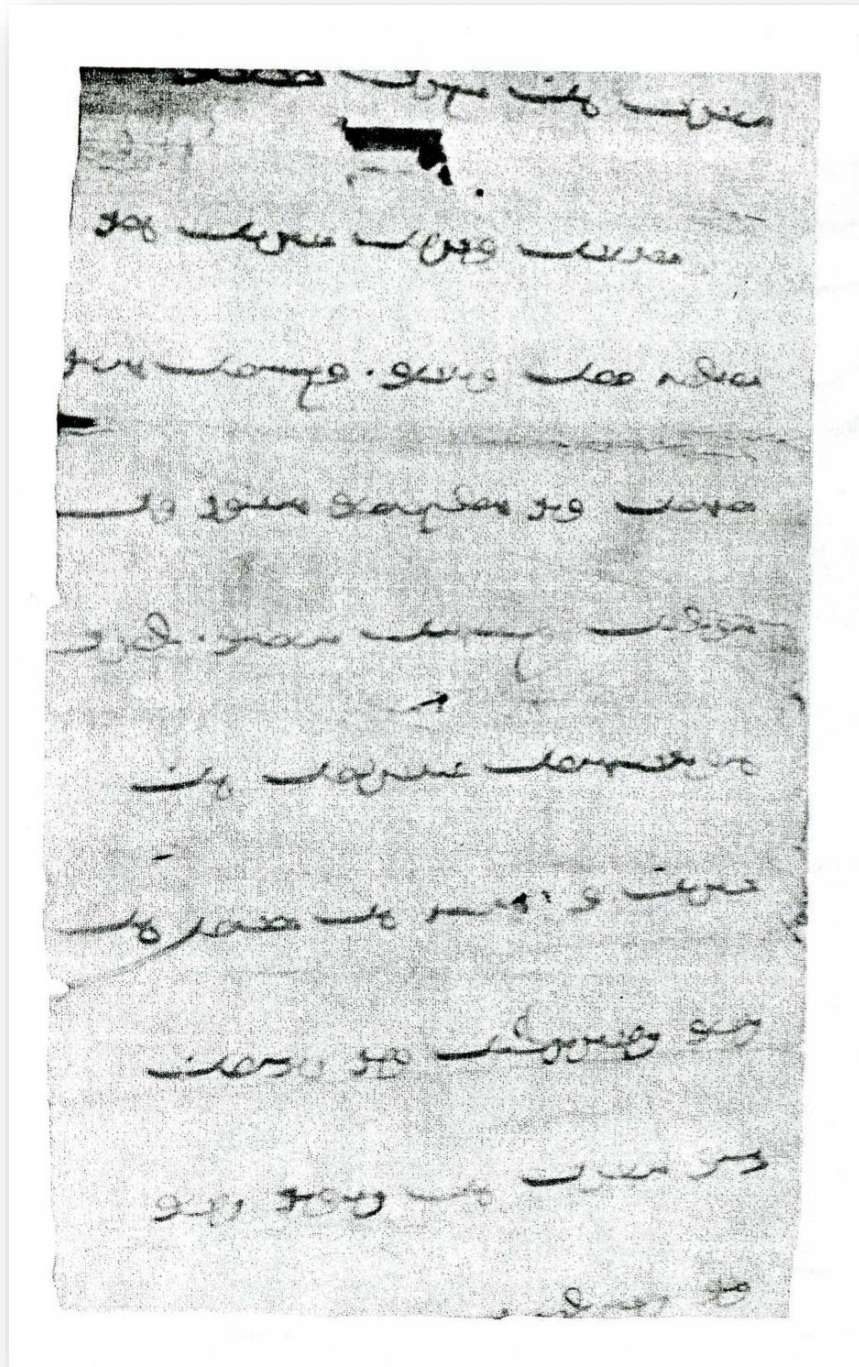
Ek-1: İlhanlı Devleti ve etrafındaki dünyayı gösteren harita (*Atlas Tartarica*, haz. Rafail Hakimov, çev. İ. Kemalöğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2017, s. 202-203).

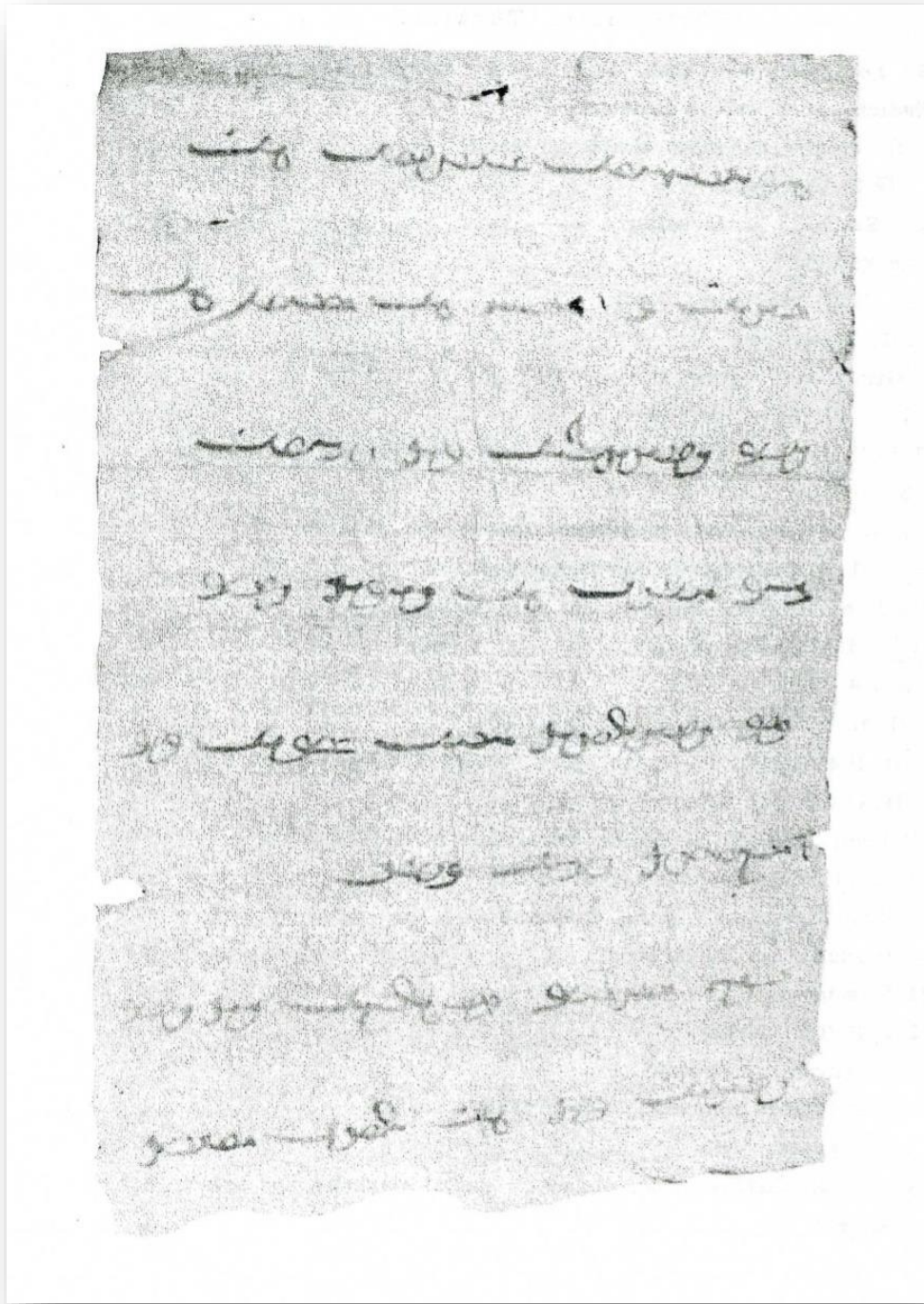
Ek 2: Abaka Han'ın suretinin nakşedildiği bir sikke
(*Storm Across Asia*, haz. H. Wiencek-G. D. Lowry-A. Heller, HBJ Press, New York 1980, s. 58).

Ek 3: 1265 veya 1266 yılına tarihlenen Abaka Han'a ait *yarlıg*-1
(Doerfer, "Mongolica aus Ardabīl", s. 237)

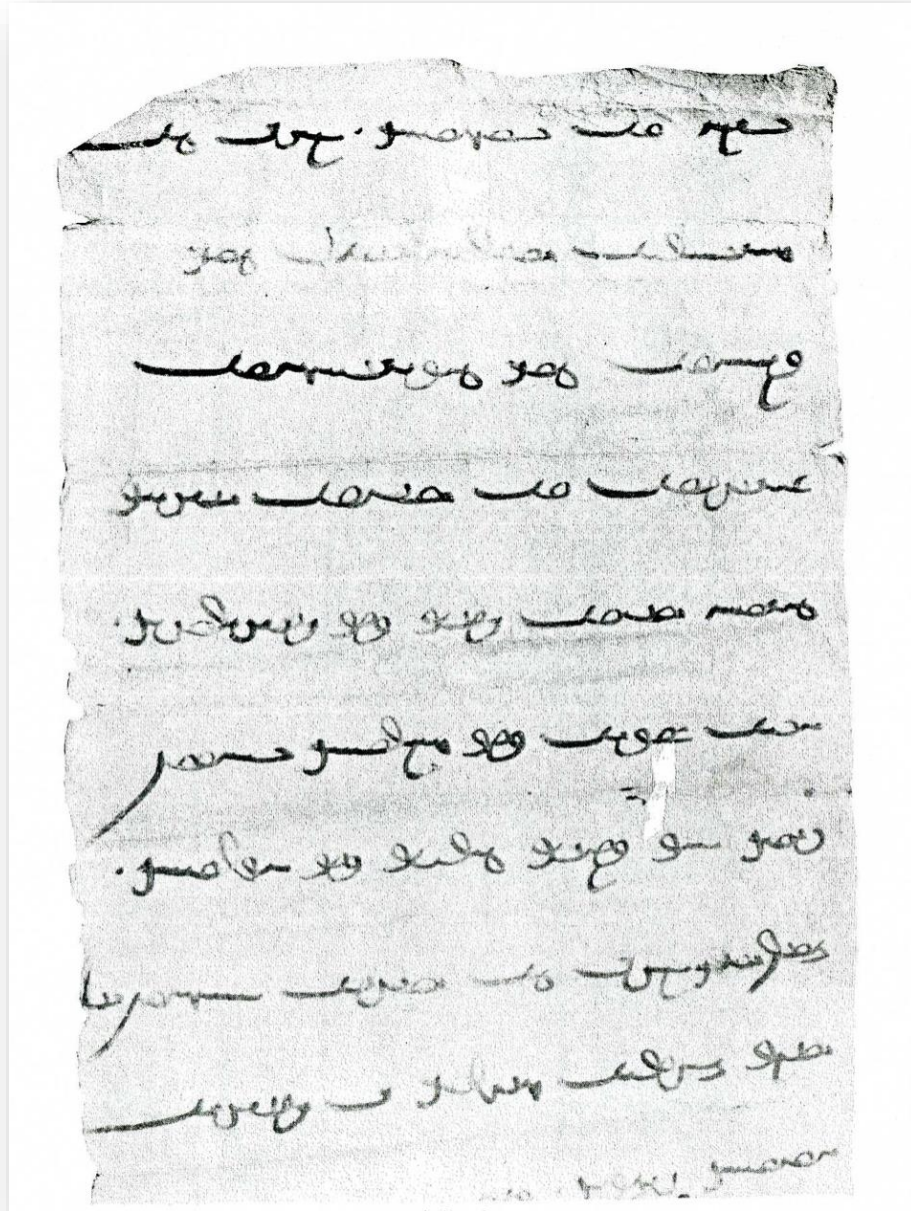

Ek 4: 1265 veya 1266 yılına tarihlenen Abaka Han'a ait *yarlıg*-2
(Doerfer, "Mongolica aus Ardabīl", s. 238)

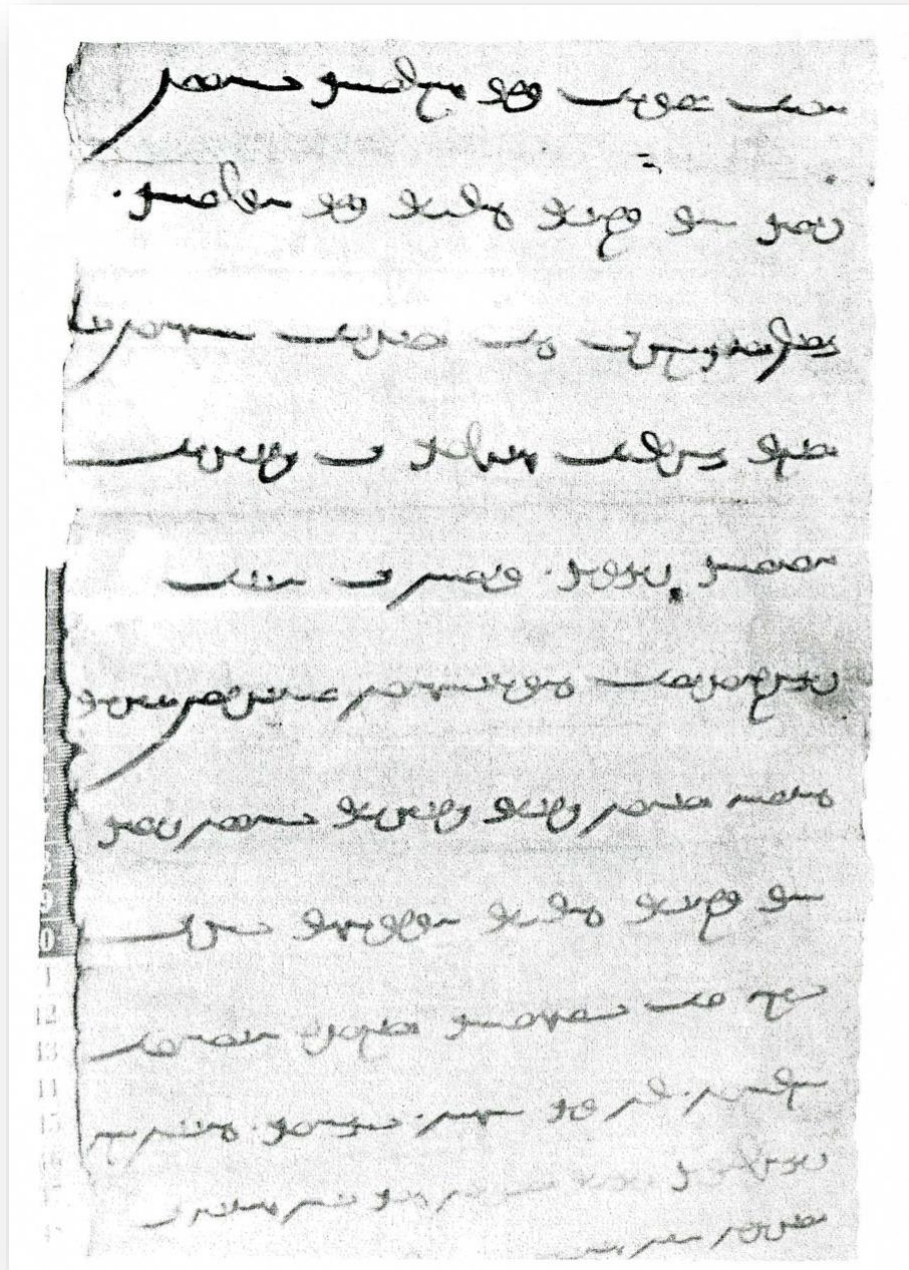

: Ek

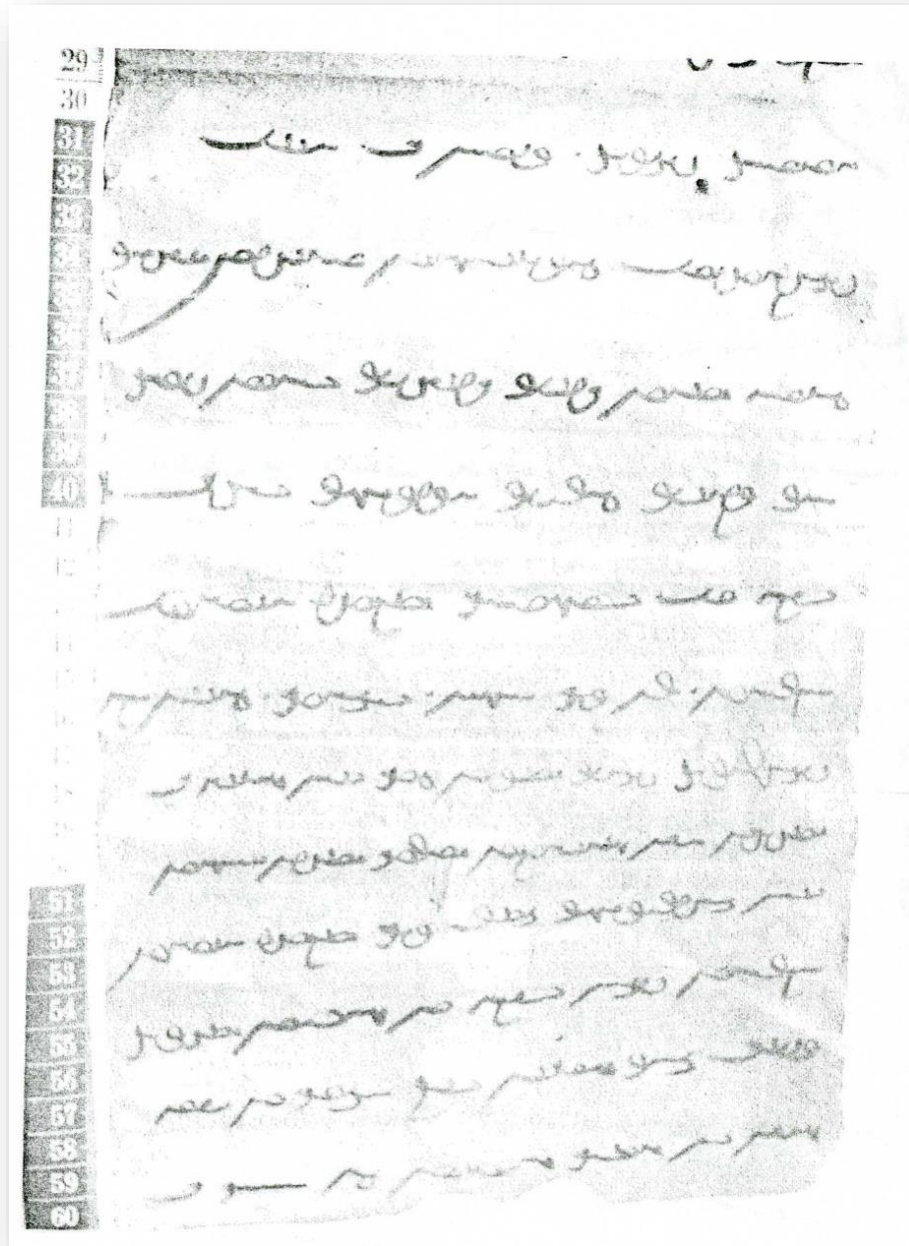
Ek 5: 1265 veya 1266 yılına tarihlenen Abaka Han'a ait *yarlıg*-3
(Doerfer, "Mongolica aus Ardabīl", s. 239)

Ek 6: 1271 yılının Ekim ayı sonuna tarihlendirilen Abaka Han'a ait *yarligh*-1
(Doerfer, "Mongolica aus Ardabīl", s. 240)

Ek 7: 1271 yılının Ekim ayı sonuna tarihlendirilen Abaka Han'a ait *yarlıg*-2
(Doerfer, "Mongolica aus Ardabīl", s. 241)

Ek 8: 1271 yılının Ekim ayı sonuna tarihlendirilen Abaka Han'a ait *yarlıg*-3 (Doerfer, "Mongolica aus Ardabīl", s. 242)

Ek 10: Taht-ı Süleymân'ın Abaka Han döneminde İlhanlılar tarafından restore edildiği belirtilen batı cephesi (*Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 564)

Ek 11: Günümüzde New York'taki The Metropolitan Museum'da bulunan, Taht-ı Süleyman'a ait olduğu tahmin edilen Zümrüdianka motifli bir çini (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446207>, Erişim tarihi: 12.05.2022)

Ek 12: Abaka Han adına 676/1277-1278 yılında Musul'da kestirilen bir altın sikke
(*Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri: Yapı Kredi Para Koleksiyonları-1*, yay. haz. T. Aykut-Ş. Aydın,
Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 52).

Ön yüzü:

Ortada: Lillâhi'l-emr /
Lâ ilahe illâllâh /
Vahdehû lâ şerike leh /
Muhammedun Resulâllâh /
Sallallâhû 'aleyhi /
ve sellem /
ve alâ /
âlihi

Çevrede:

İç Çevre: Bismillâhi duribe haze'l-
dinâr /
Bi'l-Musul sene sitte ve /
seb'in ve sitemi'e

Dış Çevre: Kur'an XXX, 3-4

Arka Yüzü:

Ortada: Mengü/
Kâânü'l-âzâm /
Abâkâ ilhân /
El mu'azzâm ziyde azametehumâ

Yanlarda: Mâlik /

Rikâb /
Ü'lümem

Çevrede: Kullillahümme

Ek 13: Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan 8457 numaralı Silsile-nâme nüshasında yer alan bir levhada Nâsiru'd-dîn Tûsî'nin tasviri (Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 474).

Ek 14: Korykoslu Hayton'un eserinde Abaka Han'ın ölümü
(Hayton, *Fleur des histoires de la terre d'Orient*, Bibliothèque Nationale de France, NAF 886, f. 28)

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Yusuf Ziya		KARAASLAN
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (İyi) Farsça (Orta)		
Eğitim Durumu	Başlama	Bitirme	
Lise	2003	2006	
Lisans	2007	2012	
Yüksek Lisans	2012	2015	
Doktora	2015	2022	
Çalıştığı Kurum	Başlama	Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı
Bursa Uludağ Üniversitesi	2015	-	Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar	<ul style="list-style-type: none"> - Yusuf Ziya Karaaslan, “Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi”, <i>Hayat Sağlık</i>, 13 (2015), s. 72-78 - <i>Uluslararası Yıldırım Bayezid Sempozyumu – Bildiriler</i>, yay. haz. H. B. Öcalan-Y. Z. Karaaslan, TTK, Ankara 2019. - Yusuf Ziya Karaaslan, “Yıldırım Bayezid Dönemi Bulgaristan’ında Hâkimiyet Mücadelesi, <i>Uluslararası Yıldırım Bayezid Sempozyumu – Bildiriler</i>, yay. haz. H. B. Öcalan-Y. Z. Karaaslan, TTK, Ankara 2019, s. 83-100. - Yusuf Ziya Karaaslan, “93 Harbi Sonrası Kafkasya’dan Bursa’ya Kitleli Göç Hareketleri: Odunluk Örneği”, <i>Odryses’ten Nilüfer’e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu</i>, ed. M. Şahin-S. Sevim-D. Yavaş, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa 2016, s. 401-416. - Yusuf Ziya Karaaslan-Mehmet Tezcan, “Baycu Noyan’ın Anadolu’daki Faaliyetleri”, <i>Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu – Bildiriler</i>, ed. K. Taşçı-K. Altın-S. Kaymakçı, Erzincan 2019, s. 292-312. 		
Diğer			
İletişim (e-posta):			
	Tarih:		
	İmza:		
	Adı Soyadı:		